

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૮૩૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ લોહીની ઈમારત

વિષય લ ૨૯૬ : ૪.૨૮

ગાંડીવ સાહિત્ય વાટિકા

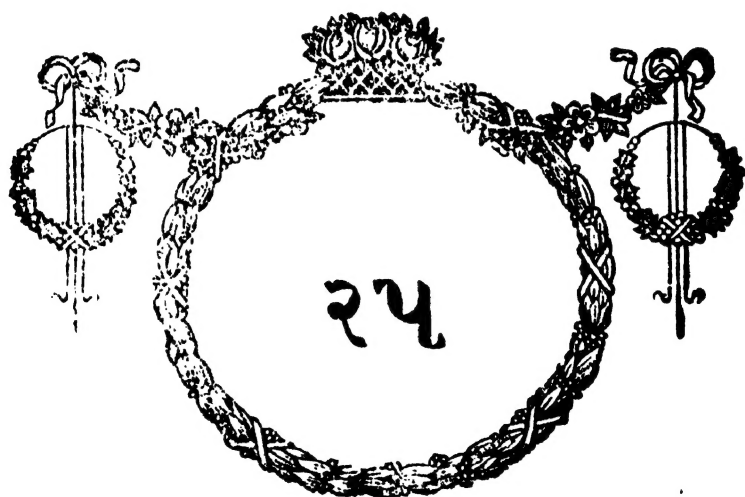
પુખ્ત : પચીસમું

લોહી ની ઈમારત

[ઉચ્ચ પ્રજાતંત્રનો વિકાસ]

મોટલી પરથી પ્રયોજક

પ્રો. ચન્દ્રભાલ જોહરી

પ્રગટકર્તા-

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંખીઠ

સુરત

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ ૧૯૩૪
ગુજર તી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રક-પ્રકાશક
ધર્મરસાલ વીમારાળા

ગાંડીવ
સાહિત્ય મન્દિર

તરફથી:

ગાંડીવ મુદ્રણાલય

કુળાંપીઠ

મુરત

પહેલી આવૃત્તિ

૪૦ સં ૧૯૩૧

વિં સં ૧૯૮૭

કિંમત બે રૂપિયા

પ્રસ્તાવના

મોટલીનો પ્રખ્યાત ઇતિહાસ મેં
યરોડા જેલમાં વાંચ્યો હતો. એની
અસર મારા પર સરસ પડી
હતી. વિલિયમ ધી સાધલ્ટનું
જીવન ચરિત્ર જાણવા યોગ્ય છે ને
મોટલીની શૈલી રસિક છે. અં-
ગ્રેજી ભાષા નહિ જાણવાવાળા
માટે આ અનુવાદ ઉપયોગી થઈ
પડે એવો મારો અભિપ્રાય છે.

વક્તવ્ય

મારા અમદાવાદ આવ્યા પછી ગાંધીજીએ પુસ્તકોની એક યાદી આપી. એમની ઇચ્છા હતી કે એ પુસ્તકો હિંદીમાં બહાર પડે તો સારું. મેં કમનસીબે એ માદીમાંનું મોટામાં મોટું પુસ્તક સૌથી પહેલું પસંદ કર્યું. જે ગ્રંથ લખવામાં મુખ્યસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મોટલીએ ૧૦ વરસ ગાળેલાં, જેને રસભર, સુંદર બનાવવામાં એ સિદ્ધહસ્ત નવલકારે પોતાની બધી કળા ખરચી નાંખી, તે મહાન ગ્રંથ પર અજ્ઞાનને લીધેજ મારો હાથ પહેલો જમ પડ્યો.

મોટલીનું 'રાષ્ટ્ર એક ધી ઉચ રિપબ્લીક' એક-વાર વાંચ્યું. હું મુગ્ધ થઈ ગયો. કોઈ પણ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવાનું કામ બહુ કઠણ કે ભારે નથી મનાતું, પરંતુ મોટલીનો ગ્રંથ વાંચી રહ્યા કેડે મને લાગ્યું કે ઉચ પ્રજાતંત્રનો ઇતિહાસ મારે લખવો, એના જેવી ધૃષ્ટતા બીજી ન હોય. એ તો જન-તના એક મહાન લેખક તરફ કૃતજ્ઞતા અને ખોટું

હું પદ જ ગણાય. સાથે સાથે એ પન્દરસો પાનાના ત્રણ ભાગોનો ઇંગ્રેજ ગ્રંથ હિંદીમાં ૪૦૦-૫૦૦ પાનામાં ઉતારવો અને વળી ભાષાની પણ યોગ્યતા અને સચવતા ગળવવી એ મને બો ભારે અધૂરું લાગવા માંડ્યું. મને એમાં સંકળના મળી છે કે નહિ એનો ચુકાદો તો વાંચકોજ આપી શકે: ખાસ કરીને જેમણે મૂળ ઇંગ્રેજ પુસ્તક પણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યું છે તેઓજ.

ગાંધીજીની પ્રેરણા અને આશીર્વાચન ન હોત તો આ મહાભારત કામ ઉપાડવા છતાં મારેથી ભાગ્યેજ પૂરું થઈ શકત. જેમતેમ લગભગ બે વરસે હિન્દી રૂપાંતર તૈયાર થઈ શક્યું છે. મોટાભાઈ જાદુભરી ખાની રૂપાંતરમાં છેક નખળી ન પડી જાય તે માટે પ્રકરણોના પ્રકરણો ફરી ફરીને લખ્યા, ફેટલાય કાગળ અને શાહી બગાડ્યાં, ઉઝગરા કર્યાં, છતાં મૂળ સુંદરતા રહેજ શાની? એ બધું છતાં કામ અધૂરુંજ રહેત, જે કાકા કાલેલકરે જોરજખરી કરી એક મહિનાની એકાંત સગ ન દીધી હોત તો. ઇચ્છા અનિચ્છાએ પણ હું એમના આભાર તણે તો છું. પૂજ્ય ગણેશશંકર વિદ્યાર્થીએ મને જે પ્રોત્સાહન અને સહાય આપ્યાં તે માટે હું તેમના પ્રત્યે આભાર પ્રદર્શન કરું તો કદાચ તે પશ્ચિમી શિષ્ટાચારમાં ગણાઈ જશે. એઓ તો મારા મોટા ભાઈ સમાન છે. એ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણદત્તજી પાલી-વાલનું પણ છે. પ્રકાશકોના નખરા અને નવવધુ જેવા રીસામણા મનામણાથી કંટાળી ન્યારે મેં મારી બખ્ખે વરસની મહેનતને બડબડતી આગમાં નાંખી દેવાનો વિચાર કરેલો ત્યારે ભાઈ પાલીવાલેજ ધમકાવી દબાવી મને એ આપઘાતમાંથી બચાવેલો. સાધુપુરુષ ભાઈ હરિભાઈ ઉપાધ્યાયે પ્રકાશનની મદદ કરી તે માટે મારા પર ભારે આભાર થયો છે.

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના ગાંધીજી લખવાના હતા. પણ કમનસીમે-કે

સારે નસીબે, પુસ્તક છપાવા માટે જાય છે તેજ વેળા ગાંધીજી ફરી ૨૦-૨૧ ની પેઠે બીજા દુમલાની નોખત બળવી રહ્યા છે. હિન્દી રૂપાંતર વાંચવાનો પણ એમને વખત નથી. છતાં પણ પોતાની પ્રેરણા વડે થયેલા પ્રયાસની લાજ રાખવા ખાતર, આવા મુશ્કેલ સંજોગોમાં બન્યા તેવા થોડા શબ્દો પ્રસ્તાવના રૂપે લખી મોકલ્યા છે અને લખે છે કે “ભાઈ જૈલરી, હું પ્રસ્તાવના મોકલું છું. આથી વધુ લખવાનો મારી પાસે વખત કે શક્તિ નથી. આપુના આશીર્વાદ.”

મારે માટે આપુના આશીર્વાદજ ખસ હતા. પ્રસ્તાવના ન આવત તો પણ ચાલત. આપુજીએ ઠેક અઘડેશથી કલકત્તામાં પોતાની તપાસ રફમી માર્ચ ૧૯૨૯ને દહાડે ચાલવાની હતી તે માટે ત્યાં જતાં સ્ટીમરમાં બેઠાંબેઠાં આ શબ્દો લખી મોકલ્યા એ કંઈ મારા પર જેવી તેવી કૃપા અને માયા નથી. એથી હિન્દી પ્રજાને મૂળ ગ્રંથનું મહત્વ સમજશે.

હોલાંડના નર-મેધની આ રૂંવાં ખડાં કરનાર કહાણી લખીને માટલી યુરોપમાં અમર બની ગયો છે. અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના લોકો તો એનું મૂળ ઇંગ્રેજ વાંચી એના ગુણ ગાય છે. યુરોપની બીજી ભાષાઓ ફ્રેંચ, જર્મન, રશિયન વગેરેમાં પણ એના અનુવાદ થઈ ચૂકેલા છે.

આ અનુવાદો અચ્છા અચ્છા લેખકોએ કરેલા છે, અને મોટા મોટા માણસોએ તેમની પ્રસ્તાવનાઓ પણ લખી છે. મેં મારા દેશ બન્ધુઓને હોલેન્ડના આ બયાનક સ્વતંત્રતાસંગ્રામની કહાણી સંભળાવવાની મહત્વાકાંક્ષાને લીધેજ એનું હિંદી રૂપાંતર કરવાની હિંમત કરી છે. અરે, એ તે કંઈ સ્વતંત્રતાનો સંગ્રામ હતો ?—ના, શરૂથી તે ઠેક સુધી એ એક યજ્ઞ હતો. નરમેધ યજ્ઞ હતો. સિતમની બઢીઓ બાડબાડી હતી,—કલ્પિત બઢીઓ નહિ, ભાષાઝ-

મકની લઢીઓ નહિ, ખરેખરી લઢીઓમાં માણસોને રાત દહાડે હોમી દેવામાં આવતા હતા. એઓ ખુશીથી લઢીમાં હોમાતા, પણ લડતમાંથી પાછી પાની નજ કરતા. એસંખ્ય માણસો હોમાઈ ગયા.

હોલેન્ડના લોકોનો હૃદયસત્રાટ દેવરૂપ મુંગો વિલિયમ (ધી સાઇલન્ટ) આ સ્વતંત્રતાના યજ્ઞમાં પૂર્ણાદિતિ બન્યો—ત્યારે સ્વતંત્રતા દેવીનું દર્શન ક્યાંક થયું.

સદીઓથી ગુલામ રહેવાના કારણે નિરાશ થઈ, “જેવું નસીબ” એમ માથે હાથ મૂકનાર, એક ઠોકરથપાટથી ગભરાઈ બેસી જનાર, એક વાર હારતાં ઉત્સાહ ખોઈ બેસનાર વાંચકોએ હોલેન્ડના ઇતિહાસમાં વાંચવું રહ્યું કે:

“જુન મહિનો આવી ગયો. નાગરિકોની મુશ્કેલીઓ પળે પળે વધવા લાગી. ખાવા યોગ્ય સામાન્ય વસ્તુઓ તો ક્યારની ખતમ થઈ ગઈ હતી. લોકો ખિલાડાં, કુતરાં, ઉંદરડા ખાવા મંડી ગયા હતા. એ બ્રજ્ટ જનવરો પણ પૂરા થઈ ગયા; તો લોકો ઘોડા અને બગદન ઉતારેલા ચામડા પણ ખાવા લાગ્યા. રે, જોડા ખાસડાનાં ચામડાં પણ ખાધાં. અરે, કપર પરનું ઘાસ પણ કાપી કાપીને ખાધું, પથર પર ઝામેલી લીલ પણ ખાધી—જેથી થોડા દિવસ વધુ જીવાય, અને મોકલાયલી મદદ આવી મળતાં સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકાવી શકાય.

“ઝેવટે શહેરીઓએ પોતાના વહાલા આગેવાન ઓરેન્જની પાસે પોતાના લોહી વડે લખેલો કાગળ મોકલ્યો અને શહેર પર નિરાશાનો કાળો વાવટો ચઢાવી લડતાં લડતાં શીટી જવાને તૈયાર થઈ ગયા.

“લીડનમાં પણ અનાજ ખલાસ થઈ ગયું હતું. કૂતરા, બિલાડાં, ઉંદર ઉત્તમ ખોરાકની ગણતરીમાં આવવા લાગ્યાં હતાં. થોડીએક ગાયોને દૂધ માટે બચાવી રાખેલી હતી, પણ તેમાંથી ય થોડી થોડીને કાપવા માંડી. છતાં આંગળી ચાટ્યાથી પેટ કેમ ભરાય ? થોડા થોડા માંસ વડે દુકાળીમા જેવા શહેરીઓનાં પેટ ઢેવી રીતે ભરાય ? કસાઈ-ખાનાની ચોમેર દુકાળીયાઓની બીડ થતી અને તેઓ પોતા-પોતામાં કટકો માંસ માટે પણ કૂતરાઓની જેમ લડી મરતા. વધ કરેલા પશુઓનું લોહી વહીને મોરીમાં આવતું ત્યાં પણ દોડી જીબથી તે ચાટતા. સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાં દિવસભર મરનાળાં અને છાણુના ઢગલા ફેંદી અનાજના દાણાની શોધ કરતા અને તે ખાવા માટે ઝગડતા નજરે પડતા. ચામડાના દુકડાઓ લોકો જાણે હોંસથી ઝડપી લેતા. ઝાડ પરથી બધાંજ લીલાં પાંદડાંને કાપી કાપીને ખાઈ નાંખેલા ધાસ પાલો તો હજમે થઈ ગયા હતા.

“છતાં પણ બૂખથી તરફડતાં માનવીઓ સડકો પર પડતાં ને મરી જતાં. રોજ અસંખ્યનો જન જતો હતો.

“બચ્ચાંઓ માતાનાં સૂકાં, લૂખાં ને કરમાઈ ગયેલાં સ્તન પર બચકા ભરતાં તરફડતાં મરી જતાં. ગોદમાં ગભર બાળકો સમેત માતાઓ સડકો પર ટપોટપ મુડદાં થઈ પડતી. મકાનોમાં કુટુંબનાં કુટુંબ મુડદાં થઈને પડેલાં સ્હવારે મળતાં. પ્લેગ ફેલાયો. સાત આઠ હજાર માણસો જોતજોતાંમાં કાળના ડાચામાં જઈ પડ્યાં.

“પરંતુ આ કદા બૂખમરા અને નિરાશામાં પણ લીડ-નને પોતાની સ્વતંત્રતાનો ગર્વ હતો. ન્યારે શત્રુઓએ સહે-

રીઓને કુતરાં, હિંદર, બિલાડા ખાઇ જીવનાર તરીકે મશકરી કરવા માંડી ત્યારે શહેરીઓએ દિવાલ પર ચઢી ગાળીને કહ્યું: તમે અમને કુતરા બિલાડાં ખાનાર તરીકે હસો છો ? હા, હા, અમે કુતરાં બિલાડાં ખાવાવાળા છીએ. પણ સાથે સાથે એ પણ યાદ રાખજો કે જ્યાં સુધી શહેરમાં એક પણ કુતરું બિલાડું જીવતું છે ત્યાં સુધી લીડન પોતાનું માથું નહિજ નમાવે. અમારી પાસે ખાવાનું કશું નહિ રહેશે ત્યારે, યાદ-રાખજો કે, અમે ડાખો હાથ કરડતા કરડતા જન્મણે હાથે તલવાર ઝાલી તમારી સાથે લડીશું. અમારી પત્નીઓ, અમારો ધર્મ અને અમારી સ્વતંત્રતા માટે ધોર યુદ્ધ કરીશું. એમ છતાં ઇશ્વર અમને મદદ નહિ કરે, તો પણ અમે ઠેઠ સુધી, મરતાં સુધી, લડતા રહીશું. જ્યારે છેલ્લી ઘડી આવશે ત્યારે અમે પોતાને હાથે શહેરને આગ લગાડીશું. પુરુષ, સ્ત્રી બાળકો—બધાં અગ્નિની જ્વાળામાં બળીને ભસ્મ થઇ જઇશું. પરંતુ અમારા ધરને પરદેશીઓના પગલાં વડે બ્રષ્ટ નહિજ થવા દઇએ—અમારી સ્વતંત્રતા નહિજ હુંટાવા દઇએ.”

લીડનના આવા વીર નાગરિકોએ શત્રુથી બચવાનો કશો ઉપાય ન જોયો એટલે દેશને બચાવવા ખાતર તેને દરિયામાં ડૂબાવી દેવા પણ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા, અને ગાજવા લાગ્યા: *Better a drowned Land, than a lost Land*—ગુમાવેલા કરતાં ડૂબા-ડેલા દેશ સારો.

શું આપણે આપણા દેશ માટે આવીજ રીતે લડવાને, આવીજ રીતે મરવાને તૈયાર છીએ ? જો મહિના વરસ જેલ જઇ આવતાં તો આપણને કંઈ કંઈ ગુમાન આવી જાય છે. સ્વતંત્રતાના આવતા વિકટ મહા સંગ્રામ*માં જ્યાં સુધી આપણે આવી રીતે, હાર્યા કરતાં

* 'ડૉન્ટ' સ્વતંત્ર યુદ્ધ ને હાથ ધરેલું છે.

હૂઆવેલો કે બાળેલો દેશ સારો એમ માનીને મરણિયા નહિ બનીએ ત્યાં સુધી વિજય મળવો અસંભવિત છે

સ્વતંત્રતા તેનેજ મળી શકે છે, જે હસતાં હસતાં એને માટે કિંમત ચૂકવી શકે છે. કોઈએ આપણી ચાલુ અસહાય સ્થિતિથી નિરાશ થવું ન ઘટે. નેધરલાંડના તદ્દન નિરાધાર, નિઃશસ્ત્ર લોકોએજ દુનિયાની સારામાં સારી ગણાતી સેનાઓનો સામનો કર્યો—એવો સામનો કર્યો કે દુશ્મનના સેનાપતિને પોતાને ઘેર ખજાર કહેવડાવવી પડી કે—આ શહેરીઓ તો દુનિયાના સારામાં સારા સોલ્જરો પેઠે લડી બેઠે છે.

હું કિસે સામર્થ્ય સહનેડી લાલા ઉસ હાથ હો,
દેશરક્ષા કે લિયે ઉંચા હુઆ જો હાથ હો.

છેવટે હું જે મિત્રોએ આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં મદદ કરી છે તે બધા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવાની મારી ફરજ સમજું છું. વાંચકો પ્રત્યે મારી વિનંતિ છે કે ગ્રંથમાં જ્યાં રસભરતા સાંપડે ત્યાં તેઓ મોટલીને અને ગાંધીજીની પ્રેરણાનો આભાર માને, અને જ્યાં ત્રુટિઓ નજરે પડે ત્યાં તેઓ મને દોષિત ગણે અને તે માટે માફ કરે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ
કામણ, સં. ૧૯૮૫

}

ચંદ્રલાલ જૈહરી

આભાર દર્શન

પ્રોફેસર ચન્દ્રભાઈ જૈહરીએ મોટલીની મુન્દર કૃતિનો આ સારગ્રંથ તૈયાર કરી ખરેખર આખા હિન્દ પર ઉપકાર કર્યો છે. એમની હિંદી કૃતિ “નરમેધ” જેઓ હિંદી જાણતા હોય તેમણે ખરીદી વાંચવા જેવી છે. તેના પરથી આ અનુવાદ કરેલો છે.

હું ૧૯૩૦ માં ડુમસ હતો તે વેળા બાળજીવનવાળા રા. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ પણ ડુમસમાં હતા. તેમણે હિન્દીનું મૂળ નરમેધ પુસ્તક મને બતાવી કહ્યું: આ તમારે બહાર પાડવા જેવું છે. રા. રમણલાલની એ મૂળ સ્વયના માટે તેમનો આભાર હું ન માનું, તો નણુણે ગણાઉં.

આ અનુવાદ માટે પ્રો. જૈહરી પાસે રજ. માંગતાં તેમણે તરતજ આનંદભેર

તે આપી તે માટે તેમના તથા મૂળ પ્રકાશક શ્રી હરિભાઈ ઉપાધ્યાયના અમે ઋણી છીએ. ભાઈ રંગીલદાસ કાપડીઆએ પણ એ વિષયમાં મદદ કરી છે તે ભૂલી શકાય તેવી નથી.

પ્રો. જૈહરીએ એ રજા સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયને આપેલી હતી એટલે તેઓ ન કરવાના હોય તોજ આ કાર્ય અમારે ઉપાડવાનું હતું. સૌરાષ્ટ્ર તરફથી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાની રજા અમારે હવાલે કરી તેથી એમનો આભાર થયો છે. નવયુગ પુસ્તક ભંડારવાળા ભાઈ જમનાદાસની પણ એ પ્રગટ કરવા યોજના હતી; અને તેમણે તે માટે જાહેરાત સુદમાં કરેલી, છતાં એ વિચાર તેમણે પડતો ચૂક્યો અને અમને છૂટ કરી આપી તેથી તેમનોય આભાર માનવો જોઈએ.

ગુજરાતીમાં આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા અને જરૂરત વિષે જે મત હોઈજ ન શકે. પાને પાને એ શૌર્ય અને ત્યાગના દૃષ્ટાંતોથી ભરપૂર છે. એના અનેક પ્રસંગો એવા રામાયક છે કે નામદને પણ પાને

૧૧ કશ્ચચેતાનું કળાવિધાન	૦૧
૧૨ પાંડવશુભતનિવાસ	૦૧૧
૧૩ ગાંધીજીનો જ્ઞેતનો અનુભવ	૦૧૧
૧૪ નીતિ ધર્મ	૦૧૧
૧૫ રાષ્ટ્રીય અરબાવજિ	૦૧
૧૬ ખાંચણાં	૦૧-
૧૭ ગીતાંજલિ	૧૧
૧૮ પારસમણિની શોધમાં	૨)
૧૯ ખલિદાન	૦૧-
૨૦ દેવી ચૌધરાણી	૧૧૧
૨૧ ખંગાળાનો ખળવો	૧૧૧
૨૨ ગોરા કે ગોઝારા ?	૦) =
૨૩ વિપ્લવની વાતો	૦)≡
૨૪ વિષવૃક્ષ	૧૧૧
૨૫ લોહીની ઈમારત	૨)

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત

卷之四
目錄
一
二
三
四
五
六
七
八
九
十

ચાલ્સની પહેલાં

કુદરતી રચના

યુરોપનો વાયવ્ય કિનારાનો ભાગ જે હાલ બેલજીયમ અને હોલાંડનાં નામોથી ઓળખાય છે તે પહેલાં નેધરલાંડ કહેવાતો. એ પ્રદેશમાં ત્રણ મોટી નદીઓ—હાઈન, મ્યુઝ અને શેલ્ડ—વહી રહી છે. જેવી રીતે પંજાબમાં સીંધુ નદીની પાંચ શાખા, જેલમ, ચીનાબ, રાવી વગેરે વહે છે તેના વડે એ પ્રદેશ ફળદ્રુપ થઈ રહે છે—જેવી રીતે ગંગા અને જમના નદી અને તેની શાખાઓ વડે સંયુક્ત પ્રાંત ફળદ્રુપ બની રહે છે તેવીજ રીતે ઉપરોક્ત ત્રણ નદીઓનાં જળથી નેધરલાંડનો પ્રદેશ સતત જલસિંચિત થયાં કરે છે.

એ નેધરલાંડનો પ્રદેશ તો સમુદ્રની સપાટી કરતાંબે નીચો છે; પરંતુ મનુષ્યે પોતાની ખત અને સતત મહેનતથી મોટી મોટી પાળો અને બધો બાંધીને સમુદ્રનાં પાણીને પાછાં ઠેલી ઠેલીને એટલી જમીનનો કબજો કરી લીધો છે. સમુદ્રરાજ પાસેથી છીનવી લીધેલા એ પ્રદેશ ઉપર લોકોએ પોતાનાં ઘરો બાંધ્યાં છે, હવેલીઓ બનાવી છે, બગીચા રચ્યા છે, મોટી મોટી નગરીઓ વસાવી છે.

ભૌગોલિક અને જાતીય દૃષ્ટિએ આ નેધરલાંડનો પ્રદેશ અડધો ફ્રાન્સનો અને અડધો જર્મનીનો કહી શકાય. જેવી રીતે આપણા પ્રાચીન આર્ય લોકોએ ભારતવર્ષનાં જંગલો કાપી કાપીને ગંગા અને જમના નદીને તીરે વસવાટ કર્યો હતો તેજ પ્રમાણે નેધરલાંડની મુળએ—તેમના પૂર્વેએ સમુદ્રનીરને હાંકી કાઢીને પોતાને વસવા

લાયક થોવ્ય ભૂમિ ખનાવી હતી.

લોકો

આ પ્રદેશના પહેલપહેલા વતનીઓ કોણ હતા, કેવા હતા તે કહેવું મુશ્કેલ છે. સીઝરના (ઈટાલીના રાજા) સમય પહેલાંનું કોઈ પણ વર્ણન એ પ્રદેશનું સાથ લાગતું નથી. નેધરલાંડના હૃદયરૂપ ઓવિયા જીલ્લાના વતનીઓ ભારે શરવીર હતા. ત્યાંનો દરેક નવજવાન ત્યાં સુધી પોતાના એક શત્રુને મારે નહિ ત્યાં સુધી પોતાના દાઢીમુઠ કઢાવે નહિ. સીઝરના લશ્કરમાં ઓવિયાના સૈનિકો સૌથી શરવીર ગણાતા હતા. રોમનું સામ્રાજ્ય એ ઓવિયન સૈનિકોનાં શરાતન વડે ફાલ્યું હતું. એ પ્રજાના વૃદ્ધો-જુવાનો સર્વ ક્રોધ આપણા રાજપુતાનાના રજપૂતોની પેઠે રણક્ષેત્રમાં લડતાં મરવું કે જીતવું એવાજ અડગ નિશ્ચયવાળા હતા. પોતાના દેશ પર ઝઝૂમી રહેલી કુદરતી આફત—સમુદ્રનાં પાણી ધસી આવવાની—તેની સામે લડતાં ઝગડતાં એ લોકો કષ્ટ સેવવાને અને શ્રમ ઉઠાવવાને દેવાઈ ગયા હતા. એમનાં શરીરો પણ હૃષ્ટપુષ્ટ અને તાકાતવાન હતાં.

નેધરલાંડમાં વસતી ફ્રેન્ચ અને જર્મન એ બંને જાતની પ્રજાનાં શરીરો અત્યમસ્ત અને ઉંચા કદનાં હતાં. પરંતુ ધાર્મિક બાબતોમાં ફ્રેન્ચ—નેધરલાંડવાસીઓ પોતાના ધર્મગુરુ ઉપર, પાદરીઓ ઉપર બહુજ અધ્રશ્વ રાખતા હતા. જેવી રીતે આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણો ઉપર કેટલાય સનાતની ધર્મચૂરતો અધ્રશ્વ રાખે છે તેમ.

સ્વભાવ અને રાજતંત્ર

પરંતુ જર્મન—નેધરલાંડવાસીઓ સ્વતંત્ર સ્વભાવના હતા. પરમેશ્વર ધર્મ વગેરે બાબતોમાં પણ એમના વિચાર ઉચ્ચ હતા. જર્મન અને ફ્રેન્ચ બંને જાતિઓની રાજકીય દશામાં પણ ઘણું અંતર હતું. ફ્રેન્ચ-વાળાઓમાં તેમનો સરહાર, અમીર અને ધર્મગુરુ એજ ગણે સર્વસ્વ,

એમના જ શબ્દ તે વેદવાક્ય હોય તે પ્રમાણે ચાલતું હતું. સામાન્ય પ્રજાને તો કશો મત કે અધિકાર જ ન હતો. રાજતંત્રની લગામ પણ પૂરેપૂરી એ સરદારોના જ હાથમાં હતી. તેઓ જે કાયદો ઘડતા તે 'સવાવીશ' મનાતો હતો. બધા સરદારો અને અમીરો યુદ્ધકળામાં ઉત્તાદ હતા અને તેઓ દર વર્ષે પોતાનો રાજ પસંદ કરી લેતા હતા. આમ પ્રજા જે સરદાર પોતાનું રક્ષણ કરવાની તાકાતવાળો દેખાય તેના તાબામાં રહેતી હતી.

જમીનોમાં જુદીજ પરિસ્થિતિ હતી. તેઓમાં પંચ મારફતે સઘળું કામ થતું હતું. માત્ર ગુલામો એટલે યુદ્ધ દરમ્યાન કેદ પકડાયેલા માણસો અને ડંગલની શરતોમાં હારેલા માણસો સિવાયના ખીજા એકે એક માણસને રાજ્યતંત્રમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર હતો. રાજકારભાર પંચ મારફતે ચાલતો. તે પંચની એક દર પૂર્ણિમાને દિવસે ભરાતી. તેમના સમક્ષ ઢાલ તરવારની શરત ચાલતી અને તેમાં જે સરદાર જીત મેળવતો તેને આખી પ્રજાના સરદાર તરીકે ચૂંટવામાં આવતો. રાજશાસનનું કાર્ય પણ તેજ સરદાર કરતો.

ગામડાંઓમાં ગામની પંચો તરફથી ગામના મુખીની ચૂંટણી થતી. આખી પ્રજા પોતાના પસંદ કરેલા સરદાર અને ગામડાના મુખીઓની આજ્ઞાનું પાલન કરતી હતી. લડાઈ કરવી, સુભેદ કરવી અને રાજતંત્ર ચલાવવું એ બધું કરવાનો અધિકાર માત્ર પંચોનેજ હતો. ભોકાને સ્વતંત્રતા એટલી બધી પ્રિય હતી કે પંચની એકમાં હાજરી આપવી તે પણ ભોકાના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિ અને સરદારને બાંહેધ પોતાની સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ પડતો હોય એવું લાગતું હતું. તેઓ સાહેબોની વાટ જોવામાં બળબે ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી પંચની એકને રોકી રાખવામાં આવતી હતી. તેઓ આવતા ત્યારે ભારે ધામધૂમ મોજાથી આવતા. સભામાં મત આપવાનો હોય ત્યારે કાંઈ તેઓ હાથ કે આંગળીઓ ઉઠાવી કરતા નહિ, પરંતુ ઢાલ

તરવારના ખણખણાટથી પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતા. તેઓમાં
ન્યારે કોઈ સરદાર ચૂંટાતો ત્યારે લોકો તેને પોતાની ખાંધ પર
એસાડીને તેનું સરવસ કાઢતા.

પહેલો ઇતિહાસ

આ પ્રજાનો સૌથી પહેલો જે ઇતિહાસ મળી આવે છે તે પર-
દેશીઓના હાથે લખાયેલો છે. ન્યારે સીઝર, નેધરલાંડ પર હુમલો
કર્યો હતો ત્યારે નેધરલાંડવાસીઓએ તેનો બારે જુરસાથી સામનો
કર્યો હતો. નરવાઈ જાતિની પ્રજાએ તો સીઝરની સામે એવું દારણ્ય
યુદ્ધ આદર્યું હતું કે એ આખી પ્રજાનો એકેએક માણસ એ યુદ્ધમાં
મરી પીટ્યો. જે કે અંતે સીઝરની જીત થઈ પરંતુ નરવાઈ જાતિના
ચરવીર લોકોએ જીવતાજીવત તો સીઝરની ગુલામી નહિજ સ્વીકારી.

ખીજી પ્રજાઓએ સીઝરની સાથે મુલેહ કરી લીધી. બેરોવિયાના
સૈનિકો પોતાનાં ચરાતન માટે આખા યુરોપમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. તે
એટલે સુધી કે રોમના સામ્રાજ્યની કુલ લગભગ પાંચ એ બેરોવિયન
લશ્કરના હાથમાં આવી ગઈ. જે સરદારના પ્રત્યે આ બેરોવિયન સેના
સફલાવ રાખતી હોય તેજ સરદાર રોમનો રાજા ચૂંટાઈ જતો હતો.

બેરોવિયાના વીરો

એક વાર વિટેલિયસ નામનો સરદાર એ બેરોવિયન સેનાની
મદદ વડે રોમના રાજા તરીકે ચૂંટાયો. પરંતુ એણે તો ગાદી પર
આવતાંની સાથેજ બેરોવિયન સેનાને જર્મની મોકલી દીધી. કારણ કે
તે પોતે મનમાં એ બેરોવિયન સેનાથી ખુબ ડરતો હતો. પરંતુ એનું
પરિણામ કંઈ ચોરજ આવ્યું. નેધરલાંડમાં એકદમ ક્રાન્તિ થઈ ગઈ
અને તેણે રોમન સામ્રાજ્યની સત્તા પોતાના ઉપરથી ફાળી દીધી.

તે કેવી રીતે ?

કલોડિયસ સીવિલિયસ નામનો એક બેરોવિયન સરદાર હતો. તે

રોમ સદેરમાંજ ઉછરીને મોટો થયો હતો, ત્યાંજ શિક્ષણ પામ્યો હતો અને તેણે રોમન સેનામાં પચ્ચીસ વરસ સુધી કામ કર્યું હતું. એને સ્વતંત્રતા બહીજ પ્રિય હતી. એણે જોયું કે રોમનો રાજા બહુજ વિલાસી અને કમજોર બની ગયો છે અને રાજ્યની ખરી લગામ તો બેવિચિત્રતાના હાથમાંજ છે. રોમમાં બધો સમય ગાળ્યાથી રોમન પ્રજાની બધીયે કુટેવો અને ખાસીયતોને સીવિલિયસ સારી પેઠે જાણ્યો હતો. તેણે જોયું કે વિરોધિયસ પોતાની એક અઠવાડીયાની માત્ર ખાણીપીણી પાછળજ નેટલો ખર્ચ કરતો હતો તેટલા દ્રવ્યમાં આખી બેવિચિત્ર પ્રજાનાં પેટ ભરાઈ જાય, એટલુંજ નહિ, પણ એમના પ્રદેશનું ફળદર મટીને તે એક હરિયાળો ફળદ્રુપ પ્રદેશ બની જાય. સિવિલિયસે વિચાર કર્યો કે એવા બ્યસની વિલાસી રાજના રાજ્યમાંથી શા માટે છૂટા પડી ન જવું ?

સિવિલિયસે જોયું કે નેધરલાંડને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો આજ અવસર છે. તેણે બારે પરિશ્રમ લઈને નેધરલાંડની બધી પ્રજાઓને એકત્રિત કરી અને રોમની સામે સ્વતંત્રતાના યુદ્ધની નોખત વગડાવી.

રોમની સામે

યુદ્ધ ચાલુ થયું. એક તરફ આવડું મોટું શક્તિશાળી રોમન સામ્રાજ્ય, અને બીજી તરફ નાનકડું નેધરલાંડ ! એવું યુદ્ધ ક્યાં સુધી નભે ? બિચારો સિવિલિયસ હાર્યો. દક્ષિણ તરફની ફ્રેન્ચ જાતિઓ રોમ સામે સુભેદ કરવાને ઉત્સુક થઈ ગઈ. એટલુંજ નહિ, પણ પૂર્વ તરફની જર્મન જાતિઓ પણ બળડવા લાગી કે “અમે એકલા ક્યાં સુધી લડ્યા કરીશું ? જો આખી પ્રજાના નસીબમાં મુલામીજીજ લખેલી હશે તો અમે એકલા લડીલડીને તેને ક્યાં સુધી રોકી રાખીશું ?”

સિવિલિયસ બારે શુદ્ધિશાળી મુસદ્દો હતો. તેણે રોમનો તરફથી સુભેદ માટે આવેલું કહેણ તુરતજ સ્વકારી લીધું. હાઇન મહીનો પૂલ વચમાંથી તોડી નાંખવામાં આવ્યો. અને એક તરફ સિવિલિયસ અને

બીજી તરફ રોમનો સેનાપતિ, સામસામા પડાવ માંખામિ બેઠું મુલેહની સરતો ઘડવા લાગ્યા.

ફ્રેન્ચ ખાસીયત

અસ. ટેસીટસ નામના લેખકે સિવિલિયસની કથા આટલે મુધી લાવેલ છે. હીધી છે. ખિચારા સિવિલિયસનું જીવન કાર્ય એ ફ્રેન્ચ જાતિએ હિંમત હારી જવાથી પૂર્ણ થઈ ન શક્યું. આખળ ઉપર પણ આપણે જોઈશું કે એ દક્ષિણ નેધરલેન્ડના ફ્રેન્ચ લોકો હંમેશાં લડાઈને મટે સૌથી પહેલાં તૈયાર થઈ દોડી જતા, પણ લડાઈ સર થતાં જ પાછાં પગલાં લેવાની વાત પણ તેઓ જ સૌથી પહેલાં કરવા મંડી જતા. ઉત્તર પ્રદેશના લોકો-જર્મન જાતિએ-લડાઈમાં ઉતરતા મોડા અને ધીમે ધીમે, પરંતુ એક વાર મેદાન પચ્યા પછી તેઓ અસ્તાં મુધી અડગ રહી લડતા. આખરે વિલિયમ આદમ્યોરે-જે ફરીવાર સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો ફરકાવ્યો ત્યારે પણ એ દક્ષિણવાસીઓ તો જેમ સિવિલિયસને ત્યજીને ચાલી ગયા હતા તેમજ અને પણ સ્વડતો કરીને ચાલ્યા ગયા !

ધણે સમય મુધી નેધરલેન્ડ રોમન સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે જ રહ્યું. પછી તે ફ્રાન્સના કબજામાં ગયું. પછી વાલ્ડીએનના મરણ પછી તેનો વારસ રાજા કમ્બોરે હોવાથી આખું સામ્રાજ્ય સંભાળી ન શક્યો, ત્યારે નેધરલેન્ડ પર જર્મનીએ પોતાની આધિપત્ય વર્તીવી દીધી. એ ગાળામાં નેધરલેન્ડમાં નાના મોટા અનેક જંગલિદારો ઉભરાવે હતા થઈ ગયા હતા. સને હરરમાં નેધરલેન્ડના છેલ્લા ફ્રેન્ચ રાજાએ કહીન્ટ ડકને હોલાંડની જગીર અક્સિસ આપી દીધી હતી. તે વેળા જંગલિદારોને પણ લગભગ પૂરેપૂરા રાજના જેટલા જ અધિકારો રહેતા.

અંગીરદારો

૬૬૫ મી સાલમાં હોરેમની જગીરના એ ભાગ પડ્યા. મીએને

ભાગ, દક્ષિણ પ્રદેશ નેધરલાંડમાં આવ્યો. અગીયારમી સદીમાં એ જાગીર કાઉન્ટ ઓફ ફ્રુએન્ટના હાથમાં આવી તે વેળા તે કાઉન્ટ મદીને ડ્યુક ઓફ ફ્રુએન્ટ કહેવાવા લાગ્યો. જેવી રીતે આ મોટા મોટા જાગીરદારોને પોતાની મોટી જાગીરોમાં કુલમુખત્યારી હતી તેવી જ રીતે એમનાથી ઉતરતા વર્ગના કાઉન્ટ અને બેરન કહેવાતા જાગીરદારોને પોતાપોતાની હકુમતમાં કુલમુખત્યારી હતી. નામુર, લેક્સ્ટ, લિમ્બર્ગ, અને બ્રુટફેનના કાઉન્ટ ક્લકઝમબર્ગ; લેમજ ગિલ્ડેસને ડ્યુક, મેચલીટનો બેરન, અને એન્ટવર્પનો માર્કિસ એ બધા આજ કોટિના જાગીરદારો હતા.

લોરેન વંશથી બીજો નંબરે ફ્લેન્ડર્સનો વંશ ભારે પ્રખ્યાત હતો. હોલાંડ, ગ્રીલાંડ, યુટ્રેક્ટ, ઓવરીસેલ, ઓનિનજેન, ફ્રેન્ડ અને ફ્રીઝલાંડ એ સાત પ્રાન્તો જે પ્રદેશમાં આવી રહ્યા છે તે ભાગમાં આખરે સંયુક્ત નેધરલાંડના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની સ્થાપના થઈ હતી. શરૂઆતમાં આ પ્રદેશ ઉપર હોલાંડનો કાઉન્ટ અને યુટ્રેક્ટનો બીશપ (ધર્મગુરુ) એ બેઉ મળીને રાજ્ય કરતા હતા.

આખો નેધરલાંડ નાની નાની જાગીરોમાં વહેંચાઈ ગયેલો હતો. દરમી સદીમાં પ્રાચીન વખતનું બઠેવિયન સજ્જત્ર જોમાં ભેડો પોતે જ પોતાના અધિકારીઓ ચૂંટી લેતા હતા, તેનો તો પૂરો નાશ થઈ ગયો હતો. બ્યારે નેધરલાંડ ઉપર રોમની સત્તા ચાલુ થઈ હતી ત્યારથીજ આધિકારીઓ ચૂંટી લેવાની એ જૂની પ્રથા બંધ કરવામાં આવી હતી. એમથી જે આણસ આધિકારી તરીકે નીમાધને આવતો તેનીજ સત્તા હેશ પર ચાલતી હતી. પાછળથી બ્યારે ફ્રાન્સની સત્તા હેઠળ નેધરલાંડ આવ્યું ત્યારે તેણે પણ એજ પ્રથા ચાલુ રાખી. આર્થિક રાજ્યના સમયમાં તો સાર્વજનિક પંચોનાં નામ પણ જૂંસાઈ ગયાં હતાં. શરકરી ખાતું, સજ્જત્રી ખાતું, વ્યાસ ખાતું, એ સધાયે ખાતાનો આધિકારી રાજ્યના તરફથી નીમાધનેજ આવતો.

મુગલાઈ પેઠી

પરંતુ જેવી રીતે આપણા દેશમાં મોગલ બાદશાહ કમળેર થવાથી કામકામના નવાબો પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તા ઝમાવી બેઠા; તેવીજ રીતે નેધરલાંડમાં પણ જુદા જુદા અધિકારીઓ પોતાની સત્તા ઝમાવી બેઠા. ચાર્લીમનનો એવો સિદ્ધાન્ત હતો કે અધિકારીઓએ લોકોના જૂના રીત રિવાજોને માન આપીને રાજ્ય કરવું જોઈએ. તે સિદ્ધાન્ત અમલમાં મૂકતાં અધિકારીઓથી પ્રજા ઉપર ખીલકુલ નિરંકુશ રાજ્ય ન થઈ શકતું. લોકોને ઘણી ઘણી બાબતોમાં તો સ્વતંત્રતા મળતી હતી. પરંતુ એજ સિદ્ધાન્તની ઢાલ પાછળ અધિકારીઓ રાજના કરપમાંથી બચી જતા હતા. એ અધિકારીઓ પ્રજામાંથી મહેસુલ અને કરો વસુલ લેતા હતા. પરંતુ મહેસુલ અને કરની ઉપજમાંથી ઓછામાં ઓછો એક તૃતીયાંશ ભાગ તો સામાન્ય રીતે જોતજોતામાંજ ડબ્બો થઈ જતો. અને ન્યારે ફ્રેન્ચ સમ્રાટ કમળેર દેખાતો ત્યારે તો એ બધીયે ઉપજ પોતાની જ તીજોરીમાં રાખવાની પ્રથા શરૂ થઈ જતી હતી.

એ અન્ધાધૂંધીના સમયમાં ફ્રેન્ચવણી અને સંસ્કૃતિનો તો પ્રચાર સારી રીતે ક્યાંથીજ થઈ શકે ? સત્તાવાળાઓ અને ધર્મગુરુઓ પ્રજાનું લોહી ખૂબ ચૂસી લેતા હતા. એ વેળા ગમે તેવા અપરાધની સજામાંથી પણ માણસ લાંચ આપીને છટકી જઈ શકતો. ખૂન ચોરી, બદમાસી, લૂંટ, મારફાડ, એ બધા ગુના પણ નાણાંધેલીનું મોં ખૂલ્લું મૂકનારને માફ થઈ જતા. રાજ્યના અધિકારીઓ ધણું ખર્ચ વરસમાં ત્રણ વાર પ્રજાની પંચાયતોને એકઠી કરતા. પરંતુ એ પંચો કાંઈ પહેલાંની બટોવિયન પંચાયતોના જેવી-જેમાં અસ્પૃશ્યથી સળંગ થયેલા વીરો ઢાલ તલવારના ખણખણાટ સાથે પોતાની ઈચ્છા મુજબનો પ્રતિનિધિ-અધિકારી-ચૂંટી કાઢતા—તેવી સ્વતંત્ર સ્વભાવની પંચાયતો ન હતી.

ગુલામી પડી

ધીમે ધીમે કરતાં એ દેશની સત્તાની લગામ ફૂરના દેશમાં રહેનારા એવા માણસોના ગુપ્ત હાથમાં જઈ પડી હતી—જે માણસોનાં દર્શન પણ અહીંની પ્રજાને કદિ થતાં નહિ. પછી કાંઈ ‘લોકોનું રાજ્ય’ રહ્યું નહતું ‘લોકો પર રાજ્ય’ થતું હતું. હવે નેધરલાંડના વતનીઓ પોતાના અધિકારીઓ પોતે ચૂંટતા ન હતા. કોઈક ખીજ દેવી શક્તિ એમના અધિકારીઓ ચૂંટીને—નીમીને—મોકલતી હતી. એમના રાજકીય અધિકારો છીનવી લેવામાં આવ્યા હતા, એટલુંજ માત્ર નહિ, પરંતુ તેમના વ્યક્તિગત અધિકારો પર પણ કાપ મૂકાયો હતો. જે અધિકારી એમનું રક્ષણ કરવાને માટે નીમાઈને આવતો હતો તેજ જ્યારે બક્ષક બનીને પ્રજા ઉપર તૂટી પડે ત્યારે સુવ્યવસ્થા અને શુદ્ધ શાસનને નામે તો મીઠુંજ વળે, એમાં શો સંશય ?

એ રીતે પાંચ સદીઓ વીતી ગઈ. એ સમયમાં ‘જુસ્કી લાડી ઉસ્કી બેંસ’ એજ બસ એક કાયદો હતો. લાડીનું જોર, દમડીનું જોર, ધર્મ ગુરુઓનું જોર; એ ત્રણ શક્તિઓની આડે કોઈ આવી શકે તેમ ન હતું.

પ્રગતિના પડલા

પરંતુ જગતમાં તે વેળા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો.

મધ્ય યુરોપના ડયુક, બેરન અને ધર્મગુરુઓ હંમેશાં પોતાપોતામાં સત્તાને માટે લજ્જા કરતા હતા, જેને પરિણામે પ્રજાનું લોહી વગર-મક્તનું રેડાયા કરતું હતું. અરે, કેટલીક વાર તો માત્ર એક એક જમીનના ટુકડાને ખાતર સેંકડો જનની ખુવારી થતી હતી. ધર્મને નામે સેંકડો રડતાં કંકળતાં મનુષ્યોનાં ડોકાં કાપીને દેવો અને દેવીઓને ચરણે બલિદાન તરીકે ધરવામાં આવતાં હતાં. કોઈ પણ રીતે નાણું ભેગું કરવું એનેજ લોકો પોતાનું કર્તવ્ય માનતા અને

તે હેતુ સાધવા માટે વિશ્વાસઘાત, એઈમાની, છળ-કપટ, ભૂટ, ચોરી એવો કોઈ પણ ઉપાય અમલમાં મૂકતાં અચકાતા નહિ.

આ સમજી હોવા છતાંયે નેધરલાંડમાં એક તરફથી કળા કૌશલ્યની ઉન્નતિ થતી જતી હતી. અને તેને લીધે દેશમાં ધનસંચય થતો હતો. દૂરના પ્રદેશમાં વસતાં શહેરોની સાથે નેધરલાંડમાં પણ શહેરો રચાવા લાગ્યાં હતાં. શહેરના માલદાર આગેવાનોની સલાહ રાજકાર્યમાં લેવાવા લાગી હતી. હોલાંડના વહાણવરીઓએ દૂરદૂરના દેશોની મુલાકાત લેવા માંડી હતી. ધનથી બળ આવે છે. બળથી આત્મ વિશ્વાસ આવે છે.

જ્યારે આમ વર્ગની પાસે કળાકૌશલ્યને લીધે પૈસો ઠીક ઠીક થવા લાગ્યો ત્યારે તેમણે પણ ધનુષ-બાણ ખરીદવા માંડ્યાં. અને સરદારોની પેઠે પોતે પણ કમ્મરે તલવાર બાંધી 'સમશેર બહાદુર' બનીને ટહેલવા લાગ્યા.

આંતર ઝઘડા

સામાન્ય આમ પ્રજાને આવી રીતે સમશેર બહાદુર બનીને ફરતી જોઈને જૂના સરદારો મનમાં બળવા લાગ્યા. તેમની વચ્ચે કોઈ કોઈ વાર ઝઘડા પણ થવા લાગ્યા. એ ઝઘડામાં આમ પ્રજાજનોએ જોયું કે આપણી તલવાર કાંઈ સરદારની તરવાર કરતાં ધા મારવામાં ખાફી પડે તેમ નથી. તેઓ કેટલીક વાર જૂના સરદારોને હરાવી પણ પાડતા. એવી રીતે કરતાં આમ પ્રજાને પોતાની શક્તિનું જ્ઞાન થવાથી તેમનાં હૃદયમાંથી સરદારોનો ભય નીકળી ગયો.

દરમ્યાન સંસ્કૃતિનો પ્રચાર થઈ રહ્યો હતો. આમ પ્રજા બહુવા લાગી હતી. તેઓ ધાર્મિક પુસ્તકો પણ વાંચવા લાગ્યા હતા. તેથી ધર્મગુરુઓ-પાદરીઓ તેમને પહેલાં ધર્મને નામે જેટલું પ્રદાવતા હતા તેટલું હવે પ્રદાવી શકતા ન હતા. ભોક્ષાના મનમાંથી પાદરીઓ પ્રત્યેનું માન ઘટી ગયું. દિવસે દિવસે આમ પ્રજા વધુ ને વધુ જોર પર આવતી ગઈ.

પરમેશ્વરનો અવતાર !

ધણા જૂના વખતથી એવી માન્યતા ચાલી આવતી હતી કે રાજા તે પરમેશ્વરનો અવતાર છે. હજુ એ માન્યતા કાયમ હતી. પરંતુ ધીમે ધીમે રાજ્યની ખરી સત્તા શહેરી આગેવાનોના હાથમાં આવતી જતી હતી. રાજા-પરમેશ્વરનો અવતાર-એ સિદ્ધાંત પણ ખુલ્લું ભારે ગમ્મતનો સિદ્ધાંત હતો. ગમે તેવો મૂર્ખ શિરોમણિ ગાદી પર આવીને ખેડો, એટલે તે પરમેશ્વરની ઈચ્છાથી જ ગાદી પર આવ્યો છે એમ માની લેવાતું. કદાચ પરમેશ્વર તરફથી મોકલાયલા આ મહાન આત્માઓ પોતે નિર્બળ હોય, અથવા તે તે રાજ્યકાર્યથી વિરક્ત રહેવા ઈચ્છતા હોય તે પરમેશ્વરની સુપ્રત કરેલી આ રાજ્યધુરાને વેચી નાંખીને મુક્ત થઈ જતા. એવી રીતે ચાર્લ્સ-ધી-સિમ્પલ નામના રાજાએ હોલાંડના કોઉન્ટ ઓફ ડર્ને રાજગાદી સોંપી દીધી હતી. પરંતુ એટલું કર્યા છતાં પણ બિચારો ચાર્લ્સ પોતાની શિર સલામતી મેળવી શક્યો ન હતો. તેનો જોલખાનામાં જન લેવામાં આવ્યો હતો.

રવરાજ્યને પથે

શહેરીઓના હાથમાં રાજ્યની ખરી લગામ આવવા લાગી હતી. પરંતુ ખુલ્લી રીતે શહેરના આગેવાનો કાયદા રચવામાં કે રાજ્ય ચલાવવામાં ભાગ લઈ શકતા ન હતા. જે કે ઘણાં મહત્વનાં કાર્યોમાં અને ખાસ કરીને લડાઈ કે સુલેહ કરવાની બાબતોમાં તે એ લોકોનો હાથ રહેતો હતો. નેધરલેન્ડના શહેરી આગેવાનોએ પોતાના રાજાઓને ડરાવીને, ધમકીઓ આપીને, લાલચો આપીને, અને જરૂર પડે લોહી વહેવડાવીને અવારનવાર ચાર્ટરો-અધિકાર પત્રો લખાવી લીધાં હતાં. એ અધિકાર પત્રો લોકપક્ષ તરફથી લડવામાં આવતાં હતાં અને રાજા તેના ઉપર સહી કરીને તેમાં લખેલી શરતો પ્રમાણે રાજકારણ ચલાવવાના સોંનથી બંધાતો હતો. નેધરલેન્ડના ઈતિહાસમાં આવા

આધિકાર-પત્રો-ચાર્ટરોનું સ્થાન હારે મહત્વનું છે. એ ચાર્ટરોને આધારે જ શહેરો ઉપર રાજ્ય થઈ શકતું હતું. જો કદિ રાજ્ય તેની વિરુદ્ધનું વર્તન કરતો તો પ્રજા મારો મારો કરતી તેની સામે ઉભી થઈ જતી.

આ રીતે અત્યાર સુધી જ્યાં સરદારો અને ધર્મગુરુ એ ખે જ શક્તિઓનું રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યાં ત્રીજી શક્તિ શહેરીઓની ઉભી થઈ. જો કે શહેરીઓ કાંઈ પોતે આખા દેશના પ્રતિનિધિ ન હતા, તેમજ મનાતા પણ ન હતા.

પહેલાં પગરણ

નેધરલાંડના ઉત્તર ભાગમાં ગુલામીની પ્રથા ખૂબ જોરમાં ચાલતી હતી. તે ઘણો સમય સુધી કાયમ રહી. ચાર્ટરોને લીધે હવે રાજ્યના નિરંકુશ રાજ્યને બદલે કાયદાનું રાજ્ય સ્થપાવા લાગ્યું હતું. સર્વ કોઈને માટે એકજ કાયદો હતો. કોઈ પણ માણસને અપરાધ વગર કેદ પકડી શકાતો નહોતો. ધામે ધીમે ન્યાય કચેરીઓ પણ બનાવવામાં આવી. ગુલામો વગેરે બીજા હલકા ગણાતા લોકો સિવાય સર્વ કોઈ એ કચેરીઓમાં-અદાલતોમાં-ખેસી શકતું હતું. એ જંગલી અવસ્થામાં આટલા સુધારા અને અધિકારો પ્રાપ્ત થયા તે પણ ઘણું હતું.

શરૂ શરૂમાં તો શહેરના આગેવાનોની પસંદગી રાજ્ય કરતો હતો. પરંતુ ધીમે ધીમે શહેરોના આગેવાનોને રાજ્યના અધિકારીઓ ચૂંટવા લાગ્યા. પ્રજામાં નૈતિક જીવનનો સંચાર થવાથી અને કળા કૌશલ્યથી મજેલાં દ્રવ્યનાં જોર પર હોલાંડ અને ફ્લેન્ડર્સનાં શહેરો જાણે નાનાં નાનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યો હોય તેવાં બની ગયાં હતાં. જેમ જેમ આ શહેરોની શક્તિ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેમણે પોતાના હાથપગ આસપાસ ફેલાવવા માંડ્યા. સરદારોની સાથે આ શહેરી આગેવાનો પણ પ્રાન્ત પંચાયતમાં જઈ ખેસવા લાગ્યા, ઈ. સ. ૧૨૮૬માં

હોલાંડનાં છ મુખ્ય શહેરોને પ્રાન્ત પંચાયતમાં પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક મળ્યો. એવી રીતે સરદારોની સાથે સાથે આ શહેરોના હાથમાં પણ રાજ્યની હકામત આવતી ગઈ. કાઉન્ટ લોકોએ પણ પોતાના અધિકારીઓ અને કાઉન્સિલના સભાસદો ચૂંટી મોકલવાના હક શહેરી જનોને આપ્યા.

કુદરતી આફત

તેરમી સદીમાં નેધરલાંડ ઉપર એકાએક કુદરતી આફત આવી પડી. જે ભાગ ઉપર હાલ જ્યુડરજી નામથી ઓળખાતો સમુદ્ર છે તે સ્થાન પર પહેલાં બીલકુલ પાણી નહોતું. ત્યાં લોકો વસતા હતા. પરંતુ તેરમી સદીમાં સમુદ્રે જળરો ધસારો કર્યો, અને ઘણા મોટા સ્થળ પ્રદેશ જળમાં ડૂબાડી દીધો. એ કુદરતી કાપને લીધે ફ્રીઝલાંડના જે ભાગ પડી ગયા. પશ્ચિમ તરફનો ભાગ હોલાંડમાં ભળી ગયો. અને પૂર્વ તરફના સ્વતંત્રતા-પ્રિય લોકોએ પોતાનું અસલી સ્વતંત્ર રાજ્ય-શાસન કાયમ રાખ્યું.

હોલાંડની ગાદી

હોલાંડમાં પહેલાં ડકથી માંડીને તેરમી સદી સુધી, એટલે બરાબર ૪૦૦ વરસ સુધી ડકથી ઓફ ફ્લોરેન્સના વંશનો માણસ ગાદી પર બેસતો આવ્યો હતો. એ વંશ નષ્ટ થતાં હેનાઈટના કાઉન્ટના વંશમાં હોલાંડની જાગીર આવી. હોલાંડ અને ગ્રીલાંડ એ બે પ્રદેશો પહેલેથીજ એકત્ર તો થઈ ગયા હતા. એટલે હેનાઈટ વંશમાં ગાદી આવતાં હોલાંડ, ગ્રીલાંડ અને હેનાઈટ એ ત્રણ જાગીરો ભેગી થઈ. ઇ. સ. ૧૩૫૫ માં આ હેનાઈટ વંશનો સરદાર પણ અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેથી તેનો ભાણેજ વિલિયમ ઓફ બવેરિયા ગાદી પર બેઠો. વિલિયમની પછી તેનો ભાઈ અને ભાઈનો ભત્રીજો આખા જાગીરનો માલિક થયો, એ ભત્રીજાનું નામ પણ વિલિયમ હતું,

એના પછી એની ૧૭ વરસની કુંવરી ગાદીએ આવી. પરંતુ એ કુંવરીની પાસેથી બર્ગન્ડીના ડ્યુક શીલિપે ગાદી છીનવી લીધી. શીલિપ ધી ગુડ (લસો) એ નામે પ્રખ્યાત થયો હતો. ગાદી છીનવાઈ જતાં બિચારી રાજકુંવરી દુઃખે પાપે જંગલોમાં ભટકવા લાગી; જેમ તેમ પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગી.

પાંચસો વરસ સુધી નેધરલાંડ આવી રીતે છિન્નલિન્ન દશામાં રહ્યું. આખરે બર્ગન્ડીના વંશનું રાજ્ય આખા નેધરલાંડ પર ફેલાઈ ગયું. નેધરલાંડના જુદા જુદા પ્રાંતો જે સ્વતંત્ર થઈ ગયા હતા તે બધા ફરી પાછા એક છત્રની છાયા હેઠળ આવી ગયા. તેઓ બધા એક માલિકને ચરણે પોતાનાં શિર ઝુકાવવા લાગ્યા. એ રીતે બર્ગન્ડીના વંશે એક સદી કરતાં પણ વધારે વખત રાજ્ય કર્યું.

ગોલ્ડન ઇલીઝ

હોલાંડની ગાદી પચાવી પાડતાં પહેલાંજ શીલિપે ઘણા પ્રાંતો ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવી દીધો હતો, કેટલાક પર સમજૂતી કરીને, કેટલાક પર ખટપટ કરીને, અને કેટલાક પર જબરદસ્તીથી. હોલાંડ, ઝીલાંડ, હેનાર્ટ અને ફ્રીઝલાંડ મળ્યા પછી બીજે વરસે એણે લકઝમબર્ગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી. આવડું મોટું રાજ્ય મળ્યાથી તે યુરોપના બીજા રાજાઓની બરોબરી કરવા લાગ્યો. પોર્ટુગાલની શાહગઢી આઇઝાબેલાની સાથે એનું લગ્ન થયું.

શીલિપે ગોલ્ડન ઇલીઝ નામની એક સંસ્થા સ્થાપન કરી હતી. તે વેળાના દુનિયાના સૌથી પ્રખ્યાત એવા પરચીસ રાજા, મહારાજા અને સરદારો એ સંસ્થાના સભાસદો હતા. પહેલેથીજ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે શહેરના આગેવાનો અને નગર પંચાયતોની સત્તા ધીમે ધીમે કરતાં ખૂબ વધી ગઈ હતી. રાજાના અને સરદારોના પ્રતિનિધિઓની માફક શહેરી આગેવાનોનું જોર પણ પ્રાંત-પંચાયતોમાં ભારે રહેતું. પરંતુ એ બધાં શહેરો દરેક જુદું જુદું રાજ્ય હોય તે

પ્રમાણે એક ખીજથી સ્વતંત્ર રહેતાં. જુદાં જુદાં શહેરો, તરફથી પ્રાંત પંચાયતોમાં જે પ્રતિનિધિઓ જમને બેસતા તેઓ બધા એક ખીજના પ્રત્યે ચાર આંખ કરીને બેસતા હતા. પરસ્પર તેમનામાં ખાઉં-કરકું વૃત્તિજ રહેતી. એક શહેરને ખીજ શહેરનો વિશ્વાસજ ન હતો. એ અવિશ્વાસને લીધેજ આગળ ઉપર બધાં શહેરોની સત્તા ડૂળી ગઈ.

કાતર ચલાવી

શ્રીલિપ જન્મથીજ ભારે સત્તાલોભી હતો-મહત્વાકાંક્ષી હતો. તે કદિ પોતાની હકુમતના ક્ષેત્રથી ધરાતો નહિ. ગાદી પર બેસતાં વારજ એણે તો પ્રજાના હક્કો જળવવાની અને અધિકાર પત્રો-ચાર્ટરો પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવાની પોતે જે કળલાત આપી હતી, પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તેને એક બાજુએ રાખી પ્રજાની સ્વતંત્રતા ઉપર એકદમ કાતર ચલાવવા માંડી. શ્રીલિપમાં રાજ્ય કરવાની લાચકાત તો હતીજ. રણક્ષેત્રમાં પણ એ જીવ પર આવીને લડતો. એણે પ્રજા ઉપર ધણા દરો નાંખ્યા હતા. પરંતુ એ યુદ્ધિશાળી પણ હતો. એ સમજતો હતો કે જે લોકોની કોથળીમાંથી નાણાં ખેંચી ખેંચીને રાજ્યની તીજેરી ભરવામાં આવતી હતી તે લોકો પોતેજ જે નિર્ધન થઈ ગયા તો પછી રાજ્યની આમદાનીનાં દાર પણ ખંધ થઈ જશેજ. આથી તે હંમેશાં દેશના ધંધા અને ઉદ્યોગોની ઉન્નતિ થાય તેને માટે પણ ઠીક પ્રયત્ન કર્યા કરતો હતો. એના રાજવહીવટ દરમ્યાન એક રીતે લોકોની સ્વતંત્રતા પર કાપ મૂકાયો. ખરો: પરંતુ દેશના હુનર ધંધાની સારી ખીલવણી થઈ અને તેટલે અંશે પ્રજાની દોલત વધી પણ ખરી.

એકલી બહાદુરીજ

શ્રીલિપના પછી એનો પુત્ર ગાદીએ બેઠો. એનું નામ-ચાર્લ્સ.

તે 'બહાદુર ચાલ્સ'ના નામથી જાણીતો થયો હતો. અલબત્ત, એ બહાદુર તો હતોજ પરંતુ એનામાં બહાદુરી સિવાય બીજો કોઈ ગુણ નહોતો. કોઈ બીજા દેશ પર ચઢાઈ લઈ જઈને ત્યાં રાજ કરવામાં, અને એ જીતેલી પ્રજા પાસેથી કરો ઉઘરાવવામાં ભારે બુદ્ધિ અને ચાલાકીની જરૂર પડે છે. ચાલ્સનો આપ શીલિપ તો એ કામમાં ભારે હુશિયાર હતો. પરંતુ તેની એ હુશિયારી ચાલ્સમાં ઉતરી નહોતી. એ તો ઉલટો ઉદ્ધત અને કંઈક ઉલ્લુ પણ હતો. જેવી રીતે મહમદ તખલખ ચીન જેવા મોટા સામ્રાજ્યને જીતી લેવાનાં સ્વપ્નાં જોયા કરતો હતો. અને દેશની રાજ્યવ્યવસ્થાનું એને કશું જાન નહોતું તેવીજ રીતે આ ચાલ્સ બહાદુરને પણ પોતાના રાજ્યની સુવ્યવસ્થા માટે કશી દરકાર ન હતી. એણે એક મોટું જખરદરત લશ્કર રાખ્યું હતું અને તેના નિભાવ માટે પ્રજા ઉપર બેજવાબદારપણે કરો નાંખ્યો જતો હતો. પરંતુ લોકો એટલા બધા કરો આપવાને તૈયાર નહોતા. રાજ્યના અમલદારો કર વસુલ લેવાને નીકળતા ત્યારે કેટલીક વાર લોકો તેમને ઠોકી પાડતા. પરિણામે રસ્તાઓ ઉપર લોહીના છંટકાવ સુધ્ધાં થતા.

લોહીને ખાખોચિયે

આમ છતાં એણે મૂરખાએ સ્વીટઝર્લાંડ જેવી શરવીર પહાડી પ્રજાની સાથે યુદ્ધ આદર્યું. એ યુદ્ધ એના મૃત્યુ સુધી ચાલ્યું. આખી જીંદગી કાપાકાપીમાં ગઈ. છતાં આખરે પણ એના માથા ઉપર એણે ઇચ્છેલા સામ્રાજ્યનો મુગટ તો ન જ ચઢ્યો. તેને બદલે એનું ડોકું એક દિવસ કપાઈને લોહીના ખાખોચિયામાં જઈને પડ્યું. બિચારો ચાલ્સ પોતાની ગરીબડી પ્રજાને સતાવવા રંભડવા સિવાય પોતાના મનનો બીજો કોઈ પણ મનોરથ પૂર્ણ કરી શક્યો નહિ.

ચાલ્સનાં મૃત્યુ પછી એની જીવાન દિકરી મેરી માદી પર આવી. મેરીના હાથમાં રાજ્યધુરા આવતાંજ પ્રજાએને લાગવા માંડ્યું

કે આપણે ગુમાવેલા અધિકારો પાછા પ્રાપ્ત કરવાનો આ કીક અવસર આવી લાગ્યો છે. પોતાની અરસપરસની ફાટપુટથી જે હાનિ થતી હતી તેના તરફ તેમની આંખો ખુલી ગઈ હતી. આથી તેઓ બધા એકત્ર થઈ ગયા. બધાએ બેગા મળીને એકે અવાજે પોતાના અધિકારોની માંગણી કરી.

અવસર આવ્યો

મેરી આપડી સ્ત્રી જાત હતી. તે શું કરે? એવામાં અધૂરામાં પૂરું ક્રાન્સના રાજ લુછએ પણ અરગન્ડી પરગણા ઉપર ચઢાઈ કરી. તેણે વળી મેરીનું આખું રાજ્ય પોતાને માટે માંગ્યું અને મેરીને કહ્યું કે તું ક્રાન્સના યુવરાજ સાથે લગ્ન કર.

મેરી ગભરાઈ. તેણે પોતાની રૈયતના લોકોને, શહેરી આગેવાનોને કહ્યું કે લાઇઓ, તમે બધા બેગા થઇને આ નવી બહારની આફતને ટાળો. લોકોએ કહ્યું—હા, અમે તને સહાય આપવાને તૈયાર છીએ, પરંતુ અમારા જે જે હકો તારા આપ અને દાદાએ ડૂબાડી દીધા છે તે અમને પાછા આપ, અને સોગનપૂર્વક કબજાત આપ કે ભવિષ્યમાં કદિ પણ તું અમારા હક ઉપર તરાપ મારશે નહિ.

ગ્રેટ પ્રિવિલેજ

મેરીએ સોગન ખાધા. અને ગ્રેટ પ્રિવિલેજ નામનું અધિકારપત્ર લોકોને લખી આપ્યું. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં મેગના ચાર્ટાનું જે સ્થાન છે તેવુંજ મહત્વનું સ્થાન નેધરલાંડના ઇતિહાસમાં આ ગ્રેટ પ્રિવિલેજનું છે. નેધરલાંડના ભવિષ્યના પ્રજાસત્તાક રાજ્યનું મૂળ આ ગ્રેટ પ્રિવિલેજનું ચાર્ટરમાં હતું. એમાં કાંઈ મેરીએ નેધરલાંડના લોકોને નવા કશા હકો આપ્યા ન હતા. માત્ર જૂના હકો ડૂબી ગયા હતા તેટલાજ ફરીથી સ્વીકારી આપ્યા હતા. છતાં કેટલીક વિગતો જાણવા જેવી છે.

“ખાંત પંચાયતોની સંમતિ વગર મેરી કાંઈની સાથે લગ્ન કરે

નહિ. રાજ્યના બધા અમલદારો દેશનાં માણસોમાંથી નીમવામાં આવે. કોઈ પણ અમલદાર એકી વખતે બે પદવી ભોગવી શકે નહિ. પદવીઓનું બેચાણ થઈ શકે નહિ. એક પંચાયત અને હોશાંગની સાથી મોટી અદાલતનો પુનરોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. સામાન્ય કોર્ટોની અપીલ આ મોટી અદાલતમાં સાંભળવામાં આવતી. પ્રાંતિક અને શહેરને લગતા ઝગડાના ચુકાદા માટે લોકોને તેમની સરહદથી બહાર ન જોડાવવામાં આવે. પ્રાંતોની પેઢે શહેરો પણ પોતાની પંચોની બેઠક મરજી ફાવે ત્યારે, અને મરજી ફાવે ત્યાં જોડાવી ભરી શકે. પ્રાંતિક પંચાયતોની સંમતિ વગર કોઈ પણ નવો કરદાખલ કરી શકાય નહિ. તેમજ તેમની સંમતિ વગર મેરી કે તેનો કોઈ પણ વારસ પીજ પ્રદેશ સાથે લડાઈ કરી શકે નહિ. જો કદિ પ્રાંત પંચાયતની સલાહ વગર યુદ્ધ કરવામાં આવે તો પ્રાંતો તે યુદ્ધમાં નાણાં કે માણસની કરી મદદ કરવાને બંધાયલા ન રહે. બધાં રાજ્યકાર્યોમાં દેશી ભાષાનો જ ઉપયોગ કરે. મેરીનો કોઈ પણ હુકમ જો નગરજનોના હક્કની વિરૂદ્ધનો હશે તો તે નહિ માન્ય કરવામાં આવે. પંચાયતોની સંમતિ વગર ન કોઈ સિલ્કો બનાવવામાં આવે તેમજ ન કોઈ સિલ્કોનું મૂલ્ય ઘટાડાય કે વધારાય. જે કરો નગરજનોને પૂછ્યા વગર નાંખવામાં આવે તે આપવાને લોકો બંધાયલા ન હતા. રાજ પોતેજ થકને પંચાયતોની આગળ પોતાના ખરચખૂટણનો હિસાબ રજૂ કરે..." વગેરે

આમ પ્રજાની શક્તિ

આ પરથી જોઈ શકાશે કે પંદરમી સદી જેવા સમયમાં આવી શરતો કાંઈ જે તે ન હતી. તે ધણી ઉદાર શરતો કહેવાય. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટજ હતું કે નેધરલાંડના લોકોને માટે સ્વતંત્રતા એ તેમનો જન્મસિદ્ધ હક જેવી થઈ પડી હતી. હજુ મુઘી પીજ દેશમાં તો પ્રજાને કશાથે અધિકાર ન હતા. બસ, રાજ કરે તેજ ખર્ચ એવો જમાનો હતો. નેધરલાંડના દાખલા પરથી એમ મનાવા લાગ્યું

કે ખરે, આમ પ્રજાને પણ હાથ, પગ, હૃદય, અને બેભૂં હોય છે. હોલાડની પેઠે ફ્લેન્ડર્સ વગેરે બીજા પ્રાંતોને માટે પણ એવી જ યોજનાઓ રચવામાં આવી. આથી દેશમાં ચોતરફ આનંદનો જીવન પ્રસરવા લાગ્યો.

હવે આ આનંદોત્સવની વચ્ચે મેરીએ ગુપચૂપ, પોતાની પંચા-
થતોને પૂછ્યા ગાછ્યા વગર પોતાના કેટલાક ખાનગી કારભારીઓને
ફ્રાન્સના રાજાની સાથે સંધિ કરવાને માટે મોકલ્યા. પરંતુ ફ્રેન્ચ
રાજાએ તો તરતજ અધો પડદો ખોલી નાંખ્યો. વાત જાણતાં લોકો
ખોરવાયા. તાજજ સ્વતંત્રતા મળ્યાથી મસ્ત બનેલા નેધરલેન્ડ વાસી-
ઓએ મેરીના એ દેશદ્રોહી કારભારીઓને પકડી પકડીને શણી પર
ચઢાવી દીધા. મેરી ગભરાઇ ને પોતાના નોકરોના પ્રાણદાનની લિક્ષા
માંગતી લોકો પાસે દોડી ગઇ; કાલાવાલા કરવા લાગી. પરંતુ કાંઈએ
તેનું કશું સાંભળ્યું નહિ.

લગ્ન અને મોત

ઇ. સ. ૧૪૭૭ના ઓગસ્ટની ૧૮ મી તારીખે મેરીનું લગ્ન
આસ્ટ્રીયા અને જર્મનીના રાજા, હેકસબર્ગ વંશના યુવરાજ મેક્સ-
મિલિયન સાથે થયું. મેક્સમિલિયન ભારે આલાક હતો. એણે લોકોના
આગેવાનો સાથે ઉપર ઉપરની દોસ્તી કરી લીધી અને તેમને આસ્મા-
નના તારા બતાવી આપરે શહેરીઓ અને સરદારોને માંહોમાંહે ગઢાવી
માર્ચા. એ રીતે બેઠેલી શક્તિ ક્ષીણ થઈ.

દરમિયાન મેરી અકસ્માત લેડા પરથી ગળાડી પડવાથી મૃત્યુ
પામી. તેથી બીજા બધા પ્રાંતોએ મેક્સમિલિયનને મેરીનાં સંતાનનો
રક્ષક માનીને તેની સગીરાવસ્થામાં એને રાજ્ય કરવડાનો અધિકાર
આપ્યો. પરંતુ (ફ્લેન્ડર્સ)ના લોકો ભારે અભિમાની અને સ્વતંત્ર
સ્વભાવના હતા. તેમણે મેક્સમિલિયનને રાજા માલવાની સાફ ના
પાડી. તેઓ મેરીના ખાર વંસના પુત્ર રીલિપને હિંદાવી ગયા અને તેના

નામથી પોતે રાજ્યશાસન કરવા લાગ્યા.

આવ્યો તો ધસીને પછુ—

ફેટલાંક વરસો સુધી એમજ કામ ચાલ્યું. મેક્સમિલિયન કાંઈ કરી શક્યો નહિ. આખરે ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં તેણે રોમન ઇશ્વરની એક ટુકડી લઈને જુજી શહેર—જ્યાં એના પુત્રને રાખવામાં આવ્યો હતો તેના પર ચઢાઈ કરી. પરંતુ ફ્લેન્ડર્સના લોકોએ એની સેનાને હરાવી દીધી. અને એને પોતાને પકડીને શહેરના બજારમાં એક સરદારના મકાનમાં કેદ કર્યો. ત્યારે બીજા પ્રાન્તવાળાઓને ભારે ચિંતા થઈ. તેમણે વચ્ચે પડીને મેક્સમિલિયન અને ફ્લેન્ડર્સના લોકોની વચ્ચે જેમ તેમ સુલેહ કરાવી. એ સુલેહને પરિણામે મેક્સમિલિયન બીજા બધા પ્રાન્તોનો રાજા રહ્યો. પરંતુ ફ્લેન્ડર્સ પર તો સગીર શીલિપના નામથી એક કાઉન્સિલ રાજ્ય કરે એમ નક્કી થયું. સાથે એમ પણ નક્કી થયું કે દર વરસે બધા પ્રાન્તોની ભેગી એક કોંગ્રેસ મળે જેમાં દેશની હાલત અને સુધારણા બાબત વિચારણા કરવામાં આવે.

મેક્સમિલિયને આ બધી બાબતોનું પાલન કરવાના સોગન તો ખાઈ લીધા. પરંતુ જ્યારે એના ખાપ એમ્પરર ફ્રેડરિકે સેક્સનીના ડ્યુકની સરદારી હેઠળ એક ઇશ્વર એને સલાય કરવા માટે મોકલી આપ્યું કે તરતજ એણે એ બધા સોગન ફેક કરી નાંખ્યા. પાછી એક વરસ સુધી લડાઈઓ ચાલી. આખરે ફ્લેન્ડર્સના લોકો હારી ગયા. આખા દેશ ઉપર મેક્સમિલિયનની નિરંકુશ સત્તા જામવા લાગી. જે જે લોકોએ પોતાની સામે માથું ઊંચક્યું હતું તેમને બધાને એણે કરડી સજાઓ કરવા માંડી. પોતે અને પોતાની મૃત પત્નીએ જૂતકાળમાં આપેલાં વચનોને ટાલ્લે બરાવી મેક્સમિલિયને લોકોની સ્વતંત્રતા ઉપર કાતર ચલાવવા માંડી. તેમના હોને કચડવા માંખ.

કરી હામી

ઇ. સ. ૧૪૯૩માં બાદશાહ ફ્રેડરિક મરણ પામવાથી મેક્સ-

મિલિયનને આખા સામ્રાજ્યની ગાદી 'મળી. હવે તે એક વિશાળ સક્તનતનો શહેનશાહ બન્યો.

ખીજેજ વરસે નેધરલેન્ડની બધી પંચાયતોએ મેરીના પુત્ર શીલિપ, જે અત્યંત દેખાવડો હોવાથી સોહામણી શીલિપ તરીકે પ્રખ્યાત હતો તેને નજરાણું કર્યાં અને બોટો આપી. તેના જવાબમાં શીલિપે બરગન્ડીના ચાર્સ અને શીલિપનાં વચનોનું પાલન કરવાની કબજીલત આપી, પ્રતિજ્ઞા લીધી. મેરીનું 'ગ્રેટ પ્રિવિલેજ' વાળું ચાર્ટર તો ક્યાંનું ક્યાં જૂલાઈ ગયું હતું. હોલેન્ડ, ગ્રીલેન્ડ વગેરે બધા પ્રાન્તોએ શીલિપની એટલી કબજીલત ઉપરથી સંતોષ મानी એને પોતાના રાજ તરીકે સ્વીકારી લીધો; પરંતુ ફ્રીઝલેન્ડના લોકો-જેમના રાષ્ટ્રીય ચાર્ટરમાં લખ્યું હતું કે

ત્યાં સુધી વાયુ સ્વચ્છંદે :વહેતો રહેશે

ત્યાં સુધી ફ્રીઝલેન્ડની પ્રજા સ્વતંત્ર રહેશે—

એવા એ લોકો પણ લગાઈથી થાકી ગયેલા હોવાથી, નિરાશ થઈને મેક્સમિલિયનના હુકમ પ્રમાણે સેક્સનીના ડયુકને પોતાના હાકેમ (Podestà) તરીકે સ્વીકારીને બેઠા. એ રીતે આખો દેશ ફરી પાછો ગુલામીની શૃંગલામાં બંધાયો.

ચાલીએન ખીજે

સને ૧૪૯૬માં શીલિપનું લગ્ન સ્પેનના રાજની કુંવરી સાથે થયું. શીલિપ પોતે તો મુગલાઈ નવાબની પેઠે એશઆરામમાં જ પોતાનો સમય વીતાડતો હતો. તે એવી ને એવીજ જીંદગી ભોગવતો ઈ. સ. ૧૫૦૬માં સ્વધામ પહોંચી ગયો. પરંતુ એનો એક પુત્ર, જે પાછળથી ચાલીએન ખીજે એ નામે પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે સ્પેન અને નેધરલેન્ડને એકજ રાજ્યછત્ર હેઠળ આણી મૂક્યાં. આ રીતે હેક્સમર્ગ વંશનો વારસ તે મોટા ચક્રવર્તી રાજ્યનો માલિક થઈ બેઠો. નેધર-

લાંડ હવે કાંઈ સ્વતંત્ર દેશ રહ્યો ન હતો. તે એક મોટા સામ્રાજ્યના એક પ્રાન્ત કે જાગીર જેવો ગણાવા લાગ્યો હતો. ચાલીબિન પોતાના જ કુટુંબના માણસોને નેધરલાંડના હાકિમ તરીકે નીમીને મોકલ્યા કરતો હતો.

જેવો શબ્દ તેવો પ્રજા

પરંતુ સ્પેન અને નેધરલાંડનું આવું રાજદારી જોડાણ કાંઈ એ બંને દેશોને બરાબર રીતે સાંધી શક્યું નહિ. બંને દેશો એક બીજાથી દરેક વાતોમાં વિરુદ્ધ હતા. સ્પેનમાં આખાદી ઓસરી ગઈ હતી. નેધરલાંડ ખૂબ આખાદ હતો. સ્પેનના લોકો ગરીબ છતાં ભારે લડાકુ હતા. નેધરલાંડમાં ધંધા વેપારની ભારે ખીલવણી થઈ હતી. સુંદર શીલિપ ફર્ડીનાંડની સામે દ્વેષથી બળતો હતો. એ રાજ્ય-ઓના આપસઆપસનાં વેરને લીધે બંને દેશોની પ્રજાઓ પણ અરસ-પરસ દ્વેષ અને ધૂણા કરતી હતી.

ફેલ્ડર્સમાં આવેલું ઝેન્ટ નામનું શહેર તે વેળા આખા યુરોપમાં સૌથી મોટું અને ભારે માલદાર શહેર ગણાતું હતું. ત્યાં એટલા બધા કારીગરો રહેતા હતા હતા કે જ્યારે તેઓ પોતપોતાને કામ ધંધે જતા ત્યારે શહેરના રસ્તાઓ પણ આખા રોકાઈ જતા હતા. લગભગ એંસી હજાર તો લગ્નૈયા જુવાન એ શહેરમાં રહેતા હતા. શહેરની વસ્તી પોતપોતાના ધંધા પ્રમાણે અમુક વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગઈ હતી અને તે બધા વિભાગોની જુદીજુદી પંચાયતો હતી. એ લોકો ભારે સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને સ્વચ્છંદી હતા. મેરીએ આપેલા ગ્રેટ પ્રિન્સિપલ પ્રમાણે તેઓ પોતાના હકોને, હજી સુરક્ષિત માનતા હતા.

રેલાંડ ધંટ

શહેરની વચ્ચે રેલાંડ નામનો એક મોટો ધંટ લટકાવવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે એ ધંટ વાગે કે તરતજ સર્વે લોક પોતાના

હથિયારથી સંજ્ઞ થઇને ત્યાં આગળ દોડી આવતા. ઘણા લાંબા સમયથી એ ઘંટ ત્યાં આગળ લટકતો હતો. એ ઘંટના અવાજ ઉપર શહેરીઓ પોતાના પ્રાણ પાચરવાને તૈયાર રહેતા.

આર્સનું રાજ્યારોહણ પણ આ ઝેન્ટ શહેરમાં જ થયું હતું. એક વાર આ શહેર ઉપર બાર લાખ કરોડીનો કર નાંખવામાં આવ્યો. લોકોએ કર આપવાની સાફ ના પાડી. જોર જુલમ કરવા માંડ્યો તો જળવો થયો. રોડાન્ડ ઘંટનો ફણકારો થતાં જ લોકો ચઢી લઇને નીકળી પડ્યા.

જે માણસને તેમણે પોતાનો કર નહિ આપવા ખાતતો સંદેશો પહોંચાડવા માટે અધિકારીઓ પાસે મોકલ્યો હતો, તેણે સસાવાળાઓ પાસે જઈને ઉધું જ કહ્યું કે લોકો તો કર આપવાને તૈયાર છે. એ માણસની આવી દગાબાજીને માટે એને બારે કડક સજા કરવામાં આવી. એને પકડીને ખૂબ દુઃખ દેવામાં આવ્યું. આંધીને ફટકાવ્યો અને પછી ઘણી પર ચઢાવીને મારી નાંખવામાં આવ્યો.

આર્સની ચાલાકી

આથી આર્સ એક મોટું લશ્કર લઇને ઝેન્ટ શહેર ઉપર દાક-માઠ સાથે ચઢી આવ્યો. લોકોએ એનો ખૂબ સત્કાર કર્યો. લાગ-લાગત છ દલાક સુધી એનું સરઘસ શહેરનાં જુદાજુદા ભાગોમાં ફેરવવામાં આવ્યું. આર્સનો દરેક દરેક સિપાઈ સરદારની પેઠે ચઢ્યો અને પોશાકથી સંજ્ઞ થયેલો હતો. તેમની શાંત મુદ્રા જોઈને શહેરોજનો દંગ થઈ ગયા. એક મહિનો સુધી તો આર્સ શાંત બેસી રહ્યો. તેણે કાંઈ જ કયું નહિ. પરંતુ તે પછી એણે પોતાની આજ્ઞાજી સર કરી. પહેલાં તો એણે ૧૮ આગેવાનોને પકડી પકડીને ફાંસીએ ચઢાવ્યા. પછી આખા શહેરને ઘંટો ફુકમ સંભળાવી દીધો. આખા શહેરની માલમલ્કા-માણ, ખર, લાગીલા સઘળું જે કાંઈ મળે તે જપ્ત કરવાનો ફુકમ નીકળ્યો. એણે રોડાન્ડ ઘંટ પણ એકદમ કઠી નાંખવાનું ફરમાન

કાઢ્યું. પાછલી દંડની રકમમાં દોઢ લાખનો વધારો કર્યો. એની સાથે સાથે વરસ દહાડે છ હજારનો નવો કર દાખલ કર્યો.

પછી તેણે એક મોટો દરબાર ભર્યો. અને હુકમ કર્યો કે શહેરના પ્રતિનિધિઓએ કાળાં કપડાં પહેરીને, ઉઘાડે માથે, મ્હોંમાં લગામ ધાલીને આ દરબારમાં આવવું અને અમારી (ચાલ્સની) પાસે મારી માંગવી. શહેરમાં ભારે અસંતોષ ફેલાઈ રહ્યો હતો. ખૂણેખૂણા પર સિપાઈઓનો પહેરો ખેસાડી દીધો હતો. ચાલ્સની મનમાં એમ હતું કે આવા પ્રકારની રાજકીય ચાલખાજી કરવામાં હું બહુ કુશળ છું.

રાણીજીનું નાટક

બિચારા શહેરના પ્રતિનિધિઓને કાનપટ્ટી પકડીને, ધસડીને ત્યાં દરબારમાં—લાવવામાં આવ્યાં. ‘આંખમાં આંસુ સાથે, ગળગળા કંઠે તેમણે ધુંટણીએ પડીને ચાલ્સની મારી માંગી. ચાલ્સ ગંભીર બનીને કાંધક વિચાર કરવા લાગ્યો. જાણે તે એમ વિચારતો હોય કે આ લોકોને ક્ષમાદાન કરું કે નહિ કરું? અંતે રાણીજીએ પોતાનો પાઠ ભજવ્યો: રાજની સામે હાથ જોડીને તે બોલ્યાં—“પ્રભુ, આપનો જન્મ આ એન્ટ નગરમાંજ થયેલો છે. તો એ ધ્યાનમાં લઈ આપ આ શહેરીજનોને ક્ષમા આપો.”

ચાલ્સે ઉત્તર આપતાં કહ્યું—“ઠીક છે; રાણી, હું તારા પ્રેમને ખાતર, અને આ લોકો ખરા અંતરથી ક્ષમા માંગે છે તે ધ્યાનમાં લઈને—મને ન્યાયની કઠોરતા કરતાં દયા કરવી એજ વધુ પ્રિય છે તેથી—એમને ક્ષમા આપું છું.”

એ બનાવ બન્યા પછી આખો દેશ ગુલામીની શૃંગારમાં પૂરેપૂરો જકડાઈ ગયો. દેશની સૌથી મોટી અઢાલત પણ રાજસત્તા-વાળાઓએ પોતાના કાશુમાં લઈ લીધી. જેને પરિણામે લવિષ્યમાં જોઈ પણ નિષ્પક્ષ ન્યાય મળવાની આશા સમૂળગી નાશ પામી.

પ્રધારના પડવા

નેધરલાંડની ક્રાંતિનો ઇતિહાસ ખરાબર સમજવા માટે એની ધાર્મિક દશા પણ સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ તો ઘણાં વરસોથી આ પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયો હતો. પરંતુ પ્રારંભથીજ લોકો રોમના પોપને ઝાઝું માનતા નહતા. ખારમી સદીથીજ કેટલાક એવા એવા પંથો ઉભા થયા હતા, જેઓ પોપની, તેના નીમેલા કાર્ડીનલોની અને ખ્રિસ્તી ધર્મની પણ મજાક મરકરી ઉઠાવ્યા કરતા હતા. પાછળથી વારડો અને લ્યુથરના સિદ્ધાંતો પણ લોકોના મગજમાં અને હૃદયમાં ઠસી જવા લાગ્યા. જેવી રીતે સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીએ આપણા દેશને ખામણ પૂજાની અંધશ્રદ્ધામાંથી ઉગારી લેવાને પ્રયત્ન કર્યો તેવીજ રીતે તે સમયમાં લ્યુથરે યુરોપના લોકોને ધર્માધારના પાદરી પૂજામાંથી મુક્ત કરવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો.

પરંતુ નેધરલાંડમાં જે લોકો લ્યુથર વિગેરેના સિદ્ધાંતો માનતા હતા તેમને રાજ્ય તરફથી ખૂબ કડક સજાઓ કરવામાં આવતી હતી. તેમને ગરમ ધગધગતા સળીઆ વડે ડહામ દેવામાં આવતા હતા; તેમને બળતી આગમાં ધકેલી દેવામાં આવતા હતા; કેટલાકને ઉંડા પાણીમાં ડૂબાડી દેવામાં આવતા હતા; જીવતાજીવત માણસોનાં શરીરની ચામડી ઉતારી નાંખીને તેમના ઉપર માખીઓ છોડવામાં આવતી અને એ રીતે રીખાવી રીખાવીને તેમનો જાન સેવામાં આવતો હતો.

પરંતુ આ બધા જુદાં વડે પણ લોકોમાં શાંતિની સ્થાપના થઈ શકી નહિ. દિવસે દિવસે પ્રચલિત ધર્મ પરથી લોકોની શ્રદ્ધા ઊઠતી જ ગઈ.

પાદરીઓની બાદશાહી

પાદરીઓ એ વેળા ભારે એશઆરામથી રહેતા હતા. તેઓ મોટી મોટી જાગીરોના માલિકો હતા. એ લોકો તો રાજા કે અમીર, ઉચ્ચાવ કે સરદાર, મજુર કે ખેડૂત સર્વ કાંઈની પાસેથી પોતાની

લાગે વસુધ કરતા હતા. જે કોઈ પાદરી કાંઈ ગુન્હો કરતો તો તેને કાંઈ સામાન્ય કોર્ટમાં હાજર થવું પડે એવું ન હતું. એના કેસ ખાસ પાદરીઓની કોર્ટ સમક્ષ ચાલતો. સામાન્ય માણસોને તો અમે તેવી જુઓની પડતાં વારનેજ શિક્ષા કરી દેવામાં આવતી હતી. પરંતુ નાનામાં નાના પાદરીનો ગુન્હો પુરવાર કરવા માટે પણ ઓછામાં ઓછી સાત જણાની સાક્ષી તો નોંધેએજ-એવો રીવાજ હતો. મોટા મોટા પાદરીઓ સામે કેસ પુરવાર કરવા માટે તો સત્તા-વીશથી માંડીને બોત્તેર જણાની સાક્ષીઓ પડે એ જરૂરનું હતું. જે કદાચ કોઈ માણસ પાદરીઓની સામે એક શબ્દ પણ ઉચારતો-કે તરતજ તેની સામે એક ફત્વો કાઢવામાં આવતો, તેને પરિણામે બધા લોકો તે માણસનો બહિષ્કાર કરતા. મોટા મોટા થરવીર પુરુષો જે આગ, લોઢાના ગજ્યા કે ફાંસી કસાથી ડરતા નહતા, તે પણ પાદરીઓનું નામ સાંભળીને થરથર કાંપતા.

તેરમા સૈકાની લગભગમાં એ પાદરીઓની સત્તા ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી. પાદરીઓ વ્યસનમાં તો ડૂબેલાજ હતા. તેમની પાસે દોષત પણ પુષ્કળ હતી. એ દોષતને લીધેજ લોકોના મનમાં એમના પ્રત્યે દૃષ્ટા અને ઈર્ષ્યાવૃત્તિ વધવા લાગી. એ પાદરી લોકો ન કદિ દેશના રક્ષણ માટે તલવાર ધારણ કરે, કે ન તેઓ દેશનો કોઈ જાતનો કર આપે ! આથી રાગ અને રંક સૌ કોઈ એમના પ્રત્યે ખોરવાયલા રહેતા.

હુકાનદાર પાદરીઓ

હવે ફ્રેન્સ-ડર્સ, હોલાંડ વગેરે પ્રાંતોના કાઉન્ટોએ હુકમ કાઢ્યો કે પાદરી લોકો કોઈ પણ સંજોગોમાં જાગીરોના માલિક ન થઈ શકે. ન તેઓ મિલકત ખરીદી શકે કે ન કોઈના વારસામાં મેળવી શકે. આને લીધે એક બે જગાએ જળવા પણ થયા. પરંતુ પાદરીઓ પ્રત્યે લોકોનો તિરસ્કાર દિવસે દિવસે વધતો જતો હતો. અને એ

તિરસ્કાર વધે એમાં કશી નવાઈ પણ નહતી. પાદરીઓનાં લોભ-
લાલચ અને નિમકકરારોનાં પાર નહતો. ધણી પાદરીઓ તો ખરેખરા
દુકાનદારજી થઈ બેઠા હતા. એમના વેપારના માથ ઉપર જરા પણ
જરૂરત સેવાતી નહિ ! આથી તેઓ ણીજી બધા દુકાનદારો કરતાં
સ્સ્તે બાવે વેચી શકતા હતા. એમની સાથેની હરિદાર્ઠમાં સામાન્ય
વેપારીઓનો ધંધો પડી બાંગતો હતો, આથી તે લોકો પણ એમના
કિયર બળી રહ્યા હતા.

ક્ષમાપત્રોનું વેચાણ

વળી પાદરીઓને લોકોના અપરાધ ક્ષમા કરવાનો અધિકાર
હતો. ગમે તેવો બચકર ગુન્હો બલેને કર્યો હોય પરંતુ જો તે એક
વાર પાદરીજીએ માફ કર્યો, પછી કોઈની મગદૂર નહિ કે તે માણસનું
નામ લઈ શકે—તો પછી તેના અપરાધને માટે સજા કરવાની તો
વાતજ શી ? લોકોઆ પાદરી બાવડોએ ધીમે ધીમે આવાં ક્ષમા-
પત્રો વેચવા માંડ્યા. એક માણસે કોઈ ણીજીને ઝેર આપીને મારી
નાંખ્યો હોય તો તે પોતાના અપરાધનું ક્ષમાપત્ર કોઈ પાદરી પાસેથી
વેચાતું લઈ લે, કે ખૂસ થઈ ગયું ! એવું ક્ષમાપત્ર ૧૧ ફુકેટમાં
વેચાતું. મળતું ! વગર ઝેરથી મારનાર માટેનું ક્ષમા-પત્ર એથી સસ્તે
વેચાતું હતું. અરે, પોતાના સગા બાપનું ખૂન કરનાર તો માત્ર
બેજ ફુકેટમાં મારીપત્ર મેળવતો, અને એક વાર મારી પત્ર મળ્યું કે
પછી રાત્રની પોલિસ પણ તે માણસનું નામ લઈ ન શકે ! પાદરી-
ઓએ આવાં મારીપત્રો પણ એટલી બધી જાતજાતના કાઢાઈ હતાં,
કે જેને માટે મારીપત્ર ન મળે એવો કોઈજ ગુહોજ રહ્યો ન હતો. અરે,
વધુ તે શું હોય ? પણ કોઈ પાપ કરવાનું હોય તેના પહેલાંથીજ તેને
મરિનું મારીપત્ર માણસો મેળવી લઈ શકતા હતા ! જો કોઈ અપ-
રાધી માણસ નારસી જઈને કોઈ મઠમાં જઈને છૂપાતો, તો પછી તેને
કશી સજા થઈ શકવી નહિ !

માર્ટિન લ્યુથર

આ બધા અનર્થો અને અધર્મો જોઈને તેનો નાશ કરનાર એક માર્ટિન લ્યુથર પેદા થયો. તેણે આખા યુરોપને સળગાવી મૂક્યું! ખરેખર, અત્યાચાર અને અનાચારની પરિસીમા—એજ તેના વિનાશકને જન્મ આપે છે. લ્યુથર બહાર પડ્યો ત્યારે છાપખાનાની શોધ થઈ હતી. અને તેમાં બાઈબલ છપાવે વેચાવા માંડ્યું હતું. જ્યારે છાપખાનું નહતું ત્યારે બાઈબલની એક નકલ—હસ્તલિખિત પ્રત—વાંચસો કાઉનમાં વેચાતી; જ્યારે છપાવા માંડી ત્યારે એકેક નકલ વાંચ કાઉનમાં મળવા લાગી. ગરીબમાં ગરીબ માણસો પણ બાઈબલ ખરીદ કરીને વાંચવા લાગ્યા, અને વાંચતાંજ તેમની આંખો ખુલી જવા લાગી. ધર્મના ઈગરદારો પાસેથી એ ઈગરો ખુંચવાઈ જવા લાગ્યો.

ઈ.સ. ૧૪૫૯માં બરગન્ડીના ડયુક શીલિપે જાહેર કર્યું કે પાદરી-લોકો કોઈ પણ અપરાધી માણસને મદમાં છૂપાવી શકશે નહિ; ચાર્સ બ્રાહ્મે પણ પાદરીઓ ઉપર સખત વેરો નાંખ્યો. એ ચાર્સ તો ફ્રાન્સમાં અવતરીને લડાઈ કરવા સિવાય બીજું કશું શીખ્યોજ નહતો. જો કોઈ પાદરી વેરો આપવા બાબતમાં આનાકાની કે રકઝક કરતો. તો તરતજ ચાર્સ તેની સામે તલવાર ખેંચી ફેદી પડતો અને કોઈ પણ રીતે વેરો વસૂલ લેતો.

અધમતાની પરિસીમા

આ પ્રમાણે પાદરી બાવાઓને ચારે તરફથી ઘેરા પડવા લાગ્યા. સ્થિતિયુક્ત રોમન કેથોલિક પંથના ખ્રિસ્તીઓ પાદરીઓની આ દશા માટે આંસુ પાડતા હતા. ધાર્મિક વેરો વસૂલ લેવા માટે પાદરીઓએ આખા નેધરલેન્ડનો વિભાગ અંદરે અંદર વહેંચી લીધો હતો. એવી રીતે ધર્મને નામે ઉધરાવારલા વેરાનું દ્રવ્ય પાદરી લોકો ખુલ્લી રીતે જમાવના અખાડાઓમાં, દારૂના પીઠાઓમાં અને વેશ્યાવૃત્તિમાં ફેલાવતા

હતા. એમના ક્ષમા-પત્રોનું ધતીંગ હદ બહારનું વધી ગયું હતું. ખુદ પરમેશ્વરની મા ઉપર અત્યાચાર કરનારને પણ આ પાઠરી લોકો ક્ષમા અપાવવાને તૈયાર હતા, અને એ રીતે ક્ષમા-પત્રો આપતા પણ હતા ! આવી દુર્દશા જોઈને સાચા સમજી માણસોનાં અંતર ચિરાઈ જતાં હતાં.

નવા પંથ

ધર્મની આવી અવ્યવસ્થા દરમ્યાન તેના વિરોધમાં જે કોઈ નવો પંથ અગર પુરૂષ ઉભો થતો તેને તેના અનુયાયીઓ તુરતજ મળી રહેતા. દ્યુધર, વ્હીકલીક વગેરે જાણીતા આગેવાનો ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પંથીઓ નીકળ્યા હતા, અને તેમનાં મંડળો બંધાયેલાં હતાં. રોજ કોઈ ને કોઈ નવો ધર્મમાર્ગ ઉભો થતો હતો એક નવો પંથ તો એવોજ નીકળેલો કે આપણે ત્યાંના વામ મ. ગાંધીને પણ વિચારે પાડી દે. હજારો લોકો એ નવા પંથનાં ચેલાઓ બન્યા હતા અને પંથના ગુરૂ ગણાતા ગડીયાની પરમેશ્વરની પેઠે પૂજા કરતા હતા. એ ગુરૂ મહારાજે એક મેળો ભરીને પોતાનું જીવન જીવસ કાઢવટની માતા મેરીની સાથે કર્યું. તેણે પોતાની બેઠી બાજુ ઉપર એકેક પેટી ગોઠવીને પોતાના ચેલાઓને કહ્યું કે જીવસની માતાને કન્યાદાનમાં નાણું આપો. અંધ શ્રદ્ધાળુ ઉચ્છુ લોકોએ ભારે ઉત્સાહથી રૂપિયાની ભેટો નાંખ્યાને બેઠી પેટીઓ ભરી દીધી ! એ રીતે પાગલપણાની હદ આવી રહી હતી.

દ્યુધર સામે આક્ષેપ

દ્યુધરના પવિત્ર ઝુંડા નીચે સમજી લોકો એકઠા થઈ રહ્યા હતા. એણે ખીલકુલ નીડરપણે એ બધા ધાર્મિક ભણાચારો સામે પોતાનો ધોર અવાજ કાઢ્યો. નેધરલાંડ રાજ્યના રાજા આક્ષેપની બાપીકી જાગીર હતી, ત્યાં એ પોતાની મરજી પ્રમાણે સર્વ કાંઈ કરી શકેલો

હતા. પરંતુ જર્મનીમાં એને મરજી ફાવે તેમ કરવાની હિંમત ન હતી. ઇ. સ. ૧૫૨૧માં પોપની સંમતિથી વાલ્ડ્સ રાજ્યએ આદર્શાદી ફરમાન કાઢ્યું: કે લ્યુથરનામનો માણસ છે તે ઇન્સાન નથી પણ શયતાન છે. સાધુઓનાં કપડાં એ પહેરે છે તે લોકોને ફાસલાવીને નરકમાં લઇ જવા માટે પહેરે છે. આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે એ લ્યુથરના જેટલા એલા જ્યાં જોવામાં આવશે ત્યાં તેમને ફાંસીએ લટકાવવામાં આવશે અને તેમની સઘળી માત્ર મિલકત જપ્ત કરવામાં આવશે.

મનુષ્ય યજ્ઞની ભૂમી

આ આદર્શાદી ફરમાન નીકળ્યા પછી નેધરલેન્ડમાં એક ભયંકર હત્યારો યુગ ખેડો, જેના વડે વાલ્ડ્સ રાજ્યનું શાસન આખા યુરોપમાં વગોવાયું છે-કલંકિત થયું છે. ઇ. સ. ૧૫૨૩ના જુલાઇ માસની પહેલી તારીખે સૌથી પહેલાં, લ્યુથરના એ શિષ્યો ઇસેલ્સમાં પકડાયા અને તેમને જીવતા આળી મૂકવામાં આવ્યા. રોમન કેથોલિક રિવાજ મુજબ લોકો માત્ર દેવોમાં અને સાધુ મંડોમાંજ પ્રાર્થના અને ધર્મ શાસ્ત્રોનું વાંચન અધ્યયન કરી શકતા હતા. પરંતુ લ્યુથરના મતવાળા સુધારકો તો ગમે તે સ્થાન ઉપર પ્રાર્થના કરી લેતા હતા. દેવળ કે મઠમાંજ પ્રાર્થના થઇ શકે એવું તેઓ માનતા ન હતા. આથી એક નવું શાદી ફરમાન નીકળ્યું કે “દેવળ કે મઠ સિવાયની જીજ્ઞાસા પણ જગ્યાએ લોકોએ પ્રાર્થના કરવા માટે ભોગા ધવું નહિ. તેમજ ઘરમાં કોઇ પણ ધાર્મિક પુસ્તકનું અધ્યયન કે ચર્ચા કરવી નહિ. જે કોઇ આ ફરમાનની વિરુદ્ધ આચરણ કરશે તેને મોતની સજા કરવામાં આવશે.” આ ફરમાન કાંઇ ખાલી દમદારી આપવા માટે નીકળ્યું ન હતું. પરંતુ તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે મનુષ્ય યજ્ઞની ભૂમી રાતદિવસ ચાલુજ રહેતી હતી અને લોકોને પકડી પકડીને તેમાં હોમી દેવામાં આવતા હતા.

મેરીની ધર્મપતા

માત્ર સ્વચર વજેરેના પંથવાળા કે ખીજ આસતુ—ફાલતુ પંથ-વાળાઓનેજ આવી શિક્ષાઓ થતી હતી એમ ન હતું. એમના સિવાય ખીજ પણ અનેક સાદા સીધા માણસો, ખરા અંતરથી અમુક માન્યતા ધરાવનારાઓને પણ પકડી પકડીને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવતા હતા ! ચાસ્સેની બહેન હજેરીની રાણી મેરી હતી. તેનો નેધરલાંડ ઉપર પણ થોડોક અધિકાર હતો. એ મેરીએ પોતાના બાઇને ઇ. ૧૫૩૩માં એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે—

“ધર્મની વિરૂદ્ધ વર્તવાવાળા મોકોને ખૂબ કડક સજાઓ મળવી જોઈએ. કાઇને પણ છોડશે નહિ. માત્ર એટલી એક વાત ધ્યાનમાં રાખજો કે નેધરલાંડની આર્થિક આબાદી નષ્ટ ન થાય.”

એ પછી જે ઘોર હત્યાકાન્ડ શરૂ થયો તે જોઇને તો એમજ કાએ કે મેરીએ નક્કી કરી દીધેલી હદ પણ ઓળંગી જવાઇ છે કે શું ? અને નેધરલાંડની આબાદાની સમૂજગી નાશ પામશે કે શું ? આ ધર્મપિ વિધવા મેરી રાણીએ બહુજ ધર્મિષ્ઠતાથી હુકમ કહ્યો હતો કે જેઓ ધર્મની ‘વિરૂદ્ધ’ આચારણુ કરશે તેને મોતની સજા કરવામાં આવશે. માત્ર જેઓ પોતાનાં પાપનો પચાતાપ કરશે તેમને અનુગ્રહ તરીકે તરવારથી મારવામાં આવશે. જે સ્ત્રીઓ પચા-તાપ કરશે તેને માત્ર જીવતી જમીનમાં દાદી દેવામાં આવશે. પરંતુ જેઓ ખીસકુસ પચાતાપ કરશેજ નહિ તેમને તો જીવતજીવત અગ્નિમાં બાળવામાં આવશે....

જે વેળા આ બધા અભ્યાચાર પ્રવર્તી રહી હતો, તેજ વખતે ચાસ્સે પોતાના પુત્ર શીલિપને મુક્તજ તરીકે અને નેધરલાંડના સાચિ રાજા તરીકે પ્રજા તરફથી વફાદારીના સોમન ભેગડાવવા ચારે નેધર-લાંડ મોકાવ્યો.

ચાલ્સ રાજ્ય છોડે છે

ઇ. સ. ૧૫૫૫ના અક્ટોબર માસની ૨૫ મી તારીખે યસેલ્સના રાજમહેલમાં નેધરલેન્ડની બધી પંચાયતોની એક સભા થશે એવા હાંદેરા પીટવામાં આવ્યો હતો. પંચમ ચાલ્સ મહારાજાએ એ શુભ તિથિ પોતાના રાજ કારભાર શીશિપને સોંપી દેવાના મુકુત તરીકે નક્કી કરી હતી.

રૂવાબદાર પ્રસંગ

રાજદારી દોગોની રચના કરવામાં ચાલ્સ બારે ઉસ્તાદ હતો. તે બરાબર સમજતો હતો કે એવા દેખાવો, દરબારો વગેરેની અસર લોકો ઉપર બહુ સારી પડે છે. એવા સ્વાંગ-જલસા-કચે વખતે કેવા ગોઠવવા જોઈએ તે પણ એ સારી રીતે જાણતો હતો. આપણે જોઈ ગયા છીએ કે બ્યારે જેન્ટ શહેરે ચાલ્સની સામે બળવો જમાવ્યો હતો ત્યારે એ કેવા સ્વરૂપે તે શહેરમાં પહોંચી ગયો હતો ? અને પછી બુધ્ધિમાન ખવડારીને એક મહિના પછી એણે પોતાનું ઉત્તર સ્વરૂપ લોકોને કેવી રીતે બતાવી આપ્યું હતું ! અચાનક લોકોના આગેવાનોને પકડી પકડીને એણે સખતમાં સખત સજાઓ કરી દીધી હતી. ડુલ્સ ડાલ્સ જેન્ટ શહેર જે એક નાનકડા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય જેવું સ્વતંત્ર હતું તેને એણે કેવી ચાલાકીથી કચડી નાંખ્યું અને તોખા તોખા પોકરાવી દીધી તે પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ.

હવે ચાલ્સની એવી ઇચ્છા હતી કે મારા જીવનનો અંત આવે તેને લગતો પણ એકાદ ભવ્ય રૂવાબદાર પ્રસંગ ગોઠવવો. ખૂબ વિચાર

કરીને એણે એક ગ્રોઆમ જોડવી કાઢ્યો. ૨૫મી અક્ટોબરને દિવસે હું મારા શિર પરથી મુગટ ઉતારીને શીલિખને મસ્તકે પહેરાવીશ, એવી એણે જાહેરાત કરી. એ કાંઈ નાનોહુંનો પ્રસંગ ન હતો. આખા યુરોપની દષ્ટિ એ વખતે અસેક્સના રાજમહેલ તરફ ચોંટી રહી હતી.

અસેક્સ નગરી

ક્યુએન્ટ પ્રાન્તની રાજધાની અસેક્સ શહેર, એ ઘણી પ્રાચીન નગરી હતી. એ શહેર ઉષોમ ધધે ખીલવણી પામેલું અને આખાદ હતું. તેમાં લગભગ ૧ લાખની વસ્તી હતી. શહેરની આસપાસ ૭ માઇલ લાંબો કોટ હતો; જે કોટ તે સમયેજ બસો વરસનો જૂનો ગણાતો હતો. વચ્ચે સીઝ નદી વહેતી હતી. જ્યાં જૂઓ ત્યાં બાગ-બગીચા અને હરિયાળાં ખેતરો નજરે પડતાં હતાં.

શહેરની વચ્ચે આવેલા ટાઉન-હોલ, નગર ભુવનની ઉપર એક સુંદર મીનારો હતો. તે ૩૬૦ ફુટ ઉંચો હતો. નેધરલેન્ડના કારીગરોની કળાના નમુના સરખો, તેમનાં કૌશલ્યની ખ્વજા સ્વરૂપે એ મીનારો ઉભો હતો. એમાં પથ્થરની કારીગરીનું ખુબ નકશીદાર કામ હતું. મિનારાની ડાબી બાજુએ એક સુંદર બગીચો હતો. જમણી બાજુએ 'ઓરેન્જ', 'એગમેન્ટ', 'એરેમ્પર્', 'ક્યુએમ્પર્', વગેરે વગેરે સરસરોના મહેલો આવી રહ્યા હતા. શહેરની બહાર એક માઇલ દૂર એક મનોહર ધટામુશ્કવાળું જંગલ આવેલું હતું તેમાં ખ્રિસ્તી વિશ્વગોળી ગૂંચો હતી. શહેરના લોકો આરામને માટે અથવા ગરમીના દિવસોમાં આ જંગલમાં આવીને રહેતા.

રાજમહેલની રચના

આ પ્રાચીન અને સોહામણી નગરીના રાજમહેલમાં આજે રસની બધી પંથકો જોઈતી મળતી હતી. મહેલ કાંઈ ખૂબ સુંદર

નહતો; કે તેમાં કાંઈ સવિશેષ કારીગરી નહતી. એના મુખદ્વારમાં દાખલ થતાંજ એક વિશાળ દિવાનખાનું,—હોલ—આવતો હતો તેની બેડેજ એક નાનકડું દેવળ હતું. આ હોલમાંજ હંમેશ 'ગોલ્ડન ફ્લીઝ' મંડળની બેઠક મળ્યા કરતી હતી. આજે એ હોલમાં મોટી સભા ભરવાનો યોગ્ય બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો. પશ્ચિમ તરફની બાજુએ હોલમાં છ સાત પગથીયાં ગોઠવીને ઉંચા માંચડા પ્લેટફોર્મ બનાવવામાં આવ્યો હતો. તેની પાસે બોંય પર નેધરલેન્ડના પ્રાંત પ્રતિનિધિઓને બેસવા માટે સંખ્યાબંધ બેંકડાઓ ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

માંચડાની જમણી બાજુ પર ખુરશીઓની કેટલીક હાર કરેલી હતી. તે ખુરશીઓ મખમલ અને જરીકામથી મઢેલી હતી. ગોલ્ડન ફ્લીઝના સભાસ્થા અને ખાસ ઉચ્ચ કોટિના મેમાનોને માટે તે ગોઠવવામાં આવી હતી. એની પાછળ ત્રણ હાર મોટી મોટી કાઉન્સિલોના સભ્યોને બેસવા માટેની હતી. માંચડાની ઉપર વચમાં એક મોટું ઉંચું રૂપાળું છત્રાસન હતું તેના ઉપર ખુરશીઓનાં હથિયારો સજ્જવીને મુક્યાં હતાં તેની નીચે ત્રણ સોનાનાં આસનો ગોઠવ્યાં હતાં.

સભાજનોની પધરામણી

નક્કી કરેલે સમયે બધા પ્રતિનિધિઓ આવીને પોતપોતાના આસનો ઉપર બેસી ગયા. પરંતુ નેધરલેન્ડ અને ઓવરીસેલ્સ—એ બંને પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા નહતા. આખો હોલ ચારે બાજુથી ચિહ્નાર ભરાઈ ગયો. પેલી ત્રણ સોનાની ખુરશીઓજ માત્ર ખાલી હતી. દરેક જણુ ઉત્સુકતાથી વાટ જોઈ રહ્યું હતું. બરાબર ત્રણ વાગ્યા કે તરતજ પેલા દેવળ તરફને દરવાજો થઈને ચાર્લ્સ મહારાજાએ પ્રવેશ કર્યો. વિધિયમ ઓફ ઓરેજના ખલા પર હાથનો ટેકો આપીને, લાકડીનો ટેકો દઈને રાજા ચાર્લ્સ ધીમે ધીમે આજ્ઞા દાખલ થયો.

એની પાછળ એનો પુત્ર શીલિપ અને હંગેરીની વિધવા રાણી મેરી જે નેધરલેન્ડની પણ માલિકણ હતી તે—બંને દાખલ થયાં.

એ બે જાણીની પાછળ આર્ય ડ્યુક મેક્સમિલિયન ડ્યુક ઓફ સેવોય, તથા ગોલ્ડન ફ્રીઝના બીજા અનેક સરદારો હતા. બીશપ ઓફ એરસ—જે પાછળથી પોતાના જુલ્મ અભ્યાસોને માટે કાર્ડિનલ એનવિલને નામે પ્રખ્યાત થયેા હતા તે—પણ આ મંડળીમાં હતો. ક્રીઝીયન વંશનો વીર લેમોરલ એગ્મોંટ, જે ભવિષ્યમાં પોતાનાં ઘરાતન માટે અને યુદ્ધક્ષેત્રમાં વીરહાક પાડવા માટે આખા યુરોપમાં મશ્હૂર થયેલો અને અન્તે પોતાના દેશને ખાતર ફ્રાંસીને માંચડે ચઢેલો તે તથા ડ્યુક ઓફ હોર્ન, માર્કિસ્ બરધન, અને લોર્ડ મોન્ટની, જેનો અંત પણ પછીથી વીર એગ્મોંટની પેઠે ફ્રાંસીને માંચડે આવ્યો હતો તે—બધા હાજર હતા. ડ્યુક ઓફ એરશોટ, એડરૅડ, ડાકટર વિઝ્લીયસ રૂઇગોમેઝ વગેરે તેમજ બીજા અનેક જણા, જેમણે પાછળથી દેશનું કલ્યાણ કે અકલ્યાણ કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો તેઓ બધા આ પ્રસંગે હાજર હતા.

જેના ખલાનો ટેકો લઇને ચાર્લ્સ આજે આ હોલમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો હતો. તેનાજ તે વીર ડ્યુક ઓફ એરેન્જના જ આશરો હેઠળ દેશે પાછળથી પોતાની સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી હતી. ડ્યુક ઓફ એરેન્જનું નામ યુરોપના ઇતિહાસમાં અમર નામ તરીકે લખાયું છે.

ભાષકાની ચકાચક

આજની સભા એક એવ પ્રકારની સભા હતી. સર્વે લોકોની આંખો ટગર ટગર જોઇ રહી હતી. શું થાય છે, શું થશે તે જોવા જાણવાને સૌ કોઇ આતુર અને ઉત્સુક હતા. પરંતુ જે જે મુખ્ય માણસો આ દરબારમાં હાજર હતા, તેમના મનમાં તો આજના ભાષકાસપકાની ચકાચક જોઇને કંઇક ઉંડા અધકારના ભાણકારા વાગી રહ્યા હતા; ભવિષ્યમાં કંઇકના જનન ભેવાશે, કેટલાકને ઝેર

દઇને મારી નાંખવામાં આવશે, કંઇક ફાંસીએ લટકશે, કંઇકની કતલ થઇ જશે—કોણ જાણે ? આજના આનંદ અવસરમાં તે કારમી દેહયાતનાના પડવા કોને સંભળાઇ રહ્યા હતા ?

આર્સ મહારાજ હોલમાં દાખલ થતાંજ યધા લોકો ઉડીને ઉભા થઇ ગયા. ત્રિકોણાકાર છત્રની નીચે જે ત્રણ આસનો ગોઠવેલાં હતાં તેના ઉપર આર્સ, શ્રીલિપ અને હંમેરીની રાણી મેરી વિરાજ્યાં ! તેમણે એટલે લીધા પછી સભા જનો સઘળા પોત પોતાનાં આસનો પર બેસી ગયા. પ્રિવી કાઉન્સિલના એક સભ્યે ઉભા થઇને લાંબું આડમ્બરી લાવણ આપીને કહ્યું—

ચત્રધારની નાન્દી

“આપણાં કમનસીબની વાત છે કે આજે આપણા મહારાજ પોતાના શરીરની અસ્વસ્થતાને લીધે અને ગાંડીઆ તાવ વગેરે કટણ રોગોને લીધે રાજની લગામ હાથમાંથી છોડે છે. આપણા મહારાજનો આ દેશની ભૂમિમાંજ જન્મ થયો હતો એથી તેઓ આપણા પ્રત્યે સૌ કરતાં વિશેષ માયા રાખતા આવ્યા છે, આપણા ઉપર પિતા તુલ્ય હેતુ રાખે છે, રાજ્યધુરાનો ત્યાગ કરીને તેઓ આ દેશ છોડી વધારે અનુકૂળ હવાપાણીવાળા રૂપેન દેશમાં રહેવા જાય છે....” એમ કહીને તેણે આર્સનું વસીયતનામું વાંચ્યું. એ વસીયતનામામાં શ્રીલિપને નેધરલેન્ડના રાજ તરીકે જાહેર કર્યો હતો.

વસીયતનામું સાંભળીને લોકો આશ્ચર્યમુગ્ધ બની અરસપરસ કાનોમાં ધુસપુસ કરવા લાગ્યા. કેટલાક આર્સની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. કેટલાક કહેવા લાગ્યા કે બ્યારે ક્રાન્સનો રાજ આપણા દેશ પર પડે તો મારવાને ટાંપીને બેસી રહ્યો છે એવા વખતમાં મહારાજએ દેશને જોડવો જોઈતો નથી; વગેરે કંઇ કંઇ વાતો ચાલવા લાગી. એટલામાં આર્સ ઉઠ્યો. ઓરેન્જના ખબા પર હાથનો ટેકો

દઇ ઉભા ઉભા તેણે ભાપણુ કરવા માંડ્યું. વિલિયમ-ઓરેન્જની ઉમ્મર આ વખતે માત્ર આવીસ વરસની હતી. છતાં ચાર્લ્સે તેને પોતાના લશ્કરનો સેનાપતિ બનાવ્યો હતો. અને ફ્રાન્સ તરફથી એ વેળા આફ્રિકાના, ઇન્ડિયાના ભણુકારા વાગી રહ્યા હોવાથી ઓરેન્જને એણે ફ્રેંચ સરહદ ઉપર રક્ષણને માટે મોકલ્યો હતો. આજના ખાસ પ્રસંગને માટેજ તેને ત્યાંથી બોલાવવામાં આવ્યો હતો.

નાટકની ૨૧ આત

ચાર્લ્સે પોતાનું લેખિત ભાપણુ વાંચવા માંડ્યું. ૧૭ વરસની ઉમ્મરથી માંડીને આજ સુધીમાં પોતે કરેલાં કર્મોનું વર્ણન કરીને એણે કહ્યું—

“ મેં નવ વાર જર્મની, છ વાર સ્પેન, સાત વાર ઇટાલી, ચાર વખત ફ્રાન્સ, દસ વાર નેધરલેન્ડ, એ વાર ઇંગ્લાન્ડ અને કેટલીયે વાર આફ્રિકા ઉપર ચઢાઇ કરી છે. અગીયાર વખત મેં સમુદ્રમાન કર્યું છે. મેં મારી આખી જીંદગીમાં જે કાંઇ કર્યું છે તે બધું આપણા દેશ અને ધર્મની રક્ષાને માટે કર્યું છે. જ્યાં સુધી પરમાત્માએ મારા શરીરમાં શક્તિ રાખી હતી ત્યાં સુધી મેં આપણા દેશ અને ધર્મની સેવા કર્યા કીધી છે; પરંતુ હવે મારી શક્તિ ક્ષીણ થતી જાય છે. તેથીજ મારા દેશ અને પ્રજાના હિતને ખાતર હું રાજગાદીનો ત્યાગ કરું છું. વૃધ્ધ અને નિર્મત ચાર્લ્સની જગ્યાએ હવે જુવાન, ઉત્સાહી, શક્તિશાળી શીલિપ ગાદી ઉપર બેસે છે, હુંજ તેને રાજગાદી સોંપી દઉં છું...”

પછી શીલિપને સંબોધીને એણે કહ્યું,—

“ બેટા, મરતી વેળા કોઈ પિતા આવડું મોટું સામ્રાજ્ય પોતાના પુત્રને માટે મૂકી જાય, એ તે પુત્રને માટે અત્યંત અહિંસાનીની વાત છે. પરંતુ હું તો જીવતાજીવત આ રાજ્ય તને સુપરત કરીને કબજે રહે રહે ચાલવા માંડું છું. બેટા, માઈ ઝણુ તો તું માત્ર પ્રજાની

સેવા કરીનેજ ચૂકવી શકશે. જો તું બરાબર લાયકાતવાળો નીવડશે, અને પરમેશ્વરનો ડર રાખીને ન્યાય અને ધર્મને માર્ગે ચાલી રૈયતનું રક્ષણ કરશે તોજ ભવિષ્યની પ્રજા મારા આ માદીત્વાગની પ્રશંસો કરશે...”

અતે પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓને સંબોધીને ચાલ્સે કહ્યું—
 “હું તમને તેમજ તમારી દ્વારા આખા દેશને વિનંતિ કરું છું કે તમે સૌ શીલિપના હુકમને માન આપજો. મારે પોતાને માટે તો હું તમારી પાસે એટલુંજ માગું છું કે મારા શાસનકાળમાં મેં જાણીને કે અજાણતાં કોઇ અપરાધ કર્યા હોય તે બધા તમે માફ કરજો અને વીસરી જજો. હવે પછીનું મારું જીવન હું ઇશ્વર ભક્તિ અને ભજનમાંજ ગાળવાનો છું. તમે બધાએ મારી સાથે જે દયા અને પ્રેમથી કાર્ય કર્યું છે તે માટે હું હંમેશા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કર્યાં કરીશ...”

આંસુના રેલા

આવા શબ્દોને લીધે સૌ કોઇનાં અંતર પીગળી ગયાં. સર્વની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. ચોતરફથી ડસકીયાંના જેવો અવાજ પણ આવવા લાગ્યો. ચાલ્સે પોતે પાગ આસન પર બેસીને બાળકની પેઠે રૂદ્ધ કરવા લાગ્યો.

શીલિપ ઉઠીને પિતાના ચરણોમાં પડ્યો. ચાલ્સે તેને ઉઠાડીને છાતી શરસો ચાંધ્યો. અને તેને આશિર્વાદ આપીને સરદારો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો—“ખીચારા શીલિપના માથા પર એકાએક ભારે જવાબદારીનો ભોજો આવી પડ્યો છે. પરમાત્મા એને સહાય કરે અને તાકાત બક્ષે.”

શીલિપે પોતાના પિતા પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા-આભાર દર્શનની લાગણી બતાવી, સરદારોને કહ્યું—“મને બહુ દીલગીરી થાય છે કે હું તમારી લાપામાં તમારી સાથે વાન કરી શકતો નથી. મારી તરફથી ખીલપ

એક એરસ નિવેદન કરશે. તે આપ ધ્યાનથી સાંભળજો.”

પ્રજ્ઞાપ્તિ

બીશપ મહારાજે ઉભા થઇને વિદ્વાતભરી ભાષામાં મનોરંજન ભાષણ કરતાં કહ્યું કે શીલિપ દંમેશાં પોતાના પિતાની આરાતુ પાલન કરશે અને પોતાની ફરજ અદા કરવામાં જરાયે પાછો પડશે નહિ. રાજકારભારની આગતમાં પણ તે પોતાને પિતાને પગલે ચાલશે. વગેરે. પછી સમાજનો તરફથી જેકબ નામના એક કાઉન્સિલ સભ્યે અત્યંત મુંદર વાગ્ધારા ચક્ષાવીને ચાર્સ રાજનો ગાદી ત્યાગમંજૂર કરી લીધી, વધાવી લીધી. ત્યાર બાદ આસ્વીયા હંગરીની રાણી વિધવા મેરીએ પોતાની રાજગાદી ત્યાગવા બદલની જાહેરાત કરી અને પોતાનાં પાછલાં કૃત્યો માટે લોકોની ક્ષમા ચાહી. જેકબે ફરી ઉડીને રાણીનાં જૂતકાળનાં કૃત્યો માટે સંતોષ પ્રગટ કર્યો.

પછી સભા વિસર્જન થઇ. ચાર્સે જેવી રીતે સરદારોથી વિંટળાઇને હોલમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તેજ પ્રમાણે તે પાછો વિદાય થયો. તેણે પોતાનાં જીવનનો આ છેલ્લો નાટક બહુજ સફળતાથી ભજવ્યો હતો. તેણે લોકોના મન પર સજ્જડ દસાવી દીધું કે પોતે આખી જીંદગી દરમ્યાન જે કાંઇ કાર્યો કર્યાં હતાં તે માત્ર પ્રજનનાં હિતની દ્રષ્ટિએજ કર્યાં હતાં. પ્રજનું હિત—બસ એ સિવાય બીજું કાંઇ પણ લાગણી મારા અંતરમાં વસી નથી એવું એણે લોકોને આબાદ સમજાવી દીધું. પરિણામે લોકોની આંખોમાં પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતાનાં ઝળઝળાયાં ભરાઇ આવ્યાં. સૌ કાંઈ ભવિષ્ય માટે ભારે આશા અને શ્રદ્ધાની લાગણી અનુભવવા લાગ્યાં.

નર્મગરની જાળમાં

ખિચારી ભોળા પ્રજા ! આહ ! મુત્સદ્દીઓ એને કેવી હસાવી રમાડીને રમતમાં ને રમતમાંજ એની છાતીમાં ખંજર ભોંટી દે છે !

તેનોજ આ દાખલો છે. આકી આર્સે પોતાના જીવનમાં એવું તે શું દેશહિતનું કામ કર્યું હતું કે જેને માટે લોકોએ એના પ્રત્યે પ્રેમનાં આટલાં આંસુ વહેવડાવ્યાં ? કશુંજ નહિ. ઉલટું, એણે તો આખી જીંદગી લોકોની ઉપર અભ્યાચારોજ કર્યા કીધા હતા. એણે જેટલી જેટલી વાર દરિયો ખેડ્યો હતો, અને જેટલી જેટલી વાર બીજા દેશો ઉપર ચઢાઇઓ કરી હતી તે બધુંયે નેધરલાંડને શું ઉપયોગનું હતું ? એમાં નેધરલાંડનું શું હિત સધાયું હતું ? કશુંજ નહિ. એણે નેધરલાંડના લોકોનું હિત કદિ ધ્યાન રાખ્યુંજ ન હતું, તેને માટે કશી દરકાર પણ રાખી ન હતી. એની લડાઇઓમાં ખર્ચવાને માટે જે નાણાં જોઇતાં તે બધાં એ નેધરલાંડની પાસેથીજ પડાવતો હતો. પરંતુ એ લડાઇઓ સાથે નેધરલાંડનો કશો સંબંધ પણ ન હતો, કે તે આખતમાં તેની પ્રજાની કશી સંમતિ પણ લેવામાં આવતી ન હતી. જેવી રીતે ૧૯૧૪ ની સાલમાં યુરોપમાં જંગેલા મહાયુદ્ધમાં ઈંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની રક્ષા માટે અને એમની મહત્વાકાંક્ષાને ખાતર ગરીબ પાપડ ભારતવાસીઓ હજારોની સંખ્યામાં હોમાઇ ગયા, અને તેમનીજ નાણાં કાચગાંઓ ઉપર મોટા મોટા કાપ મૂકાયા, તેવીજ રીતે આર્સે પોતાની મહત્વાકાંક્ષાઓને પોષવા માટે, પોતાની સત્તાનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત કરવા માટે નેધરલાંડનીજ તિજોરી ઉપર બધો ભાર મૂક્યા કર્યો હતો.

નેધરલાંડના જીવ પર

આર્સેના આખા સામ્રાજ્યની કુલ આવક પાંચ કરોડની હતી. તેમાંથી એ કરોડ તો નેધરલાંડમાંથીજ આવતા હતા. એ કમન્સીય દેશના કારીગરો રાત દહાડો તનતોડ મહેનત કરીને જે દ્રવ્ય મેળવતા હતા તેમનો મોટો ભાગ તેમની પાસેથી કરના સ્વરૂપમાં છીનવી લેવામાં આવતો હતો અને તે બધો લડાઇઓમાં વપરાઇ જતો હતો. આર્સે એ બધીએ લડાઇઓ પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવા માટેજ

કરી હતી. અને પાછળથી, ત્યારે એનો જીવાનીનો યુદ્ધ પ્રેમ ઓછો થયો ત્યારે એણે ધર્મની સામે થનારા સુધારકોને દયાવી દેવામાં એજ નેધરલાંડનું દ્રવ્ય ઉડાડવા માંડ્યું. નેધરલાંડની પ્રજામાંથી નાણાં તો પુષ્કળ ઉધરાવવામાં આવતાં હતાં પરંતુ તે કેવી રીતે વપરાવાનાં છે તેટલુંયે પૂછવાનો તેમને અધિકાર ન હતો. કદાચ કોઇ પંચાયત એવું પૂછવાની હિંમત કરતી તો રાજન તરફથી તેને તિરસ્કારપૂર્વક દાખી દેવામાં આવતી !

ધંધા થે દૂલ

ચાર્લ્સ એ લોકોનું દ્રવ્ય ખમીડતો હતો એટલુંજ નહિ પણ તેમના ધંધાધાપાને પણ બરબાદ કરી નાંખતો હતો, તેમના વેપારને સખત નુકસાન પહોંચાડતો હતો. ચાર્લ્સની એવી નેમ હતી કે નેધરલાંડના જુદા જુદા પ્રાંતો પોતાની પંચાયતો દ્વારા જુદી જુદી જાતની રાજસત્તા ચલાવતા હતા તેનો નાશ કરીને, બધા પ્રાંતોને ભેળવી દહને એક એવું રાજ્ય બનાવવું કે જેમાં રાજાની ઇચ્છા એજ સર્વોપરિ સત્તા બની જાય; પરંતુ એવું કરવું કાંઇ સહેલ ન હતું. નેધરલાંડની પ્રજાનાં પૂર્વજોએ પોતાનાં રક્તાની નદીઓ વહેવડાવીને પોતાનાં હકો મેળવ્યા હતા. આજે પણ એ પ્રજા સ્વતંત્રતાને કાળે, પોતાનાં હકોના રક્ષણને કાળે પ્રાણ પાથરવાને તૈયાર હતી. એવી શૂરવીર પ્રજાના હકો છીનવી લેછે તેને દાખી દેવો એ કાંઈ સહેલું ન હતું. અને ચાર્લ્સ પોતાની એ નેમ ભરતાં સુધીમાં પણ પૂરી પાડી ન શક્યો.

આપ મહીનો અવતાર

જતાં જેટલું બન્યું, તેટલે અંશે તો એણે લોકોની સ્વતંત્ર સંસ્થાઓને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એણે ટુરની સહૈરની સ્વતંત્રતા છીનવી લેછે ઇટાલી અને સ્પેન દેશના સહૈરાની પેઠે ગુલામ

ખનાવી દીધું હતું. એન્ટ શહેરને એણે કેવી રીતે કચડી માર્યું તે પણ આપણે જોઈ ગયા. એ શહેરના લોકોએ પોતાની ચાલતી આવેલી પ્રથા મુજબ, પોતાના હક મુજબ પોતાની સંમતિ વગરનો એક કર આપવાની ના પાડી—એટલામાંજ ચાર્જે તેને કેવા છળ-કપટથી ફસાવીને કઠોરમાં કઠોર સજાઓ ઠોકી દીધી !

ચાર્જ એક આપખુદ રાજ હતો એટલુંજ નહિ પણ તે મોટો જીલમગાર હતો; ભારે અભ્યાચારી હતો. તો પછી એવા ફૂર જીલમગારના પ્રત્યે શા માટે લોકોએ આટલા પ્રેમનાં આંસુ વહેડાવ્યાં ?

ચાર્જની ધોળી બાબુ

એનો પણ જવાબ છે. ચાર્જમાં આટલા અવગુણ સાથે ગુણ પણ હતા. ચાર્જનો જમાનો ચરાતન અને સાહસનો જમાનો હતો. જે રાજ રણભૂમિમાં ખુલ્લી રીતે મેદાન પડતો હોય અથવા ડંગલ કુસ્તીમાં મોટા યોદ્ધાઓને જોર કરતો હોય તેના ઉપર લોકો આકર્ષીત થઈ જતા. ચાર્જ ભારે પહેલવાન હતો. તે નિર્ભયપણે લડાઈના જંગમાં ઝંપલાવતો. સૌથી પહેલો કમ્બર કસીને તૈયાર થઈ જતો, અને સૌથી છેલ્લો પોતાની તરવારને ન્યાન કરતો. રણક્ષેત્ર ઉપર પણ જ્યાં ભારે ધમસાણુ મચી રહ્યું હોય, જ્યાં બચાંકર કાપા-કાપી ચાલી રહી હોય ત્યાં એ સૌથી પહેલો દોડી જતો. અખાડાઓમાં, કુસ્તીઓમાં પણ એણે સંકડો પહેલવાનોને હરાવ્યા હતા. લોકો એના આ ગુણો ઉપર મુગ્ધ બની જતા હતા અને આવડો જીલમી હોવા છતાં એના ઉપર પ્રેમ રાખતા હતા. નેધરલેન્ડની પ્રજા ઉપર આટલું કષ્ટ પડવા છતાં, તેના ઉપર આર્થિક અને રાજકીય લૂંટ ચાલેલી હોવા છતાં તે પ્રજા ચાર્જના ઉપર પ્રેમદષ્ટિ રાખતી હતી, એ સમજી શકાય એવું છે. પરંતુ ઇતિહાસમાં તો ચાર્જ એક જીલમગાર, આપખુદ અને અભ્યાચારી, ફૂર અને કપટી રાજ તરીકે ગણાયો છે, ને ગણાશે. એવા રાજના ગાદીત્યાગ માટે લોકો આંસુ

પાડે તે બદલ આજના ઇતિહાસકારને જરૂર આશ્ચર્ય થાયજ.

નીવિઝરોનું કથન

વેનીસનો એકઘી નીવિઝરો ચાર્લ્સ રાજાના ગાદીત્યાગની પહેલાંના દશ વરસ ઉપરની દશાનું વર્ણન કરતાં લખે છે:

એકલા હોલાંડ પ્રાંતમાં ૩૦૦૦૦ લોકોને ફાંસી પર લટકાવીને, અથવા ગળું દબાવીને અથવા જીવતા સળગાવી મૂકીને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા ! શા માટે ? માત્ર એટલા જ માટે કે તેઓ ઘરમાં ને ઘરમાં ધર્મનાં પુસ્તક વાંચતા હતા; અથવા તેા મૂર્તિપૂજથી ડરતા હતા; અથવા તેા કેથોલિક પંથનાં ફરમાન મુજબ રોટી જીસસનું માંસ બની જાય છે અને શરાબ જીસસનું લોહી બની જાય છે એવું તેઓ માનતા ન હતા.

બીજા ઇતિહાસકારોનાં લખાણ પરથી એમ માલમ પડે છે કે માત્ર ધાર્મિક મતભેદને ખાતર જ ઓછામાં ઓછા પચાસ લગ્ગર અને વધુમાં વધુ દોઢ લાખ માણસોના જીવ લેવામાં આવ્યા હતા. જે લખાણો પરથી આ અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે તે ચાર્લ્સનું ધર્મ સંબંધી જાહેરનામું નીકળ્યું હતું તેના પાંચ વરસ પહેલાંનાં છે, એટલે કે એના રાજ્યત્યાગથી દશ વરસ પહેલાં. ધાર્મિક જાહેરનામું કાઢ્યા પછી જ ચાર્લ્સના રાજ્યમાં ધાર્મિક અત્યાચારોના સીતમ વરસવા લાગ્યા હતા. કોણ જાણે કેટલાયે નિર્દોષ મનુષ્યોને એણે રહેંસી નાંખ્યાં હશે. છતાં જે રાજ્યએ આખી જીંદગીમાં પોતાની પ્રજાનાં લોહીથી જ પોતાના હાથ ખરચ્યા કર્યા હતા, તેજ રાજ્યની સિંમત તેા બૂઝો, કે પ્રજાના પ્રતિનિધઓની સલાહ ઓલાવીને પોતે ગાદીત્યાગ કરતાં કહે છે કે મેં મારી જીંદગીમાં જે કાંઈ કર્યું છે તે ક્ષેવળ પ્રજાના હિતને ખાતર જ કર્યું છે !

એકજ મહત્ત્વ

અને લોકો પણ કેવો ! એવા એ ઘોર અત્યાચારી રાજાના

રાજ્યભાગ ઉપર આંસુ પાડવાને તૈયાર થઈ ગયા ! આંસુ પાડ્યાં પણ ખરાં ! અરે, જે કપરોમાં ચાર્જ રાજ્યએ રહેંસી નાંખેલા હજારો નિર્દોષ માનવીઓ દટાયલા હતા તેમાંની એકજ, માત્ર એક જ કપરના દેહને બ્રહ્માએ જે સજવન કર્યો હોત, જે તે મનુષ્ય આ સભામાં આવીને ઉભો રહેત અને પોતાની કર્ણ કથની કહેવા માંડત તો આ પ્રજાહિતને સંભારીને આંસુ પાડવાવાળા દેવે ચાર્જ રાજ્યને જડખાંતોડ જવાબ મળી રહેત. એવો જે કોઈ એક જ મૃતદેહ સજવન થવા પામ્યો હોત, તો તે આ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ પાસે પોતાનાથી થયેલા જાણ્યા અજાણ્યા અપરાધને માટે ક્ષમા માંગતા નરપતિને સ્પષ્ટ સંભળાવી દેત—કે બચ્યાજી, આ દુનિયાની ઉપર ખીજી પણ એક દુનિયા છે, ત્યાં પોતાના માનવ બંધુઓના ઉપર અસાચાર કરવા—તેમને મારવા, ફાંસીએ લટકાવવા, જીવતા બાળી મૂકવા એ બધું પાપ ગણાય છે, અને તેનો ત્યાં સવાયો બદલો લેવામાં આવે છે.

ધર્મચ્યુસ્ત પણ શાનો ?

કેટલાક કહે છે કે ચાર્જ રાજ્ય ધર્મચ્યુસ્ત હતો. ધર્મચ્યુસ્તતાને લીધે જ એણે પ્રજા ઉપર આટલા બધા અત્યાચારો કર્યા. પણ ના ના. એ વાત સાચી નથી. ચાર્જ ધર્મચ્યુસ્ત ન હતો. ધર્માન્ધ પણ ન હતો. એણે તો ત્રણે દોમ શહેર પર હસ્તો કર્યો હતો ત્યારે એ પવિત્ર ગણાતા શહેરને પણ એણે નિર્દય રીતે લૂંટી લીધું હતું. એટલું જ નહિ પરંતુ પરમેશના પ્રતિનિધિ ગણાતા પોપ મહારાજને પણ એણે તો ક્રેદ કરી લીધેલા. કોઈ પણ ધર્મચ્યુસ્ત માણસ એવું કેમ જ કરી શકે ? ચાર્જને તો માત્ર એક જ નેમ હતી. અને તે એક મોટા સામ્રાજ્યના ધણી થવાની અને તેમાં બીલકુલ આપબુદ રીતે, કોઈના પણ અંકુશ વગર એકલથ્થુ સત્તા ચલાવવાની. પોતાની આ મહત્વાકાંક્ષાની સામે જે કોઈ માણસ આડખીલી રૂપે આવતું તેને એ મને તે પ્રકારે દાખી કચલીને બોંયબેગો કરવાની જ દાતન રાખતો,

પછી જલેને તે માણસ પોપ હોય કે પાદરી હોય—અથવા તો પોપના વિરુદ્ધ પક્ષવાળો કોઈ પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારક હોય. આર્સ્ એ ધર્મ સુધારકોને પણ જે સગ્ગઓ ઠોકતો હતો, તે પણ કાંઈ તે લોકો ધાર્મિક સુધારકો હતા એટલા ખાતર ન હોતો કરતો. એ તો ભારે દીર્ઘદર્શી હતો. એ જાણતો હતો કે આજે ધર્મમાં સુધારો કરવાવાળા આવતી કાલે રાજકારણમાં પણ સુધારો કરાવવા માંગશે. તેથી જ જે કોઈ માથું હિંચું કરે તેને એ કચડી જ નાંખવા ઈચ્છતો હતો.

જર્મની સાથે સંધિ

એણે જર્મની સાથે એક સંધિ કરી હતી. તેમાં જર્મનીના લોકો ધાર્મિક બાબતોમાં બીજાકુલ સ્વતંત્ર રહેશે એવું કબજા કર્યું હતું. જે એ પાકો ધર્મચુસ્ત કે ધર્માન્ધ પણ હોત તો એ કદિ પણ આવી શરતે સંધિ કરત નહિ. જે એ ધર્મચુસ્ત હોત તો પરધર્મીઓની સામે તો એ પોતાની પાસે એક પણ સિપાઈ જીવતો રહે ત્યાં સુધી લડ્યો હોત. પરંતુ જર્મનીને એણે ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપી દીધી એનું એક કારણ હતું. એને જર્મની પાસેથી પોતાના લશ્કર માટે લડવૈયા મેળવવા હતા. જર્મનીમાંથીજ એને ઘણુંખરું લડવૈયા મળતા હતા. અને તેથી જ એણે ગુપચુપ જર્મની સાથે તો ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યની કબજાતવાળી સંધિ કરી નાંખી; જ્યારે નેધરલેન્ડમાં તો એ ધર્મના સંબંધમાં સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવનારાઓને પકડી પકડીને જીવતા બાળતોજ રહ્યો. નેધરલેન્ડમાં જે વિચારોને માટે લોકોને મોતની સગ્ગ આપવામાં આવતી હતી, તેજ વિચારોનો એના જર્મન સિપાઈઓ એના જ લશ્કરમાં રહ્યા રહ્યા અને એના જ વાવટા હેઠળ કેટલોયે પ્રચાર કરતા હતા. જે આર્સ્ ધર્મચુસ્ત હોત તો તે કદાપિ આવી બીમા સહન કરી શકત નહિ. જનને જેખરે પણ તે ચલાવી શકત નહિ. પરંતુ એ તો માત્ર ગમે તે પ્રકારે કેવળ નેધરલેન્ડને જ પોતાના પંજમાં રાખી મૂકવા માંગતો હતો.

ઢોંગપતુરા

થરવીર હોવાની સાથે સાથે ચાલ્સ ત્રણ ચાર ભાષાઓ બહુ જ સુંદર છટાથી બોલી શકતો હતો. તેનામાં માણસને પારખવાની પણ સારી શક્તિ હતી. તે ધર્મનો તો ભારે આડમ્બર રાખતો. દર રવિવારે પાદરીઆવાની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતો. લગભગ અડધી રાત સુધી તો પોતાના ખંડમાં છુટણમંડીએ પડીને પ્રાર્થનાઓ કર્યા કરતો. એવી એવી બાબતોથી સામાન્ય જનસમુદ્ધ ઉપર બહુ સારી અસર પડે છે એમ તે જાણતો હતો. લોકો એના આવા ઉપલક્ષીયા ઢોંગને લીધે એનું મૂળ સ્વરૂપ પારખવામાં બૂલાવો ખાઈ જતા હતા, અને તેથીજ એ આટલો બધો અભ્યાસી હોવા છતાં લોકો એના તરફ તિરસ્કાર રાખતા નહતા.

ચાલ્સ એમ પણ જાણતો હતો કે ફેટલીક વાર લોકોને નાની-નાની મુશ્કેલી વધારે દુઃખદાયક લાગે છે. અને એવી નાની નાની મુશ્કેલીઓથી ગભરાઈને તેઓ બળવો કરી ખેડે છે. સામા થઈ જાય છે. જેવી રીતે મદમદ ગીઝની, તૈમુર અને નાઈર શાહ જેવા આપણા દેશને લૂટી લૂટીને ચાલી ગયા, તેવી રીતે કાંઈ ચાલ્સ કોઈ પણ દેશને એક બે વાર લૂટીનેજ ચાલ્યો જવા મચ્યો નહિ. પરંતુ જેવી રીતે અંગ્રેજોએ હિંદુસ્થાન દેશમાં અહીં ઝમાવી અને હંમેશને માટે ચૂસવાની નીતિ રાખેલી છે, તેવીજ રીતે ચાલ્સ નેધરલેન્ડને પોતાના પંજમાં ગળે એક નાણું થેલીની માફક પકડી રાખ્યું હતું. એ થેલીમાંથી પાતે ત્યારે જોઈએ ત્યારે, ત્યાં જોઈએ ત્યારે મને તેટલાં નાણાં ખર્ચી શકેનો.

કુહાડીના હાથ

વળી ચાલ્સ એમ પણ સમજતો હતો કે જો નેધરલેન્ડમાં નાની નાની સરકારી નોકરીઓ ઉપર પણ સ્પેનીશ માણસોને રાખવામાં આવે, તો તેઓ લોકોમાં અસતોષની આગ સળગાવી મૂકે, એટલુંજ

નહિ, પરંતુ કોઇ કોઇ સ્થળે બંડબંધ પહોંચી જાય છે. એને બદલે જો નેધરલેન્ડ વાસીઓને જ નેધરલેન્ડની નાની નાની નોકરીઓ ઉપર રાખ્યા હોય તો તેમની દ્વારા એ દેશને ગુલામીમાં રાખવાનું અને તેનું દ્રવ્ય ચૂસી લેવાનું સારી રીતે બનશે. ગુલામી ભોગવતા દેશોને હંમેશાં તે દેશોના જ માણસો દ્વારા ગુલામીનાં જઠરી રાખવામાં આવે છે. હિંદુસ્થાનના દાખલા પરથી પણ આપણે એ જોઇ શકીએ છીએ. ચાલ્સે તે જ મુજબ નેધરલેન્ડ વાસીઓને જ પોતાના રાજ્યની નાની નાની નોકરીઓ ઉપર રાખ્યા હતા. અને શીલિયને પણ એણે એ જ પ્રથા ચાલુ રાખવાની સલાહ આપી હતી.

લાંચનું સામ્રાજ્ય

ચાલ્સેનું સામ્રાજ્ય એવડું મોટું થયું હતું કે નાની નાની બાબતો ઉપર લક્ષ આપવું એને માટે બીજકુલ અસંભવિત હતું. રાજ્યનો કારભાર મોટે ભાગે મંત્રીઓ અને અમલદારો દ્વારા જ ચાલતો હતો. આથી લાંચીયાખાતું પણ ખૂબ વધી ગયું હતું. રાજ્યના મંત્રીઓ અને અમલદારો ગમ્યર બની જતા હતા. એ નજરે જોવા છતાંયે ચાલ્સે આંખમીચામણ કરતો. પોતે જાણતો હતો કે લાંચીયાખાતું અટકાવવું એ મારી શક્તિની બહાર છે. જો નાની નાની બાબતોમાં એણે અધિકારીઓ ઉપર જાપતો રાખ્યો હોત તો એના સામ્રાજ્યનું માડું એક દિવસ પણ ન ચાલતે, એનો હેતુ કાંઇ પ્રજાને સુખી કરવાનો નહતો. એનો હેતુ તો માત્ર ચક્રવર્તી રાજ બનવાનો હતો. અને જ્યાં સુધી પોતાના એ હેતુના માર્ગમાં અમલદારોના લાંચીયાપણાથી કોઇ જાતની નડતર આવતી નહિ, ત્યાં સુધી તો એ તેના પ્રત્યે આંખ-આડા-કાન કરી રહેતો.

સાચકાતુ વગરની શેષી

ચાલ્સે બાહોશ તો હતો. પરંતુ એ પોતાને જેટલો બાહોશ

સમજતો હતો તેટલો ન હતો. એણે મનુષ્યોની નબળાઇઓને સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેથી ધણુંખરં એ મનુષ્યોના સહગુણોની કદર કરી શકતો ન હતો. એ રીતે ભૂલો કરીને એણે પોતાના અનેક મિત્રોને શત્રુ બનાવી દીધા હતા. પોતાને ધણા ઉપયોગી થઇ પડ્યા હોત એવા ધણાં માણસોને એણે આવી જ ભૂલો કરીને ગુમાવી દીધાં હતાં. ધણા લોકો એમ સ્પષ્ટ કહે છે કે ચાર્લ્સ જેટલી શેખી રાખતો હતો તેટલી રાખવાને માટે એનામાં પૂરતી ચતુરાઇ ન હતી. એણે પોતાના જીવનમાં એવાં અનેક કામો કર્યાં છે કે જેથી એની પોતાની જ સફળતાના માર્ગમાં વિઘ્નો ઊભાં થયાં હતાં.

ચાર્લ્સ શરીરે બટકો અને ગડીઆ જેવો હતો. જ્યારે જીવાન હતો ત્યારે પોતાની આગળ કોઇની પણ કશી વિસાત ગણતો નહિ. સ્પેનમાં જ્યારે સાંઢમારીઓ થતી ત્યારે એ સાંઢમારીઓમાં બલબલ્યા આખલાઓને શિંગડાં પકડી પકડીને જેર કરી દેતો. એને ખાવાનું પણ પુષ્કળ અને ધાણીવાર જોઇતું હતું. તે ઠાંસી ઠાંસીને ખાતો. દારૂના તો ખાટલા પર ખાટલા ઢાંચતો. આવી બધી ટેવોને લીધે એને ઘડપણમાં દમ, ગાંઠ વગેરે અનેક રોગો લાગૂ પડ્યા.

રાવજીને પગલે

યુવાવસ્થામાં તો જાણે વિજય દેવી વરમાળા લઇને એની સાથે ને સાથે ફરતી હોયને એવું બનતું ! પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થામાં એને ધણી નિષ્ફળતા અને નિરાશા સહન કરવી પડી. યુવાનીમાં તો જે કંઈ એની સામે આવ્યો દશે તેજ ભારી ગયો, એમ નહીં બનતું. તે એટલે મુઠ્ઠી કે દશ માથાવાળા રાવજીની પંક એણે પણ સેક્સની અને જીન્સવિકના ડ્યુકોને પકડી પકડીને પોતાના રથની સાથે ખાંખ્યા હતા. પરંતુ રાજ્યત્યાગની થોડા દિવસ પહેલાંજ એ જર્મન જાતિનાજ એક નવજીવાને ચાર્લ્સની એવી દશા કરી નાંખી હતી કે ન પૂછો વાત, ચાર્લ્સ તે જીવાતને નકામો-નકામો કહીને મથકરી કરતો

હતો. તેજ જુવાને એને રણક્ષેત્રમાં એવી સળંગ હાર ખવડાવી કે બિચારાને પોતાનો જીવ બચાવવા માટે ધરડી ડાસીનો વેશ પહેરીને લડાઈના મેદાનમાંથી ભાગી જવું પડ્યું, અને આખરે 'પાસ' ની સુલેહ કરવી પડી. એ સુલેહના કરારોમાંજ એને લ્યુથર વગેરે સુધારકોના ધાર્મિક વિચારોના પ્રચારની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરવી પડી હતી.

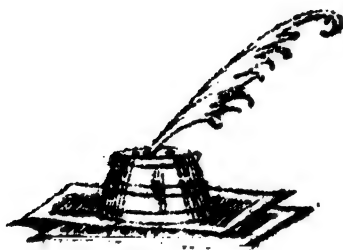
ધરડે ઘડપણ

ક્રાન્સની છેલ્લી ચઢાઈમાં પણ એને હાર ખાધી હતી. અને એક વાર જે પોપ મહારાજને એણે કેદ કર્યા હતા, તે પોપનાજી હાથ નીચેના અધિકારીએ એના રાજ્યભાગને ધર્માનુસાર ન ગણીને એનું અપમાન કર્યું. એ પોતે જેવડું મોટું સામ્રાજ્ય પોતાના પુત્રને માટે વારસામાં મૂકી જવા ઈચ્છતો હતો તેવડું મોટું પોતાના રાજ્યને એ આખી જીંદગી મહેનત કરવા છતાં નજ કરી શક્યો. અને આટલી બધી માનસિક અને શારીરિક વ્યથાઓથી ઘેરાયેલો એ પોતાના છેલ્લા દિવસો સુખચેતથી કેવી રીતે પસાર કરી શકે? એણે જુવાન અવસ્થામાં પોતાના મન સાથે નક્કી કરેલું કે હું ધરડો થઈશ ત્યારે સાધુસતોની સાથે રહીને દિવસો ગુજરીશ. રાજ્યભાગ કરવા ઉપરાંત એણે પોતાની સ્ત્રીને પણ ત્યાગ કર્યો અને એક કોનવેન્ટમાં, મઠમાં જઈને રહેવા લાગ્યો. છતાં એના હૃદયને શાંતિ વળી નહિ. એ શીલિ-પને ઢાંખા ઢાંખા પત્રો લખીને સલાહ આપ્યા કરતો હતો કે 'ધાર્મિક સુધારાવાળાઓને મારી કચડીને તેમનું નામ નિશાન ન રહે તેવું કરી નાંખવું જોઈએ; તેમને એવી કડક સજાઓ દોઢવી જોઈએ કે ધર્મ સંબંધમાં તેમનો કોઈ ફરી ચડે ત્યાં ન કરી શકે.' વગેરે

આપથી સવાચો

એને મનમાં પરતાવો થતો હતો કે 'અરેરે, મેં લ્યુથર સાથે સુલેહ સા માટે કરી દીધી? એ ફુટેજ સમાજમાં અધર્મ ફેલાવ્યો.

છે.' વગેરે. પરંતુ એના એવા પશ્ચાત્તાપથી કાંઈ સમાજની પ્રગતિ થતી કેમ અટકી જાય ? જેણે આખી છાંદગી લોકો ઉપર અત્યાચાર કરવામાં જ ગાળી હોય, તેના છેલ્લા દિવસો સુખશાંતિમાં પસાર થાય એવું કેમ બને ? ધાર્મિક સુધારકોને દાબી દેવા સંબંધમાં એણે કશીજ ચિંતા કરવાની જરૂર ન હતી. એનાજ લોહીથી નીપજેલો શીશિપ કાંઈ પોતાના આપ કરતાં તસુભાર પણ કમ હિતરે તેવો ન હતો. તે તો આ સંબંધમાં ચાર ચંદા વધી જાય તેવો હતો. ધર્મને કાયમ રાખવાની હીકર હીચિપને જેટલી લશ્ષે તેટલી તો મોટા મોટા મહાત્માઓને પણ નહિ હોય !

ફીલિપ્પીન આગમન

ફીલિપ્પીનો જન્મ ૪, સ. ૧૫૨૭ માં થયો હતો. રાજ્યાભિષેક વખતે એની ઉંમર ૨૮ વરસની હતી. એને વારસામાં પોતાના આપની જાગીર સમો નેધરલાંડ દેશ મળ્યો. એટલુંજ નહિ પણ સાથે સાથે સ્પેનનું સામ્રાજ્ય પણ મળ્યું. એ સામ્રાજ્યમાં એશિયા આફ્રિકા અને અમેરિકાના પણ કંઈક ભાગો આવી જતા હતા. મીથાન બેટનો એ ડયુક હતો. હંડલાંડ અને ફ્રાન્સ દેશના રાજ્યોમાં પણ એનો કંઈક હક લાગતો હતો.

પહેલી પધરામણી

સને ૧૫૪૮ ની સાલમાં ફીલિપે પહેલી વાર યુવરાજ તરીકે નેધરલાંડમાં પધરામણી કરી હતી. ગીળમ ઋતુ એણે ત્યાંજ પસાર કરી. લોકોએ ભારે ધામધૂમથી એનું સ્વાગત કર્યું. ફીલિપે પણ ખુલાં દિલથી લોકોની સાથે મોટી મોટી વાતો કરી. દરેક સ્થળે, જ્યાં જ્યાં એને બોલવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યાં ત્યાં એણે વિના સંકોચે સપથપૂર્વક જાહેર કર્યું કે હું પ્રજાના તેમજ સર્વે જનોના અધિકાર હમેશા સુરક્ષિત રાખીશ. લોકો ખાપડા એની પ્રતિજ્ઞાએ સાચી સમજતા હતા.

પરંતુ એ બધી ઇદગળ હતી. ચાર્લ્સની મુક્તિ હતી. ફીલિપ્પી દ્વારા આવી પ્રતિજ્ઞાએ જાહેર કરાવીને ચાર્લ્સ કોઇ પણ રીતે નેધરલાંડના લોકોને શાંત રાખવા માંગતો હતો. ફ્લેમિંગ્ઝ, બ્રુક્સ-ટ, અને પેમેઈનના ભોળા ભોકા ચાર્લ્સની આ બાજુમાં ફસાઈ ગયા, અને

તેમણે દરેક સ્થળે શીલિપની પધરામણી ભારે ધામધૂમથી કરી. એ-૮-વર્ષમાં તો એના સ્વાગતની એવડી મોટી ધમાધ મચી હતી કે જીવીસ હજાર ને આઠસો રૂપિયાને ખરચે શહેરમાં જુદે જુદે સ્થળે કુલ અઠ્ઠાવીસ કમાનો રચવામાં આવી હતી. આખા શહેરના અમીર ઉમરાવો પોતાના કુલ પોશાકમાં શસ્ત્રો સજીને ચાર હજાર સિપાઈઓની ફાજ સાથે એનું સાંમેયું કરવાને સામા આવ્યા હતા. છતાં શીલિપે એ કશાની કદર કરી નહિ. અંતે લોકો એના લુપ્પા વર્તનથી નારાજ પણ થયા.

કદરૂપાં રાણી

સને ૧૫૫૪ માં શીલિપે ઇંગ્લાંડની રાણી મેરી ટ્યુડરની સાથે લગ્ન કર્યું. મેરી અત્યંત કદરૂપી હતી અને ઉમ્મરમાં પણ શીલિપ કરતાં ૧૧ વરસે મોટી હતી. છતાં તે શીલિપને પ્રાણીની પેઠે ચહાતી હતી. રાણી તરીકે જે મેરી પ્રગ્નનાં લોહીની નદીઓ વહેવડાવતી હતી, ખૂબ જુલમ કરતી હતી તેજ મેરી શીલિપને પરણીને એના ચરણો ચૂમવા લાગી. જે પતિ-પત્નીના વિચારો-માન્યતાઓના સરખાપણાથીજ ગેઢિતું જીવન સુખી બનતું હોય, તો તો મેરી-શીલિપની જોડણીનું જીવન અત્યંત સુખમય બની ગયું હોત. એક જણા પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ પ્રાચીન સનાતન ધર્મની રક્ષા કરવાનો છે એમજ સમજતાં હતાં. પ્રાચીન ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા નહિ રાખનારાઓને ચણી પર ચઢાવવા એ એક જણાનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું !

પોતાનાં રાજ્યોને નર્ક સમાં બનાવીને આ એક જણાં પોતે સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા રાખતાં હતાં !

કોહીમાં મોહ

પરંતુ વિચારોનું સરખાપણું હોવા છતાં પણ આ રાજદમ્પતી સુખી ન થયા. મેરી શીલિપના લુપ્પા વર્તન માટે એકાન્તમાં

એસીને આંસુ પાડ્યા કરતી હતી. શીલિપને તેની જરાયે પરવા ન હતી. ઇચ્છાંડની પાર્શ્વમેન્ટે શીલિપને નજીવીજ સત્તા આપી હતી અને વધારે એક ઇચ્છ પણુ આપવાની સાફ ના પાડી દીધી હતી. છતાં મેરી પોતાની પ્રજાને નાખુશ કરીને પણુ શીલિપને એની લડા-ઇએને માટે ઇચ્છાંડની તિજોરીમાંથી નાણાં આપ્યાં કરતી હતી. તેમ કરવામાં એની મતલબ એટલીજ હતી કે કોઇ પણુ પ્રકારે શીલિપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થાય.

ન્યારા રાહ

પરંતુ શીલિપનામાં પોતાના આપનો ગુણ ન હતો. આર્સ બારે વહેવાર કુશળ હતો. એના મનમાં ગમે તેમ હોય છતાં ઉપર ઉપરથી મીઠી મીઠી વાતો કરતાં એને આવડતું હતું. તેથી લોકો એના ઉપર ખુશ રહેતા હતા. પરંતુ શીલિપનામાં વહેવાર કુશળતા જરા પણુ ન હતી. એ પોતાનાં વર્તનથી સર્વ કોઇને નારાજ કરતો. લોકોને એમ પણુ લાગતું હતું કે શીલિપ પોતાના આપની પેઠે બળવાન, સાહસિક કે ઉમંગી પણુ નથી. લડાઇ કરવા માટે એ આર્સની પેઠે હંમેશ તત્પર રહેતો ન હતો. ઉલટું અને ત્યાં સુધી તો એ યુદ્ધની ખીડામાંથી દૂર રહેતો. આર્સ કોઇની ધમકીથી ડરતો નહિ, પાછો હઠતો નહિ. પોતે જે કરવા ધાયું હોય તે ઝટ કરીજ નાંખતો. શીલિપ વિચારમાં ને વિચારમાં બધો વખત ગુમાવી દેતો.

માર બહાદુર

વળી શીલિપ તુચ્છ બુદ્ધિવાળો હતો. સરાસરી મનુષ્યની કક્ષા કરતાં યે તે ઉતરતો હતો. એ મહેનત તો રાત હહાડો કરતો, પરંતુ નાની નજીવી બાબતોમાંજ પોતાનો સમય ગુમાવી દેતો. રાજ્યમાં સારી વ્યવસ્થા કરવી કે નવી નવી યોજનાઓ ધડવી એવું કશું એને આવડતું ન હતું. એવું બોલવાનું એણું હતું પરંતુ લખવાનો તો

એને એટલો બધો શોખ હતો કે જોડેના જ ઝોરડામાં એટલા માથુસને એ અરાદ અરાદ પાનાં ભરીને બીલકુલ નજીવી બાબતમાં ચિઠ્ઠીઓ લખી મોકલતો; જેને બદલે બીજો કોઈ ચતુર માથુસ માત્ર છ સપ્તહો જ વાપરીને ચલાવી શકે. શીલિપનો ઘણો સમય તો કામજો લખવામાં જ વ્યતીત થતો હતો. કદાચ એ એમજ સમજતો હતો દુનિયા બધી પત્રવહેવાર, લખાપટ્ટી અને તુમારો ઉપર જ ચાલી રહી છે. પરંતુ સાચી વાત એમ હતી કે એ કોઈ પણ બાબતમાં તડ ને ફડ નિશ્ચય કરી નાંખી શકતો ન હતો. પોતાની એ નિર્બળતા દૂષાવવાને ખાતર નાની નાની બાબતોમાં પણ એ લાંબા લાંબા કાગળયાં લખવાને બેસી જતો. એના લખેલા કાગળિયાં વાંચીને કાંઈ નિશ્ચય પર પણ આવી શકાય નહિ, કારણ કે એ કામજો મોટે ભાગે અર્થ વગરના અને તત્વરહિત જ હોય.

ધર્મરક્ષાની ધગશ

શીલિપના જીવનમાં માત્ર એકજ વાત એવી મળી આવે છે જે બાબતમાં એણે મન સાથે પાકો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તે નિશ્ચયને જાંદગી સુધી વળગી રહ્યો હતો. પોતાના સામ્રાજ્યને વધારવાની ઇચ્છા કરતાં એ એનાં મનમાં ધર્મની રક્ષા કરવાની ચિન્તા ભારે હતી. પરંતુ એ પણ કાંઈ એની સ્વતંત્ર વિચારણાનું પરિણામ ન હતું. અચપણથી જ એની રજેરગમાં એવી જ બાવના ઉતારવામાં આવી હતી કે પ્રાચીન સનાતન ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ જ જાણે તારી પહેલી ફરજ છે—અને દુનિયામાં એના સિવાય બીજું અગત્યનું કર્તવ્ય કોઈ નથી. વગેરે.

ધર્મિષ્ઠ વ્યવિચારી

શીલિપને શિક્ષણ પણ ઝાઝું મળ્યું ન હતું. એ વખતના રાજાઓ ઉમરાવો વગેરે કંઈ કેટલીયે ભાષા બોલી જાણતા હતા. પરંતુ શીલિપ

તો માત્ર સ્પેનીશ ભાષા જે એની માતૃભાષા હતી, તેજ શીખીને એની રહી હતો. સદ્‌ભાષ્યે એને કેટલીક લલિત કળાઓ માટે પ્રેમ હતો. પરંતુ એ યુગ તો લલિત કળાઓની ખીલવણીનો યુગ હતો. એવા યુગમાં જે એના હૃદયમાં લલિત કળાઓ પ્રત્યે એટલું ખેંચાણ ન થાય તો પછી એ પશુની ચંચુત્રીમાં ન આવે ? પોતાનું નિત્યનું કામ એ બરાબર નિયમિત સમયે કર્યા કરતો. પ્રાર્થના, કથા અને ધર્મોપદેશ વગેરે સાંભળવા માટે એ હંમેશ તત્પર રહેતો. એની ધર્મચુસ્તતા જોઈને ખીજા કદા સનાતનીઓ પણ એમ કહેતા કે આટલી નાની ઉંમરમાં યુવરાજે આટલી બધી ધર્મ પરાયણતા ન રાખવી જોઈએ. રોજ કલાકના કલાક બેસીને એ ધાર્મિક ગ્રંથોમાં ક્યાં કરતો અને પોતાના ગુરૂની પાસે ચીપીચીપીને પાપપુણ્યના સવાલો પૂછ્યા કરતો. કયું કામ પાપમય છે અને કયું પુણ્યમય છે તે જાણવાની એને હંમેશ ચટપટી થયાં કરતી. છતાં—આશ્ચર્યની વાત એ છે કે—એનું સૌથી ખાસ વ્યસન તે વ્યભિચારનું વ્યસન હતું. રાતને વખતે વેશ બદલીને એ ગલીઓમાં ભટકતો, અને નીચમાં નીચ કામ પણ કરતો.

દીર્ઘ દંષિના વાખા

દીલિપ ધણું ખરું સ્પેનીશ પોશાક પહેરતો હતો. કોઇ કોઇ વાર ક્રાન્સ અને બરગન્ડીની ફેશનનાં કપડાં પણ પહેરતો. ખસેલ્સમાં એના દરબાર બરગન્ડીની રૂઢી મુજબ ભરાતો. પરંતુ કુલ ૧૫૦ દરબારી-ઓમાંના ૧૩૫ તો સ્પેનીશ માણસો હતા. બાકીના ૧૫ જણમાં કેટલાક ફ્લેમિંગ્ઝ, બરગન્ડી, ઇટાલી, જર્મની અને ઇંગ્લાંડ એ બધા દેશોનાં માણસો હતાં. આ બાબતમાં દીલિપે પોતાના પિતાની સલાહ પર જરા પણ ધ્યાન આપ્યું ન હતું. ચાલ્સના વિચાર એવા હતા કે નેધરલેંડ ઉપર નેધરલેંડના લોકોની દ્વારાજ રાજ્ય કરવું. પરંતુ દીલિપનામાં ચાલ્સના જેવું દીર્ઘદર્શિપણું ન હતું. એણે નેધરલેંડના

શરવીર અને સ્વમાની લોકોના ઉપર સ્પેનીશ અમલદારો ગોઠવીને નેધરલાંડના લોકોના અંતરમાં સ્પેનીશોના પ્રત્યે અત્યંત ઘૃણા અને દ્વેષ ઉપજાવ્યાં હતાં. પોતે સ્પેનીશો તરફ ખાસ પક્ષપાત રાખતો હતો. પોતાની બેઠક ઉઠક પણ સ્પેનીશોની સાથેજ રાખતો. સલાહ મસલત પણ સ્પેનના લોકોની સાથેજ કરતો, અને માત્ર તેમની જ દ્વારા નેધરલાંડ પર રાજ્ય કરવાનો મનસુખો રાખતો હતો.

સામ્રાજ્યના બે પાયા

પોતાનાં કારભારી મંડળમાં પણ એણે પાંચ છ સ્પેનીશ સભ્યો રાખ્યા હતા. તેમાં ર્ધ ગોમેઝજ અને ડયુક ઓફ એલ્બા બહુ પ્રખ્યાત હતા. આ બંને જણા તો ફીલિપના ચક્રવર્તી રાજ્યના પાયા સમાન ગણાતા હતા. આ બે સરદારોની જ સલાહથી જાણે અડધી દુનિયાનું રાજ્ય ચાલતું હતું. એ તો ઠીક; પણ એ બે જણા અરસપરસ ખુબ અદ્વેષાઈ રાખતા હતા. ર્ધ ગોમેઝજ અને એલ્બાનો ડયુક બંને એક બીજાને હલકા પાડવાને પ્રયત્ન કર્યાજ કરતા હતા. બીજા અમલદારોને ભારે મુશ્કેલી હતી. જો દોષ અમલદાર ઉપર ર્ધ ગોમેઝજ ખુશ થયો, તો ડયુક ઓફ એલ્બાની આંખોમાં તે કંટક સમાન ખટકતો. અને જો ડયુકની કૃપાદષ્ટિ કોઈ માણસ ઉપર ઠરતી તો ર્ધ ગોમેઝજ તેનો દુશ્મન બની જતો.

એરસ-ઝનો બીજાપ

કારભારી મંડળમાં પણ બે પક્ષ હતા: સાંતિવાદી અને યુદ્ધવાદી. ર્ધ ગોમેઝજ સાંતિપક્ષ વાળો હતો અને ડયુક યુદ્ધવાદી પક્ષનો હતો. ફીલિપને પોતાને તો યુદ્ધ કરતાં સાંતિજ વધુ પસંદ હતી. તેથી ર્ધ ગોમેઝજ ઉપર તેની વધારે ચાહના રહેતી. પરંતુ ડયુકની તરવાર પણ અત્યંત ઉપયોગી હતી. ફીલિપ તેનો પણ વખત પર ઉપયોગ કરવા પ્રિયજો હતો. આમજ ચાલતાં એરસ-ઝનો બીજાપ આખા નેધરલાંડ

દેશનો ભાગ્યવિધાતા થઇ બેઠો હતો. પરંતુ અસારે તે કારભારી મંડળમાં ઝાઝો ભાગ લેતો ન હતો. માત્ર કોઈ કોઈ વાર એને કોઈ ખાસ કામ માટે જ બોલાવવામાં આવતો. એ એકલો આખા કારભારી મંડળ કરતાં વધારે શુદ્ધિશાળી અને ચતુર હતો.

મોતની સજા

૩૪ ગોમેઘજનો જન્મ એક પોર્ટુગીઝ કુટુંબમાં થયો હતો. બચપણમાં તે ફીલિપની સાથે ઉછર્યો હતો. ખાસાવરથામાં એક વાર એણે ફીલિપને ખૂબ માર્યો હતો અને તેથી ગુસ્સે ભરાઇને ચાર્લ્સ રાજાએ એને મોતની સજા ફરમાવી હતી. પરંતુ ફીલિપે જ પિતાના ચરણોમાં પડીને ગોમેઘજને માટે જીવતદાન માંગી લીધું હતું અને તેથી ખુશ થઇને ચાર્લ્સે એનો અનુગ્રહ કર્યો હતો. કહેવાય છે કે ચારથી જ ગોમેઘજ અને ફીલિપની મિત્રતા અત્યંત વધી ગઈ હતી.

મિત્રના ભૈરી

૩૫ ગોમેઘજ અત્યંત ચાલાક હતો. એણે ફીલિપને હથેલીમાં જ રાખ્યો હતો. પરંતુ ફીલિપ ગોમેઘજના હાથમાં રમ્યા કરતો હતો તેનું એક બીજું પણ ખાસ કારણ હતું. તે એ કે ૩૫ ગોમેઘજની સ્ત્રી શાહજાદી ઇસાબેલની સાથે ફીલિપનો ધણા દિવસથી ખુલ્લે ખુલ્લો આડો વહેવાર હતો, અને ગોમેઘજ પોતે તે વાત જાણતો હોવા છતાં કંઈ બોલતો ન હતો. ગોમેઘજ રાત કહાડો ફીલિપની સાથે જ રહેતો. ફીલિપનાં કપડાં ઉતારવાથી માંદીને ભોકેલી સાથે મુલાકાતો કરાવવા મુધીનાં બધાં કામે અને તેનો પત્ર વહેવાર ૩૪ ગોમેઘજ કરતો હતો. રાત દિવસ મહેનત કરવાને લીધે તે સુકાઇને ફીલ્ડો પડી ગયો હતો. છતાં ફીલિપની સેવામાં આઠે પહોર ખડે પગે તૈયાર જ રહેતો. અને ફીલિપને કહેતો કે મારે મન પરમેશ્વર પછી બીજાને નથી તું છે. પોતાના માલિકની પેઠે એ પણ કંઈ ઝાઝું બહેલો

ન હતો. તેમજ એને સ્પેનીશ ભાષા સિવાય ખીજી કોઈ પણ ભાષા આવડતી ન હતી. તેમજ યુદ્ધ બાબતમાં કે રાજતંત્રની બાબતમાં કોઈ પ્રકારનું ખાસ ગાન એનામાં ન હતું. છતાં એ બારે ઉસ્તાદ હતો. એની સામે કોઈ ધર્મશાસ્ત્રી, યુદ્ધ વિશારદ કે રાજનીતિજ્ઞ આવે તો તેની સાથે એ એવી તો છટાથી વાતચિત કરતો કે કોઈ એને અગાન માની શકેજ નહિ. ફીલિપે એને ઠીક માલદાર બનાવી દીધો હતો. લાઓ રૂપીઆની આવકવાળી જગીરો એને અક્ષિસ આપી દીધી હતી. એનું નસીબ દિવસે દિવસે ચઢતુંજ જતું હતું.

મરદાનગીવાળી રાખી

ચાલ્સના માદીલાગના પ્રસંગ પરજ હંગરીની મહારાણીએ નેધરલેન્ડની યુવરાણી પદનો ત્યાગ કર્યો હતો. પરંતુ એ રાણી ત્હી શેની કહેવાય ? એનામાં જળા સુધી પૌરુષ બરેલું હતું. એની બોલવા ચાલવાની ઢબ, હાવભાવ, રમત, કુદાકડા, વગેરે બધું પુરુષનેજ શોભે તેવું હતું. એને ઘોડેસ્વારી અને શિકારનો ખૂબજ શોખ હતો. ફીલિપને જોઈને એ મનમાં બળા જતી હતી. ફીલિપ પણ એના પ્રત્યે અંતરમાં તિરસ્કાર રાખતો હતો.

તલવારને જોરે

છતાં ફીલિપની એવી ઈચ્છા ખરી કે નેધરલેન્ડનો રાજકારભાર મેરીનાજ હાથમાં રહ્યો હોત તો ઠીક. નેધરલેન્ડની સુબેદારી ડયુક ઓફ સેવેયને સોંપવામાં આવી હતી. એ વખતે ડયુકની ઉંમર માત્ર ૨૭-૨૮ વરસની હશે. તે અત્યંત ઉદ્યમાતીઓ અને સાહસિક હતો. રાજ કુટુંબ સાથે એને સમપણુંનો પણ સંબંધ હતો. તે ચાલ્સના બત્રીજો અને ફીલિપનો ભાઈ થતો હતો. એના બાપ ઉપર માઠો અંવસર આવ્યાથી તેની જગીર છીનવી લેવામાં આવી હતી. એને પોતાને એક તલવાર સિવાય ખીજું કશું વારસામાં મળ્યું ન હતું. પરંતુ

એણે નિશ્ચય કર્યો કે હું તો મારી તલવારના જોર પરજ આજીવિકા કર્યો સદાશ, અને તલવારના જોરથીજ મારા આપની છીનવાયલી જગીર પાછી મેળવીશ.

આ જીવાન ડયુક ઓફ સેવોયે સડાઇઓ સહીને પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. તેમજ પોતાના આપની જગીર પણ પાછી મેળવી હતી. એનું મૂળ નામ ફીલ્પર્ટ હતું. એને લેટિન, ફ્રેન્ચ, સ્પેનીશ, ઇટાલિયન વગેરે કુટલીયે ભાષાઓ સારી રીતે આવડતી હતી. એ ઉતાવળીઓ અને ઉધમાતીયો ન હોત તો એ બહુજ કાબેલ સેનાપતિ થઇ શક્યો હોત. મને તેમ પણ એ ઉધમાતીઓ, જંગલમાં ભટકવાવાળો, રૈયત વગરનો રાજા આખરે પોતાની તલવારના જોરે એટલો બધો પ્રખ્યાત થઇ પડ્યો, કે એને નેધરલેન્ડનો સુબેદાર ખતાવવામાં આવ્યો.

ઉપસક્તિયા શાંતિ

ચાર્લ્સે આખી જીંદગી સુધી અડોશપડોશનાં રાજ્યો સાથે લડ્યાજ કર્યું. એને જીવનમાં એકજ અભિલાષા હતી—બસ, લડાઈમાં જીતવી અને પોતાનું સામ્રાજ્ય વધારવું. પાછલા ભાગમાં પોતાના પુત્રનો માર્ગ નિષ્કંટક અને શત્રુરહિત બને તેટલા માટે પણ કંઈક પ્રયાસ કરવાની ઇચ્છા હતી. પોતાના રાજ્ય દરમ્યાન એણે શાંતિની સ્થાપના કરવાને ખૂબ ફાંફાયે માર્યો હતા. પરંતુ આગલી જીંદગીમાં લડી લડીને એણે જે ટંકા બખેડા જગવી ચૂક્યા હતા તે બધા એકદમ શમાવી દેવા સહેલા ન હતા. ખૂબ મહેનત કરીને એણે ફ્રાન્સ, સ્પેન, ફ્લેન્ડર્સ અને ઇટાલી એટલા દેશો વચ્ચે સુલેહનું કરારનામું પણ કરાવ્યું હતું. પરંતુ તે સુલેહનામું માત્ર પાંચ વરસ ચાલેલું જ હતું. પાંચ વરસ માત્ર દેખીતી રીતે સડાઇ બંધ રહી. પરંતુ દરેક દેશમાં પાછલે લાંબે સુદ માટેની તૈયારી ચાલી રહી હતી.

પોત્ર મહારાજે ફ્રાન્સની સાથે એક શ્રેષ્ઠ કરાર કર્યો હતો. તેમાં

એવું હતું કે પોપે ઈટાલીમાંથી રપેનીશ લોકોને કાઢી મૂકવા અને ક્રાન્સ તેના બદલામાં પોપને નાણાં આપે. ફીલિપને ગાદીનશીન થતી વેળા જ ખખર હતી કે થોડા દિવસમાં મારે ક્રાન્સની સાથે લડાઈમાં ઉતરવું પડશે. તેથી ગાદી પર આવ્યા પછી તરત જ એણે લડાઈની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પરંતુ એના હૃદયમાં ખીજ પણ એક વાંચ્છના હતી; તે ધર્મનું રક્ષણ કરવાની. સામ્રાજ્ય વધારવાની એને ઝાઝી ચિંતા ન હતી. ખીશપ એક એરસની સલાહ મુજબ એણે ધાર્મિક મતભેદ રાખનારાઓને સળ કરવાના પુરાણા જીલ્લા કાયદાઓનો પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો. પરંતુ એ કાયદાઓ મુજબ લોકો ઉપર પુષ્કળ જીલ્લા કરવામાં આવતો ન હતો. ફીલિપને નેધરલેન્ડનાં લોકોની મદદ ક્રાન્સની સામે લડવામાં લેવાની ગરજ હતી. ફીલિપે નેધરલેન્ડ પાસેથી પોતાના લશ્કરી ખર્ચ માટે વધારાનો કર માંગ્યો. પરંતુ નેધરલેન્ડના બધા મુખ્ય મુખ્ય પ્રાંતોએ કોઈ પણ જાતનો નવો કર આપવાની સાફ ના પાડી દીધી. માત્ર ત્યાંની એક મોટી પંચાયતે થોડાંક નાણાં મદદ તરીકે આપવાનો વાયદો કર્યો. ફીલિપે તેનાથી જ સંતોષ માની લીધો. તેણે નેધરલેન્ડને વધારે છેડવું જ નહિ; કારણ કે તેની સહાય વગર ક્રાન્સ સાથેની લડાઈ અસંભવિત થઈ પડશે એમ તે જાણતો હતો.

એગમોન્ટ અને એલબા: સળગ્યું !

ક્રાન્સ સાથેની લડાઈમાં નેધરલેન્ડના બધા સરદારોએ ફીલિપની તરફથી ભાગ લીધો. એક વરસ સુધી લડાઈઓ ચાલી. ફીલિપનાં લશ્કરોએ ક્રાન્સને હરાવી દીધું. તેને લાચારીથી સુલેહ કરવી પડી. સુલેહના આ કરારમાં ફીલિપે ક્રાન્સ પાસે મનમમતી શરતો કબજા કરાવી લીધી. આ લડાઈની જીતનો બધો આધાર નેધરલેન્ડના ધર્મ-વીર સરદાર લેંઆરલ એગમોન્ટના ઉપર હતો. એ માન તેનેજ મળ્યું 'એમ્પ્ટુ' હતું. યુદ્ધમાં જ્યાં કોઈ જવાની હિંમત કરે નહિ તેવી જગાએ

દોડી જવાની પહેલ એગ્રેમેન્ટ કરતો. એને લાગતો નેધને બચકાલા ચોદાઓ આંગળાં કરડતા. નેધરલાંડ શૌર્યવંતો દેશ હતો. ત્યાં યર-વીરોની પૂજા થતી. એગ્રેમેન્ટ ઉપર લોકો ફીદા ફીદા થઈ ગયા હતા. જીત મેળવીને એ પાછો ફર્યો તે વેળા સમળા લોકોએ એનું સ્વાગત ભારે ઉત્સાહથી કર્યું.

માત્ર એકજ માણસની આંખમાં એની ફતેહથી બળતરા થતી હતી: ડયુક ઓફ એસ્થાને. તે એગ્રેમેન્ટ પ્રત્યે અદેખાઈથી બળા જતો હતો. તેણે મનમાં કંઈક બચકર નિશ્ચય કર્યો.

એગ્રેમેન્ટ જીતી પુલાયો હતો. તેણે એ ગર્વમાંને ગર્વમાં ફીલિપની હાજરીમાંજ એસ્થાને કંઈક ગમે તેવા શબ્દો કહી નાંખ્યા. જેથી એસ્થાને પોતાના મનને નિશ્ચય દઢ કરી લીધો.

ડચેસ પરમાનો અમલ

લડાઈ પૂરી થતાં પહેલાં બિશપ ઓફ ઓરસ અને ક્રાન્સ તામે લોરેનના કાર્ડિનલ પેરોન મુકામે મળ્યા હતા. એ બન્ને પાદરીઓએ માંહોમાંહે એવી સમજુત કરી કે ક્રાન્સ અને રપેન વચ્ચે ધણા વખતથી ચાલી રહેલી લડાઈને લીધે નવીન ધર્મપંથ પાળનારાઓને પોતાનું પ્રચારકાર્ય કરવાની બારે તક મળી રહી છે. એટલે હરકાંઈ ઉપાયે માંહોમાંહેની લડાઈ અંધ કરીને બન્નેએ મળી જવું જોઈએ, અને બન્ને દેશોએ એકસંપીથી નવીન ધર્મપંથ સ્વીકારનારાઓની ખબર લઈ નાંખવી જોઈએ. ક્રાન્સનો રાજા હેન્રી પણ લડાઈથી કંટાળી ગયો હતો. તેને હારી જવાનો પણ બારે ભય રહેતો. ફીલિપની ખરા અંતઃકરણની ઇચ્છા એવી કે ગમે તે પ્રકારે આ બંનેઓમાંથી છૂટા થવાય તો નેધરલેંડના સુધારકોની ખબર લેવાય. ક્રાન્સ અને રપેનનાં માંહોમાંહેનાં યુદ્ધ કોઈ પણ વખતે રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નને ઉકેલવાની મતલબથી થતાં નહોતાં; એટલે ગમે તે પ્રકારે સલાહ થઈ ગઈ ખરી ને એથી પ્રજાને આનંદ ઉપજે એ સ્વાભાવિક જ હતું.

સુલેહની શરતો

એગ્મોન્ટમાં છેલ્લાં વિજય મળ્યા કેટલે સુલેહ કરવા સિવાય ક્રાન્સને માટે એક આરો ન હતો. બન્ને તરફથી સુલેહની તૈયારીઓ થઈ. રપેન તરફથી સુલેહની શરતો પર મસલત ચલાવવાં સાદા શાહનશાહ ઓરેન્જ, ડચ્ઠ ઓફ એલ્બા, બિશપ ઓફ ઓરસ, રૂઠ ગોમેજ અને પ્રેસીડન્ટ વિલ્લિયમ્સને નીમવામાં આવ્યા, ક્રાન્સ તરફથી

ક્રાન્ટેબલ અને લોરેનના કાડિનલ (ધર્મગુરુ) વિગેરે આવેલા. અહિં હયુ' કે “ક્રાન્સ અને રથેનના રાજા ફક્ત કેથોલિક પંથની જ હિમાયત કરે. બીજા પંથોને નાબુદ કરવાનો પ્રયત્ન કરે; પાછલા આઠ વરસ દરમ્યાન બન્ને તરફની જે જાગીરો એક બીજા દેશે લઇ લીધી હોય, તે પાછી સોંપી દે.”

આ શરત પ્રમાણે સેવોયના ઠાકોર (ડયુક)ની તમામ જાગીર તેને પાછી મળી અને પાછો તે રાંક મટી રાજા બન્યો. હેન્રીની બહેન સાથે એનું લગ્ન કરવાનું પણ હયુ'. વળી હેન્રીની દીકરી ઇસાબેલાનો વિવાહ ફ્રીલિપની સાથે કરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. યુરોપનાં સમગ્ર સધળાં રાજ્યોની આ સુલેહને સંમતિ મળી ચુકી હતી. સુલેહની શરતો અમલમાં મૂકવાને ફ્રિલિપના ચાર સરદારોને હેન્રી પોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. તેમાં ઓરેન્જનો શાહજાદો વિલિયમ હતો. ક્રાન્સમાં જઈને હેન્રી તો થોડાક દિવસમાં મરણ પામ્યો, પરંતુ ઓરેન્જના શાહજાદા વિલિયમને એનો ભેદ, એનું સાચું જીવન પક્ષટાવી નાંખે એવું રહસ્ય નજરે પડ્યું.

જન્મભૂમિને ચરણે

એક દિવસ વાતમાં ને વાતમાં હેન્રીએ વિલિયમને એ ખાનગી સુલેહની સધળી શરતો જણાવી દીધી. વિલિયમના સુધારક સાથીઓનો નાશ કરવાની મતલબથી એણે એ શરતો રચી હતી. એ સુલેહનું સ્વરૂપ સમજતાં વિલિયમની આંખો ખુલી ગઈ. પ્રજાની વિરૂદ્ધ કેવાં કેવાં કાવતરાં રચાઈ રહ્યાં છે તેનો ભરમ ખુલ્લો થઈ ગયો. તેજ દિવસે વિલિયમે એવો મનસૂખો કર્યો કે આજથી માઈ' જીવન એ રાજાઓની મુરાદ માટીમાં મેળવવામાં જ પસાર થશે. વાંચક આગળ જોશે કે આ દૃઢ સંકલ્પવાળા મહાન આત્માએ પોતાનાં દેશ અને જાતિ માટે આજીવન કેવાં કેવાં અસાધ્ય સંકટ સહ્યાં અને આખરે જનની જન્મભૂમિને ચરણે પોતાનું જીવન ન્યોળાવેર કર્યું.

હોલેંડના પ્રખતંત્રના વિધાતા વિલિયમ ઓરેન્જનું નામ જગતના ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરીમાં નોંધાયું છે. ફીલિપની પત્ની ઇઝાબેટની રાણી મેરીનું અવસાન થયું હતું. ચાર્લ્સે પણ આ ક્ષત્રી દુનિયામાંથી વિદાય લીધી હતી. સંધિના કાર્યથી પરવારી ફીલિપ પોતાની પત્ની અને પિતાની શોકક્રિયાઓમાં ગુંથાયો. અને આમ શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતાં જ નેધરલેંડમાં નાચ રંગ ઝામવા લાગ્યા. એટલેવર્ષના લોકોએ તો નવ દિવસ સુધી આનંદોત્સવ ઉજવ્યો—કંઈ ખેલ તમાશા થયા, શરાબની છાકમછાળ ઉડી અને વાજત્રોના માદક સૂરો વાતાવરણમાં ગુંથ રહ્યા. પરંતુ નેધરલેંડવાસીઓના આ આનંદોત્સવથી ફીલિપનું દિલ આનંદિત ન થયું. આ સંધિ ઓછી જ નેધરલેંડવાસીઓની મોજમઝાને માટે થઈ હતી. ફીલિપને નેધરલેંડ પ્રિય હતું જ નહિ. એને ત્યાં રહેવું પણ ન ગમતું. એને તો જલ્દી જલ્દી રપેનમાં જઈ પોતાનું ધાયું કામ શરૂ કરી દેવું હતું. ફીલિપ હવે નેધરલેંડની જવાબદારી સોંપવાની ખટપટ કરવા લાગ્યો. એને તો રપેન પાછા ફરવું હતું.

પરમાને માથે

ડચ્ઝ ઓફ સેવોયને તો પોતાની જ જગીર એટલી બધી હતી કે નેધરલેંડના શાસનની જવાબદારી સંભાળવાને એને અવકાશ ન હતો. આથી એ જવાબદારી કોઈ બીજાને શિરે નાંખવાની જરૂર પડી. એ અધિકાર મેળવવાને ઘણી વ્યક્તિઓ આતુર હતી. એંગ્લો-એને વિલિયમ ઓરેન્જનાં નામ પણ એ માટે ખોલાતાં હતાં. પરંતુ કોઈ નેધરલેંડવાસીને એ પદ પર નહિ મૂકવામાં આવે એ વાત—વિલિયમ સારી રીતે જાણતો હતો. છેવટે ફીલિપે પોતાની બહેન ડચેસ ઓફ પરમા (ચાર્લ્સની પુત્રી) ને નેધરલેંડના શાસનની જવાબદારી સોંપી. એ બિશપ ઓફ એરસની સલાહ પ્રમાણે કામ કરતી. બીજા ઉમેદવારો હાથ ધસતા જ રહ્યા.

ત્રણ સભાઓ

ડ્યેસ ઓફ પરમાને શાસનકાર્યમાં મદદ કરવાને ત્રણ કમિટીઓ નીમવામાં આવી. સ્ટેટ કાઉન્સિલ એટલે રાજસભા, પ્રિવિ કાઉન્સિલ એટલે ન્યાયસભા અને ફાઇનેન્સ કાઉન્સિલ એટલે અર્થસભા. અર્થ-સભાનું કાર્ય બજેટ વગેરે બનાવવાનું અને રાજ્યના આવકખર્ચ પર દેખરેખ રાખવાનું હતું. એનો પ્રમુખ બેરન બર્લમોન્ટ હતો. ન્યાયસભાનું કાર્ય ન્યાય સંભાળવાનું હતું. એમાં દસ સભ્ય હતા. એના પ્રમુખ ડાક્ટર વિગ્લિયસ. સૌથી અગત્યની કમિટી તે રાજસભા. એને માથે રાજ્યશાસનની સર્વ જવાબદારી હતી. યુદ્ધ, સંધિ, પરદેશો સાથેનો સંબંધ, પ્રાંતિક અને આંતરપ્રાંતિક શાસન-એ કાર્યો પર દેખરેખ રાખવાનો સ્ટેટ અધિકાર કાઉન્સિલને હતો. એ કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે મિશપ ઓફ એરસ, વિગ્લિયસ, બર્લમોન્ટ, ઓરેન્જનો શાહબદ્દા અને કાર્ટુટ એગમેન્ટ હતા. પાછળથી વળી ત્રણ ચાર સભ્યો વધેલા. એમાં મશહૂર કાર્ટુટ હોર્ન હતા. એમને શીલિપ સાથે રૂપેન જવાનું નહોતરું પણ મળ્યું હતું. અને રૂપેન પહોંચ્યા પછી નેધરલાંડમાં કોઈ સારા અધિકાર પર આપની નીમણુંક કરીશું એમ પણ એને કહેલું.

દેશી સરદારોને રાજસભામાં નીમવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ તેઓ ફક્ત તે સભાના જ કામકાજમાં ભાગ લઈ શકતા. કારણ કે એ સભાના સભ્યો બીજી સભાઓના કામકાજમાં ભાગ ન લઈ શકે એવો નિયમ હતો. પણ બીજી કમિટીઓના સભ્યો અને 'ગોલ્ડન ફલીઝ' સંસ્થાના સભ્યોને રાજસભાના કામકાજમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર હતો.

એરસ સાને નવાવે છે

રાજસભાની બધી સત્તા એક પેટાકમિટીના હાથમાં હતી, એ

પેટા કમિટી ત્રણ સભ્યોની બનેલી હતી. તે 'કન્સલ્ટા' ના નામથી ઝાળખાતી. એના સભ્યો તરીકે વિગ્લિયસ, બર્લમોન્ટ અને એરસ હતા. ત્રણેમાં પ્રમુખસ્થાન એરસનું હતું. એના મુખમાંથી જે વચન નીકળે તે જ 'બ્રહ્મવાક્ય' મનાય. બાકીના બે સભ્યો તો ફક્ત તેની હામાં હા જ મેળવ્યા કરે. ડ્યેસ ઓફ પરમા તો એરસની હથેલીમાં જ નાચતી. નેધરલાંડનો કર્તા હર્તા જ એરસ.

બુએન્ટમાં આમ ડ્યેસ જાતે જ રહેનારી હોવાથી ત્યાં કોઈ સૂબેદાર નીમાયો નહિ. બીજા પ્રાંતોમાં સૂબેદારો નીમવામાં આવ્યા. કાઉંટ એગ્મોન્ટ ફ્લેન્ડર્સ અને આરટોઈઝનો સૂબેદાર નીમાયો. હોલાંડ, ગ્રીલાંડ અને યૂટ્રેક્ટના સૂબેદાર તરીકે ઓરેન્જના શાહજાદાની નીમણુંક થઈ. ગુઇલ્ડેસ ને ઝુટફેનમાં કાઉંટ મેથમા; ઓનિંગ્જન અને ઓવરીસલમાં કાઉંટ રેમ્બર્ગ; હેનાલ્ટ, વેલેન્સેનીઝ અને કેબ્રેમાં સરદાર બરધન; ટૂર્નો અને ટૂર્નેસીસમાં બેરન મોન્ટની; નામૂરમાં બેરન બર્લમોન્ટ; લક્ઝમબર્ગમાં કાઉંટ મેઈન્સફીલ્ડ; રાયસેલ, ફૂયે અને બીજા વિભાગમાં બેરન કોરેરીઝ સૂબેદારો નીમાયા. આ સૌ સૂબેદાર પોતપોતાના પ્રાંતની સેનાઓના સેનાપતિ પણ હતા. ફ્લેન્ડર્સ સિવાયના બધા પ્રાંતોના સૂબેદારો પોતપોતાના પ્રાંતની વરિષ્ઠ અદાલતના ન્યાયાધીશ પણ ખરા.

ઠોકી બેસાડેલું લશ્કર

શાંતિના સમયમાં સાધારણ રીતે દરેક પ્રાંતમાં સેનાનું પ્રમાણ ઓછું રખાતું કારણ કે મોટી સંખ્યામાં સૈનિકદળ રાખવું પ્રજાને પસંદ નહોતું. નેધરલાંડમાં શાંતિકાળે ત્રણ હજાર સૈનિકોનું જ સૈન્ય રહેતું. પરંતુ એ સેનાનો યુરોપભરમાં હાકોટો વાગતો. ઘણા દિવસોથી ફ્રાન્સ અને રૂપેનની રણબૂમિ પર રણજંગ મંડાયા હતા એટલે નેધરલાંડમાં ૪૦૦૦ સૈનિકોનું વિદેશી સૈન્ય પણ હતું. એ સરહદની રક્ષા માટે રાખવામાં આવેલું. પરદેશી સૈનિકો તિબેરીમાંથી પગાર લેતા

પણ દેશવાસીઓ પ્રત્યેનું તેમનું વર્તન સારું ન હતું. એમનાં વ્યભિચારાદિ દુષ્ટાચરણોને લીધે નેધરલાંડવાસીઓ તેમના પ્રત્યે ધૂણાની-તિરસ્કારની નજરે જોતા.

ફ્રાન્સ અને સ્પેનને સંધિ થતાં જ સરહદની રક્ષાનો ભય જતો રહ્યો અને નેધરલાંડમાં એ સૈન્ય રાખવાની કાંઈ જરૂર પણ ન રહી. લોકોની તો એ સાંથી ચાલ્યું જાય એવી ઇચ્છા; પરંતુ તેમની તે ધારણા ન ફળી. એટલે તેમને થયું કે આ સૈન્ય દેશમાં અભ્યાસ ગુજારવાને માટે તો નથી રાખ્યું ?

જનતાના રાજનૈતિક અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય પર ક્યારે તરાપ પડશે એ ભય હમેશનો હતો. તે માટે રાજના અમલદારોમાં મસલત ચાલ્યાં જ કરતી. પરદેશી સૈન્ય વધારી નેધરલાંડને સ્પેન ગુલામ બનાવી દેશે એવુંયે નેધરલાંડવાસીઓ ધારતા.

વફાદારીનું સંવર્ધન

સને ૧૫૫૯ની ૭મી ઓગસ્ટે સર્વ પ્રાંતના પ્રતિનિધઓ એરટમાં એકઠા મળ્યા. શીલિપ તેમને વિદાયનો સંદેશ આપવાનો હતો. દરબારને બાદશાહી હાથથી શણગારવામાં આવ્યો. શીલિપ ડચેસ ઓફ પરમા (માર્ગરેટ) તથા બીજા અનેક સરદારો સાથે દબદબાભેર આવ્યો અને દરબારમાં પોતાનું સ્થાન લીધું. બિશપ ઓફ એરસે શીલિપ તરફથી લોકોને કહ્યું:—

“આપને, અભારે મહારાજશ્રી:શીલિપ નેધરલાંડ છોડી સ્પેન જઈ રહ્યા છે તે વાત જણાવવા, એકત્ર કર્યા છે. એમને નેધરલાંડ અને નેધરલાંડવાસીઓ પ્રત્યે અતુલ સ્નેહ છે. સ્પેનમાં જવાની અગત્ય ન હોત તો તેઓ નેધરલાંડ છોડત પણ નહિ. સને ૧૫૫૩માં એમના પિતા પણ પ્રાંતોના હિતને ખાતર જ અહિં આવેલા અને અહિંના હિતકાર્યોમાં એમને એટલું રચ્યાપચ્યા રહેવું પડેલું કે તેઓ જીવનને છેલ્લે આરેજ સ્પેન પાછા ફરેલા. મહા-

રાજશ્રી રાજ્યાસન પર આવ્યા ત્યારે ક્રાન્સની સાથે પાંચ વર્ષને માટે સંધિ થઈ હતી. પરંતુ ક્રાન્સે એ સંધિ તોડી. એટલે મહારાજશ્રીને યુદ્ધ માંડવું પડ્યું. એમાં જે ખર્ચ થયું તે દેશનાં રક્ષણ અને હિતને માટે જ થયું. દેશના કલ્યાણ અર્થે હજુ પણ ૩૦ લાખ રૂપિયાની જરૂર છે. તમે તેટલી રકમ પ્રસન્ન દિલે આપશો જ એવી મહારાજશ્રીને આશા છે. રૂપેન પહોંચ્યા પછી બનશે તો થોડી રકમ તેઓ મોકલી આપશે. એકલા સેવાય હાંકાર પાસે જ એટલી બધી જમીન જગીર છે કે નેધરલાંડનો શાસનભાર ખમવાને એ તૈયાર નથી. મહારાજના પુત્ર ડોન કારલો હજુ બાળક છે. તેઓ નેધરલાંડ ન જ સંભાળી શકે. આથી શીલિપ મહારાજે નેધરલાંડનો શાસનભાર બહેન માર્ગરેટ પરમાને સોંપ્યો છે. નેધરલાંડ એ ડચ્સની જન્મ-ભૂમિ છે. માતૃભૂમિ તરફ કેને પ્રેમ ન હોય ? તેઓ તમારા લલા માટે વધારે લાગણી રાખે એ દેખીતું જ છે. સમય બારીક આવતો જાય છે. આજુબાજુના દેશોમાં અવનવા મતમતાંતરો અને પંથ ચાલી રહ્યા છે. એ બધા પથો ગુન્હેગારશિરોમણિ શયતાને નીપ-જનવ્યા છે. અને એ દ્વારા ‘શયતાને’ આ અભાગી દેશોનું વાતાવરણ ડહોળી નાખ્યું છે. ખૂદ ખુદા પણ ક્રોધની આગમાં સળગી રહ્યો છે. રાજનજી ઇચ્છે છે કે આ દેશને એ નવીન વિચારોનો ચંપ ન લાગે તો સાફ. એમને ખુદાનો ડર છે એટલે તેઓ આ દેશમાં ધર્મનો ક્લાસ નહિ થવા દે. પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલા પંથને જ લોકો માને એવી શીલિપ મહારાજની ઇચ્છા છે. એમના પિતાએ રાજ્ય ત્યાજ કરતી વખતે જે જે કંઈ હતું તે તમને યાદ હશે જ. એ જ વચનોનું પાલન કરવાને એમણે પોતાની બહેન માર્ગરેટને આગ્રા આપી છે. આત્મ મહારાજે નવાનવા વિચારો ને પંથોની જડ કાઢવાને જે જે કાનૂનો ઘડ્યા હતા અને ઉપાયો યોગ્યા હતા તે અમલમાં મુકાશે. બીજા અમલદારોએ પણ પરમાત્માના એ પવિત્ર કાર્યમાં સાથ આપવો જોઈએ.”

૬૩૧ ઝામ !

ખિશપ ઓફ એરસ બોલવામાં ભારે ઉસ્તાદ હતો. એણે શીલિપ તરફથી બોલતાં પોતાની સર્વ કળા કામે લગાડી. પરંતુ જે વસ્તુ નેધરલાંડવાસીઓના દિલમાં કાંટાની માફક ખુંચ્યા કરતી તેનો તો ભાષણમાં દૃક્ષેષ સરખો નહોતો. ન તો પરદેશી સૈન્ય ઉઠાવી લેવા સંબંધે કાંઈ કહ્યું કે ન લોકો પરનો કર ઓછો કરવાનું જાહેર કર્યું. લોકો કરના અસહ્ય બોલ નીચે કચડાઈ રહ્યા હતા. એટલું જાણે ઓછું હોય તેમ, તેમની પાસે ૩૦ લાખ રૂપિયાની ખીજ માંગણી થઈ. તે સંબંધમાં ચર્ચા કરવાને માટે પ્રજા-પ્રતિનિધિઓએ પરવાનગી માંગી. ખીજે દિવસે દરબાર ફરી ભરાયો અને આરટોયઝ પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ તરફથી તેમના પ્રમુખે ઉત્તર આપ્યો. એ પ્રાંતના લોકો સંસ્કારી અને રાજનીતિનિપુણ હતા. પ્રમુખનો ઉત્તર મુદ્દાસર અને સચોટ હતો. શીલિપની પ્રશંસા કરતાં એણે કહ્યું:—

“મારા પ્રાંતના લોકો મહારાજશ્રી ઉપર ખૂબ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા રાખે છે. વર્ષો થયાં એમણે યુદ્ધનાં સંકટો હસતે મુખે સહ્યાં છે. મહારાજશ્રીની આ માગણી પણ આ પ્રાંત હિસ્સે પડતી સ્વીકારવા તૈયાર છે. પૈસો તો શુલ્કક ચીજ છે. અરે અમારાં રક્તખિંદુઓ પણ અમે મહારાજને ચરણે ધરવા તૈયાર છીએ.” શીલિપ એગ્રોન્ટના ખભા પર હાથ રાખી ઉભો હતો અને પ્રતિનિધિઓના ઉત્તર સાંભળતો હતો. પ્રમુખનાં વચનો સાંભળતાં જ એના વદન પર સ્મિત રેખા ઝળકી રહી. પરંતુ પ્રમુખે બહુ જ હુશિયારીથી પકટો ખાધો. એણે શીલિપને વિનંતિ કરતાં કહ્યું:—“મહારાજ, મારો પ્રાંત એથી પણ વધુ કરવાને તૈયાર છે. પરંતુ પરદેશી ફોજને અમારા દેશમાંથી ઉઠાવી લેવામાં આવે એવી અમારી ઇચ્છા છે. જગતનાં રાષ્ટ્રોએ સંધિ કરી લીધી છે, યુદ્ધનો સંભવ નથી, ત્યારે એ સેના રાખવાનું પ્રયોજન શું ?”

નખશિખ સળગ્યો !

આ સાંભળતાં જ ફીલિપનું મ્હોં પડી ગયું. એના મુખ ઉપરની આનંદની ઝલક ઓસરી ગઈ. ધુધવાતે હૈયે એ ખુરસી પર બેસી ગયો. એના મુખ ઉપરના ભાવો વારંવાર બદલાતા હતા. ક્યાં મુઠ્ઠી એ વિચારગ્રસ્ત બેસી જ રહ્યો. બીજા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓએ ફીલિપને આરોપ્યજના પ્રમુખ કરતાં ય સાફ સાફ સંભળાવી દીધું. રૂપિયા આપવાનું કબજ્જી પણ પરદેશી સેના ઉઠાવી લેવાની શરતે જ. ફીલિપના કોધનો દાવાનળ ભભૂકી ઉઠ્યો. સિંહાસનની આસપાસ બેઠેલા સરદારોને એણે કહ્યું: સૌ પ્રાંતો રાજભક્ત (!) છે એ હું સારી રીતે સમજું છું.

વળી પંચાયતોએ એ સેનાઓના ત્રાસદાયક અભ્યાચાર સંખ્યા પણ અરજ કરી ફીલિપનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે જણાવ્યું હતું કે: એના ત્રાસથી ભયભીત બની કેટલાય લોકોને બિચારાને હિજરત કરવી પડી છે. આ અરજ પર ઓરેંજના શાહબદા અને કાઉન્ટ એગ્મેન્ટની-દેશી સરદારોની સહીઓ હતી. દરબાર બરખાસ્ત થતાં જ એ અરજ ફીલિપને અપાઈ. ફીલિપ એ જોતાં રોમેરોમ સળગી ઉઠ્યો. જતાં જતાં તેણે કહ્યું: “હું પણ રખેનનો રહીશ છું, હોં. તમારા દ્વિધમાં તો હશે કે ફીલિપ અહિંથી રાજપાટ છોડીને ચાલી નવ તો દીક; નહિ ?” ફીલિપના ગયા પછી સેવાયના હાકારે આ પ્રમાણે રાગનું અપમાન કરવા માટે સરદારો અને પ્રતિનિધિઓને ખૂબ હપકા આપ્યો.

થાથા થાખડી

કોધ કરવાથી કંઈ વળે નહિ એ ફીલિપ જાણતો હતો. થોડા દિવસ પછી તેણે પંચાયતોને સંદેશ મોકલ્યો કે પરદેશીઓના હાથમાં નેધરલાંડનું શાસન સોંપવાનો મારો ઇરાદો નથી. મેં ડચેસ ઓફ પરમાને તે આ દેશની હોવાથી જ શાસનભાર સોંપ્યો છે. રખેનનું

સૈન્ય નેધરલાંડનો બહારના હુમલાઓમાંથી બચાવ કરવાને માટે રાખવામાં આવ્યું છે. અત્યારે પર્દેશી સૈનિકોની સંખ્યા ભાગ્યે ત્રણ ચાર હજારની હશે. તેમનો પગાર ઘણો જ ચઢી ગયો હોવાથી તેમને એકદમ રૂપસદ અપાય તેમ નથી. પરંતુ એમનો પગાર હું આ દેશની તિબ્બેરીમાંથી નથી આપવા માંગતો. સ્પેન પહેાંચ્યા બાદ હું રૂપિયા મોકલી આપીશ. હજુ ડૉન કારલાસ પણ નેધરલાંડમાં આવનાર છે. તે પ્રસંગે તેના રક્ષણને માટે પણ એ સેનાઓની જરૂર પડશે. પંચાયતોએ પહેલાંથી તેમ કહ્યું હોત તો આજે તે સંબંધમાં ક્યારનીય તજવીજ થઇ ગઇ હોત. હાલ તુરતને માટે તો તે અસંભવિત છે. આ સેના નેધરલાંડના દિત ખાતર જ રાખવામાં આવે છે પણ એનું ખર્ચ તો હું જ ઉપાડી લઇશ. આથી દેશના સરદારો-ઓરે-જ વિલિયમ અને કાઉન્ટ એગ્મોન્ટને હું એ સેનાઓના સેનાપતિ બનાવું છું. વળી ત્રણ ચાર માસમાં આ દેશમાંથી તેને ઉઠાવી લેવાનું વચન આપું છું.

જામી !

આ સભા ભરાઇ તેજ દિવસે ફીલિપે ધાર્મિક વિષયોમાં મતભેદ રાખવાવાળાઓને વીણી વીણીને ફ્રાંસીએ ચઢાવી દેવાનાં કર-માન ન્યાયખાતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પર મોકલ્યાં. હવતા બાળી મૂકવા, દારી દેવા કે ફ્રાંસીએ ચઢાવવા સંબંધમાં જેટલા કાયદાઓ હતા તેનું અક્ષરશઃ પાલન કરવાની તાકીદ આપવામાં આવી. જે ન્યાયાધીશ અપરાધીને છોડી મૂકશે અગર મહેરબાની બતાવશે તે પણ સખ્ત સજાને પાત્ર થશે એમ જાહેર કર્યું. પછી ફીલિપે પ્રતિ-નિધિઓની એક બીજી સભા ભરી નમ્રભાવે નેધરલાંડવાસીઓની વિદાય લીધી. પરંતુ ઓરે-જ વગેરે સરદારો પ્રત્યેનો ક્રોધ એ ન છૂપાવી શક્યો. શાહી કાફલો ફલશિંગ ખંદેરથી ઉપાડવાનો હતો. ડચેસ ઓફ પરમા, ડ્યુક ઓફ સેવોય અને બીજા ઘણા સરદારો ફીલિપને ત્યાં

સુધી વિદાય દેવા ગયા હતા. વિલિયમ આઠ આરેન્જ પછી તેમાં હતો. વહાણ પર ચઢતાં જ ફીલિપની નજર વિલિયમ પર પડી. એનો પીત્તી ઉછળ્યો, “તેં જ મારું કયું કારવ્યું ધૂળ મેળવ્યું.”

“એમાં હું શું કરું? પંચાયતો સમક્ષ મારું તે શું જોર?” વિલિયમે નમ્રતાથી ઉત્તર વાળ્યો.

આ સાંભળતાં જ ફીલિપના હૃદયમાં તો વિલિયમને શું કરું ને શું ન કરું એમ ચર્ચા ગયું. એણે એનું કાંડુ પકડ્યું અને ખોરવાઈ જઈ કહ્યું: “પંચાયતે નહિ પણ તેં જ...તેં.....જ મારી બાજુ ધૂળ મેળવી.” આ પ્રમાણે બધાના દેખતાં વિલિયમનું ફીલિપે અપમાન કર્યું. સાંઝ થયું કે વિલિયમ વહાણ પર ફીલિપને મળવા ન ગયો; નહિ તો ક્યાંક જન્મભર રૂપેનમાં કારાવાસ સેવવો પડત. વિલિયમ અવિચારી ન હતો. એ વખત વિચારી શકતો; અને સંકટ સમયે એની સમયસૂચકતા જ એની બહાર ધાતી.

જીવતાં બાળ્યાં

રૂપેનમાં પહોંચતાં જ ફીલિપ ધર્મને નામે અત્યાચારો શરૂ કર્યાં. સુથરના અનુયાયીઓ અને સમભાવીઓને માથે પનોતી બેડી. તેમને પકડી પકડીને જીવતા બાળી દેવાનું કાર્ય શરૂ થયું. ફીલિપ બાઈશાહી દાઢમાઢથી પોતાના કુટુંબ અને મંત્રીઓ સાથે દરબાર ભરીને બેસતો અને ત્યાંજ, સામે, સુથરના અભાગી અનુયાયીઓને લાવી લાવીને બાળી મૂકતા. એ વેળા પરદેશના એલમીઓ પણ દરબારમાં હાજર રહેતા. એક વેળા એક જુવાન સરદારને દરબારમાં પકડીને ઉભો કરવામાં આવ્યો. ફીલિપના રાજ્યાસન પાસેથી જતાં જતાં તેણે ફીલિપને કહ્યું: “આપની નજર આગળ મને જીવતો બાળી મૂકશો?”

“તારી જગ્યાએ મારો પુત્ર બદમાશ હોત તો તેની થે એ જ દયા થાત.” નરપિશાચ ફીલિપે ઉત્તર દીધો.

હીલિપનું નવું લગ્ન ક્રાન્સની રાજકુમારી સાથે થયું. એ લગ્નોત્સવ, અગ્નિદેવને સુધારકોનાં અલિદાન આપી આપીને ઉજવાયો ! હાય ! માનવી કેટલી હદે પાપાણુ બની શકે છે !

નપગી કે પ્રેમઝર ?

ડોસેસ ઓફ પરમા ચાર્લ્સની વહી પુત્રી હતી. પરંતુ એની મા લગ્ન વડે પત્ની બનેલી ન હતી. માર્ગરેટને પહેલાં તો ચાર્લ્સની કાકાએ ઉછેરેલી. પછી હગેરીની મહારાણી-ચાર્લ્સની બહેને તેને ઉછેરી. એણે માર્ગરેટને થોડે ચઢતાં અને શિકાર કરતાં શિખવ્યું. ચાર્લ્સ પોપણને ખુશ કરવા માટે માર્ગરેટનું લગ્ન બાર વર્ષની નાની વયમાં જ કરી નાંખ્યું. ૨૭ વર્ષના એક જુવાન ઉમરાવ સાથે એને પરણાવી. પરંતુ લગ્ન થયું તે સાલમાં જ એ જુવાનનું અવસાન થયું. બીજું લગ્ન ૧૩ વર્ષની વયના ઓક્ટેવો સાથે કરવામાં આવ્યું. તે વેળા માર્ગરેટ ૨૦ વર્ષની હતી ! માર્ગરેટનું દિલ ઓક્ટેવો પર હતું જ નહિ એટલે તે એનો તિરસ્કાર કર્યા કરતી. ઓક્ટેવો નિરાશ થઈ ચાર્લ્સ સાથે લડવા ચાલ્યો ગયો. એક વખત તો મપ આવી કે ભયંકર તોફાનમાં ચાર્લ્સ અને ઓક્ટેવો—બંને આ દાની દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા છે. એ સાંભળી માર્ગરેટ ખૂબ ઉદાસ થઈ. તેને લાગ્યું કે ઓક્ટેવોના આ કરણ અંત માટે હું જ કારણભૂત છું. પછી તો એ વાત જૂઠી નીકળી. અને ઓક્ટેવો ચાર્લ્સની સાથે પાછો ફર્યો. માર્ગરેટ ઓક્ટેવોનું ખૂબ પ્રેમથી સ્વાગત કર્યું. પછી એ બે બાળકની માતા પણ બની.

માર્ગરેટ ઓફ પરમાને નેધરલેન્ડ્સના સોંપવાનાં કેટલાંક કારણો હતાં. એ રાજકુવરી હતી. વળી એનો જન્મ નેધરલેન્ડમાં થયો હતો. નેધરલેન્ડનું સુકાન તેના હાથમાં સોંપાતાં નેધરલેન્ડવાસીઓ પણ ખૂશ થશે એમ હીલિપ બચતો. માર્ગરેટના પતિનું દિલ મનાવી લેવાની પણ ચાર્લ્સની ઇચ્છા હતી. આ બધું

તો ગૌણ કારણો. પ્રધાન કારણ તો ખિસ્મત એક એરસના હાથમાં નેધરલાંડની જવાબદારી મૂકવી એ હતું. એ ધર્મગુરુનું ન્યાયનું નામ એવું માર્ગરેટ સિવાય ખીલું કાઠ નહતું. નેધરલાંડ માર્ગરેટની સત્તા નીચે આવ્યું ત્યારે એની ઉંમર ૨૭ વર્ષની હતી. ધર્મના ઢોંગ પર એને ખૂબ આસ્થા હતી. કેથોલીક ધર્મ ન માનનારાઓ પ્રત્યે એ તિરસ્કારની નજરે જોતી. અને ધર્મ સંબંધમાં પોતાના પાપના રચેલા ખૂની કાયદાઓને તે 'ધર્મથી કાયદા' માનતી. એ રોજ પૂજનપાઠ કરતી અને દરેક અઠવાડિયે ૧૨ કુમારિકાઓના ચરણ પખાળી ખૂબ ધામધૂમથી તેમનાં કન્યાદાન દેતી.

પાકા પંડિત

આ તો નેધરલાંડની અધિષ્ઠાત્રીના ચારિત્રની વાત. હવે રાજ-સલાના સભ્યોનાં ચરિત્ર જોઈએ. બર્મોન્ટ આવકગ્નવક ખાતાનો પ્રમુખ હતો. બેશક એ બહાદુર હતો. રાજભક્ત પણ હતો. પોપને પરમેશ્વર માનનારો. પોતાના ચાર પુત્રો સાથે રાજસેવા માટે હંમેશ તત્પર. પોતાના દેશની એને પડી નહોતી, દેશસેવાને કારણે એણે પોતાની તલવારનું પાણી બતાવ્યું હોત તો નેધરલાંડનાં બાળકો પણ એનાં ગુણગાન કરત. પરંતુ એના નશીબમાં એ ક્યાંથી ?

પ્રમુખ વિઝિયસ એ યુગનો મહાન પંડિત હતો. વિશ્વવિદ્યાલયોમાં બહુ બહુને એણે ધણી ડીગ્રીઓ મેળવી હતી. ચાર્લ્સે ન્યારે ક્રાન્સ સાથે સંધિ કરી ત્યારે પ્રતિનિધિ તરીકે તેને મોકલેલો. વળી 'ખૂની કાયદા' બનાવવામાં ચાર્લ્સને એણે ખૂબ મદદ આપેલી એમ કહેવાય છે. પોતે એ વાત નથી દબાવતો. એણે તો ઉલટું જણાવેલું કે: "મેં તો એ કાયદા નરમ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરેલો, પરંતુ ચાર્લ્સ મહારાજ ક્યાં માને તેવા હતા ?" લોકો એને સારી પેઠે આજખતા. એના વચન પર લોકોને વિશ્વાસ જ ન હતો. એ હંમેશાં ધર્મ-કર્મમાં જ રુચીપત્રો રહેતો. કેથોલીક ધર્મ સિવાય ખીલ ધર્મ ને માનવામાં

એ પાપ સમજતો. જે લોકો પ્રાર્થના માટે મહામાં ન જાય અને ધેર ન પ્રાર્થના કરી લે, તેમની એ ખૂબ જ નિંદા કરતો. તે હમેશાં કહ્યા કરતો કે: “અભણ અને અણસમજી લોકો પોતાના ઘરમાં ઇશ્વરોપાસના કરશે તો સારા દેશનું સત્તાનાશ વળી જશે. અને ‘શયતાન’નું જોર જામશે. આ સર્વ દુઃખમાંથી પાદરીઓ જ મુક્તિ અપાવે છે. ‘ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય’ તે વળી શું ? એ તો મિથ્યા બકવાદ છે.” લાઇને ઘડપણમાં પાદરી બનવું હતું એટલે પાદરીઓની રોજી માટે એને ચિંતા તો રહે જ ને ?!

વીર વિલિયમની પિઠાન

રાજસભાનો ત્રીજો સભ્ય વિલિયમ આફ આરેન્જ હતો. એ સાચું નરરત્ન હતું. એણે પોતાના દેશ માટે શું શું કયું એ આગળ જણાશે; પણ થોડો પરિચય આપીએ. એનો જન્મ નસાઉના રાજ્ય-કુટુંબમાં થયો હતો. નસાઉ વંશ પહેલવહેલો ૧૨મી સદીમાં પ્રખ્યાતીમાં આવ્યો. એ સદીમાં એ વંશ બે શાખાઓમાં વિભક્ત થયો. મોટી શાખાને જર્મનીનું રાજ્ય મળ્યું અને નાની શાખાના હાથમાં નસાઉ ડિલનબર્ગનું સુકાન રહ્યું. બંને શાખાઓમાં નાની શાખા વધુ વિખ્યાત હતી. પાછળથી નસાઉની નાની શાખાએ નેપોલેયનમાં વસવાટ કર્યો. અને ત્યાં તેણે જમીન જમીર ને અધિકાર મેળવ્યાં. નસાઉનો આ રાજવંશ આપણા વીર મેવાડી વંશ સમો જણાતો. વિલિયમ આરેન્જનો જન્મ એ વીર વંશમાં થયો હતો. એના પિતા વિલિયમ ‘અમીર’ નામથી પ્રખ્યાત હતા. પરંતુ એની અમીરી સંતતિમાં હતી. એને પાંચ પુત્ર હતા અને સાત પુત્રીઓ હતી. વિલિયમ આરેન્જની માનું નામ જુલિયાના. તે તો જાણે દેવી જેવી જ હતી, માતાનું ભક્તિભીનું હૈયું પુત્રોમાં પણ ઉતર્યું હતું. જમે તેવાં સંકટોમાં પણ ઇશ્વર પર શ્રદ્ધા રાખવાનું એણે પોતાનાં સંતાનોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. મહાનપુરુષોની જન્મદાત્રીઓમાં જુલિયાનું સ્થાન

ઉચ્ચ મહાશય, એના ચારે પુત્રો (વિલિયમ, એડોલ્ફસ, હેન્રી અને જોન) એટલે મૂર્તિમંત વીરતા અને દેશભક્તિ.

આગળ ધપે છે

સને ૧૫૪૪માં વિલિયમના કાકા નિર્વંશ ગયા અને એને આરેન્જની જાગીર મળી. એ વેળા એનું વય માત્ર ૧૨ વર્ષનું હતું. એ પ્રસેક્સમાં અભ્યાસ કરતો. લોકો ધારતા કે એ હવે રાજદરબારમાં રહી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરશે અને ભવિષ્યમાં ખૂબ યુદ્ધો લડી નામના મેળવશે. ક્યાં તો એલ્બી બનશે કે કોઈ દેશનો સૂબો બનશે. અને મોજમજામાં શ્રવન વીતાડશે. વિલિયમને નાની વયમાં જ ચાલ્સે પોતાને ત્યાં બોલાવી લીધા. ચાલ્સે માનવપારખુ હતો. વિલિયમને જોતાં જ એને લાગ્યું કે એ છોકરો ભવિષ્યમાં નામ કાઢશે. ૧૫ વર્ષની નાની ઉંમરમાં જ વિલિયમ ચાલ્સેની સાથે બરોબર હળી-મળી ગયો. અને ચાલ્સેની સાથે જ રહેવા લાગ્યો. મંબીર બાબતોમાં પણ ચાલ્સે એની સલાહ લેતો. એનાથી કશી વાત છૂપાવતો નહિ. આથી રાજનીતિની રોતરંજ કેમ બેસાય છે તે સંબંધમાં વિલિયમને લાંબું જ જાણવાનું મળ્યું. પુખ્ત વયનો થતાં જ એ ભારે પદવીઓ માટે અધિકારી બન્યો.

મંવોયના હાકારની ગેરહાજરીમાં વિલિયમને જ ચાલ્સે સેનાપતિ બનાવી ફ્રાંસની સરહદ પર મોકલ્યો. આ અધિકાર મેળવવાને ભયભક્ષા સરહદો વલ્લખાં મારતાં; ખુદ દાઉંટ એગ્રેન્ટ પણ; પરંતુ ચાલ્સે તો આ એકવીસ વર્ષના નવયુવાનની જ એ પદ પર નીમણુંક કરી. અને વિલિયમે પણ ત્યાં પોતાની યોગ્યતા બતાવી આપી.

રાજ્યભ્રમ દરતી વખતે પણ ચાલ્સે વિલિયમને ખભે જ હાથ ટેકવ્યો હતો. જાણે વિલિયમની સહાય પરજ નેધરલેન્ડનું રાજ્ય નિર્ભર છે એમ ન કહી રહ્યો હોય !

ચાલ્સે પછી વિલિયમ શીલિખના સંસર્ગમાં આવ્યો. એક

વખત ફીલિપને ક્રાન્સની સાથે સંધિ કરવાની જરૂર પડી. વિલિયમને બોલાવી એણે કહ્યું: “ક્રાન્સની સાથે તું સંધિ કરાવી આપ; એજ મારી મોટામાં મોટી સેવા. મારે એકદમ રપેન જવું છે.” તે વેળા વિલિયમને એવું કૌશલ્ય બતાવ્યું કે ક્રાન્સને ધુંટળીએ પડી સંધિ સ્વીકારવી પડી. એવો એ રાજનીતિવિશારદ હતો.

૬૪ પક્ષરો.

એ સમયે બ્યારે બ્યારે એ દેશોને સંધિ થતી ત્યારે ત્યારે સામ-સામા પક્ષમાંથી કેટલાક સરદારોને રાજ્યો પોતાની સાથે લઇ જતા. એથી સંધિની સરતો તરત જ અમલમાં મૂકવામાં આવતી એવી માન્યતા હતી. ક્રાન્સના રાજ્યએ એકવા વગેરે સરદારો સાથે ઓરેન્જને પણ લીધેલો. એક દિવસ રાજ્ય હેન્રી અને વિલિયમ ઓરેન્જ સિકારે નીકળ્યા. વાત વાતમાં હેન્રીએ વિલિયમને કહ્યું: “દિનપ્રતિદિન મારા દેશમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકોનું જોર વધતું જાય છે. આથી હું ખરેખર ચલાઈ ગયો છું. એમાં મને ધાર્મિક જ નહિ પરંતુ રાજનૈતિક કાન્તિની મંઘ માલૂમ પડે છે. જુઓને, આજે તો મોટા મોટા સરદારો પણ એ પક્ષમાં માનતા થઇ ગયા છે. અત્યારે મેં બાઇ ફીલિપ સાથે સંધિ કરી લીધી છે એટલે કાંઇ વાંધો નથી. અમે બંને મળી હવે તો એમની ખબર લઇ નાંખ્યું.” આ સંબંધમાં નિકાસ કરવાને ફીલિપે અંશવાને મોકલ્યો હતો. હેન્રીને એ વાતની કશી ખબર ન મળે. હેન્રીએ બોળપણમાં ઓરેન્જ સમક્ષ બધી વાત કરી દીધી અને ફીલિપની બાજુ ઉંઘી વાળવાની તક આપી. આ જાણી ઓરેન્જનું જીવન જ પક્ષટાઈ ગયું. એણે જનતાને રાજ્યોના અત્યાચારમાંથી ઉગારી લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ કામને જ એણે જીવનનું ખેલ બનાવ્યું.

એ સંબંધે વિલિયમને લખેલું કે: “હેન્રી રાજ્ય પાસેથી ભેડો ખરે બનારા અત્યાચારોની વાત સાંભળતાં જ મારે મગજ ધૂસરાઈ

મયું. મારા દેશમાં રહેનથી પણ ભયંકર અત્યાચારો થવાના છે એમ અને લાગ્યું. ખ્રિસ્તમૂર્તિ પર જરા સરખી નવાઇની દષ્ટિ પણ કોઈ નાંખે તો તેને બડબડતા અંગારને સ્વાધીન કરવામાં આવે. અને એ નવા સંપ્રદાયનાં અનુયાયીઓ પર પ્રેમ નહોતો પરંતુ તેમનું નાહક ખૂન રોડાતું જોઈ માફ દિલ કમકમી ઉઠતું હતું.”

નહિ જ ગણકારું

કેટલોક દિવસે એણે હેન્રી પાસે નેધરલેન્ડ જવાની પરવાનગી માંગી. પરવાનગી મળતાં જ તે નેધરલેન્ડ આવી પહોંચ્યો. આવતાં વેંત જ તેણે રહેનની ફોજને નેધરલેન્ડમાંથી ઉઠાવી લેવા સંબંધમાં ઉમ્મ દિલચાલ કરી. રહેન જતાં જતાં શીલિપે એને તાકીદ આપી હતી કે: “ તારી જાગીરમાં રોમન કેથોલીક ધર્મના વિરોધીઓને સખ્ત સખ કરજે. જરાયે રહેમ ન ખતાવીશ. કોઇને જવા દઇશ માં. ખ્યાન રાખજે કે કોઇ ન્યાયાધીશ એ અપરાધીઓ પર દયા ન દર્શાવે.”

શીલિપે એવા કેટલાક સરદારોનાં નામ પણ વિલિયમને કહ્યાં અને તેમને તરત જ પ્રાણુદંડ આપવાની આજ્ઞા કરી. વિલિયમ ક્ષણે છે કે:

“ અને રાગ્ન કરતાં પરમાત્માનો ડર વધુ લાગ્યો એટલે મેં એ સરદારોને બોધાવી તેમનો જાન જોખમમાં છે એમ જણાવી દીધું. અને તરત જ દેશ છોડી નાસી છૂટવાની તેમને સલાહ આપી.”

શીલિપે બ્યારે રહેન ગયો ત્યારે વિલિયમ ૨૭ વર્ષ નો હતો. લગ્ન પછી સાત વર્ષે એની પત્નીનું અવસાન થયું હતું. સંતાનમાં તેને એકેક પુત્ર પુત્રી હતાં. એની સ્વર્ગવાસી પત્ની એક ઉચ્ચ-વની દિકરી હતી. સાસરામાંથી પણ વિલિયમને સારી જેવી જાગીર મળેલી. એનું અત્યાર સુધીનું જીવન આનંદમાં જ વીત્યું હતું. કાવિ વિપત્તિઓનું એને સપનું પણ નહોતું. ખાન, ખજા અને

પ્રતિષ્ઠા હમેશાં તેની સેવામાં હાજર હતાં. જે ધર્મસુધારક સંપ્રદાયોને તે આજળ જતાં પક્ષપાતી થયો તેના પર તેને ખાસ હેતુ પણ નહોતું. કેથોલીક ધર્મને પણ એ નામનો જ માનતો.

વિલિયમની જીવન રહેણી

પ્રજા પાસે એ કેથોલીક ધર્મ પળાવતો, પણ અન્ય ધર્માવલંબીઓને પ્રાણદંડ નહોતો દેતો. એ જમાનામાં નેધરલેન્ડમાં નીચ ગણાતી પ્રજા પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માનતી. અમીર ઉમરાવોનો ધર્મ કેથોલીક હતો. બીજા સરકારોની જેમ વિલિયમ પણ રોમન કેથોલીક ધર્મનો અનુયાયી ગણાતો.

હીલિપના અસાધ્યારમાંથી જનતાને બચાવવાને માટે એ તૈયાર થયો; કારણ કે, નિરપરાધીઓનો જીવ જોખમાય એ એને ગમતું નહોતું. જનતાના ધર્મ વિચારો તરફ એને કશો ભાવ નહોતો. ધાર્મિક ઝગડાઓથી તો એ હમેશાં દૂર જ રહેતો. એના હૃદયમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મનું બીજરોપણ પણ નહોતું થયું. એનો જીવનકાળ તો મોજ-મજામાં જ વ્યતીત થતો.

ન્યારે રાજ નેધરલેન્ડમાં રહેતો, ત્યારે રાજમહેમાનોની પરીજાગત વિલિયમના નસાઉ-રાજ્યજીવનમાં જ થતી. ઝરીબ અને અમીર સર્વનું ત્યાં સારી રીતે સન્માન થતું. વિલિયમના લોહીમાં અભિમાનનું તો નામ નિશાન નહોતું. એનું નોકર ચાકરો પ્રત્યેનું વર્તન પણ સખ્ય હતું. સૌનો વિલિયમ પર નિઃસીમ સ્નેહ હતો. દરબારમાં કો ગમે તેની પાસે ધાર્યું કરાવી શકતો. ખર્ચ અદ્યતન હતું; એટલે નાની ઉંમરમાં, ને આટલી જાગીર હોવા છતાં તેને આઠ નવ લાખનું ફુલ હતું. પણ તે ફુલ કંઈ બળ ઉપજાતું નહોતું. કમકે જાગીરની આવક યક્ષી હતી, અને સાહી ખજાના પાસે કેટલાયે રમિયાનું એનું લેણું હતું.

ઝોરેન્જની અકલ ને એઝોન્ટની અસિ !

સને ૧૫૬૦ના આરંભકાળમાં વિલિયમ ઝોરેન્જની આ દશ હતી. એ એટલો શુદ્ધિશાળી અને કુનેહયાજ હતો કે આટલી નાની વયમાં કેટલાંય જોખમનાં કાર્યો એણે પાર ઉતાર્યાં હતાં. કોઈ પણ કાર્ય હાથમાં લેતાં પહેલાં તેને વિષે ખૂબ જ વિચાર એ કરતો. એજ એના જીવનસાક્ષીની ચાવી. વચર વિચાર્યું ડગલું કોઈ દિવસ ન ભરે. આથી જ તેણે એઝોન્ટની માફક સેન્ટ કિવંટનના જેવી કોઈ લઘાઈ ન જીતી, પણ દેશ ઉપર આવી પડનાર ભાવિ વિપત્તિમાંથી દેશનો ઉદ્ધાર કર્યો—ભાવિ યુદ્ધમાં એ વિજયી બન્યો.

એઝોન્ટ તલવારના જોર પર માજતો ને વિલિયમ શુદ્ધિના જોર પર કોઈને મચક ન આપતો. લોકોમાં કહેતી ચાલતી કે ‘ઝોરેન્જની અકલ ને એઝોન્ટની આસ.’ શત્રુ, મિત્ર, સૌ એની કુશાત્ર શુદ્ધિની પ્રશંસા કરતા.

ઝોરેન્જમાં અતડાઈ નહોતી. એ મિલનસાર પ્રકૃતિનો હતો. ગમે તે એને મળવા મયું હોય પણ તેની સાથે એ ખુશમિનનજથી વાતચિત્ત કરતો. જેટલું સારું બોલી શકતો તેટલું જ સાઈ લખી પણ શકતો. એનું ઈતિહાસનું ચાન સરસ. જર્મન, ફ્રેંચ, લેટિન, ફ્લેમિશ અને રોમેનિશ—એ પાંચે ભાષાઓ સારી રીતે જાણતો.

કનસલ્ટાનો પ્રા

ડ્યેસ ઓફ પરમા નામની જ સિંહાસન પર હતી. ખરૂં મુકાન તો એન્ટની પિરેનોટના હાથમાં હતું. ભોકો એને ઝોરસના ધર્મગુર તરીકે ઓળખતા. આમળ એ કાર્ડિનલ ટ્રેનવિલના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. નેધરલેંડની રાજસભાની ત્રણ સભ્યોની બનેલી મુખ્ય મંડળી કનસલ્ટાનો એ પ્રાણ હતો. ‘કનસલ્ટા’ એનો પદ્યો બોલ ઉઠાવતી.

એનો જન્મ મરીય ધેર થયો હતો. એનો બાપ માસ્ટર ને લાં એક

સાધારણ નોકર હતો. પણ એન્ટની ખૂબ ચતુર નીવડ્યો. એણે ત્રણ ચાર વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણ લીધું અને ૨૩ વર્ષની ઉંમરમાં તો જૂદી જૂદી સાત ભાષાઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યું. રાજ્યના અને ધર્મના કાયદાઓનો પણ એણે ખારીકીથી અભ્યાસ કર્યો. ચાલ્સે એક વખત ટ્રેન્ટમાં એનું ભાષણ સાંભળ્યું અને એની વક્તૃત્વશક્તિ પર એટલો મુગ્ધ થયો કે એને રાજસભાનો સભ્ય બનાવ્યો. પછી તો એ ચાલ્સેનો ખાસ વિશ્વાસુ બની ગયો.

પાકો મુત્સદ્દી

એરસ વિદ્વાન હતો અને ચતુરે હતો; હાજર જવાબી, મધુરભાષી અને હિંમતવાન હતો; મક્કમ વિચારનો અને સમયસચ્ચ હતો. ઉપરી અધિકારીઓને હાથમાં રમાડી, રાજાઓને પણ એ ઉલ્લુ બનાવતો. પોતાનું ધાર્યું બીજા પાસે કરાવતો અને કરનારને હું પોતે જ કહું એમ લાગતું. ફીલિપને આમ બધી વખત એ બનાવી જતો. કારણ કે તેનાથી પોતાના વિચારો બરોબર વ્યક્ત ન થતા. બીજા બાજુ એરસ ફીલિપ શું કહેવા માગે છે તે સમજી લઈ તે વિચારો સારી રીતે મધુર વાણીમાં રજુ કરતો એટલે ફીલિપ ખૂશ ખૂશ થઈ જતો. એના મનમાં એમજ થતું કે જે હું વિચારું છું તે જ એ વિચારી રહ્યો છે. એરસ કાર્યપદ હતો પરંતુ ફીલિપને રીઝવવાને ખાતર એ નજીવી બાબતો માટે લાંબા લાંબા લખાણો ચિતરતો. કોઈ કોઈ વખત તો ૩૦-૩૦, ૪૦-૪૦ પાનાના પત્રો તે ફીલિપ પર મોકલતો. આવા લાંબા લાંબા પત્ર જોઈ તેને આનંદ થતો. એરસના કાગળ લઈ તેવું લખવા તે પ્રયત્ન કરતો, પણ પહોંચ્યા ક્યાંથી ?

આપખંદીનો ઉપાસક

ફીલિપ એરસ જેવાનો કારકુન થવાને ૫ લાખક ન હતો; પણ પોતાના દિલમાં એમ જ સમજતો કે હું એરસને ખારી અપખંદી

એવે નચાવું છું. એરસના લાંબા લાંબા પત્રો એ ખુશમિનનથી વાંચતો અને કોઈ કોઈ વાર પોતાની શુદ્ધિમત્તા પ્રદર્શિત કરવા પોતાનો અભિપ્રાય પણ લખતો. પણ એ અભિપ્રાયમાં ખૂબી એ હતી કે એનું હળણ એરસના અભિપ્રાય તરફ જ રહેતું. આમ ભારે અછલ્લ ફુસિયારીથી એરસ પોતાનું કામ કાઢી લેતો. ફીલિપ પોતાનું ધાયુર્ જ બને છે એમ માની મનમાં રાજી થતો, પણ વાત તેવી નહોતી. સર્વ એરસનું ધાયુર્ જ થતું. આમ એરસ ફીલિપ અને માર્ચન્ટ બંનેને ઉલ્લ બનાવી રહ્યો હતો.

એરસની રાજ્યનીતિનો સિદ્ધાંત એકજ. જેમ બને તેમ રાજ્યને ખુશ રાખવો. એકહથ્થુ રાજસત્તાનો એ ઉપાસક હતો. પરલોકમાં ઇશ્વર અને આ લોકમાં ફીલિપ એ બેની સેવા કરવી એ જ જીવનનો ઉદ્દેશ એમ એ હમેશાં કહ્યા કરતો. નેધરલાંડના સ્વાતંત્ર્યનો એ કદી વિરોધી. ફીલિપે સ્પેન જતાં પહેલાં પંચાયતોને આમંત્રણ કરેલાં. તે સમયે એરસે સાફ સાફ જણાવી દીધું કે નવો કર નાખવા સંબંધમાં પંચાયતોની સલાહ લેવી યોગ્ય નથી. પંચાયતોને આર્થિક વિષયોમાં કોઈ પણ અધિકાર ન હોવો જોઈએ એવો એનો અભિપ્રાય હતો. સુવરાણી મેરીએ, પોતાના શાસનકાળમાં, પંચાયતો સાથે મસલત કર્યા પછી જ, પ્રજા પર કર નાખવાની દાખલ કરેલી પદ્ધતિથી ભારે ઝગડો ઉભો કર્યો છે એમ એ રોજ કહ્યાં કરતો. પ્રાંતિક અધિકારો સંબંધમાં ઉદ્ઘોષા કરનાર લોકોને એ ખટપટીયા, પ્રપંચી અને જનતાના રાજીયા ખાતર બડબડાટ કરનારા તરીકે ઓળખતો.

જન્મસિદ્ધ દુઃખો

આ સમયે પ્રજાના 'જન્મસિદ્ધ અધિકાર'નું તો નેધરલાંડમાં જ્ઞાન પણ કોઇને નહોતું. માત્ર જન્મસિદ્ધ દુઃખોનો ચિન્હારખવો અને મુશ્કાળોની જીજ્ઞાસો ઝંકાર દેવામાં ચારે કોર સંબળાતો હતો.

‘પૃથ્વીશ્વરો વા પરમેશ્વરો વા’ના સિદ્ધાંતની સામે શ્રવાની કોઈની હિંમત નહોતી.

નેધરલાંડવાસીઓને કેટલાક હક્કો તો પરાપૂર્વથી મળેલા હતા. તે હક્કો તેમના પૂર્વજોએ મેળવ્યા. મયદાનમાં માથાં ઝૂકીને પ્રાપ્ત કર્યા હતા. નેધરલાંડવાસીઓ કોઈ પણ બોએ આ હક્કોને જતા કરવા રાજ ન હતા. તેઓ પ્રજાસંમતિ વિનાના કર આપવાને તૈયાર થાયજ કેમ? વળી રોમન કેથોલીકોની મૂર્ખતા ભરી વાતો પર વિશ્વાસ ન રાખવાને કારણે અંગિકુંડમાં હોમાવાને પણ તેઓ તરફ ન હતા.

ગ્રેનવિલ આ પ્રજામતનો સખ્ત વિરોધી હતો. પંચાયતો કર સંબંધમાં ઉઠાપોઠ કરે એ એને જરાયે ન ગમતું. ફીલિપને બહુ બહુ સમજાવીને તેણે આર્ક્સના સમયમાં ઘડાયેલા ખૂની કાયદાઓનો અમલ શરૂ કરી દીધો હતો. ‘સાર્વજનિક પ્રજાહક’નું નામ સાંભળતાં જ એને કોષ થતો. ‘જનતા’ શબ્દ પર જ એને ભારે ચીડ હતી. અત્યંત તિરસ્કારપૂર્વક એમાં મરડી એ ધણી વાર બોલતો: “જનતા !...જનતા !...જનતા ! એ તે વળી કંઈ ચીજ !” એરસે રાજકારભારમાંથી ઠીકે કમાણી કરી લીધી હતી. સને ૧૫૫૭ માં એની પાસે અઢી કરોડ રૂપિયાનું નમદ નાણું હતું. છતાં એની તૃષ્ણા છાપી નહોતી. ફીલિપની પાસે હમેશાં નફાપ્રધી એ નાણું માગ્યાંજ કરતો. એક બે વાર તો ફીલિપે એને ખુબ કહેલું ખરું. પણ નફાદટને લાજ શી? નેધરલાંડનું સુકાન જેમના હાથમાં હતું, તેમનું આ શબ્દચિત્ર.

પાંચમાલીને પહે

નેધરલાંડના અમીર, ઉમરાવ અને સરકારોના હાથ ખરા હતા. વિલિયમ ઓરેન્જ માફક બીજા સરકારો પણ પાછી પેટે રેલા ઉઠાવતા. જેવા ફાદમાંથી ઓરેન્જ રહેતો તેવાજ ફાદમાંથી એમોન્ડ

પણુ રહેતો. આમ હિંદીગીરીની ખેડી સ્પર્ધામાં સરદારો પાયમાલીને પથે વળી રહ્યા હતા.

શીલિપે નેધરલાંડ છોડ્યું એટલે તો નાયરંગ, ને તમાસા ઉપરાઉપરી થવા લાગ્યા. વિલિયમ પણ ઉગતી જુવાનીની બેદિકરાઇમાં મસ્ત હતો.

વળી કાઉંટ બેડરોડ નામનો એક ફક્કડ સરદાર હતો. શરાબ વિના તો એને પરીભરે ન ચાલે. જર્મનીના સરદારોએ પણ આ જલ્દસાઓમાં ભાગ લેવા માંડ્યો એટલે મયખાનાનો રંગરાજ બદલાઇ ગયો. સૌ શરાબમસ્ત—ચકચૂર રહેવા લાગ્યા. વાત આટલેથી જ ન અટકી. શરાબ સાથે તેનો લાઇબ્રેરી જુગાર પણ આવ્યો. જુગારમાં ફેટલામ રહી ઉઠ્યા, જાગીરો ખોઇ બેઠા.

દાનત બગડી

જે સરદારો જમીન જાગીર ખોઈ બેસતા તેમનો સમજો રોપ પાકરીઓ પર ઉતરવા લાગ્યો. તેઓ તેમને માળો ઈઈ કહેતા કે “કમળખત બેઠાખાઉ પચ્યા પચ્યા મોજ જ હિંડાવે છે. ન યુદ્ધમાં લડવા જવું કે ન કાંઈ કામ કરવું. એમને વળી જાગીરોની શી જરૂર ? એમનું કામ તો પ્રજાપ્રાર્થના કરવાનું ને માળાના મણુકા સેરવવાનું. એમની પાસેથી જાગીરો ખુંચવી લઇ સરદારોને આપી દેવી એઈએ.”

વળી સરદારો પાસેથી કર માંગવામાં ન આવે એટલા માટેય તેઓ ટંટા ફિસાદ મચાવ્યા જ કરતા. યુરોપના એ દેશોમાં ન્યાં ન્યાં ખાર્મિક કાન્તિઓ થઇ ત્યાં ત્યાં કેવળ સ્વાર્થ સિદ્ધિને અર્થેજ સરદારો તેમાં ભરાવા લાગ્યા. પાયમાલ થએલા સરદારોની દાનત મઠની જાગીરો પ્રત્યે બગડેલી. તો પણ નેધરલાંડની કાન્તિ કંઈ આ સ્વાર્થ સરદારોએ સળગાવેલી આગ ન ગણાય. એ સરદારોએ નેધરલાંડની કાન્તિમાં અગલનો ભાગ ભજવ્યો; એટલે એ દાવાનળ બબૂકી ઉઠ્યો.

પરંતુ એનાં મૂળ કારણો જુદાં હતાં.

નેધરલાંડના લોકો પામમાલ થઇ ગયા હતા. તેમની ઘસા ખૂટી હતી. જનસમુદાયમાં અસતોષનો અગ્નિ ધૂંધવાઇ રહ્યો હતો. કચડાતી, પીડાતી જનતાના અસતોષને મુકાબલે સરદારોનો અસતોષ તો વિ-સાતમાં થ ન હતો.

શહીદાની રક્તધાર !

સારી દુનિયાને નવસંદેશ પાઠવતી સોળમી સદી નેધરલાંડમાં પણ નવો પયમામ લાવી હતી. નેધરલાંડવાસીઓ મૂળથીજ વ્યાપાર-કુશળ એટલે એમનામાં ભાવના અને વિચારસ્વાતંત્ર્ય પણ વધારે. નેધરલાંડ યુરોપની વચ્ચે આવેલું એટલે જૂદા જૂદા દેશોમાંથી આવતા માલ સાથે દેશદેશના સમાચાર પણ આવે. ચાર્લ્સના ખૂની કાયદાઓનો અમલ ફરીથી શરૂ થયો હતો. લોકો સળ સહન કરતા, પણ કાયદાને જરાયે ન ગણકારતા. શહીદાના લોહીના વરસાદે નેધરલાંડની જમિને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યની ખેતીને ચોખ્ખા બનાવી હતી. રોજ સેંકડો માણસોને ઘણાંએ ચંદાવતા. પરંતુ એક માણસે ખીંકથી કે પ્રાણને લોભે પોતાના સિદ્ધાંતથી ચસતો નહોતો. એ અઘાત વીરોનાં નામ આજે જગતમાંથી ભૂંસાઇ ગયાં છે. કાંઈ તેમને ઓળખતું પણ નથી.

એ મરવાં મરવાં !

કેમણે જે કપ્ટે. સહન કર્યાં હતાં તે સિદ્ધાંતનેજ ખાતર. એમની માન્યતા સાચી હતી. ચાર્લ્સના ખૂની કાયદાઓ પણ સાચા હતા. એમનાં ગળાં રેસનારી લોહીખરડી તલવાર પણ સાચી હતી. એમનું ઘણાં પર ચલ્યું પણ સાચું હતું. એકખીજનો હાથ પકડી હસતે મુખે નેધરલાંડવાસીઓ અગ્નિમાં ફેડી પડતા એ પણ અસત્ય નહોતું. વીરોનાઓ માતી માતી છૂલ્લી કબરમાં દટાતી એ

૫ સાચું હતું.

નવા નાની વહવાડ

પણુ દિવસથી નેધરલાંડમાં નવીન વિચારની રોશની પ્રગટી હતી. લોકો ક્રાન્સ અને જર્મનીમાંથી આવી આવીને નવીન વિચારોનો પ્રચાર કરતા હતા. અમીર ને ગરીબ—બંને વર્ગમાં અસતોપનો અગ્નિ ધૂધવાતો હતો. આ સમયે નેધરલાંડની સરકારે અગ્નિમાં ઘી હોમ્યું. ચાર્લ્સના ખૂની કાયદાનો અમલ નેધરલાંડમાં શરૂ થયો. આ કાયદા પ્રમાણે કોઇ લ્યુથર કે તેના અનુયાયીનું પુસ્તક છાપી ન શકે કે રાખી ન શકે. પછી વાંચવાની તો વાતજ ક્યાં ? મેરીની તેમજ અન્ય સતોની મૂર્તિઓ તોડવાનો કે મઠ સિવાય ધરમાં એકદા મળી ઇશ્વરોપાસના કરવાનો કોઇને અધિકાર નહોતો. લ્યુથરના વિચાર-વાળાઓનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાની મનાઇ હતી. પાદરી (ધર્મગુરૂ) ના પ્રમાણપત્ર વિના કોઇ ધર્મ સંબંધી ચર્ચા કરીજ ન શકે.

એની કંઈ હૃદ ?

અપરાધીઓને શિક્ષા કરતી વેળા તેઓ પશ્ચાત્તાપ બતાવે તો પુરૂષનું માથું તલવારથી ઉડાવી દેવામાં આવતું અને સ્ત્રીને શવતી દારી દેવામાં આવતી. પણ પશ્ચાત્તાપ ન કરે તો તેમને—સ્ત્રી હોય કે પુરૂષ—શવતાં બાળી મૂકવામાં આવતાં. તેમની માલમિલકત જપ્ત થતી. એમને મદદ કરનાર કે છૂપાવી રાખનારને પ્રાણદંડની શિક્ષા થતી. એ શિક્ષામાંથી છટકા અપરાધી છૂપાયો હોય તે છૂપું રથજ ભણતો હોવા છતાં જે ન બતાવે, તે પણ બચી નજ શકે. કોઇ પાદરીને કોઇ સ્ત્રી કે પુરૂષ પર તે નવા વિચારનાં છે તેવો વહેમ આવતાં તેમણે સોમંદ પર ઇન્કાર કર્યોજ નેહાએ; નહિ તો તેમને પણ પ્રાણદંડ મળતો. અપરાધીને પકડાવે તેને અપરાધીની જમીન ભગીર ભેદ મળતી અને સરકાર તરફથી પણ બક્ષિસ મળતી.

નવા પંથવાળાઓની સભામાં પેસી જઈ તેની હકીકત લાવી આપનારને સરકાર ગુન્હેગાર ન ગણતી. ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો પર અપરાધીઓને કાયદા પ્રમાણે સખ્તમાં સખ્ત સજા કરવી એવી તાકીદ હતી. અને કદિ ન્યાયાધીશ દયા દેખાડે કે અપરાધીને છોડી મૂકવાની સરકારને બલામણુ કરે તો તેને બરતરફ કરવામાં આવે; તેમજ બવિખ્યમાં તેની કોઈ પણ અધિકાર પર નીમણુંક ન થાય. વળી સજા થાય તે તો જુદી.

આ જાતની મુશ્વનાઓ શીશિપે દરેક સરદાર ને અધિકારી પર મોકલી આપી હતી. રાજ્યાસન પર બેઠા પછી તેણે નેધરલેન્ડવાસીઓને આ બક્ષિસોથી નવાળ્યા હતા !

અધર્મીઓને કાપી દેવા માટે સૈન્ય વધારવાની પણ જરૂર જણાઈ. નેધરલેન્ડમાં ધર્મની ત્રણ નવી માદીઓ સંસ્થાપિત કરવાની વડા ધર્મશુર પોપ પાસેથી એણે પરવાનગી લીધી; અને ધાર્યા કામની સફળતા માટે નેધરલેન્ડમાં રહેલી રપેનની સેનાઓને પણ ન વિખેરી. એ સૈનિકો સાહસિક અને બહાદુર હતા. નેધરલેન્ડવાસીઓ પર એ સૈન્યનો જબરો કરપ હતો.

દાવાનળ પ્રગટ્યો !

એરસને માથે અપજ્જશનો ટોપણો

નેધરલાંડના સરદારો તેમજ નગરોને પરાપૂર્વથી ધણા ધણા હક્કો અને સ્વાતંત્ર્ય મળ્યાં હતાં; અને એ દેશના રાજ્યાસન પર બેસનાર દરેક જણ એ હક્કોનો સ્વીકાર કરતો. આ પ્રમાણે શીબિપે પણ તેનો રાજ્યારોહણ સમયે સ્વીકાર કર્યો હતો.

તે મુળજ સરદારોની પંચાયતો અને નાગરિકોની સંમતિ વિના ન તો નવા મઠોની સ્થાપના થઈ શકતી કે ન તો મહતોની સંખ્યા વધારી શકાતી. રાજા કોઈ માણસ પર કેસ ચલાવ્યા સિવાય તેને સજા ન કરી શકે, કે પરદેશીઓને કોઈ પણ અધિકાર પર નીમી ન શકે. રાજા આ હક્કોનું જરૂર પાલન ન કરે તો નાગરિકો તેની સાથે મરજી પ્રમાણે વ્યવહાર કરતા. સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને સ્વાભિમાની નેધરલાંડવાસીઓ પર અન્યાયી ખૂની કાયદાઓનો અમલ શરૂ થયો, અને ત્રણ મહામરો અને પંદર નાના મઠોની નેધરલાંડમાં સ્થાપના થઈ; વળી પરદેશી મહતોને ન્યાયખાનું સોંપાયું. આથી નેધરલાંડમાં એક છેડેથી બીજે છેડે સુધી ધૂંધવાટ પ્રસરી ગયો—અસતોપનો દાવા-નળ બબૂકી ઉઠ્યો. ગરીબ અને અમીર—સર્વનાં હૃદય ધવાયાં. બિશપ ઓફ એરસ આ સર્વનું મૂળ હતો એમ લોકો માનતા. આ સમયથી જ એના પરથી લોકોનો બાવ ઉતરી ગયો અને એ તિરસ્કારપાત્ર બન્યો.

નેધરલાંડમાં નવા મઠોની સ્થાપના સંબંધમાં શીબિપે કોઈ એરસની સલાહ નહોતી લીધી. પોપની સલાહ લઈને એકાએક એણે

મઠની સ્થાપના કરી દીધી હતી. એરસ બારે લોભી છે, એવી એને ખબર હતી અને નવા મઠોની સ્થાપના થતાં એની આવકમાં ઘટાડો થવાનો એટલે એરસ એ યોજના પસંદ ન જ કરત એ પણ સાચું હતું. પણ લોકોને કાર્યકારણના બેદારમાં ઊંડા ઉતરવાની દરકાર જ નહોતી. એમણે તો એરસને જ આ માટે જવાબદાર ગણ્યો. અપજ્ઞાનો ટોપલો એને માથે જ પડ્યો.

વિલિયમ વિરોધમાં

એરસના સંબંધમાં લોકોને આમ લાગે એમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી; કેમકે નવા રાજકારોબારનો અધિષ્ઠાતા એને જ બનાવેલો હતો. પણ નેધરલાંડવાસીઓએ નવા કારભાર સામે સખ્ત વિરોધ ઉઠાવ્યો. એ આંદોલનની આગેવાની વિલિયમ લીધી. વિલિયમ એરેન્જ હતો તો રોમન કેથોલીક, પણ કોઈ વ્યક્તિ પર અન્યાય થતો સાંખી ન શકતો. શીલિપે ધર્મ ને નામે નેધરલાંડમાં ભયંકર અત્યાચાર કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે એમ તે જાણતો. મઠોની સ્થાપના એ અત્યાચારના પ્રથમ પગરણ સમી હતી. મઠ અને મહતો શીલિપના અત્યાચારોની મશીનગનો હતી એ વિલિયમને માલુમ હતું. એ વડે નેધરલાંડવાસીઓ પર કરપ એસાડવાની શીલિપની ઇચ્છા હતી. એણે, ડ્યેસ ઓફ પરમા અને ગ્રેનવિલ સામે નવા રાજકારભાર સંબંધમાં સખ્ત વિરોધ પ્રોત્સાહ્યો. શીલિપને પણ એ સંબંધમાં કામળ લખ્યો. સરદાર એંગ્લો-ન્ટ અને બર્ધ-ને એરેન્જને આ લડતમાં સાથ આપ્યો. બર્ધ-ન્ટ પણ શરૂઆતમાં એરેન્જના પક્ષમાં રહ્યો, પણ લાલચનો માર્યો એ પાછળથી ડ્યેસ ઓફ પરમાની સમજાવટથી એ શીલિપના પક્ષમાં જઈ લખ્યો. નવી રાજ-વ્યવસ્થાથીજ દેશનું કલ્યાણ થશે એવો મત તે પછી એણે દર્શાવ્યો.

એમ તે ઉત્તરાય ?

એરસે શીલિપને કામળ લખ્યો કે "અહીંના લોકો નવી રાજ્ય

અવસ્થા સંબંધમાં મને જવાબદાર માને છે અને મારો તિરસ્કાર કરે છે. આપ કૃપા કરીને એક દંડેરો પ્રગટ કરો કે એમાં મારો બિશ્વકુલ હાથ નથી.” ફીલિપે એરસની ઇચ્છા પ્રમાણે દંડેરો પ્રગટ કર્યા અને પોતે પણ લોકોને કહેવા લાગ્યો કે એરસનો એમાં જરાયે હાથ નથી. એરસે પ્રભાસ કરીને ખૂની કાયદાની બાપા પણ મોળી બનાવી; છતાં નરમ બાપાવાળા પણ મુઠ્ઠે કઠોર કાનૂનોનો લોકો સ્વીકાર કરે ખરા ?

વાયડો: અગસ્ત્યનો, કે ફીલિપનો ?

સ્પેનની સેનાને લોકો પહેલાંથી જ ધિક્કારતા. એ સ્વચ્છંદી સૈનિકો તરફ લોકોનો જરા પણ ભાવ નહોતો. એમના વર્તન સંબંધમાં લોકોએ કેટલીયે વાર ફીલિપને ફરિયાદ કરેલી અને તેમને દેશમાંથી ઉઠાવી લેવાને કહેલું. ફીલિપના રાજ્યારોહણ પ્રસંગે જ આ પ્રશ્ન નીકળેલો. તે સમયે એ ઉકળી ગયેલો. પણ સ્પેન જતાં જતાં એ સૈન્ય ત્રણ ચાર માસમાં ઉઠાવી લેવામાં આવશે તેવો એણે વાયડો કરેલો. ચારને બદલે ચૌદ માસ વીતી ગયા પણ એ સેના નેધરલેન્ડમાંથી ઉઠાવી લેવામાં નહોતી આવી. એ પ્રશ્ન ઉભો થતાં જ મને તે બહાને ઉઠાવી દેતા.

નવા કાયદાનો અમલ શરૂ થતાં જ લોકોએ ધાધુ કે સ્પેનની સેના અમારા પર અલાચાર વરસાવવાને જ રાખવામાં આવી છે. વિલિયમ તે સેનાઓને ઉઠાવી લેવાના સંબંધમાં ખૂબ ચળવળ ચલાવી.

બાલે પ્રહલય આવે—

સમુદ્રના બંધની મરામત કરવા ગ્રીલેન્ડના લોકો દર વર્સે જતા. પણ આ વર્ષે તેમણે તે સંબંધમાં ચોક્કસ ના સંભળાવી દીધી. તેમણે કહ્યું: “ એ બંધોની મરામત કરીને શું કરવું ? સ્પેનના

સેનિકોના અભ્યાસ સહેવા કરતાં તો સમુદ્રસયન હજાર દરબજે ઉત્તમ. અમારી માલમિલ્કતનું રક્ષણ મુદ્દાં શા માટે કરવું ? એ અભ્યાસી-ઓના અમનઅમન માટે ? ” બધાએ એકઠા મળી અભ્યાસીઓના અભ્યાસ સહેન કરવા કરતાં જલસયન કરવાનું સ્વીકાર્યું. મને તે થાય, પણ બંધની મરામત ન કરવાનો તેમણે ઠરાવ કર્યો. પછી બન્ને સમુદ્રનાં પાણી દેશમાં ફરી વળે ને પ્રલય થઈ જાય.

હવે ગ્રેનવિલ્ડને શાગ્યું કે રોપેનની સેનાઓ ઉઠાવી લીધા વિના આ ધૂધવાટ શમવાનો નથી. હવે એમને સમજાવવાના સર્વ પ્રયત્નો અગ્નિમાં લી હોમવા જેવા જ થવાના.

રાજસભા પીગળી

સને ૧૫૬૦ની ૨૫મી ઓક્ટોબરે રાજસભાની બેઠક મળી, ત્યાં ગ્રેનવિલ્ડે ડ્યેસ ઓફ પરમાને ખૂબ બારપૂર્વક રોપેનની સેનાઓ ઉઠાવી સેવા સંબંધમાં જણાવ્યું. ડા. વિગ્લિયસે ટેકા આપ્યો. ઓરેન્જે તો સાફ સાફ જણાવી દીધું કે હું તો હવે એક દિવસને માટે પણ એ સેનાનો સેનાપતિ નથી રહેવાનો. એ ઘરકર તરતજ નેધરલેન્ડમાંથી ખસેડવામાં આવશે એવું વચન મળ્યાથી જ મેં અને એઓન્ડે એનું સેનાપતિપદ લીધેલું. છેવટે રોપેનની સેનાઓ નેધરલેન્ડમાંથી અનતી ત્વરાએ ઉઠાવી સેવામાં આવે એવા રાજસભામાં એકમતે ઠરાવ થયો.

ડ્યેસ તરફથી ગ્રેનવિલ્ડે શીલિખને પત્ર લખ્યો કે “ હવે રોપેનનું ઘરકર નેધરલેન્ડમાં રાખી નહિ શકાય. આપની ઇચ્છાનુસાર તેને અહિં રોકી રાખવાનાં બહાનાં અમે કાઢ્યાં કરીએ પણ હવે તે કામ આવે તેમ નથી. એ ઘરકર નેધરલેન્ડમાં રહેશે તો કરની વસ્તુભાત જ નથી થવાની. એને ઉઠાવી સેવાને સરકાર તૈયાર હોય તો જનતા એનો પગાર પણ ચૂકાવી આપવા રાજી છે.”

એટલામાં સહભાએ દક્ષિણ પ્રતિમાં એ ઘરકરની જરૂર પડી. સરકારને પણ આખર સામવવાનું બહાનું જડ્યું. અને એ ઘરકર

નેધરલાંડમાંથી ખસ્યું. નેધરલાંડને ફેટલાક દિવસ મારે શાંતિ મળી. પરંતુ ધરકર ગયું એથી શું ? અભાગ્યારનાં કારખાનાં સમા મઠ અને મહતો તો નેધરલાંડમાં હતા જ. શીલિપ રૂપેનથી ડએસ અને ગ્રેનવિલ્ડને રાજકારોખાર સંબંધમાં સૂચનાઓ આપ્યાં જ કરતો. અમુકને ફાંસીએ ચઢાવો, અમુકને અગ્નિકુંડમાં નાખો, અમુક પોતાના ધરમાં પ્રાર્થના કરી, અમુકને ત્યાં સ્થુચરનાં પુસ્તકો છે વગેરે ત્રીણી ત્રીણી વિગતોની પણ શીલિપ ગ્રેનવિલ્ડને સૂચનાઓ આપતો. આવી વિગતો તેને જાસુસો તરફથી મળતી. શીલિપનો મંત્રી પણ માલિકની આજ્ઞાનુસાર વતતો. શીલિપ ગ્રેનવિલ્ડને લખતો કે “અત્યારે જગતમાં ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખે એવા મારા-તારા જેવા થોડા જ મનુષ્યો છે. તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મનું દિસોજનીથી રક્ષણ કરવું એ આપણો ધર્મ છે.” ગ્રેનવિલ્ડ ઉત્તર આપતો કે રાતદિવસ અધર્મીઓની જડ કાઢવાના જ પ્રયત્ન કરે છું. પરંતુ કોણ જાણે શાથી ન્યાયાધીશાદિઓ લોકોને શિક્ષા કરતાં આંચકો ખાય છે. જે બધા અમલદારો મળી હળીને સાચા દિવસથી કામ કરે તો થોડા દિવસમાં જ જગતમાં પરમાત્માનું અચળ રાજ્ય પ્રવર્તે.

ગ્રેનવિલ્ડનાં કામ એવાં હતાં કે એના તરફ લોકોની ધૃષ્ટિ વધતીજ ચાલી. ઓરેન્જ, એંગ્લોન્ડ ને ગ્લેમન વગેરે સરદારો પણ તેને તિરસ્કારની નજરે જોતા. રાજ્યકારોખાર ‘કનસેટા’ જ ચલાવતી. રાજસભાનું કાંઈ નીપજતું જ નહિ. ‘કનસેટા’ પણ ગ્રેનવિલ્ડની આજ્ઞાને ટેરવે નાચતી. એનું ધાયું જ થતું. પરંતુ રાજસભાના સભ્યો હોવાને લીધે શાસનની જવાબદારી ઓરેન્જ વગેરે સરદારો પર પણ હતી. સરદારોને આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી.

હેથે તે હોડે

ગ્રેનવિલ્ડ શીલિપ પાસે ચાલાકીથી પોતાનું ધાયું કરાવતો, પરંતુ ઓરેન્જ, એંગ્લોન્ડ વગેરે સરદારો પર તો ફક્તમયો જ કામ

મેતો. સ્વાભિમાની સરદારો એ કેમ સાંખી શકે ? એગ્રો-ન્ટનાં બહુએ બહુ સ્વાભિમાનભર્યાં હતાં. એ કોધ ન શમાવી શક્યો. એક દિવસ એણે તો ડચેસનાં દેખતાં ગ્રેનવિલ સામે તસ્વાર ખેંચી. જો એરેન્જ એનો હાથ ન પકડી લીધો હોત તો ગ્રેનવિલનાં સોએ વર્ષ પૂરાં થાત.

ઓરેન્જ સમયસૂચક ને ચતુર હતો. એગ્રો-ન્ટની જેમ એકદમ આવેશમાં આવી જઇને હૃદયના ભાવ વ્યક્ત ન કરતો. ગ્રેનવિલ ને ઓરેન્જ સાથે મિત્રતા હતી. હંમેશા તે ઓરેન્જને ખૂશ રાખવાના જ પ્રયત્ન કરતો. ઓરેન્જનું મહત્વ સમજતો; એટલા માટેજ એણે ઓરેન્જ સાથે ગાઢ મૈત્રી કેળવી હતી. એ જાણતો હતો કે ચાર્લ્સથી માંડીને તે શીશિય સુધી—સૌ ઓરેન્જને સન્માનતા. ભવિષ્યમાં ક્યારેક પણ એને જરૂર અસાધારણ અધિકાર પ્રાપ્ત થશે. એ સમયે એની પાસે બહુ કામ કરાવી શકાશે. એમ માનીને પણ એ ઓરેન્જ પાસે બહુ કામ કરાવી મેતો. ઓરેન્જને ઘણા ઘણા અધિકારીઓની નીમ-છુંક કરવાની સત્તા હતી, અને ગ્રેનવિલ ઓરેન્જને લલામણુ કરી પોતાનાં માણસોને ગોઠવી દેતો. આ ગાઢ સંબંધને લીધે દિવ ખાટાં થયાં છતાં સંબંધ ન તૂટ્યો. પહેલાં ઓરેન્જ ધૂંધવાઇ ઉઠે એમ ગ્રેનવિલ ધ્વંજીતો. પણ ઓરેન્જનો ચાર્લ્સ સાથેનો સમય એજ નહોતો ગયો. એ રાજનીતિમાં નિપુણ હતો. ગ્રેનવિલને દ્રષ્ટિવાદની તક જ એ ન આપતો. પણ કામગીરી નાવ ક્યાં સુધી ચાલે ? આખરે હેમે હતું તે હોઠે આવ્યું.

અડવાડા

એટવર્થમાં મેજિસ્ટ્રેટોની જગ્યાઓ ખાલી હતી. ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટો નીમવાનો ઓરેન્જને પરાપૂર્વથી અધિકાર હતો. પરંતુ આ સમયે કનસલરએ જ તે નીમણુંક કરી ને ઓરેન્જને યાદી મોકલી આપી, તેને લખી જણાવ્યું કે 'તમને અને મહંદર ઓરેન્જને આ

નીમણુંક સંબંધમાં કમિશ્નર નીમવામાં આવે છે. તમારે આમની નીમણુંક કરવી.’

ઔરેંજનું હૃદય આ અપમાનથી સળગી ઉઠ્યું. તેને ઐનવિલ સાથે હોંસાતોસી પણ થઈ. ડ્યોસનો જે હુકમ એને મળ્યો તે આગા-પત્ર એણે પાછું વાળ્યું અને સાફ સાફ જણાવી દીધું કે હું કાંઈ ડ્યોસનો ગુલામ નથી. ભલે એ બીજા કોઈની પાસે આ કામ કરાવે. મને તેની પરવા નથી. રાજસભાની બેઠકમાં પણ એણે આમ રોકકું પરખાવ્યું. બંને પક્ષોને ખૂબ યોગાચાલી થઈ. ઔરેંજે કહ્યું કે “એન્ટવર્પમાં મેજિસ્ટ્રેટ નીમવાનો મારો પરાપૂર્વનો અધિકાર છે. એ સંબંધમાં મને કાંઈ પૂછવામાં પણ ન આવ્યું? કનસલ્ટાએ ફરેલી નીમણુંક પર મતું મારવાને જ મને કમિશ્નર બનાવવામાં આવ્યો, ખરેખર? કનસલ્ટાને આવા આવશ્યક કાર્યમાં ડખળ કરવાનો અધિકાર નથી. કનસલ્ટા એટલે ઐનવિલ જ જવાબદાર છે.”

“ભલે, તમારે કમિશ્નર ન બનવું હોય તો કાંઈ હરકત નહિ. હું ગમે તેને નીમી લઈશ. અત્યાર સુધી બન્યું તે બન્યું. પણ હવેથી તમારા જેવા ધમંડી સરદારોની સલાહ હું કોઈ દિવસ નથી જ લેવાનો. હું ગમે તે માણસોની નીમણુંક કરીશ.” એમ ઐનવિલે ઘાંત પીસીને જણાવ્યું. પછી તે કોષમાં ને કોષમાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બસ, તારથી જ ઔરેંજ અને ઐનવિલનો સંબંધ તૂટ્યો. પાદરી ઐનવિલ અને સરદારો વચ્ચે ખુલ્લો વિરોધ શરૂ થયો.

વચ્ચે પડે

ઔરેંજ અને એગ્રોન્ટે ફીલિપને એક કાગળ લખ્યો કે “હકુક ઓફ સેવાયના સમયમાં નજીવી બાબતોમાંજ અમારી સલાહ લેવાતી. એ હડવા અનુભવને લીધેજ અમે રાજસભાના સભ્ય બનવાને રાજી ન હતા. પણ આપના અસામ્રહથીજ અને રાજસભાની સમતિથીજ બધું કામ થશે એવાં આપનાં વચનો પર વિશ્વાસ

મૂકીનેજ અમે સખ્ય બનેલા. કાંઈ વિષયમાં સભાની સંમતિ ન લેવામાં આવે તો મને લખવું એમ પણ આપે કહ્યું હતું. હવે અહિં તો નજીવી બાબતોમાં જ અમારી સલાહ લેવાય છે અને જરૂરી કામકાજમાં તો સભ્યોને લેખવામાં જ નથી આવતા. છતાં બધું સભાને પૂછીને જ કરતા ન હોય તેવું વર્તન રખાય છે. આ દશામાં અમે રાજસભાના સખ્ય રહેવાને રાજી નથી. અમારૂં રાજનામું મંજૂર કરવું; અગર સભાની સંમતિથી જ સર્વ કાર્ય કરવામાં આવે તેવું આગાપત્ર લખી મોકલવું.” ફીલિપે હું આ સંબંધમાં કાઉન્ટ હોર્નની સાથે ઉત્તર લખી મોકલીશ એમ લખ્યું.

બિચાંબા નંબર બે

હોર્ન અને ગ્રેનવિલ્ડને પણ અંદરેઅંદર અટરામ હતો. ગ્રેનવિલ્ડના એક ભાઈને હોર્નની બહેન સાથે લગ્ન કરવું હતું. પણ હોર્ન અભિમાની હતો, ગ્રેનવિલ્ડ જેવા અકુલિનને ત્યાં પોતાની બહેન આપવાને તે રાજી ન હતો. એમાં તેને અપમાન લાગ્યું એટલે તેણે સ્પષ્ટ ના સંભળાવી દીધી.

હોર્નમાં હિંમત રમ્યા જાનદાનનું ભોહી હતું. ફીલિપના દરિયાઈ લશ્કરનો એ વડો હતો. અને કાંઈ ગ્રેનવિલ્ડ સાથે સંબંધ જોડવાની પસંદ નહોતી. ગ્રેનવિલ્ડને એ બરોબર ઓળખતો, એટલે કોને તેના પ્રત્યે ખૂબ મૂલ્યાંકન હતી. ગ્રેનવિલ્ડે પણ હોર્ન સંબંધમાં ફીલિપને ખૂબ ખૂબ બંનેરણી કરી હતી. ધર્માની આજમાં એક પક્ષમાં એણે ફીલિપને લખેલું કે “ નેપ્રલમાં આપ મઠ વચેરની સ્થાપના કરવા ઇચ્છો છો તેનો હોર્ન કદો વિરોધી છે. એણે સ્પેશી પોતાના મિત્રોને તેવા પત્ર લખ્યા છે. કૃપા કરીને આ ઇચ્છાને અટકાવો કે તેવું તેને જ જણાવશો. આપ જાતેજ તેવી સાથે વાતચીત કરી નાખશો.”

શ્રીકૃષ્ણની કૃપા

શ્રીકૃષ્ણ કોધથી ઉકળી ઉઠ્યો. હોર્ન નેધરલાંડ જતી વખતે તેને મળવા આવ્યો, સારે તેને સરદારોનો પક્ષ કરતો જોધને એ ખૂબજ ચિદાયો અને કહ્યું “શું કહ્યું ? કમળખત, તમે સૌ આદુ ખાધને એરસની પાછળ લાગ્યા છો, ખરું ને ? જેમાં ને તેમાં એનોજ વાંક ! પણ કોઈ એનો ગુન્હો કેમ નથી બતાવતું ?”

શ્રીકૃષ્ણને આ ધૂરકાટ સાંભળતાંજ હોર્નનું હૃદય અપમાનની આગમાં સળગી ઉઠ્યું. એનું મગજ ધૂમરાઈ ગયું. બીજા સરદારો સંબંધમાં પણ એનવિશે શ્રીકૃષ્ણને બંબેરણી કરી હતી. એક વખત એણે લખ્યું કે “એંગ્લો-ન્ટને ત્યાં એક ગુપ્ત સભા મળી હતી અને સભામાં મઠો અને મહતો સામે ખૂબ રોષ દાલવવામાં આવ્યો હતો. કેટલાક સરદારોએ તો કહ્યું હતું કે શ્રીકૃષ્ણે આ સંબંધમાં તો અમારી સલાહ લેવી જ જોઈએ. સલાહ ન લે તે તો ઠીક પણ રાજસભાના સભ્યોની સંમતિ તો જોઈએ જ ને ? હમણાં પાદરી તરીકે સારા માણસો મોકલવામાં આવે છે, પણ પાછળથી તેમની જગ્યાએ જરૂર નિર્દયમાં નિર્દય અને કર માણસોને વીણી વીણીને મોકલવામાં આવશે. પંચાયતોએ શ્રીકૃષ્ણની આ યોજના સફળ ન થાય તે માટે બળતું કરવાની જરૂર છે. સારાંશ કે રપેનનું લશ્કર ખસેડવા સંબંધમાં જેવી વાટાઘાટ ચાલતી તેવીજ વાટાઘાટ અત્યારે સરદારો માંદોમાંદો કરી રહ્યા છે.”

કેટલાક દિવસો બાદ તેણે શ્રીકૃષ્ણને બીજો પત્ર લખ્યો. “નેધરલાંડમાં ધાંધલ ઉભું કરવામાં સરદારોના બે ઉદ્દેશ હોય એમ મને તો લાગે છે. એમની સંમતિ વિના આપ કાંઈ ન કરી શકો એ એક ઉદ્દેશ અને બીજો ઉદ્દેશ નેધરલાંડમાં નવા મઠની સ્થાપના ન કરવા દેવી તે. તેમના પહેલાંના હક્કી મુજબ આપ નેધરલાંડમાં નવા મઠો ન સ્થાપી શકો તે સંબંધમાં તેઓ આપને પત્ર પણ લખવાના છે.

તમારે તો તેમને એટલેજ ઉત્તર આપવો કે 'તે સંબંધમાં મેં ધારાસાચીઓની સલાહ લીધેલી છે. મઠાની સ્થાપના કરવાથી નેધરલાંડના જૂતકાળના હક્કો પર તરાપ નથી પડતી. તમારે તો મારી યોજનાનુસાર જ કામ કર્યા કરવું.' "

ઠીક; સરદારોનો પત્ર આવતાં જ ફીલિપે ઝેનવિલ્હના ભણાવ્યા પ્રમાણે ઉત્તર લખી નાંખ્યો. સરદારોના વિરોધી વર્તનને લીધે એનો કોષ દિનપ્રતિદિન વધતો જ ચાલ્યો. વિરોધીઓનું નામ સાંભળતાંજ એનું મ્હેં મરડાવું. એણે ઝેનવિલ્હને લખ્યું કે "કોઈપણ જાતની પરવા કર્યા વગર સખ્ત સજાઓ ઠેકાયા કરો. ભય વિના પ્રીતિ નથી. અને તે સિવાય બદમાશો ઠેકાણે આવતા નથી."

અધેરમાં આગ

તિજેરીનું તળાણું સાફ હતું. અસાચારોને અંગે ભજૂડી ઉઠનારી અશાંતિની આગને છુટાવવા માટે કે નવી સેનાનો પ્રબંધ કરવા માટે નાણાં ન હતાં. સાફ અમેરિકા અને લગભગ અર્ધો યુરોપ ફીલિપની હથેળી તળે હતો. પેર અને મેક્સિકોની સેના, ચાંદી ને ઝવેરાતની ખાણો પર પથ્થુ એની માલિકી હતી. પથ્થુ સામ્રાજ્યમાં એટલી બધી અવ્યવસ્થા હતી કે ખર્ચ આગળ આવક હિસાબમાં નહોતી. વાર્ષિક ૧૩ લાખની આવકમાં પાંચ લાખ રૂપિયાની આવક તો ધાર્મિક ઉપવાસ ન કરતા તેમની પાસેથી સેવામાં આવતી હતી. પચાસ હજારની આવક ગુલામોનો વેપાર કરનાર વેપારીઓ તરફથી હતી.

આમ સેના, ચાંદી ને ઝવેરાતની ખાણોમાંથી આવકનું સાધન ન કરતાં ગુલામોનો વ્યાપાર ને ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય પર કર નાંખીને ફીલિપ રાજનું માડું ચલાવતો. જે દેશનું શાસન રાજની મોજ પર નિર્ભર હોય ત્યાં સારી આસા રખાય પથ્થુ શી રીતે ?

રાજ્યમાં તો આવી અવ્યવસ્થા હતી, ત્યાં ફીલિપ ચુકનો લા-

વાનજ સજાવવાની તયારીમાં હતો. એ યુદ્ધ એવું હતું કે એના છવનકાળમાં તો નહિ પણ એના દીકરાના દીકરાઓના છવનકાળમાં એ એનો અંત ન આવે. કેવળ લશ્કરનું જ માસિક ખર્ચ દર શાખનું અડસટવામાં આવતું. યુદ્ધ ખર્ચના ૭૦ ટકા તો વચ્ચેના માણસો ઉડાવી જતા હતા. યુદ્ધમાં એક સૈનિક મોકલાતો તો તેની જગ્યાએ ચારનાં નામ લખાતાં. નેધરલેન્ડની આર્થિક દશાના સંબંધમાં ગ્રેનવિલ તરફથી પણ શીલિંગને અસતોષ હતો. ગ્રેનવિલ લખતો કે “નેધરલેન્ડમાંથી સરકારને ૧૦ ડયુકેટ પણ મળવા અસંભવિત છે. શું કરવું તેજ સમજાતું નથી. પંચાયતો બરોબર કસીકસીને રૂપિયા આપે છે. અને હિસાબ લેતી વખતે તો બેલુંજ ખાઈ જાય છે. હું એમનો જ દોષ કાઢું છું. પણ માને કાણ ? નેધરલેન્ડમાંથી લશ્કર ખસેડવાના સંબંધમાં હતા તેવાજ તેઓ હિસાબ ખર્ચમાં પણ એકમતજ છે.”

શીલિંગે એક વાર વિચાર કર્યો કે ક્ષાર્ધના રૂપિયા પાટીને સૈનિકોને પગાર આપવામાં વાપડે. પણ : પંચાયતોના વિરોધથી અને ધાર્મિક અડચણોને લીધે તેમ ન બની શક્યું.

ઓરેન્જના લાગનની ખટપટ

આ વર્ષ-૧૫૬૦થી ૧૫૬૧-ની મુખ્ય ઘટનાઓમાં ઓરેન્જના બીજા લાગનો પણ સમાવેશ થાય છે. એની પચ્ચીસ વર્ષની ઉંમરે સને ૧૫૫૮માં એની પ્રથમ પત્નીનો દેહાંત થયો હતો. એટલે શીલિંગના વંશના સગાંમાંજ ડચેસ ઓફ લોરેનની પુત્રી સાથે એના લગ્ન સંબંધે એક વર્ષ પછી વાતચિત ચાલી. ડચેસ ઓફ પરમા, ગ્રેનવિલ અને ખૂદ શીલિંગની પણ આમાં સંગતિ હતી. કન્યાના લાંછનું લગ્ન ફ્રાન્સની સજડુંવરી સાથે થયું હતું. વિલિયમને પણ એ લગ્નથી લાભજ થશે એમ લાગતું. ફ્રાન્સ અને સ્પેન બંને સમય કુટુંબ સાથે એથી બાદ સંબંધ બંધાવે એમ પણ તેને લાગ્યું. કન્યાની મા

ડોસ ઓફ લોરેન મહત્વાકાંક્ષાની મૂર્તિ સમી હતી. નેધરલાંડના સંભાસન પર બેસવાની પથ્થુ એને લાલસા હતી. વિલિયમની સાથે મારી પુત્રીનું લગ્ન થતાંજ એના તરફથી અને જખરહસ્ત સંક્રામ મળશે એમ ડોસને લાગ્યું. ટુંકામાં આ લગ્નને માટે સંજોગોની અનુકૂળતા હતી.

ગ્રેનવિલ અને ફીલિપ આ લગ્ન માટે અમે ખૂબ પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેવો દાંલ કરતા, પથ્થુ અંદરખાનેથી વિલિયમ આ લગ્નને લીધે વધુ બળવાન થશે એમ સમજી તેઓ ડરતા. એટલે તેમણે ખટપટ કરી એ લગ્ન હિડાવી દીધાં. પાછળથી વિલિયમને તેમની બદમાશીની ખબર પડી. આથી ડોસ ઓફ લોરેનને પથ્થુ ખૂબ દુઃખ થયું અને ડોસ ઓફ પરમાના હાથમાં નેધરલાંડનું સુકાન સોંપાતાં જ એના આશામિનાર તૂટી પડ્યા.

ફરી એ વર્ષમાં વિલિયમનું લગ્ન પ્રખ્યાત જર્મન સરદાર મોરિસની પુત્રી સાથે હતું. નેધરલાંડમાં જેટલું સન્માન વિલિયમના કુટુંબનું થતું તેટલું, બંધે તેથી વધુ, સન્માન જર્મનીમાં મોરિસના કુટુંબનું થતું. મોરિસ તો આ દુનિયામાં નહોતો. તેનું અવસાન થયું હતું; પણ એની પુત્રી 'એના' કાઠને ત્યાં રહેતી હતી. એના કાકાએ એની મા સાથે લગ્ન કર્યું હતું, અને એના બાપની સર્વ જમીન જાગીરનો માલિક બન્યો હતો. એનાનું લગ્ન જર્મનીમાં નહિ પણ દૂર પ્રદેશમાં થાય તો હીક એવી એની ઇચ્છા હતી. કારણકે ક્યાંક એનાના પતિ તરફથી એ જાગીર સંબંધમાં દાવો કરવામાં આવે એવો એને ભય હતો. એના પ્રોટેસ્ટન્ટ હતી અને વિલિયમ રોમન કેથોલીક હતો એટલે એનાના દાદાને એ લગ્ન પસંદ ન હતાં.

પરંતુ એ સમયે પ્રોટેસ્ટન્ટ અને રોમન કેથોલીક વચ્ચે સમાધાનીની વાતચિત ચાલતી હતી. પોપનું વલણ પણ તેનું જ હતું. એટલે તે સમયે વિલિયમ અને એનાના લગ્ન સંબંધમાં કંઈ પણ

જાતનો અંતરાય ન આવ્યો. આ સંબંધ શીલિપને આંખના કણાની જેમ ખટકતો. કારણકે એનાના પિતા મોરિસે ચાલ્સને જન્મભો ખૂંદી ખૂંદીને માર્યો હતો, અપમાનભરી દશામાં મૂક્યો હતો. તેમજ ચાલ્સની પાસે જન્મીને હાથ ઉંચો રાખી પસાઉની સંધિ કરાવી લીધી હતી. એણે જ જન્મનીમાંથી કેથોલીક દેવળોની જડ કાઢી હતી. એને લીધેજ એને શીલિપને રોમનું મહારાજ્ય નહોતું સાંપડ્યું. પછી શીલિપ મોરિસની પુત્રીનાં લગ્ન વિલિયમ સાથે થાય તે કેમ સહી શકે ? વિલિયમે જાણ્યું કે મારે કોષ્ટકને પણ નાખુશ તો કરવો જ પડશે. પછી મારા લાભનું હોય તેજ મારે શા માટે ન કરવું ? આખરે વિલિયમનું અને એનાનું ખૂબ ધામધૂમભેર લગ્ન થઈ ગયું.

‘ઇનકિવઝિશન’

આંખનાં દેનાનું

ધાર્મિક અપરાધીઓની તપાસ અને ધરપકડથી માંડીને તેમને શિક્ષા થતી ત્યાં સુધીની ક્રિયાને ‘ઇનકિવઝિશન’ કહેતા. ‘ઇનકિવઝિશન’ ના ત્રણ પ્રકાર હતા. પથુ એ ત્રણે પ્રકારમાં કાંઈ ખાસ ભેદ નહોતો. સાધારણ રીતે એનો અર્થ એવોજ કે જેના વિચાર પાહરીઓને પસંદ ન આવે તેમને બળતા અગ્નિકુંડમાં ઝોકાવી દેવા.

પહેલ પહેલી આ પ્રથા—પોપ એલેક્ઝાંડર છઠ્ઠાએ અને ફરુનીનાન્ડે અસ્તિત્વમાં આણી હતી. રપેનના મૂર અને માહુદી લોકોને એ પ્રથા દ્વારા શિક્ષાઓ અપાતી. પછીથી ખ્રિસ્તી ધર્મના ‘અધર્મીઓ’ માટે પથુ એ પ્રથાનો જ ઉપયોગ થવા લાગ્યો.

રાયતાનોની હીલ

‘ઇનકિવઝિશન’ ના પહેલા અધિષ્ઠાતાએ પોતાના ૧૬ વર્ષના અમલ દરમ્યાન ૧૦૨૨૦ માણસોને જીવતાં અગ્નિકુંડમાં બાળ્યા હતા; અને ૧૭૩૨૧ માણસોને દેશનિકાલની, જાંદગીની જેલ વગેરે સજાઓ કરી હતી. એ એકજ રાક્ષસે સમગ્ર ૧૧૪૪૦૧ કુટુંબનું સલામત વાળ્યું હતું. છતાં પથુ ‘ઇનકિવઝિશન’ નો દાઢમામ વધે જ જતો હતો. એના ચુકાદા પર અપાલ નહોતી. એડું ટાંકું વિચારો સંબંધે સજા દેવાનું હતું, કાર્ય સંબંધે નહિ. પાહરીઓના ફત્તેલાકે કુદાવમાં હળી જઈને તેમના વિચારો બાળી લેવાની પ્રથાનો વિકાસ.

એના વિચાર વાંધાભર્યા હાજતા તેમને તરતજ દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં આવતી. ‘ઈનકિવિઝિશન’ ના કાયદા પ્રમાણે જરા સરખો શક પડતાં કોઈ પણ માણસની ધરપકડ ચર્ચ શકતી. એના પર સપ્તાહ વાપરી અપરાધ કબજાવવામાં આવતો. પછી તરતજ તે અગ્નિકુંડને સ્વાધીન કરાતો.

કાળકોટડીની કનડગતો

એ ગમે તેવા સાક્ષી મળતાં કોઈ પણ માણસને કાળકોટડીમાં ગોંધી દેવામાં આવતો. ત્યાં તેને થોડું થોડું ખાવાનું અપાતું અને જૂપે રીખાવવામાં આવતો. કોટની સાથે બોલવાની પણ તેને મનાઈ હતી. દુઃખે અધમુઓ થઈ જતો ત્યારે તેને પૂછવામાં આવતું કે ‘તમે અપરાધી છો કે નહિ ?’ માની લે તો હીક. બેએક બીજા સાક્ષી મળતાંજ એને ફાંસીને માંચડે ચઢાવવામાં આવતો. બીજો એક જ સાક્ષી મળતો તો તેને ફાંસીએ નહિ ચઢાવતાં સકંજમાં રાખવામાં આવતો. અપરાધીને તો સાક્ષીની જુવાની જ સંભળાવવામાં આવતી. તેની સામે સાક્ષીને લાવવામાં ન આવતો. રાત્રીએ ભયંકર અધકારમાં ખૂની જલ્લાદો આવી એ અપરાધીઓને હેરાન પરેશાન કરતા. એ અભાગી માણસના કપ્પોનું વર્ણન કરવાને લેખણ અશકત છે.

કોણ જાણે મનુષ્યનાં હૃદય આવાં નિષ્કુર કેમ બની શકતાં હશે ? ! માણસ, માણસ જાત પર શી રીતે અત્યાચાર ગુજારી શકે ? અપરાધીઓને કાળકોટડીમાં ક્યાં સુધી ગોંધી રાખવામાં આવતા એ વિષે કાંઈ નક્કી નહોતું. ત્યાં સુધી અપરાધ કબજા ન કરતો ત્યાંસુધી તેને રીખાવવામાં આવતો. કેટલાય વીરરત્નો ૧૫-૧૫ વર્ષ સુધી એ કાળકોટડીમાં રીખાયા અને પછી અગ્નિમાં ભસ્મીભૂત થયા.

વે સર્મ !

ત્યાં સુધી અપરાધી અપરાધ કબજા ન કરતો ત્યાં સુધી તેને

રીખાવવામાં જ આવતો-તેને મારી ન નાંખતા. કાચુ કે રોમન ક્રેસોલીક પંથના નિયમ પ્રમાણે દરેક માણસે મરતાં પહેલાં પોતાના અપરાધો કબૂલ કરવા જ જોઈએ. અપરાધ કબૂલ કરતાં વેંતજ અપરાધીને પ્રાણદંડની શિક્ષા થતી. એકાદ બે અપરાધીઓ હોય તો અગ્નિકુંડમાં નાખતા. બ્યારે અપરાધીઓ મોટા પ્રમાણમાં ભેગા થતા, ત્યારે તેમને અમીર, ઉમરાવ અને સાધારણ માણસોના મોટા સમુદાય સમક્ષ જાણી મૂકવામાં આવતા. અપરાધીઓને અગ્નિમાં જાળવાથી તેમના શરીરમાંથી શયતાન બાગી જાય છે અને તેમનાં શરીર પવિત્ર બને છે એમ પાદરીઓ માનતા. એટલે પાપીઓને પાવન કરવાનો આ સરળ ઉપાય પાદરીઓએ શોધી કાઢ્યો હતો.

‘ઇનકિવિઝિશન’ ની અદ્યક્ષત સર્વોપરિ હતી. સજા અને રંક-બંદોબસ્ત એનું સામ્રાજ્ય હતું. જે પ્રમાણે ગરીબો એના ડરથી ઝૂંપ-ડીમાં કંપતા એજ પ્રમાણે રાવ-રાણા મહેલોમાં ઘરઘરતા. આ સંસ્થા રોયનમાં હતી. આજ સુધી નેધરલેન્ડમાં એનું નામ કે નિશાન નહોતું.

નેધરલેન્ડમાં ચાલ્સે જ આ સંસ્થાની સ્થાપના કરેલી. એણે જ ‘ઇનકિવિઝિશન’ ના અધિકારીની નીમણુંક કરી હતી. તે અધિકારી પાસે અપરાધીઓને જવતા જાણી મૂકવાની કે ફાંસીને માંચડે ચઢાવવાની સત્તા હતી. ચાલ્સે ‘ઇનકિવિઝિશન’ ના સંચાલકને દરેક પ્રકારની સહાય આપવાનું રાજ્યના અમલદારોને ફરમાન ક્યું હતું, જે અમલદાર તેમ કંતાં ચક્રશે તેને ફાંસીની શિક્ષા મળશે એવું પણ તેણે જાહેર કરેલું. નેધરલેન્ડની ‘ઇનકિવિઝિશન’ રોયનની જેટલી જ ફરે હતી. ફ્રાન્સ સાથેના યુદ્ધ સમયે સખ્તાર્થ મટી હતી પણ પ્રલિપ ગાદી પર બેઠો કે પાછો એ રામ એના એ.

દિલ્લસોન

‘ઇનકિવિઝિશન’ ના અધિકારીઓમાં દિલ્લસોન નામનો જુલમી અમલદાર હતો. એની જુલમજાગીરી બારે મસૂર હતી. એની

અધિકારમાં ફેલેડર્સ, ડૂચે અને ટૂર્ને-નેધરલાંડના આબાદ પ્રાંતો હતા. રાતદિવસ તે ઘોડા પર ભયંકર રાક્ષસની જેમ ધૂમ્મા કરતો અને ખેડુતોને હેરાન કરતો. કેવળ શક ઉપરથી જ તે હિંમતા ભોદ્રને ધરમાંથી ધસડી ધસડીને જંગુરોમાં જઈડતો. પહેલાં તેમને ખૂબ રીખાવતો. સાર પછી તેમને કોઇપણ જાતનો કેસ ચલાવ્યા વગર ચળાએ ચઢાવી દેતો કે અગ્નિકુંડને સ્વાધીન કરતો.

લાલ ડંડા

શાસન વિભાગનો એક અધિકારી હમેશાં એક લાલ ડંડા પોતાની પાસે રાખતો; તેથી લોકો તેને ‘લાલ ડંડા’ ના ઉપનામે જ ઓળખતા. એ અધિકારી એક દિવસ રસ્તામાં ટિટલમેનને મળ્યો. તેણે અનન્યખીમાં કહ્યું: “આપ એકલદોકલ શી રીતે લોકોની ધરપકડ માટે જઇ શકો છો? હથિયારખંધ સિપાઇઓના સાથ વિના મારી તો હિંમત જ ન ચાલે. તે છતાંય મૃત્યુનો ડર તો રહે છે જ.”

ટિટલમેને હસીને ઉત્તર આપ્યો: “ભાઈ લાલડંડા! મારું કામ તો સરળ છે. મને હથિયારખંધ સિપાઇઓની જરૂર નથી પડતી. તારે તો બદમાશોની સાથે કામ પાડવાનું રહ્યું અને હું તો નિર્દોષ અને મરીબડાંઓને જ પકડું કે કાંઈ વાંધો જ નહિ. બિચારા ગુપત્યુપ મારી સાથે ચાલ્યા જ આવે.”

લાલડંડાએ કહ્યું: “તમે નિર્દોષોને મારતા ફરશો અને હું બદમાશોને મારતો ફરીશ, પછી ફુનિઆમાં રહેશે કોણ?”

ટિટલમેને એનો શું ઉત્તર વાળ્યો તે તો કોણ જાણે, પણ એણે પોતાની માન્યતા પ્રમાણે નિર્દોષોને હેરાન કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું. જેટલા માણસોના એ નરરાક્ષસે ગ્રાણી લીધા તેટલા માણસોના ગ્રાણી ‘ઇનકિવિઝિશન’ ના ખીમ કોઇ અધિકારીએ લીધા નથી. નેધરલાંડના લુસ્મજલાંગીરીભયાં ઇતિહાસમાં એણે પોતાનું નામ લોહીના અક્ષરે લખ્યું છે.

આનંદભેર ચુળીએ ચઢીશ !

એક વખત તેણે એક ખિચારા મહેતાજીને ધર્મવિરોધી તરીકે પકડ્યો અને કહ્યું ‘ગુન્હો કબુલી ક્ષમા માંગો.’ શિક્ષકે ખિચારાએ ઉત્તર વાળ્યો—‘મેં અપરાધ જ નથી કર્યો, પછી હું શા માટે ક્ષમા માગું ?’

‘તું તારી પત્ની અને બાલક બન્નેનાં પર પ્રેમ નથી રાખતો એવી મને ખબર છે.’ ટિટલમેને કહ્યું.

‘શી માંડી વાત ! સ્ત્રી અને બાલક બન્નેનાં ખાતર તો હું સુવર્ણની દુનિયાને ધ ઠોકરે ચઢાવું.’

‘તો પછી એમની સાથે આનંદથી રહે, પણ ક્ષમા માંગ્યા વિના તો તારો છૂટકો જ નથી.’

‘એ સ્ત્રી પુત્ર અને સંસારનું ભક્ષે ગમે તે થાઓ. હું મારો ધર્મ નહિ મૂકું.’ શિક્ષકે બહાદુરીથી કહ્યું.

ફૂરતાનો અંક

આ ઉત્તરથી ટિટલમેને છેડાઇ પડ્યો અને શિક્ષકને ચુળીએ ચઢાવવામાં આવ્યો. તેનું શબ્દ અગ્નિને સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું. આજ પ્રમાણે ટિટલમેને એક ધાર્મિક પુસ્તકમાંથી પ્રાર્થનાઓ ઉતારી લેવાને માટે થોમસ ક્રીસ્ટબર્ગનો જાન લીધો હતો. એક બીજા માણસનું પણ તેની પત્ની સામેજ તલવારથી તેણે માથું ઉડાવી દીધું હતું. ટિટલમેનની આ ફૂરતા જોઇ અપરાધીની (!) પત્ની મરણ પામી હતી. પોતાના પતિનો અંત સમયનો ટળવળાટ એ ન જોઈ શકી અને તેનું પ્રાણપંખેરું ઉડી ગયું. આમ કેટલાય નિર્દોષોને ટિટલમેને ફૂરતા-પૂર્વક પરભોકમાં પહોંચાડી દીધા હતા. એનો ઇતિહાસ આપતાં તો માનનાં પાનાં ભરાય.

આટલાટલા અસાચાર અને સપ્તાઇ કરવા છતાં પણ ભોક્ષના

હૃદયમાં ‘ખૂની કાયદાઓ’ પ્રત્યે કે ‘ઈનફિલિઝિશન’ પ્રત્યે પ્રેમ ન ઉપ-
જ્યો તે ન જ ઉપજ્યો. અત્યાચારથી લોકોનાં હૃદય સળગતાં હતાં.
દેશમાં વિરોધની આગ વધે જતી હતી.

કુરબાનીનો ખ્યાલો !

બરફેન્ડ નામના માણસે તો કમાલ કરી. એ તહેવારનો દિવસ
હતો. મઠમાં ખુબ્બ બીક હતી. બરફેન્ડે સવારમાં ઉઠતાં જ પોતાનાં
બાળકોને અને પત્નીને કહી દીધું કે આજે મને સફળતા મળે તે માટે
પ્રાર્થના કરજો. પછી બરફેન્ડ મઠ આગળ જામેલી ગદીમાં એક
બાળુએ જઈ ઉભો રહ્યો. પાદરીએ પૂછને માટે પવિત્ર પાણીનો ખાસો
ઉઠાવ્યો કે તરતજ બરફેન્ડ બીડમાંથી નીકળી એ ઢોળા દેતાં બોલ્યો
કે “મૂર્ખાઓ, આ શું ઢોંગ માંડ્યો છે ? શું ઇસામસીહે આમ
કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે ? આવી રીતે પ્રેક્ષ મળશે, કેમ ?” આમ
કરતાંની સાથે તેણે જમીન પર પડેલા ખાલાના કંકડા પોતાના પગ
નીચે કચરી નાંખ્યા. નાસી જતું હોત તો ત્યાંથી એ નાસી શકત;
પરંતુ એ દહતાપૂર્વક ત્યાં ઉભો જ રહ્યો. થોડા પછુ ત્યાં સ્તબ્ધ જ
ઉભા હતા.

ત્યારે એનો કેસ ચાલ્યો અને એને માણી માંગવાને કહ્યું ત્યારે
એ કહે: “માણી ? ધર્મ અને ઇસાના નામ પર કશુંક લાગતું હોય
ત્યારે એક તો શું પણ મારાં સંકેડા જીવન કુરબાન કરવાને તૈયાર છું.”

ચીસ સરખી નહિ

આવી નિર્બચતાથી એકલેદોકલ માણસ તો આણું કાપું ન
જ કરી શકે એમ અધિકારીઓને લાગ્યું. એટલે તેના સાથીદારોનાં
નામ કદાવવાને માટે તેને ખૂબ ખૂબ કષ્ટ આપવામાં આવ્યું. પણ
એ કામમાં એનું કોઈ સાથી જ ન હતું; પછી એ કોનું નામ
જણાવી શકે ?

એટલે તેના મ્હેમાં લાકડું નાંખી તેને બળરમાંથી બસડતો ખેંચી ગયા અને અમાનુષિપણે તેનો બળ લીધો. બરદે-ડે જીવનની છેલ્લી ઘડી સુધી કુખનો ચિત્કાર પણ નહોતો કર્યો.

ન્યાયાધીશ પણ રડે છે !

બીજા વર્ષે ઓગિયર નામના ગૃહસ્થને મઠમાં ન જતાં ઘેર પ્રાર્થના કરવા માટે સ્ત્રીપુત્રાદિ સમેત પકડવામાં આવ્યો. એણે પોતાનો ગુન્હો કબૂલી લઈ કહ્યું, “અમે મૂર્તિપૂજા નથી માનતા એટલે જ અમે મઠમાં નથી જતા.”

ધર આગળ તમે કેવી રીતે પ્રાર્થના કરો છો તેમ પૂછતાં ઓગિયરના નાનકડા બાળકે કહ્યું “અમે ઘૂંટણીએ પડી ભગવાનની પ્રાર્થના કરીએ છીએ અને ફરેલાં પાપ માટે ક્ષમા માંગીએ છીએ. અમારા રાજાનું રાજ્ય વધે અને એનું જીવન શાંતિમય અને તેવી અમે તેને અરજ કરીએ છીએ. પરમાત્મા અધિકારીઓની પણ રક્ષા કરે એવું પ્રાર્થવા પણ અમે ચૂકતાં નથી.”

આ નાનકડા બાળકનું નિખાલસ બોલવું સાંભળી ન્યાયાધીશની આંખોમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. પણ એના પિતાને તેમજ એના મોટા ભાઈને જીવતા બાળી મૂકવાની તો એ ન્યાયાધીશે આજ્ઞા આપીજ; તેમ કસ્વાની એને ફરજ પડી. રે નોકરી, રે પૈસો !

પાકરીનું પાછપણું

બળતાં બળતાં એ મોટા છેકરાએ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું: ‘હે પરમ પિતા ! ઇશુના નામ પર અમારા જીવનબચિનો સ્વીકાર કરો.’

તે સાંભળતાં જ આમ સળગાવનાર પાકરી ધૂધવાઈ ઉઠ્યો: ‘બહાશ ! જુદા ! તારો પિતા તો સમતાન છે, પરમેશ્વર નહિ.’

અગ્નિની ત્યાગીઓ વધતાં છેકરાએ ફરીથી ચિંતિત થયું:

‘જુઓ, જુઓ, પિતાજી! આપણે માટે સ્વર્ગનાં દાર ખુલી રહ્યાં છે. સત્યને માટે પ્રાણાર્પણ કરવામાં શોક શો? આપણે તો હસતાં હસતાં ઈશ્વરના નામ પર કુર્યાની કરવી ઘટે.’

એટલે તો પાદરી ખૂબ જ ચિદાયો: ‘લખાડ, જૂઠ્ઠા! તારે માટે તો નરકનાંજ દાર ખુલ્યાં છે.’

આઠ દશ દિવસ પછી ઓગિયરની પત્ની અને તેના નાના પુત્રને પણ ખાળી મૂકવામાં આવ્યાં.

અરેરાટી પણ નહિ!

એક દિવસ ટિટલમેન એક ઘરમાં ધૂર્યો અને એક ગૃહસ્થની તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિ સાથે ધરપકડ કરી. તેના ચાર પુત્રોમાંથી બે પુત્રો તો નવ વિવાહિત હતા. તેમની નવવધુઓની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી. તેમના ઉપર ઘેરબેઠાં ‘બાયબલ’ વાંચવાનો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો. આ કરપીણ ન્યાય આપતાં તેના દિલમાં જરીયે અરેરાટી ન વહ્ણી. આ પ્રમાણે કેટલાયને ચરણામૃત ન પીવા માટે, ઘરમાં પ્રાર્થના કરવા માટે કે બાયબલ વાંચવા માટે તેમજ મૂર્તિપૂજન ન કરવા માટે પકડી હંમેશાં અગ્નિને સ્વાધીન કરવામાં આવતા હતા.

ધન્ય, નેધરલાંડ!

સ્પેનમાં સુધારકો ગુમપણે રહેતા એટલે એમનો પત્તી ન મળતો. નેધરલાંડ ને સ્પેનમાં એટલોજ તકાવત. નેધરલાંડના લોકો છડેચોક ધર્માધતાનો વિરોધ કરતા. કશું ગુમપણે ન કરે. પકડાઈ જતાં જુકું પણ ન બોલે. એટલે નેધરલાંડમાં ધરપકડ અને અગ્નિકુંડનો દોર પૂર દમામમાં હતો. શિક્ષિયના શબ્દોમાં કહીએ તો નેધરલાંડનું ‘ઇનકિવિઝિશન’ સ્પેન કરતાં બારે દૂર ને બચંકર હતું.

બાપથી સવાયો બેટો!

જનતા ‘ઇનકિવિઝિશન’ ના અત્યાચારથી કંટાળી હતી.

સરદારોનો અને લોકોનો તે સાથે સખ્ત પોકાર હતો. જાણે તે ચાર્સના સમયથી અસ્તિત્વમાં હોય, પણ નેધરલેન્ડવાસીઓએ કાંઈએ તેના ‘કાનૂન’ તરીકે સ્વીકાર નહોતો કર્યો. લક્ષ્મણજીને ઓનિંગન પ્રાંતોમાં તો ‘ઇનકિવિઝિશન’નું નામ પણ નહોતું. ગ્રીક્સનેડ પ્રાંતે તો ચાર્સના અધિકારમાં આવતાં જ ‘અમારે ત્યાં ‘ઇનકિવિઝિશન’ નો અમલ શરૂ નહિ જ થાય’ તેમ શરત કરાવી હતી. જુએન્ટ પ્રાંતે પોતાનાં કાંડાં ખાવડાંનાં જોરે ‘ઇનકિવિઝિશન’ ને ધૂસવા જ નહોતું દીધું. પરંતુ શીલિપે કશાની દરકાર જ ન કરી. એણે તો પોતાના સર્વ પ્રાંતોમાં ‘ઇનકિવિઝિશન’નો દોરદમામ ચાલુ કરી દીધો.

એમાં નવું શું ?

નેધરલેન્ડવાસીઓ પોતાનો તિરસ્કાર કરે છે, એ વાતથી ઐનવિલ્લ અજાણ ન હતો. આગેવાન સરદારો સાથે તો એને ઝગડો શરૂ થઈ ગયો હતો. તે બર્મિંગ્હામ ને વિગ્લિયસની સલાહ પ્રમાણે સર્વ કામ કરતો, એટલે ડચેસ ઓફ પરમા પણ એના કામ પર નારાજ હતી. ડચેસે તે સંબંધમાં શીલિપને લખ્યું કે ‘ઐનવિલ્લે તો મને બાળકની જેમ રમાડવા જ માંડી છે.’ શીલિપને મન આ કાંઈ નવી વાત નહોતી. ઐનવિલ્લના હાથનું રમકડું અને તેવી હતી એટલા માટે તો તેને નેધરલેન્ડનું મુકાન સોંપવામાં આવ્યું હતું; એ વસ્તુની એને બિચારીને ક્યાંથી ખબર ? શીલિપના ઐનવિલ્લ પર ચારે હાથ હતા. એ તેનો સ્વામીભક્ત સેવક હતો.

એક હિંમતવાળ

વેલેશિયાના સખા મારકવીસ બર્મિંગ્હામને જુલ્મ જહાંગીરી પર ધણે તિરસ્કાર હતો એટલે તે પોતાની જાગીરની બહાર જ રહ્યાં કરતો. ઐનવિલ્લે એના વિરુદ્ધમાં શીલિપને એક પત્ર લખ્યો કે “સરદાર બર્મિંગ્હામ આપણે વિરોધી છે. તે જ્યાં ને ત્યાં કહેતો ફરે છે કે ધાર્મિક વિચારો

સંબંધમાં પ્રાણ લેવો એ ન્યાય નથી. અમારા અધિકારીઓજ એવા હોય ત્યારે ધાર્મિક કાર્યોમાં ક્યાંથી સફળતા મળે ?”

અમે બળવો કરીશું

એ વખતે એનવિલને ખબર મળી કે વેલેશિંસમાં એ પાદરીઓ નવા પંથનો પ્રચાર કરી રહ્યા છે. એમને તરતજ પ્રાણદંડની શિક્ષા ફરમાવી. દેશમાં એમરે દવ લાગ્યો હતો. ધાર્મિક વિચારોને માટે કુરખાન થઈ જનારની દેશભરમાં જય બોલાતી હતી. આ લોકપ્રિય પાદરીઓને પ્રાણદંડની સજા કરવામાં આવી છે એ વાત પ્રસરી જતાં સારોયે દેશ બળભળી ઉઠ્યો. પાદરીઓ ગિરફતાર થતાં જ રોજ રોજ તે સામે વિરોધ દર્શાવનારી સભાઓ થવા લાગી. હંમેશા મોટાં મોટાં ભવ્ય સરઘસો નીકળવા લાગ્યાં અને જ્યાં પાદરીઓને કેદ પૂરવામાં આવેલા હતા ત્યાં માનવમેદની ઉભરાવા લાગી. લોકો જેલ બહારથી ચિઠ્ઠાઈ ચિઠ્ઠાઈને બરાડા પાડતા કે: જરાયે ન મહારાશો. તમને બાળી મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતાં જ અમે બળવો ઉઠાવીશું અને તમને છોડાવીશું. ૭ સાત મહિના સુધી બળવાના ભયે અમલદારો પાદરીઓને ન બાળી શક્યા. અને એક દિવસ તેમણે પાદરીઓને બાળી મૂકવાને સર્વ તૈયારી કરી પણ લોકો ધાંધલ કરી પાદરીઓને લઈ ગયા.

કેતલ, બસ કેતલ !

લોકો પાદરીઓને છોડાવીને લઈ ગયાની ખબર જાણેલ પહોંચતાંજ એનવિલને કોષ ભભૂકી ઉઠ્યો. એણે વેલેશિંસના બળવાવાદી લોકોને ઠેકાણે લાવવાનો નિર્ધાર કર્યો. તરત જ ત્યાં લશ્કર મોકલી હળરો માણસોની દલેઆમ કરવામાં આવી. પેલા છૂટેલા પાદરીઓમાંથી એક હાથમાં આવ્યો તેને તરતજ બાળી મૂકવામાં આવ્યો. બીજો ક્યાંક જાગી મર્યો, જેણેમાં પશુ એટલા માણસોને ગોંધવામાં આવ્યા હતાં

કે લાં હવે જન્મ નહોતી.

પ્રચારનાં હથિયાર

આવા કરડા જનથી લોકો એનવિલ પર બળતા જ આવ્યા. આજે તો વર્તમાનપત્રો પણ સરકારના અધ્યાપી વર્તન સામે અવાજ ઉઠાવી શકે છે. તે જમાનામાં તો વર્તમાનપત્રો નહોતા. પરંતુ દરેક શહેરની ગલીએ ગલીએ 'વક્તૃત્વમંડળ' નામની સંસ્થા હતી, તે પ્રભુ નો અવાજ રજૂ કરતી. તેના તરફથી યોગ્યતા સભાઓમાં સરકારના અન્યાય અને દૂરતાનાં વિવેચનો થતાં, મહતો અને મોટાની મજાક ઉડાવવામાં આવતી. એનવિલને તો એવો બનાવવામાં આવતો કે ન પૂછો વાત.

એ રાજાઓની અને વ્યાખ્યાનોની ભાષા ધણીજ અસમ્ય અને અને અપ્રતીક્ષ હતી, અને ભાષણકર્તાઓ પણ કારીગર ને મજૂર વર્ગમાંથી હતા. લાં કવિઓ ને સાહિત્યકારોના સાહિત્યવિનોદને સ્થાન નહોતું.

એ મંડળોને બંધ કરવાને એનવિલે ધણો પ્રયત્ન કર્યો. એને માટે નવા કાનૂનો બનાવવામાં આવ્યા; શીલિપને લખ્યું; ફોસિઓ દેવાઈ; ધણું ધણું ક્યું પણ કાંઈ ન વળ્યું. લોકોની મજામતા એવી હતી કે ભલે જન જન પણ એનવિલની તો ખરોખર ખબર લેવી આવતી વાત વધતીજ ચાલી.

એક ઠાણિય

એક દિવસ એક માણસ એનવિલના હાથમાં અરજી આપીને આવ્યો ગયો. એ અરજીમાં કંઈ ફરિયાદ કે પ્રાર્થના નહોતી. એનું એને ખૂબ ગમ્યો દેવામાં આવી હતી. એક કઠામિત પણ દોર્યું. તેમાં ઇકાં સેવતી ખરબી દોરવામાં આવી હતી. તે ઇકાંઓમાંથી મોંના બહાર નીકળ્યું માથું બહાર નીકળ્યું લોચ, કાંઈના પગ બહાર નીકળ્યા.

હોય, કોઈના હાથ બહાર નીકળ્યા હોય અને-જાણે બહાર નીકળવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય તેવો દેખાવ હતો. એનવિલના માથા પર સયતાનનું ચિત્ર હતું અને તેના મ્હોં સામે લખ્યું હતું કે 'એનવિલ મારો વ્હાલામાં વ્હાલો દીકરો છે. હે લોકો ! તમે એનું કશું માનો.''

સા. ૧. માત્ર ખુશામતીયા

એ અપમાન કરતી ટીખળી કવિતાઓ દિવાલો પર ચોંટાડાતી તથા જનતામાં ફેરે હાથે વહેંચાતી. આ નજવી જણાતી વાતોથી લોકોમાં અજબ જુરસો પ્રગટ થતો, અને એનવિલ તેમજ 'ઈનકિવ-ઝિસન' ના વિરોધમાં દાવાનળ પ્રસર્યે જ જતો. એક કવિતા તો એવી સખ્ત પ્રગટ થઈ કે એ તમે ઉપર થઈ ગયો. લખનારને શું કરે ને શું ન કરે એમ એને થયું. એણે શીલિપને લખ્યું કે 'આ કામ મારા વેરી રિનાડનું જ છે એમાં મને શક નથી. અને એમાં એંગ્મેન્ટ, મૈસપ્રીલ્ડ વગેરે સરદારોનો પશુ હાથ દેખાય છે.'

બધા સરદારોને એના પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. એંગ્મેન્ટ, ઓરૅજ અને હોર્ન તો એના ખુલ્લા વિરોધી હતા. એમણે શીલિપને પશુ તે સંબંધમાં લખ્યું હતું. મૈસપ્રીલ્ડ અને તેના દીકરાઓ પશુ તેમની સાથે મળી ગયા હતા. એયરશોટ ને અરૅબર્ગ તેમને મળ્યા નહોતા પશુ તેમની સહાનુભૂતિ એનવિલ તરફ નહોતી. ખુશામતીયા વિના કોઈ એનું સાક્ષી ન હતું.

લોલો તણાયા—

ડૉક્ટર વિગ્લિયસ નેધરલેન્ડમાં સારો વિદ્વાન ગણાતો. એને ટટોહિસાદ પસંદ નહોતાં. એ 'ખૂની કાનૂનો'ના પક્ષમાં હતો પશુ પોતાના દેશવાસીઓનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મિત્રજન પશુ ઓળખતો. સમજતો, કે લોકોએ માત્રા મૂકી નથી ત્યાં સુધી જ આ બધું જાણવાનું છે, શીલિપના અભ્યાસ દ્વારા લોકોને કંઈ રસ્તે વાળી રચા હતા.

તે એ જોઈ શકતો. રાજસભાના પ્રમુખ થવું એટલે જનતાના ઉત્ત કોધને પાત્ર થવું એ એ સમજતો. અત્યાર સુધીમાં એણે પોતાના ખિસ્સા પર કેટલીયે વાર કાપ મૂક્યો હતો-ફિપિયા જોડ્યા હતા. હવે વધારે જોખમ જોડવાનો તેનો દરિદ્રો ન હતો. હવે પેનશન લઈ શાંતિમય જીવન ગાળવાની એની ઇચ્છા હતી. તે સંજ્ઞા તેણે લાગીયે વાર શીલિપને લખ્યું પણ તેણે ન માન્યું. પગાર વધારીશું એવો જવાબ મળ્યો. એટલે લોભી ડોક્ટર એ પદ પર કાયમજ રહી અને ટ્રેનવિલનો મિત્ર બન્યો. પરંતુ બાવિ તોફાનમાંથી બચવા માટે સરદારો તથા ટ્રેનવિલ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાના પ્રયત્નો પણ ચાલુ જ રાખ્યા. સત્ય અને અસત્ય વચ્ચેના સુખદ માર્ગની શોધમાં એ રચ્યો પચ્યો રહેલો પણ એ માર્ગ તો ભૂમિતિની કલ્પિત રેખા સમો છે, મળવો જ અસંભવિત.

ગપગોળો

ટ્રેનવિલે આરેંજ ને એન્જીનના વિરોધની પરવાજ ન કરી. હંમેશા તેમને ઉતારી ધાડવાના જ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. કોઈ કામમાં એમની સલાહ ન લેતો. વિગ્લિયસ અને પરમાની સાથે મસલત કરી પોતાની મરજી મુજબ કામ કરતો. પોતાના તેમજ બીજા સરદારોના સંજ્ઞામાં ટ્રેનવિલ શીલિપના કાન લાંબેરે છે તેવી આરેંજને ચાંકા હતી. વળી પ્રજામાં એવી આફવા જુદી હતી કે ટ્રેનવિલે દેશના સાત આઠ મુખ્ય સરદારોને દેહાંત દંડની સજા કરવા શીલિપને લખ્યું છે. વિશેષમાં જણાવ્યું છે, કે તેમ નહિ અને ત્યાં સુધી નેધરલેન્ડમાં શાંતિ થવાની નથી. આ આફવા જુદી છે એમ સમજાવવાને પરમા અને ટ્રેનવિલે બારે પ્રયત્ન કર્યો, પણ ભોક્કા માનેજ નહિ. તે સંજ્ઞામાં પછી ટ્રેનવિલે શીલિપને લખ્યું, અને 'એવી સચના ટ્રેનવિલ તરફથી મળી નથી,' તેવું ભોક્કાને સમજાવી દેવા વિનંતિ કરી. શીલિપે ભોક્કાને તેમ સમજાવવા પરમાને લખ્યું. સાથે એ પણ લખ્યું કે એ વાત હું

બલું પું. જ્યાં સુધી પાંચ દસ કમળખત સરદારોને ધણી પર
અણવવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી શાંતિ થવાની જ નથી,

નિર્દય પણ નિર્ભય

ત્રેનવિઠ સંબંધે લોકોમાં કંઈ કંઈ અપ્રજોગા ચાલતા. કોઈ
કહેતું કે એણે બે હાથ જોડી ઓરેજ પાસે પ્રાણ ભિક્ષા માગી
છે. કોઈ કહેતું કે એજોન્ટને ચરણે પડીને તેણે જીવતદાન માગ્યું
છે. એને મારી નાંખવાની તો કેટલીયે વાર ધમકી અપાઈ. પણ એ
સ્વભાવે નિર્ભય હતો. શહેરની બહાર એક સુંદર પુષ્પોદ્યાનમાં એનું
મકાન આવેલું હતું. એકલદોકલ કે એકાદ બે નોકરોની સાથે રોજ
રાત્રે શહેરની સ્ત્રીઓમાં થઈ પોતાને મકાને એ જતો અને નિર્ભય-
તાથી પોતાનું નિર્દય કામ કર્યું જતો.

સુડી વચ્ચે સોપારી

એટલામાં ક્રાંસમાં બળવો ઉઠ્યો. શીલિપે સંધિની શરતો મુજબ
ત્યાંના રાજાની કુમકે ફોજ મોકલી. પરમાને તેણે લખ્યું કે ઝોઝામાં
ઝોઝા બે હજાર સૈનિકો નેધરલેન્ડમાંથી ત્યાં મોકલવા. આ સંબંધમાં
રાજસભામાં વાટાઘાટ ચાલી ત્યારે સખ્ત વિરોધ થયો. ડોક્ટર
વિગ્લિયસ ને બક્ષોન્ટ જેવાએ પણ વિરોધ કર્યો. અતે સિપાઈ-
ઓને બદલે રૂપિયાની મદદ કરવી એવી સમજૂતી થઈ. ક્રાંસની પ્રજાને
કમ્પડવા માટે નેધરલેન્ડવાસીઓના ખિસ્સા પર કાપ મૂકાયો.
ખિસ્સારી ડયેસ એક પરમાની બરી દલા હતી. એને તો સુડી વચ્ચે
સોપારી જેવું હતું. એક બાણ નેધરલેન્ડની જનતા તથા સરદારો;
બીજા બાણ શીલિપ અને ત્રેનવિઠ. કેમ કાચ કરવું એજ એને
સમજાતું નહોતું. પંચાયતો એકત્ર મળી નેધરલેન્ડની દલા પર વિમાર
ફોરે એમ એ ધમકીની પણ શીલિપ ને ત્રેનવિઠ પંચાયતોને એકત્ર
ફેરવાનીજ વિરુદ્ધ હતા.

એકઠા વિનાના મીઠા

પછી 'ગોલ્ડન ફ્લીક' ની બેઠક બોલાવવામાં આવી. ત્યાં આવેલા સર્વ સરદારોએ નેધરલેન્ડની સાંપ્રત દશા પર વિચાર કરવો શરૂ કર્યો. સરકાર તરફથી ડોક્ટર વિગ્લિયસે સુંદર ભાષણ કર્યું અને નેધરલેન્ડના અસતોષનાં કારણો દર્શાવ્યાં. તે અસતોષ દાખવાના ઉપાયો પણ તેણે બતાવ્યા. પરંતુ મુખ્યમાં મુખ્ય કારણ સંબંધે તો કોઈ ચર્ચા જ થઈ નહિ. તે કારણ તે 'ઇનકિવિઝિસન.' પછી તો આમ તેમ ચર્ચા કરી, સરદારોએ વિચાર કરી ઉત્તર આપવો એમ ઠરાવી બેઠક વિસર્જન થઈ. સરદારોનો અસતોષ ગયો નહિ. તેમણે બેથું કે 'ઇનકિવિઝિસન'ના મુખ્ય પ્રશ્નને તો કોઈ છેડતું જ નથી.

સભા વિસર્જન થયા પછી ઓરેન્જે વિગ્લિયસ ને ઐનવિથ સિવાયના સર્વ સરદારોને પોતાને ત્યાં એકઠા કર્યા. મસલત શરૂ થઈ. કોઈએ ઐનવિથનો પક્ષ લીધો. કોઈએ તેનો વિરોધ કર્યો. ખૂબ વાટાવાટ આવી પરંતુ કોઈ નિર્ણય પર આવ્યું નહિ.

ચોકડો જવળ

થોડે દિવસો વળી પાછી બેઠક મળી. પરમાએ "ઇનકિવિઝિસન" ના વિરોધી પક્ષ ને ઐનવિથના પક્ષ વચ્ચે સમાધાન કરાવવાને પ્રયાસ કર્યો, પણ પરિણામ શૂન્યજ. માત્ર એક વાત નક્કી થઈ: પંચાયતોને રૂપિયા માટે વિનંતિ કરવી ને નેધરલેન્ડની અવદશાનો ખ્યાલ આપના શીબિર પાસે એક પ્રતિનિધિ મંડળ મોકલવું.

પંચાયતો પાસે રૂપિયાની માંગણી થઈ ત્યારે ક્રાંસનો મળવો કશી જવાની તૈયારીમાં છે એટલે રૂપિયા નહિ મળે એમ સાફ સાફ તેમણે પરખાવી દીધું. આ જવાબ ઐનવિથને ખંજરના ધા સમો લાગ્યો. જેમાં ને તેમાં માથું ચારવાની પંચાયતોને ફરેવ પડી છે એમ તે કહેવા લાગ્યો.

હોર્ન બીધા, મોન્ટની નહિ

સ્પેનમાં પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા માટે હોર્નના ભાઈ મોન્ટનીની વરણી થઈ. એ ઓરેંજનો મિત્ર અને ગ્રેનવિલનો કઠો વિરોધી હતો. પોતે રોમન કેથોલીક હતો છતાં 'ઇનકિવઝિશન'ના અભ્યાસારો તેનું દ્વિધ હવમચ્યાવી મૂકતા. પહેલાં તો હોર્નને મોકલવા સંબંધી વાટાઘાટ ચાલેલી, પરંતુ ગ્રેનવિલના સંબંધમાં બોલતાં શીલિપનો ગુસ્સો એણે અનુભવ્યો હતો. ફરીથી તેના સમક્ષ એના વિરુદ્ધ બોલતાં તે શું કરે ને શું ન કરે એ કાંઈ કહી શકાય નહિ. એટલેજ એણે શીલિપ પાસે જવાનું ન સ્વીકાર્યું. પણ મોન્ટની ગાંજ્યો જાય તેવો નહોતો. એ હોર્નથી પણ વધારે ચતુર હતો.

ભંભેરણી !

ગ્રેનવિલ હંમેશા બધા સરદારોના વિરોધમાં શીલિપને કાન ભંભેરણી કર્યા કરતો. “સરદારો પરમાને ગણુતાજ નથી. તેઓ કહે છે, કે અમારી સંમતિ વગર પોપનો હુકમ મેળવી નવા મઠોની સ્થાપના કરનાર શીલિપ તે કોણ ? અમને પૂછ્યા વગર એ હવે નેધરલેન્ડમાં શું કરી શકે છે તે તો જોઈએ; એ લોકો આજ કાલ ખુબ દેવાદાર થઈ ગયા છે. લેણુદારો લેણું વસુલ કરવા જાય છે ત્યારે કહે છે કે શીલિપે અમને હજુ પગાર આપ્યો નથી; પછી અમે ક્યાંથી આપીએ ? આ પ્રમાણે આપને બદનામ કરે છે, ને જનતાને ઊંચકરી પોતાનું કામ કાઢી લેવા માગે છે—જનતાના હિત માટે જ તેઓ એ બધું કરે છે તે તો દેખાવ માત્ર છે. બનાવટ છે. એમને નાણાં જોઈએ છે ને સત્તા ય જોઈએ છે. આપના પર એમને તિરસ્કાર છે અને આપનો અધિકાર છીનવી લેવાની એમની ઇચ્છા છે. એકાદે તો એમ પણ કહ્યું હતું કે શીલિપ કરતાં તો બીજો કોઈ રાજા હોય તો સાકં, એવી અને બીજી મળી છે. એનું નામ હું નથી જાણતો.”

પણ ખબર મને એગ્રોન્ટના વિશ્વાસુ માણસ મારફતે મળી છે. એગ્રોન્ટ બોહીમિયાના રાજાને તે સંબંધે પત્ર લખી રહી છે એવી વાત પણ ચાલે છે, પણ મને તે ગપ્પું જ લાગે છે. નેધરલેન્ડ પર નજર કરવાનીયે બોહીમિયાના રાજામાં હિંમત નથી. વળી બળવો ઉઠવાની વાતો પણ ચાલે છે પણ એ વાતોમાં મને તો કંઈ સત્ય લાગતું નથી.”

ગ્રેનવિલ ખૂબ ચતુર હતો. એને એગ્રોન્ટનું જ નામ ભેરવવું હતું પણ તે ખૂબીથી ભેરવવું એવી એની ઇચ્છા હતી. હોર્નના સંબંધમાં પણ એણે તેવું જ ગોળ ગોળ લખ્યું: ‘ધણે સારો માણસ છે પણ ઓરેંજ વગેરે સરકારોની ઉશ્કેરણીને લીધેજ તે તેમની સાથે બળી ગયો છે.’ બધા સરકારો ‘ઈનકિવઝિશન’ની વિરૂદ્ધ છે એ વાત ગ્રેનવિલ ન લખતો. સરકારો સ્વાર્થી અને સત્તાસોબી છે એમ જ એ દર્શાવતો. મોન્ટની રપેન આવે ત્યારે તેની સાથે કેમ વર્તવું તે સંબંધમાં પણ એણે શીક્ષિપને લખ્યું.

બેઠનીતિ શા ધર્મ

પછી પરમા અને ગ્રેનવિલે શીક્ષિપની સંમતિ લઈ સરકારોમાં ફાટફુટ પડાવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. સરકારી તિજોરીમાં એગ્રોન્ટ કરતાં ઓરેંજના વધારે રૂપિયા હતા, છતાં એગ્રોન્ટને વધારે રૂપિયા અપાયા. કારણ એજ, કે એથી એગ્રોન્ટ ને ઓરેંજનાં દિલ પરસ્પર ખાટાં બને.

રોમમાં રાજાની પસંદગી થવાની હતી અને ઓરેંજ ત્યાં જવાનો હતો. પણ એયરશાહને ત્યાં મોકલી ઓરેંજનું અપમાન કરવામાં આવ્યું. ઓરેંજ હમેશાં વિચારમગ્ન જ રહેતો હોવાથી તે કાવતરાં-ખોર છે એવી શંકા શીક્ષિપના હૃદયમાં ઉદ્ભવી. ઓરેંજનું દિલ વાંચવાનો એણે ખુબ પ્રયત્ન કર્યો પણ એના ઉરબેદ તે નજ

ઉડેલી શક્યો.

વિલિખ બળા ખાઈવે છે

મોન્ટની રપેન પહોંચતાં જ શીલિપે તેનો સારી રીતે આદર સત્કાર કર્યો. ગ્રેનવિલના લખ્યા પ્રમાણે એણે મોન્ટનીને સમજાવવા માંડ્યો. “રપેનનું ‘ઇનકિવઝિશન’ નેધરલાંડમાં સ્થાપિત કરવાની મારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. ‘નવા કાનૂનો’ નો અમલ શરૂ કરવામાં ગ્રેનવિલનો જરાયે હાથ નથી. એમાં એની સંમતિ પણ નહોતી લેવાઈ. નેધરલાંડમાં ‘ઇનકિવઝિશન’ સ્થાપવાની મારી ઘણા વખતથી ઇચ્છા હતી. હું ઇંગ્લાંડમાં મેરી સાથે લગ્ન કરવાને ગયો ત્યારે મેં એ સંબંધમાં બર્મનને વાતચિત કરી હતી. ગ્રેનવિલ સરદારો માટે કોઈ દિવસ કાંઈ લખતો જ નથી. નેધરલાંડ પર મને અત્યંત રુદ્ધ છે. લોકો ધર્મશ્રદ્ધાળુ બને એટલા માટે જ—કેવળ એમના જ હિતને ખાતર—મેં નેધરલાંડમાં ‘ઇનકિવઝિશન’ની સ્થાપના કરી છે.”

મૃત્યુમાંથી જવાબ

મોન્ટનીએ શીલિપની વાતો સાંભળી પણ એથી એને સંતોષ ન થયો. તેણે કહ્યું કે “ગ્રેનવિલ ખુબ જ સ્વેચ્છાચારી ને લાલચુ છે. દેશભરમાં એને માટે એમ જ બોલાય છે. ‘ઇનકિવઝિશન’ના અભ્યાસારો જોડે જનતા ખળભળી ઉઠી છે. નવા મઠો પ્રત્યે સૌનો તિરસ્કાર છે. ગ્રેનવિલ, ‘ઇનકિવઝિશન’ અને નવા મઠો એ જ નેધરલાંડના અસંતોષનું મૂળ છે.” આવું સાફ સાફ કહી દેવા માટે જ આગળ ઉપર મોન્ટનીને મૃત્યુની બેટ લેવી પડી.

સને ૧૫૬૨ના ડીસેમ્બરમાં મોન્ટની નેધરલાંડ પાછો ફર્યો. એણે રાજસભાને શીલિપનો ઉત્તર સંભળાવ્યો: “સરદારોએ ધર્મરક્ષણમાં મને મદદ કરી અને જે સરદારો મારા હુકમનું પાલન કરશે તેમનો પગાર હું મોકલી આપીશ, એમ શીલિપે કહાવ્યું છે.”

છલસે પાઠસે

આ સાંભળતાં જ ઓરેંજની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. એને પૂરી ખાત્રી થઈ કે શીલિપની ઇચ્છા નિર્દોષ નેધરલાંડવાસીઓના લોહીની નદીઓ વહાવવાની છે. તેણે વિચાર્યું કે હવે વધુ વખત આમ ન ચાલવું જોઈએ. નેધરલાંડમાં ક્યાં તો એનવિલ રહે કે હું રહું. એક મ્યાનમાં બે તલવાર નહિ સમાય. એગ્મોન્ટ, હોર્ન, મોન્ટની, બર્ધન વગેરે સરદારોએ ઓરેંજને સર્વ પ્રકારે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું.

સને ૧૫૬૩ની ૧૧મી માર્ચ ઓરેંજે હોર્ન તથા એગ્મોન્ટને મળી શીલિપને એક કાગળ લખ્યો: “અત્યાર સુધી અમે આપની સેવા સંપૂર્ણ વફાદારીથી ઉઠાવી છે પરંતુ એનવિલ જેવા માણસના હાથે વારંવાર અપમાન અમ્યા પછી એ રીતે કામ કરવું અસંભવ થઈ પડ્યું છે. જનતાને જે અમે સમજાવી ન હોત તો આજે એનવિલનું શું થયું હોત તે અમે કહી શકતા નથી. તેના તરફ નેધરલાંડવાસીઓની અત્યંત ધૃષ્ટા છે. આ સંબંધમાં અમે પહેલાં પણ આપને એક કાગળ લખ્યો હતો. પછી ભલે એક જાણને ખૂશ કરી આખી પ્રજાને નારાજ કરવી હોય તો આપની મરજી. અમે સત્તા-લોભી છીએ એમ આપને કહેવામાં આવે છે. અમને સત્તાની ભૂખ જરાયે નથી. અમે આજથી રાજસભામાંથી રાજનામાં આપી અમારો ઓહો છોડીએ છીએ.”

એયરશોટ, અરેંબર્ગ ને બર્ડમોન્ટ સિવાયના બધા સરદારોએ આ પત્ર પસંદ કર્યો. છતાં આવા કડક પત્ર પર સહી આપવાની ઓરેંજ, એગ્મોન્ટ ને હોર્ન સિવાય કોઈની હિંમત ન ચાલી. બર્ધન ને મોન્ટની જેવા પણ આ કાગળ પર સહી કરવાનું સાહસ ન ખેડી શક્યા.

એગ્મોન્ટ ને હોર્ન બારે ત્રીખા સ્વચ્છવના હતા. આવા

કાગળનું શું પરિણામ આવશે તેનો વિચાર સરખો પણ એમણે ન કર્યો. પણ ઓરેંજે તો પરિણામનો વિચાર કર્યા પછી જ એના પર સહી કરી હતી. તે સમજતો હતો કે જગતના એક સાધનસંપન્ન નરરાક્ષસ સાથે હું બાથ બીડી રહ્યો છું. એગ્રેમેન્ટ તો એટલો જુરસામાં હતો કે અરેંબર્ગ ને એયરશોટે સૌની હાથે હા ન કહી એટલે ખૂબ ઉકળી ઉઠ્યો. તે જ્યારે ત્યારે કહ્યા કરતો કે સૌ સંપ કરો ને હાલના શાસન સામે જળારી દિલચાલ મચાવો. સંપ વિના સ્વાતંત્ર્યસિદ્ધિ અશક્ય છે.

આથી પડયા

પણ આ વાત કાંઈ ઢાંકી રહે ? દેશભરમાં આ પત્રની હકીકત પ્રસરી ગઈ અને ખળભળાટ થઈ રહ્યો. એગ્રેમેન્ટના કોધનો તો પાર નહોતો. પરમાની સમક્ષ જ એણે અરેંબર્ગની ખબર લઈ નાંખી અને તેને કહ્યું ‘આ વાતનો જ્યાં ત્યાં શંખ ફૂંકનાર તું જ છે.’

‘હું એ સંબંધમાં કાંઈ જાણતો નથી’ અરેંબર્ગે શપથ-પૂર્વક જણાવ્યું.

‘નહિ, તેં જ વિશ્વાસઘાત કર્યો છે.’

‘મેં વિશ્વાસઘાત કર્યો હશે તો એનો જવાબ મારી તલવાર આપશે.’

બે ઘરનો પરોણો ભૂખે મરે

આમ તડાતડી થતાં બંને ઉછળ્યા. સોફો વચ્ચે પડયા ન હોત તો એકાદનું આવી જ બનત. એગ્રેમેન્ટ જુરસાથી આંધળો બન્યો હતો. એ શું બોલે છે ને શું નહિ તેનું એને જ્ઞાન નહોતું. એ સ્વભાવે સૈનિક હતો, રણવીર હતો; ઓરેંજના જેવો રાજનીતિજ્ઞ નહોતો. એના સંબંધમાં એનવિલ ને પરમા શીક્ષિતને ધણીજ ઠાનભંભેરણી કરતાં હતાં. બર્મોન્ટે પત્રનો વિરોધ કર્યો હતો ખરો, છતાં પોતાના

પુત્રોને સારી સારી નોકરીઓ મળવાનું વચન મળ્યાથી સરદારોના સામા પક્ષમાં લગવાની એની ઇચ્છા નહોતી. એનવિલને મળવાનું હવે તેણે છાંડી દીધું હતું. એક વરસ થયાં એ એની સાથે બીલકુલ બોલ્યો પણ નહોતો. પરિણામે એમ બન્નું કે અને પક્ષોને સતો-પવા જતાં એની દશા ચામાચીડીયા જેવી બની. એકે પક્ષને એના પર વિશ્વાસ નહોતો.

ટોદલે ચઢાવ્યા

છ મહિના પછી શીલિપે સરદારોના પત્રનો જવાબ આપ્યો: “મારા તરફનાં પ્રેમ અને શ્રદ્ધા માટે હું તમારા પર રાજ છું પરંતુ કોઈ જાતના કારણ સિવાય હું એનવિલને કેવી રીતે રજા આપું? એના અપરાધ સંબંધમાં તો તમે કોઈ ખાસ લખ્યું નથી. આ વાતનો નિકાલ પત્રવ્યવહારથી ન આવી શકે. તમારામાંથી કોઈ અહીં (રપેન) આવીને મને તે સંબંધમાં પૂરતી માહિતી આપી જાય તો ફીક.”

આન્થો પ્રસંગ કેમ ટાળી દેવો એ શીલિપને સારી રીતે આવડતું; એટલે સરદારોના પત્રની વાત એણે આમ ઉઠાવી. કોઈ વાતનો નિર્ણયાત્મક જવાબ તો એ આપતો જ નહિ. એ એના લોહીમાં જ નહોતું. નેધરલેન્ડમાં સૌ કોઈ એનવિલનો તિરસ્કાર કરે છે એ તે બરાબર જાણતો. શા કારણે તિરસ્કાર થાય છે તે પણ તેના ધ્યાન બહાર નહોતું. પણ એ નેધરલેન્ડમાંથી ન તો ‘ઇનકિવેઝિશન’ને અમલ ઉઠાવી લેતો કે ન તો એનવિલનો છડેચોક પક્ષ કરતો. એથી જ એણે એક સરદારને રપેન આવવાને લખ્યું. ડચેસને એણે લખ્યું: “હું સરદારોમાં ફાટકુટ પડાવવા માંગું છું. અને ત્યાં સુધી એગ્રીમેન્ટને જ અહિં મોકલવો. એ બિચારો સરળ માણસ છે. હું એને સમજાવી દઉંશ. એટલે એ આરેંજ વગેરેને છાંડી આપણને મળી જશે.”

“લુહારની દુકાન”

પણ શીલિપનો ઉત્તર મળતાં સરદારો અસંતુષ્ટ થયા. એનવિલ્લ બાપદાદે લુહાર હતો. એટલે ભોંટા એના ઘરને ‘લુહારની દુકાન’ને નામે ઓળખતા. કેટલાક સરદારોએ પત્ર વાંચીને કહ્યું: “ભાઈ, રાજો બિચારો શું કરે? આ પત્ર તો ‘લુહારની દુકાન’માંથી સલાહ મળ્યા પ્રમાણે લખવામાં આવ્યો હશે.” વાત સાચી હતી. એનવિલ્લે શીલિપને સચના આપી હતી તે પ્રમાણેજ તેણે ઉત્તર આપેલો. પરમાએ એગ્રેમોન્ટને કહ્યું કે ‘તમને રાજા મળવા ઇચ્છે છે.’

“મને જવાને વાંધો તો નથી પણ હું એ સંબંધમાં મારા મિત્રોની સલાહ લઉં; પછી વાત. કારણ કે પત્ર સૌની સલાહથી જ લખવામાં આવ્યો છે.” એગ્રેમોન્ટે જવાબ આપ્યો.

સીધો જવાબ

રાજા આમ તેમ સમજાવી સમય ગાળવા માંગે છે એ સરદારોને તેના પત્ર પરથી સમજાઈ ગયું. તેમણે ઓરેન્જ પાસે ઉત્તર લખાવ્યો કે “અમારામાંથી દરેક ત્યાં આવવાને માટે તૈયાર છે. પણ કેવળ એનવિલ્લના અપરાધ બતાવવા સારૂ જ ત્યાં-એટલે દૂર આવવું એ અમને જરૂરી નથી લાગતું. અમારી ઇચ્છા કોઈના દોષ બતાવવાની નહોતી અને નથી. અમે તો લોકોની ફરિયાદો સંબંધમાં જ આપને કાગળ લખ્યો હતો. અમને વિશ્વાસ છે કે અમારી પાછલી સેવાઓ જોતાં તે આપને સાચી લાગી હશે. કોઈની વિરૂદ્ધ હવે અમે કાંઈ પણ કહેવા માંગતા નથી. એના અપરાધ જાણવાની આપને ઇચ્છા હોય તો તે કાંઈ તપાસ કરતાં ન જણાય તેવા નથી. અમે હવે રાજ-સભાના સભ્ય તરીકે રહી શકતા નથી; કારણ કે કોઈના કૃત્યોની જવાબદારી અમારા સિર પર વહેરવાને અમે તૈયાર નથી.” આ પ્રમાણે ઓરેન્જે બધા સરદારો તરફથી પરમાને જણાવ્યું અને ઓરેન્જે,

એગ્રોન્ટ ને હોર્ન-ત્રણે જણાએ રાજસભામાં જવાનું બંધ કર્યું.

ત્રેનવિશ્વ પ્રત્યે સોક્રોનો એટલો બધો તિરસ્કાર છે કે તે અહીં રહીને આપની કાંઈ પણ જાતની સેવા કરી શકશે, નહિ એવો એક કાગળ હોર્ને રાજને લખ્યો. વળી જણાવ્યું કે આપ તેને બીજી જગ્યાએ મોકલી આપો તો સાહે, અમે સર્વ પછી ધર્મનું રક્ષણ કરવાને માટે તૈયાર છીએ.

ચાલનામું

ત્રેનવિશ્વના રહેવાથી નેધરલાંડમાં અસાન્તિનો દાવાનળ ભભૂકી ઉઠશે એમ પરમાએ પણ રાજને જણાવ્યું. પત્ર મોકલ્યા પછી સરદારોએ એક ફરિયાદઅરજી પરમાને આપી. “નેધરલાંડ હાલમાં અવદ-શામાં છે. નથી રાજનું બહું થતું કે નથી પ્રજાનું બહું થતું. તિબેરીનું તળાઉં આવી રહ્યું છે. દેશભરમાં અસતોષનો જીવાળ ચોમેર પ્રસરી રહ્યો છે. સરહદ પરના કિલ્લાઓ મરામતી વિના એમના એમ ખંડિયેર જેવા પડ્યા છે. સરકાર કરજદાર ચર્ક મજ દોવાથી. દેશના વ્યાપારીઓને પરદેશમાં કેદ કરવામાં આવે છે. પંચા-યતોની બેઠક મેળવીને સર્વ કામ કરવામાં આવે તો હજી સંજોગ સુધરે પણ ખરા. પરંતુ સરકારની તેમ કરવાની મરજી જણાતી નથી. તેથી અમે રાજસભામાં આવવું બંધ કર્યું છે. આપ એનો જુદો અર્થ કરીને માફ ન લગાડશો. અમારા પ્રાંતોમાં સરકારનું કામ અમે ચલાવ્યાં કરીશું. વળી આપની બીજી સેવાઓ માટે પણ અમે તૈયાર છીએ.”

સરદારોનો આ કાગળ મળતાંજ, રાજએ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વાત ટાળવા માંડી. એણે એ પત્ર ડયુક ઓફ એક્સવાને મોક-લ્યો ને તેની સલાહ માંગી. એક્સવાના તોરતુમાખનો પાર નહોતો. તેણે આવીને શીલિપને કહ્યું: “એ કમખખત સરદારોનો કાગળ વાંચતાં જ હું પામલ બની જાઉં છું, એ બદમાશોનાં તો મપમાં જ ફાડાવી:

દેવાં જોઈએ. ખેર, જ્યાં સુધી તેવી તક ન મળે ત્યાં સુધી એમને સીધો ઉત્તર ન આપશો. એગ્રેમેન્ટને સમજાવી ફેડવાનો પ્રયત્ન કરો.”

ગ્રેનવિલ પાપડા ઉખેડે છે

બીજી બાજુ ગ્રેનવિલ પણ રાજીને લખતો કે “ધાર્મિક કાર્યો બરાબર થતાં નથી. ઓરેન્જ એગ્રેમેન્ટ, હોર્ન વગેરે સરદારો સર્વ નાના મોટા સરદારોને મેળવી લેવાને રાતદિવસ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. દર-રોજ મારે અસહ્ય અપમાન વેઠવું પડે છે. તેનું તો ફીક. આપની સેવામાં મારા પ્રાણ જીવ્ય તેનીયે મને પરવા નથી. મારો વિરોધ તો સરદારો સરસાઈ ભોગવવા જીવ્ય તે સામે છે. એમના દિક્ષમાં તો કાંઈ ચોરી જ હોય એમ મને તો લાગે છે. એક દિવસ ઓરેન્જ, એગ્રેમેન્ટ, મોન્ટની ને બર્ધન દૂર દૂર આવેલા ખંડિયેરમાં માલમ પડ્યા હતા. ત્યાં તેમણે મસજીત કર્યા પછી શો નિર્ણય કર્યો તે મારા ધ્યાનમાં નથી. એ વાત જ બહાર નથી આવી. પણ એમાં કાંઈ ઉડા બેદ તો હોવો જ જોઈએ. મને તો લાગે છે કે તેઓ આપને પદબ્રાટ કરવાની જ ખંટપટમાં છે. નેધરલાંડને તેઓ સ્વતંત્ર કરવા ઇચ્છે છે. તે કામ નેધરલાંડમાંથી મારો પગ ટળે તો વિનાવિધે પાર પડે એમ જાણીને જ તેઓ મારો પગ નેધરલાંડમાંથી કાઢવા માગે છે. અહીંના લોકો પ્રજાતંત્રી રાજ્યની સ્થાપના કરવા ઇચ્છે છે, એમ મેં સાંભળ્યું છે. અને ઓરેન્જ સા દેશદેશાંતરમાંથી હું તે માટે સહાય મેળવીશ એવી ટીંગ લાંકચાક કરે છે.

ગ્રેનવિલ નવાજની કહે છે—

“કેટલાક દિવસ થયાં ઓરેન્જને ત્યાં રહીને એક માણસ અહીં આવ્યો છે. તે સમયે હોર્ન ને મોન્ટની પણ ઓરેન્જને ત્યાં જ હતા. એક દિવસ જન્મતી વખતે મોન્ટનીએ એ માણસને પૂછ્યું કે: તમારે ત્યાં સુધારક વિચારના—નવીન પંથમાં માનનારા કેટલા? તેણે ઉત્તર

આપ્યો કે 'એક પણ નહિ.'

'મને તો ખરગન્ડીના સર્વ માણસો મૂર્ખ લાગે છે. જેનામાં સામાન્યમાં સામાન્ય જીવિ હોય તે પણ આજે નવા પંથને જ માને છે.' મોન્ટનીએ કહ્યું. તે વખતે 'ઝોરે'જે મોન્ટનીને બોલતો અટકાવીને જણાવ્યું કે ખરગન્ડીવાસીઓ ગમે તેવા હોય પણ તેઓ સારા છે. ત્યારે મોન્ટનીએ તે વાતને હસી કાઢી. જે માણસ ધર્મની ઠેકડી કરતો હોય તે માણસ દુર્નેના અધિકારી તરીકે ધર્મનું શું રક્ષણ કરતો હશે ? એયરશોટનો ડયુક કાવતરાંખોડો સાથે ન મળ્યો હોવાથી બર્ધન તેને ચીટવ્યા કરે છે. એક વખત એયરશોટ બધાને કહ્યું કે : 'રાજા નહિ માને તો શું કરશો ?' આ સાંભળીને સૌ એની મજાક કરવા લાગ્યા ને બર્ધનને તો ગુસ્સે થઈ જઈને એયરશોટને સંભળાવ્યું કે : કહ્યું નહિ માને તો જશે ક્યાં ? અમે શું કરી શકીએ છીએ તે પછીથી જ અમે બતાવી આપીશું.

ત્રિનવિલ ભળ બિહાવે છે

જીનીવાના એક બદમાશ કોઇનું ખૂન કર્યું હતું એટલે મેં એને દેશનિકાલની સજા કરેલી. પણ હોને એને આશરો આપ્યો છે અને માફ ખૂન કરવાનું એને સોંપ્યું છે. પરમાત્મા અને સત્ય મારી સહાયમાં છે તેથી એ બદમાશ ને હોર્નનું કાંઈ જ વળવાનું નથી. અને માફ ખૂન થશે તોય તેમની આશા તો ફળીભૂત નથી જ થવાની એની મને ખાતરી છે."

આમ ત્રિનવિલ પ્રિસિપ રાજાને કાનભંભેરણી કર્યા જ કરતો અને સરકારોની સામે તેને ઉશ્કેરતો. આ કામ પણ તે આલાકીથી કરતો. જાણે એ બધું તેના હિતને ખાતર જ ન કરતો હોય તેમ !

તે લખતો કે "સોફો તો રાજ્યભક્ત છે પણ આ બધું સરકારોની ઉશ્કેરણીનું જ પરિણામ છે. તેઓ આમ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સ્થાપવા માંગે છે, આપ પોતે આ દેશમાં પધારશો તો દેશમાં અસતોષનું

નામ પણ નહિ રહે. અને લોકો સરદારોનો સાથ છોડી દેશે.”

રાજા નેધરલાંડ આવે તો બધું જ બરોબર ચર્ચા રહે એમ ઐનવિલ્ડનું માનવું હતું. તેણે આવવાનું કબજિયું તો ખરું પણ નેધરલાંડમાં પણ મૂકતાં ગભરાવા લાગ્યો. અને ત્યાં સુધી એ પ્રસંગ એને ઢાળવો હતો. વિલિયમ પણ એમ જ ઇચ્છતો કે રાજા નેધરલાંડ આવે તો સારું. કારણ કે એથી દેશની દુર્દશાનો એને આભેદ્ધ થઈ જાય. અને ઐનવિલ્ડ કેવું કેવું જૂઠું લાગે છે તેની એને ખાતરી થાય.

સને ૧૫૬૩માં નેધરલાંડ આંધીએ ચઢ્યું હતું. વાતાવરણ તોફાની લાગતું. ઓરેન્જ, હોર્ન ને એંગ્લો-ન્ટ રાજસભામાંથી નીકળી ગયા હતા એટલે ઐનવિલ્ડને દાવતું આવેલું. અત્યારે શું કરવું તે સંબંધી રાજા કાંઈ નિશ્ચય નહોતો કરી શક્યો. એલવા નેધરલાંડની જનતા અને સરદારો ઉપર દાંત પીસતો હતો. પરમા પણ તેના પર નારાજ હતી. ઐનવિલ્ડને પણ આ બધામાંથી છૂટું તોજ સાંધા પાધરો ઘેર જઈ એમ લાગતું. જનતા દિનપ્રતિદિન એનાપર ઉકળી રહી હતી. એ વખતે એક બનાવ બન્યો. સરકારી ખજાનચીને ત્યાં બધા સરદારોની બેઠક મળી હતી. ત્યાં તેની ખૂબ જ ઠેકઠી કરવામાં આવી.

પરમા પણ એની હાંસી ચવાથી અત્યંત રાજી થઈ. અને એ સંબંધમાં એણે ઓરેન્જ, એંગ્લો-ન્ટ વગેરેને કાંઈ કશું પણ નહિ. ઐનવિલ્ડે મીઠું મરચું ભભરાવીને આ સર્વ રાજાને લખ્યું.

ઐનવિલ્ડ બચે છે

ઓરેન્જ, એંગ્લો-ન્ટ ને હોર્ન શીલિપ તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર ન મળવાથી રીસે બળી જળી જતા હતા. ઠેક શીલિપના રાજ્યસુવન સુધી ઓરેન્જનું જમસખાતું પથરાયેલું હતું. ગુપ્તમાં ગુપ્ત વાતની એને ખબર પડી જતી. જરૂરના કામોની નકલો પણ આવી જતી. સર

શું કરવા માગે છે એની પરમાના કરતાં ઐર્ષ્યને વધુ ખબર હતી.

પછી રાજાએ એકવાની સલાહથી ઐર્ષ્યને ત્યાંથી બોલાવી જ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, જેથી તેનો જાન પણ ન જોખમાય અને પ્રાણને સાંતિ વળે.

પછી રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતે સાંખી રજા પર જાય છે તેવું બહાનું કાઢી ઐર્ષ્યને નેધરલાંડ છોડ્યું. દેશમાં આનંદોત્સવ વર્તી રહી. સરદાર એડરોડ ને હુગ્સટ્રેટન તો એને દરવાજા બહાર ક્યાંય સુધી વળાવવાને ગયા. તેઓ એની મજાક ઉડાવવાને જ પાછળ ગયા હતા. મરકરા એડરોડે તો પગમાં ખૂટ પણ નહોતા પહેર્યા.

કોરડાનો માર!

ઐર્ષ્ય વિદ્ય ગયો તો ખરો પણ રજા પૂરી થતાં વખતે તે પાછો પણ ફરે એવી લોકોને શંકા હતી. પણ વિલિયમ બરોબર સમજતો હતો કે હવે રાજા ઐર્ષ્યને ફરી નેધરલાંડમાં નહિ જ મોકલે. ઐર્ષ્ય નેધરલાંડમાંથી ગયો પણ લોકોએ એની ઠેકડી કરવાનું ન જ છોડ્યું. કેટલાક મહિના પછી કાઉન્ટ મેન્સરીલ્ડને ત્યાં એક જલસો થયો. તેમાં એક માણસે ઐર્ષ્યને ત્યાંમ લીધો. તેની પાછળ પાછળ એક માણસ શયતાનનું રૂપ લઈને આવ્યો અને તેણે એને કોરડે કોરડે ઝાપટ્યો. આમ જ્યાં ને ત્યાં તેનું અપમાન થવું તો ચાલુજ રહ્યું.

બહાલસોઈ ખુદેન !

પરમા પણ એના દેશત્યાગથી રાજી થઈ. એ પોતાને આંજળીને ટેરવે નચાવતો એટલે એ કંટાળી ગઈ હતી. હવે પોતે સ્વતંત્ર બની. રાજાને લખ્યું: “અત્યાર સુધી મને દેશનું-દેશની દશાનું પૂરતું જ્ઞાન નહોતું. ઐર્ષ્યના અહીંથી ગયા પછી જ મને ખબર પડી છે કે સ્વાર્થી સેવકોએ પોતાનું કામ કાઢી લેવાને ખાતર જ દેશની આવી દશા કરી મૂકી છે. અત્યારના સંજોગો એવા છે કે

ક્રાન્તિની આગ કપારે લાભૂકી ઉદ્દેશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. ”

ખીન્ને એક પત્ર ગ્રેનવિલ્ડને પાછું લખ્યો: “ તને તો હું મારો જ્ઞાતિસોયો ભાઈ ગણું છું. તારા આત્મા જવાથી મને ધણું જ ખેદ થાય છે. ” હવે તે ઓરેંજ વગેરે સરદારો સાથે સારી રીતે મળવા લાગી. ડોક્ટર વિગ્લિયસ હંમેશાં ગ્રેનવિલ્ડનો જ સાથ કરતો એટલે પરમાએ હવે તેની ખબર લેવા માંડી. ગ્રેનવિલ્ડ ગયો તે પાછો આવ્યો જ નહિ. અહિં કોઈનો એના પર પ્રેમ ન હતો તે રાજ જાણતો હતો. એટલે તેને નેપલ્સનો વાઈસરોય બનાવ્યો અને પાછળથી ન્યારે જરૂર પડી ત્યારે સ્પેન પાછો બોલાવી લીધો. પછી તો મૃત્યુ સુધી એ સ્પેનમાં જ રહ્યો. સને ૧૫૮૬ની ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે એનો દેહાંત થયો.

ત્યાર પછી—

ઑરેંજ કામે ચડે છે

એ નેધરલાંડમાંથી ગયો ત્યાર પછી ઑરેંજ, એંગ્લો-ને હોર્ન પશુ રાજસભામાં ભાગ લેવા લાગ્યા, હવે તેઓ બહુજ ખંતથી કામ કરવા લાગ્યા. કામમાં ને કામમાં કેટલીક વખત તો રાતની રાત માળી નાખતા. પણ ટ્રેનવિદ્ય જો પાછો ફરશે તો અમે રાજમાં ધડીભર કામ નહિ કરીએ એવું ઑરેંજે પરમાને તેમજ રાજને સાફ સાફ જણાવી દીધેલું. આ સમયે ઑરેંજની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. પરંતુ ચિંતા તથા વિચારને લીધે તેનું શરીર પીગું ને શીકડું લાગતું હતું. હવે એ પહેલાંનો એશઆરામી ઑરેંજ નહોતો. અત્યાચાર, અન્યાય ને અરાજકતામાંથી દેશનો ઉદ્ધાર કેવી રીતે થઈ શકે તેનીજ ચિંતામાં તે મશગૂલ હતો. હજુ સુધી ન્યાય વેચાતો હતો. અમીર ઉમરાવ મમે તેવા ગુન્દેમાર હોય છતાં છૂટી જતા હતા. અને ગરીબો નિર્દોષ હોય છતાંય કોરડાના જેરબંધ માર ખાતા ને જેલમાં ગોંધાતા.

મોટા મોટા આધિકારીઓ પણ લાંચીઆ બની ગયા હતા. એ બધામાંથી ડએસ ઓફ પરમા પણ બાતલ નહોતી. તે પણ પોતાના અંગત મંત્રીની મદદથી રાજકીય ને ધાર્મિક અધિકારો વેચતી હતી. એંગ્લો-ને આ વાતોની પરવા ન હતી. તે તો ડએસ વગેરે સાથે જલસા ઉડાવતો ને મોજ માણતો. પરંતુ આ દશા જોઈ ઑરેંજનું હૃદય ફાટી જતું હતું. પંચાયતોની એક બેઠાવી ‘ખૂની કાયદા’ની

સખ્તાઈ ઓછી કરાવવાની તેની ઈચ્છા હતી. પેટાસમિતિઓ પાસેથી સર્વ આધકાર પાછો લઇ લેવાની તેની મરજી હતી. રાજસભા જ સર્વોપરી સત્તા તરીકે રહે એમ તે ઇચ્છતો. પણ એ બધું અમલમાં મૂકવું એ કાંઈ સરળ કામ નહોતું. પંચાયતોની બેઠક બોલાવવી ને ‘ખૂની કાયદા’ની સખ્તાઈ કમી કરવી એટલે પોતાની સત્તા પર કાપ, એ શીલિપ સારી રીતે સમજતો. ચારે કોર દેશમાં અંધાધૂંધી, બે-ધમાની ને લૂંટનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તી રહ્યું હતું. આ ભયંકર અંધારામાં એક જ ન્યોત ટમટમી રહી હતી. અન્યાય ને અધેરનું જડમૂળ કાઢવાને માટે ઓરેંજ કમર કસી રહી હતો.

એટવર્પના કિસ્સો

એટલામાં એટવર્પમાં એક બનાવ બન્યો. ઓકટોબર માસમાં નવા પંથના એક સાધુને થળીની સજા કરવામાં આવી. લોકો એ પાદરીને ખૂબ ચઢાતા. આવી સજા સાંભળતાં જ લોકો ઉશ્કેરાઇ ગયા. પાદરીને થળી પાસે ઉભો કરવામાં આવ્યો ત્યારે લોકોએ સિપાઇઓ ને મેજિસ્ટ્રેટો પર હુમલો કર્યો. પાદરીનો જાન લઇને જલ્લાદ લાંચી એક-દમ જતો રહ્યો. સિપાઇઓ ને મેજિસ્ટ્રેટો પણ જીવ બચાવવા નાસી ગયા. આ સમાચાર સાંભળતાં જ શીલિપનું હૃદય સળગી ઉઠ્યું. તેણે પરમાને લખ્યું કે બળવાખોરોને એવી શિક્ષા કરો કે જીંદગીભર માફ કરે.

પછી તો ધણાક માણસોને ફાંસી દેવાઇ અને મામલો શાંત થયો. પરંતુ હવે ટિટેલમેન પર આવી પડી. એના અન્યાયીપણાથી જનતા એની પર ઉકળી હતી. જનતા તરફથી ફેસ-ડર્સની પંચાયતો-એ રાજને અરજી કરી કે “ટિટેલમેન ધણોજ, અન્યાયી છે. નથી જોતો વાંક કે નથી જોતો ગુન્હો; ફાવે તેને ધર્મને નામે થળીએ ચઢાવી દે છે. સાક્ષીઓ પર અત્યાચાર ગુનગરી અને તેવી જુથાની પૂરવે છે, કંઈ નહિ તો સાક્ષીઓ પર અત્યાચાર ન ગુનગરવામાં.

આવે તેટલું થવાની તો ખાસ જરૂર છે. આ અરજીનો રાજ્યએ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યો. ઉલટું એણે પરમાને લખ્યું કે ‘અધર્મીઓને સજા કરવામાં રહેંમ રાખવામાં આવતી હોય તેમ લાગે છે. ટ્રેન્ટમાં બરા-યલી પાદરીઓની મહાન પંચાયતોએ અધર્મીઓ માટે જે દંડ ઠરાવ્યો છે તે પ્રમાણે તેમને સજા થવીજ જોઈએ.’ બિચારી પરમાની દશા તો સાચે છદ્દંદર ગળ્યા જેવી થઈ. પ્રજામાં અસંતોષનો ધૂંધવાટ એટલો વધી પડ્યો છે કે અગ્નિમાં લી હોમાવાની જ વાર છે, એ વાત પરમા સમજતી.

રાજસભા આડી ફાડી

અધર્મીઓની તો બરોબર જ ખબર લઈ નાખવી એવો વિચ્છિન્નસને અભિપ્રાય હતો. પણ રાજસભાએ તો ટ્રેન્ટમાં મળેલી પાદરીઓની સભાએ ઠરાવેલી સજાનો અમલ નહિ થઈ શકે એમ ઠરાવ્યું. યુરોપના કોઈ દેશે તેવી રીતે સજા કરવાનું સ્વીકાર્યું નહોતું તો નેધરલેન્ડ શા માટે તેનો સ્વીકાર કરે? તે સંબંધમાં રાજ્યને સમજાવવા માટે એગમેન્ટને રપેન મોકલવાનું પણ હતું.

રાજા પાસે લઈ જવાના કાગળો તૈયાર કરવાનું કામ ડૉક્ટર વિચ્છિન્નસને સોંપવામાં આવ્યું. એ કાગળ પત્રો પર રાજસભામાં અર્ચા ચાલી ત્યારે દરેક સભ્યે એગમેન્ટ સાથે એ કાગળો રપેન મોકલી આપવા એવો અભિપ્રાય આપ્યો. પરંતુ થોડાબોલા વિલિયમે તો સ્પષ્ટ સંજળાવી દીધું કે: “સાફ સાફ વાતો કરી દેવાનો આ જમાનો છે. એગમેન્ટ જેવા મુત્સદ્દીને રાજા પાસે મોકલવાનું કારણ એટલું જ કે તે દેશની સાચેસાચી પરિસ્થિતિનું ત્યાં ખ્યાન કરી શકે. રાજ્યને હવે સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઈએ કે ફ્રાંસી, થર્ણા, મહંત, જલ્લાદ, ખૂની કાનૂન અને ધાર્મિક દંડથી રાજ્ય કરવાના કિવસો હવે વહી ગયા છે. એ અસહ્ય અત્યાચારોનો હવે અંત આવવો જોઈએ. નેધરલેન્ડ સ્વતંત્ર છે અને એવા અત્યાચારોને હવે સાંખી સડે એમ

નથી. આ દેશની ચારે કોર સ્વતંત્ર દેશો આવેલા છે અને નેધરલાંડ પણ પ્રાણાન્તે પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવા ઇચ્છે છે તમારા અધિકારીઓ દેશમાં લૂંટ ચલાવી રહ્યા છે એ પણ એને જાણાવી દેવું જોઈએ. જ્યાં ને ત્યાં લાંચ-ફત્તનો દોર જામી ગયો છે અને બજાર વસ્તુની માફક ન્યાય વેચાય છે. આ સઘળી વાતોનો નિકાલ આવી જવો જોઈએ અને સઘળી સત્તા રાજસભાને મળવી જોઈએ. એના સભ્યો એવા ચૂંટાવા જોઈએ કે જેમની દેશસેવા, ઇમાનદારી ને યોગ્યતા માટે એ મત હોઈ જ ન શકે.

“ટ્રેન્ટના પાઠરીઓના નિર્ણયો આખા યુરોપે ડોકરે માર્યા છે અને અહીં પણ તેજ થશે. હું પોતે રોમન કેથોલીક છું પણ બીજાના આત્માઓ પર શાસન ચલાવવાના અભિપ્રાયવાળો નથી. ધાર્મિક મતભેદોને અંગે કોઈનો જાન લેવામાં આવે એ અસહ્ય છે. એંગ્લો-ન્ટ રાજા પાસે જાય ત્યારે પ્રજાનો આ સંદેશ સાફ સાફ રાજાને સંભળાવી દે.”

વિશ્વિયસની વિમાસ

એરેન્જનું આ બાપલુ છેક સાંજના સાત વાગે પૂરું થયું. સભાની બેઠક બીજા દિવસ પર મુલતવી રહી. એરેન્જના બાપલુની છાપ સૌની ઉપર સારી પડી. ડૉ. વિશ્વિયસે જાણ્યું કે આ બાપલુ સાંભળતાં જ દરેકનો હૃદયપલટો થઈ ગયો હતો. એ વિચારમાં ને વિચારમાં એને વિચારને કીક ઉઘ પણ ન આવી. બેચેનીમાં પાસાં બદલતો રાત્રે પડ્યો રહ્યો. આખી રાત વિચારમાં જ પસાર કરી. કાલે મારે એરેન્જના બાપલુની છાપ લોકહૃદયમાંથી જૂંસાઈ જાય તેવું પ્રભાવશાળી બાપલુ કર્યું જોઈએ, નહિ તો મામલો બગડી ગયો જ સમજવો, એવું તે વિમાસી રહ્યો હતો. સવારમાં બજામાં જાયું થયું ત્યાં તો એ ઉઠ્યો. અને સભામાં જવાને તૈયાર થવા લાગ્યો. પણ આખી રાતનો ઉજાગરો હાવાથી મગજે લોહી ચઢી ગયું

અને બેભાન થઈ તે પૃથ્વી પર પટકાપ પડ્યો. ત્યાંથી ઉઠ્યો તેને નોકરોએ પક્ષમાં સવાડ્યો.

એગ્મોન્ટ ઉપડ્યો

હું સભામાં જઈને આમ બોલીશ ને તેમ બોલીશ એવી બધી વિશ્લેષણની આશાઓ ધૂળ મળી. એની જગ્યાએ હોપરે ભાષણ કયું. ઓરેન્જના ભાષણ પ્રમાણે એગ્મોન્ટ જે કામળ શીલિપ પાસે લઈ જનાર હતો તેમાં થોડો મણો ફેરફાર થયો. પરંતુ એથી ઓરેન્જને સંતોષ ન થયો. પછી એગ્મોન્ટ રોયેન જવાને ઉપડ્યો. તેની વિદાયના માનમાં કેટલીય જગ્યાએ મિજબાનીઓ થઈ. બેરોડે એગ્મોન્ટને કહ્યું કે “જે રોયનમાં તારા જનનું જોખમ થશે તો ગ્રેનવિલ ને એના સાથીઓની અમે બરાબર ખબર લઈ નાંખીશું. પરમાત્મા તારું રક્ષણ કરે.”

રોયનની રાજધાની મેડ્રીડમાં પહોંચતાં જ એગ્મોન્ટનું સાઈ સ્વાગત થયું. તે મહેલમાં પહોંચ્યો તેવો જ શીલિપ દોડતો આવીને તેને મળ્યો અને બેઠ્યો. દરબારમાં પણ એનું સાઈ સન્માન થયું. જેનું સન્માન રાજ કરે તેનું સન્માન દરબારીઓ કરે એમાં શી નવાઈ ?

વેઆશો

શીલિપ હંમેશા એગ્મોન્ટને પોતાની સાથે જ ફેરવતો. રમઝાપડને ત્યાં એને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં જોમજ કરીને એક ખૂબ ચાલાક માણસ હતો. એ હંમેશા એગ્મોન્ટને સરકાર પક્ષમાં લઈ લેવા પ્રયત્ન કરતો. ગ્રેનવિલની સલાહ પ્રમાણે જ શીલિપ એગ્મોન્ટની સાથે વર્તવા લાગ્યો, અને એનું કાર્ય ક્રમ નિષ્ફળ બને એની ખટપટમાં પડ્યો. એગ્મોન્ટનો સમય તમામ નાચ તમાશા ને રમત મમતમાં જ વીતવા લાગ્યો. બ્યારે તે મુદ્દાની વાત ઠાહતો ત્યારે

રાજા તે વાતને ઉઠાવી દેવાનો જ પ્રયત્ન કરતો. એંગ્લો-ઇન્ડ પાસે સરકારનું ધણું લેણું હતું. તે સર્વ તેણે માફ કર્યું અને એક લાખ રૂપિયાની કિંમતની તો તેણે એને બેટ સોગાદ આપી. આમ રાજાએ એને પાર્ટીઓ આપીને, તેમજ તેની સારી ખાતર ખરદાસ્ત કરીને તેનું હૃદય છતી લીધું. અને રાજાની આ મોહિનીમાં તે પોતાનું કાર્ય ભૂલી ગયો. નેધરલેન્ડ જવાને એ તૈયાર થયો ત્યારે રાજાએ તેને પરમા પર એક પત્ર આપ્યો. તેમાં નીચે મુજબ લખાણ હતું.

“નેધરલેન્ડમાં અધર્મીઓનું જોર વધતું જોઈ મને અત્યંત ખેદ થાય છે. ટ્રેન્ટના નિર્ણય પ્રમાણે અધર્મીઓને કેવી રીતે સજા થઈ શકે તે સંબંધી વિચાર કરવા માટે રાજસભાની એક બેઠક તુરતમાં જ બોલાવી વિદ્વાનોની તેમજ પાદરીઓની સલાહ લેવી જોઈએ. એ નિર્ણય થઈ જતાં નેધરલેન્ડમાંથી અધર્મ આપોઆપ જ નાશ પામશે અને અધર્મીઓને શહીદ ખની સન્માન મેળવવાનો અવસર પણ મળે.”

હુજળી હુજળી વાતો

એંગ્લો-ઇન્ડના હૃદય પર એવી જાડુઈ અસર થઈ હતી કે ઉપરની વિમત તે શાંતિથી સાંભળીજ રહ્યાં. રાજાએ એ સિવાય ખીજ કંઈ વાત ન કરી. શીલિપના વ્યવહારથી એને લાગ્યું કે રાજા નેધરલેન્ડનું લણું કરવાને ધણો જ ઉત્સુક છે. બોબો બિચારો એંગ્લો-ઇન્ડ ! રાજાની કમટ જાળમાં તે ફસાઈ ગયો. ખસેલ્સમાં આવતાં તેણે રાજસભા સમક્ષ શીલિપનાં બહુ બહુ વખાણ કરતાં કહ્યું:

“શીલિપ રાજા આ દેશની ઉન્નતિ માટે ધણો જ આવુર છે. અહીંના સરદારો પ્રત્યે પણ તેને ઈતરાજ નથી. પેટા સમિતિઓ બંધાવવાની કરી તેની સત્તા રાજસભાને સોંપવામાં આવે તો તે આ દેશને માટે લાભપ્રદ નથી એથી જ તે એમ કરવાને તૈયાર નથી. તેમજ અધર્મીઓને સજા કરવા સંબંધમાં વિદ્વાનોની ને પાદરીઓની

સંભાલ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં આવે એવું એણે પરમાને લખ્યું છે.”
ઓરેન્જ તથા તેના સાથીઓને એની આ લુખી લુખી વાતો સાંભળી
ખૂબ અસંતોષ થયા. પરંતુ તેઓ શાંતિથી બેસી રહ્યા.

ધરતી મારગ આધે--

કેટલાક સમયાં પછી શ્રીલિપે ધાર્મિક મુકદ્દમાઓમાં સખ્તાઇ ગુજન-
વા સંબંધમાં ડ્યેસ ઓફ પરમાને લખ્યું. આશી ઓરેન્જ અને એના
સાથીઓ ખૂબ જ છેડાઇ પડ્યા. તેઓ કહેવા લાગ્યા કે રાજ્યે મીડી
મીડી વાતો કરી એગ્રોન્ટને ભોળવી દીધો અને તેની પીઠ ફરતાં જ
વળી સખ્તાઇ શરૂ થઇ ! હવે એના પર કંપી રીતે વિશ્વાસ રાખવો ?

શ્રીલિપનું આવું વર્તન જોતાં એગ્રોન્ટની પણ આંખ ઉઘડી
ગઇ. રાજ્યે એને ખનાવ્યો તેથી એ ધણો જ ચિદાયો અને રાજ-
સભામાં એણે તત્કાલીને એવું કહી પણ નાખ્યું. તે સમયે ઓરેન્જ
કહે: “એમાં તારો જ વાંક છે. રૂપેન જઈને મોજમઝા હિડાવવામાં જ
તેં બધો વખત ગાળ્યો અને તારા સાથીઓને ને તારા દેશને તો તું
બૂલી જ ગયો. પોતાના પ્રિય મિત્ર ઓરેન્જનો આ ઠપકો સાંભળીને
એને ધણું દુઃખ થયું. કેટલાય દિવસ સુધી તો એ શરમનો માર્યો
ધરતી બહાર પણ ન નીકળ્યો અને હવેથી એવાં કાર્યની નેખમદારી
હું ભેરાનો નથી એમ કહેવા લાગ્યો.

દીરેલમેન બખડે છે

શ્રીલિપના જણાવ્યા પ્રમાણે વિદ્વાનોની ને પાઠશાળાની એક
સભા બેલાવવામાં આવી. આજે પાંત્રીસ વર્ષથી ધાર્મિક જાગૃતિમાં
જે કોરારતાથી કામ ભેવામાં આવે છે તે પ્રમાણે જ ચાલવું, નહિ તો
સનાતન ધર્મનું-રોમન કેથોલીક ધર્મનું નાશનિશાન પણ રહેવાનું
નથી એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો. દમનનું જોર વધતું જ જતું હતું.
ભોલો એનો બધો દોષ મ્યુનિસિપાલિટીઓ પર દોળતા હતા. મ્યુનિ-

સિપાલિટીઓ અમને આ જુલમમાંથી શા માટે ન બચાવે એમ તેઓ કહેતા. ટિટલમેન ને એની ટોળાએ નેધરલાંડમાં લોહીની ઇમારતો ચણવા માંડી હતી છતાંય તેઓ ધરાયા નહોતા. તેઓ રાગને લખતા કે ‘રાગ્યના અમલદારો અમને હુકમપૂર્વક મદદ નથી કરતા એટલે અમે પરમાત્માની સેવા બરાબર ઉઠાવી શકતા નથી. અધર્મનું જોર વધ્યેજ જાય છે. અમારા જન પણ જોખમમાં છે. માટે અમને મદદ કરવાને કૃપા કરવી.’

આત્મસાધ ? ?

જવાબ આવ્યો કે “અધર્મીઓને જનતા સમક્ષ યજ્ઞોએ ચઢાવવા તે યોગ્ય નથી. કારણ કે લોકોના જયઘોષથી એમને ઉત્સાહ વધે છે. વળી છેવટની ઘડીએ એમને આત્મસંતોષ મળે છે. રાત્રિના બયાનક અધિકારમાં હાથપગ બાંધીને અપરાધીઓની કાળકોટડીમાં પાણીથી ભરેલાં મોટાં પીપોમાં ડૂબકાં ખવડાવી રીત્તારી રીત્તારી ને એમને તો મારવા જોઈએ.” વળી ટિટલમેનની પ્રશંસા કરતાં રાગને લખ્યું કે “હું તમને સર્વ પ્રકારે સહાય આપીશ; એ માટે જરાયે ન ગભરાશો. ધર્મ અને ઇશ્વરના નામ પર તો હું મારો જન પણ આપવાને તૈયાર છું.”

ડ્યેસ ઓફ પરમાને પણ તેણે લખ્યું: “એગ્રોન્ટની સાથે વાતચિત થઈ હતી તે પ્રમાણે જ કામ કરવાની મેં સૂચના આપી છે. એમાં કંઈ નવીન નથી. ધાર્મિક બાબતોમાં કંઈની તરફ પણ રહેમ ન બતાવવી ને વિદ્વાનો ને પાદરીઓના નિર્ણય પ્રમાણે જ સમ્મન કરવી. ગરીબ હોય કે તવંજર પણ એ સમ્મનમાંથી ન જ બચવો જોઈએ. આ સંબંધમાં ખુબ સખ્તાઈથી કામ લેવામાં આવે તેવાં દુરમાન દરેક અમલદારને મોકલી આપો. અને ટિટલમેનને તેમજ એના સાથીઓને દરેક પ્રકારની સહાય કરો.”

બાબતામાં ધી

વળી એક પત્ર એગ્મોન્ટને પણ લખ્યો: “ધાર્મિક બાબતોમાં દીક્ષાપત્રું બતાવવું એ પાપ છે. વિદ્વાનોનો નિર્ણય ખરાબર છે. તમે પણ આ કાર્યમાં મને પૂરેપૂરી મદદ કરશો એવી આશા છે.”

આ નવા ફરમાનોની વાત સાંભળતાં જ દેશભરમાં હાહાકાર થયો. લોકોએ એ સામે સખ વિરોધ પોકાર્યો અને તેવી પત્રિકાઓ પુષ્કળ વહેંચાવા લાગી. ઓરેન્જ ને એગ્મોન્ટના ઘર પર પણ લોકો લખી જતા કે “હવે શું વિચાર કરી રહ્યા છો ? દેશ અને જાતિને સાચા આપો.”

સરદારોના મકાનોમાં થતી ઉજવણીઓમાં પણ આ જુદી રાજ્યતંત્ર પર જ ચર્ચા ચાલવા લાગી. કેટલાય નવજુવાનોએ દેશના રક્ષણ માટે પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી. રાજસભામાં પણ રાજાના નવા ફતવાઓ પર જ વાટાઘાટ ચાલવા માંડી. પરંતુ સરકાર તેનો ખરાબર અમલ થવો જ જોઈએ એ બાબત પર મક્કમ રહી.

શાહનશાહ ઓરેન્જે ઉડીને કહ્યું કે: હવે એ હુકમને માટે ચર્ચાને સ્થાન જ નથી, એને માન્યા વિના છૂટકો નથી પરંતુ સાથે સાથે અમે એટલું પણ જણાવી દઈએ છીએ કે એના વડે જે અનિષ્ટ પરિણામ આવે તેને માટે અમે જવાબદાર નથી. હોર્ન અને એગ્મોન્ટ ઓરેન્જના કહેવાને અનુમોદન આપ્યું.

પંડિતજી ગભરાયા

ડૉ. વિઝિયસે ‘ખૂની કાનૂનો’ ઘડેલા, અને ધાર્મિક વિષયોમાં સખતાઈ ગુજારવાની તરફેણમાં જ એ હતો. ઓરેન્જ વગેરેએ જવાબદારી છોડી દેતાં ડરથી તે ગભરાઈ ઉઠ્યો. તેણે જણાવ્યું કે: ઓરેન્જ જેવા સરદારોનું માનવું આવું હોય તો સરકારે એ ફરમાનોનો અમલ કરાવવાની બાબતમાં ઉતાવળ કરવા જેવું નથી.

પરંતુ રાજના આદેશોનો અમલ કરવામાં ઢીલાપણું બતાવવાની કાઠની મક્કર નહોતી. એટલે ગામેગામ અને શહેરેશહેરના અધિકારીઓને સખ્તાઈથી કામ લેવાના હુકમો આપી દેવામાં આવ્યા. ડ્યેસને આ જીલ્લામના પરિણામ બચાંકર થશે એવો ડર હતો. તેનું દિલ બચતું માયું થડક્યા કરતું. પરંતુ કાઠની આગા ઉથાપવાનું તેનામાં જોર નહોતું. ઓરેંજી પોતાના એક રનેહીને કહ્યું: “ કાઠ, હવે આપણને સ્વપ્ને ય ખ્યાલ નહિ હોય તેવી બચાંકર ધમાલ મચવાની, એ નિઃસંશય સમજવું.” ઓરેંજીની આ બવિખવાણી આગળ જતાં અક્ષરેઅક્ષર સાચી પડી.

ગુપ્ત મંડળની સ્થાપના

આ વર્ષમાં જ સરદાર મોન્ટની અને ડ્યેસ પરમાના પુત્રોનાં ધામધૂમથી લગ્ન થયાં. ઉજાણીઓ અને ખેલ તમાશાના શોખીન સરદારો હંમેશની જેમ આ સમયે પણ એકઠા થયા. પરંતુ આ વખતની ઉજાણીઓનો રંગ જૂદો હતો: કેવળ મોજમઝા ઉડાવવાને જ લેઓ બેળા નહોતા મળ્યા. કેટલાય નવજુવાનોનાં લોહી સરકારના અત્યાચારની સામે ઝુંબેશ ઉઠાવવાને ઉઠી રહ્યાં હતાં. એમણે આ અવસરનો લાભ લેવા પાયું. તેમણે મસક્કત કરીને તે માટેનું કાર્ય આગળ ધપાવવા એક ‘ ગુપ્ત મંડળ ’ સ્થાપ્યું. અને સોગંદનામા પર દરેક સભ્યની સહી લીધી. નવા સભ્યોને પણ સોગંદનામા પર સહીઓ લીધા પછી જ મંડળમાં દાખલ કરી શકાય. તેવો નિયમ કર્યો. એ સોગંદનામા પર સૌથી પહેલાં, બેડરોડ, મેન્સરીસ અને ઓરેંજના નાના કાઠ લુધએ સહી કરી. એ સોગંદનામું સેંટ એલગોંડેએ તૈયાર કર્યું હતું એમ કહેવાય છે. એલગોંડે બારે દેશપ્રેમી કવિ, લેખક અને રાજનીતિજ્ઞ હતા.

ઓરેંજને એણે આગળ જતાં આણીના અવસરે ખુબ જ મહત્ત્વ ફેરવી એ વળી આગળ જણાશે. ઓરેંજના નાના કાઠ લુધને એ

લગોટીઓ મિત્ર. અઢાવીસ વરસની ઉંમરે તો કેટલીય ભાષાઓ જાણતો. વિદ્યામાં તો લલલલા વિદ્યાનોના કાન પકડાવે. સરકારી અભ્યાસારો અને ધાર્મિક જીલમ સામે એને પૂર્ણ તિરસ્કાર હતો-તેનો એ પાકો વિરોધી હતો.

વીરવર હુધ

અસહના મહાન સુભટોના સર્વ ગુણ હુધમાં હતા. એ દિક્ષનો દોસો ને દમાળુ હતો. રણભૂમિમાં એ સિંહની જેમ ત્રાડતો-તેના શત્રુઓ થરથરી ઉઠતા. લયંકરમાં લયંકર રણસંગ્રામ. પણ એને મન જાણે બાળકનો ખેલ. એનું રણખેલન જોઇ શત્રુઓ પોંચા કરડતા. એના આનંદી સ્વભાવથી એ સર્વને ભૂરકી નાંખતો-સૌનો એ પ્રિયતમ હતો. એડરોડની માફક મશકરો પણ હતો. પરંતુ એડરોડના અવગુણ એનામાં નહોતા.

ઓગણીસ વર્ષની ઉંમરે તો એણે સેન્ટ ક્વિન્ટેનની દલાઇમાં પોતાની વીરતા બતાવી આપી હતી. એગ્રેમેન્ટ તે વેળા એનું ધરાતન જોઇ દિંમ થઇ ગયો હતો. દેશના સ્વાતંત્ર્ય માટે તલવાર હાથમાં લીધા પછી એક પળ વાર એ પગ વાળીને ન બેઠો. ઉંમરના હિસાબે એનું જીવન લઘ્ય જ ગણાય. શાહનશાહ ઓરેંજે એની સહાયથી ભારે ભારે મહાન કાર્યો કર્યાં. ન્યારે સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં એ શહીદ થયો ત્યારે ઓરેંજને પોતાનો જમણો હાથ ગયો એમજ લાગ્યું. હુધનું શરીર નાનકડું પણ સુદૃઢ બાંધાનું અને ક્વાયતી હતું. એના વક્ત્ર પર હંમેશા રિમત પથરાઈ રહેતું.

નિકોલાસ

‘ગ્રુમમંડળ’ માં નિકોલાસ નામની પણ એક વ્યક્તિ હતી. એની રજેરમમાં સ્વાતંત્ર્યની ધગશ જન્મી હતી અને સરકારી જીલમોનો એ પાકો વિરોધી હતો. ‘ગ્રેડન દલીલ’ નામની સંસ્થાનો એ કાર્યકર

હતો અને એ સંસ્થા તરફથી મળેલો પોશાક ધારણ કરીને જ એ પ્રજા સમક્ષ લાવણે આપતો. સરકારી અમલદારો પણ સરકારના જુલમનો વિરોધ કરે છે તે વાત પ્રજા સમળે એટલા ખાતર એ સરકારી પોશાક પહેરીનેજ વ્યાખ્યાનો આપતો. એથી જનતાના દિલમાં એમ થતું કે: સરકારી માણસો જ આમ જુલમનો સામનો કરતા હોય તો પછી આપણે શા માટે ડરવું ?

સરકાર સામે જળવો જગાડવાની તૈયારી કરવામાં વખત અગાડવો એ ઠીક નથી એમ એનું માનવું હતું. એની ઇચ્છા તો તરત જ જંગ પોકારવાની હતી. ઓરેંજના સાથીઓને નિકોલાસના આ જુરસા પર શ્રદ્ધા નહોતી. આથી નિકોલાસે દુઃખી હૈયે લુહને લખ્યું કે: “સરકારી જુલમ પ્રત્યે અસંતોષ દર્શાવવાની પ્રજાની ઇચ્છા છે. આપણે મીડી જળાનથી તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. પછી ભલે એ આપણાં મરતક પર કરવત ચલાવે: આપણને સળગતા અગ્નિ-કુંડમાં ફેંકી દે એની આપણને ડરકાર નથી. એ તલવાર હાથમાં પકડે, આપણે કવચમાં શસ્ત્ર ધારણ કરીએ. એ હસે—આપણે આંસુ વહાવીએ. હવે તો ઇશ્વર દયાળુ અને તો સાફ. મારી તો છાતી ફાટી જાય છે.” આ પત્રના લાવે નિકોલાસના હૃદયની આરસી છે. એની એની ઉપરથી નિકોલાસનું હૃદય ઓળખાયા વિના નહિજ રહે. પણ મેન્સફીલ્ડે તો કેટલાક દિવસ પછી ‘ગુપ્તમંડળ’ ને છેલ્લી સલામ કરી.

સોગંદ નામું

‘ગુપ્તમંડળ’ ના સોગંદનામા પર સહી કરતાં કોઇ પણ કેબોલીક આંચકા ખાય એવું નહોતું. એમાં ફક્ત એટલુંજ હતું કે: “શીક્ષિતના પરદેશી અમલદારો ધર્મને નામે સોગંદ પર જુલમ ગુજારે છે. તેમનો સરસાગ્રાન જપ્ત કરી પોતાનાં ઘર ભરે છે. આ અન્યાય સામે વિરોધ દર્શાવી એકબીજાને મદદ કરવાના અને રાજાને જાદનામીમાંથી બચાવી એની સાચી સેવા કરવાના અમે સોગંદ લઇએ છીએ.”

કોણ કોણ હતું ?

ઑરેન્જ, હોર્ન, એમ્મોન્ટ, અર્ધન, મોન્ટની વગેરે આ ગુપ્ત-મંડળમાં સામેલ નહોતા. એ મંડળ સ્થાપવા સંબંધમાં પણ એમને પૂછવામાં નહોતું આવ્યું. ઑરેન્જને પોતાના બાપ લુઈ અને સેન્ટ એલ્ડગોડે પર વિશ્વાસ હતો, પરંતુ એડરોડ જેવા પર નહોતો. થોડાક દિવસોમાં તો કેટલાય માણસોએ એ સોમંદનામા પર હસ્તાક્ષર કર્યા. નાના સરદારો, દુકાનદારો, વ્યાપારીઓ અને કારીગરોએ પણ એ સોમંદનામા પર સહીઓ કીધી. સરદારોમાંથી મોટે ભાગે નાના સરદારોએ અને નવયુવકોએ કરી હતી. એમાં કેટલાક તો કેથોલીક ધર્મના અનુયાયી હતા પણ અલયાર સામે તેમને પાકો વિરોધ હતો. કેટલાક વળી નવા પંથના પૂરા પક્ષપાતી હતા. કેટલાકે તો વળી કાંઈ નવું જેવાનું મળશે એવી ઈચ્છાથી શોખના માર્યા જેડાયા હતા. કેટલાક પાયમાલ થઈ ગયેલા સરદારો, પાદરીઓની જગીરો આપણને મળશે એવી આશાએ જેડાયલા. ઑરેન્જ વગેરે ન લખ્યા તેજ હીક થયું. કારણ કે ન્યાં સ્વાર્થીઓનો ચંબુમેળો ભરાયો હોય ત્યાં સાચા દેશકાર્યની આશા રાખવી ફાગટ. ગુપ્તમંડળના સભ્યો વધી જતાં એ મંડળ જોર પર આવ્યું. સભાઓમાં કે ઉમળકીઓમાં ન્યાં ન્યાં બે ચાર સભ્યો મળતા ત્યાં સરકારી જીલ્લો પર તાતાં તીર છુટતાં. ગમે તેવી બાધા વાપરતાં પણ તેઓ ન અચકાતા.

ઑરેન્જની અક્ષલ

સ્પેનના જાસુસો દેશમાં ચોમેર પથરાઈ ગયા હતા. રાજને તેમના દારા જરીયે જરી ખાતમી મળ્યા કરતી. બીજી બાજુ ઑરેન્જના જાસુસો પણ રાજના રામનગૃહ સુધી પહોંચ્યા હતા. તેના ગુપ્તમાં ગુપ્ત પત્રોની નકલો ઑરેન્જને મળ્યા જ કરતી. કોઈ કહેશે કે ઑરેન્જ જેવા સજ્જનને આવો ચાલુક્ય-વ્યવહાર ચલાવવો એ ચોખ્ખું ન હતું.

પરંતુ તેમ ન ક્યું હોત તો રૂપેનના સકંજમાંથી દેશને છોડાવવા એ મુશ્કેલ હતો. Every thing is Just and fair in politics એવું એણે ન માન્યું હોત તો આ પણ કેટલાય બીજા આગેવાનોની જેમ શીલિપના લોખંડી પંજમાં સપડાયો હોત અને કદાચ પરલોકનો મહેમાન બન્યો હોત. વળી દેશ રવડી જાત તે તો જૂદું જ.

વિશિષ્ટ ઓરેંજ બાવિ મુશ્કેલીઓમાંથી પાર ઉતરવા પહેલાંથી જ સાવધ રહેતો. આ સાવધતાને લીધે રાજાનાં કેટલાંય કારસ્થાનો એણે જતાં અને દેશ પર આવનારી મુશ્કેલીઓ ટળી જતી.

સાફસાફ વાતો

મોટા મોટા સરદારો ‘ગુપ્તમંડળ’ માં ભળ્યા નહોતા, પરંતુ તેમણે સરકારી નીતિ વિરુદ્ધ સાફ સાફ રીતે વિચારો જાહેર કર્યાં હતાં. જ્યારે ડચેસને લખ્યું હતું કે: ધાર્મિક વિષયમાં રાજાચાતું પાલન થઈ શકે એમ નથી. મેલમાએ પણ ડચેસને તેવું જ જણાવી દીધું. એએન્ટે તો ડચેસને કહ્યું કે: મને પહેલાંથી જ આવી ખબર હોત તો હું રૂપેનમાં જ આ સંબંધમાં રાજાને રપાટ સંભળાવી દેત. ઓરેંજના વિચારો તો જાણીતા જ હતા. મોન્ટની, ક્યુલેઅર્મ વગેરે સરદારોએ પણ તેવું જ સાફ જણાવી દીધું હતું. બિચારી ડચેસની સ્થિતિ સાપે કંછૂદર બળ્યા જેવી થઈ. એ તો ખૂબ જ ગભરાતી હતી. અને રાજાને કામળ પર કામળ લખતી હતી કે: “અહિંની પરિસ્થિતિ એવી છે કે ખુની કાનૂનોનો અમલ કરી શકાય એમ નથી. લગભગ અધ્યા પ્રાંતોના ગવર્નરોએ એ ફરમાન અમલમાં મૂકવા ધસીને ના પાડી છે. આખો દેશ પોકાર કરી રહ્યો છે કે આવા કાળા કા-વદાઓનો અમલ હજી સુધી કોઈ દહાડો સાંભળ્યો નથી.”

હિજરત ! હિજરત !

રાજા પાસે હવે એ જ રસતા હતા. ક્યાં તો એ પ્રજાની કન-

આનુસાર કાળા કાયદાઓ રદ કરે, અગર તલવારના જોર પર તે પળાવે. એણે બીજને રસ્તો જ પસંદ કર્યો. દમનનો કોરડો ફેરવવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. સ્પેનમાં લશ્કરભરતી થવા લાગી. બિચારી પરમાનું તો લોહી જ ઉડી ગયું.

આ આવતી આકૃતથી ગભરાઇ લોકો દેશ છોડી છોડીને ભાગવા લાગ્યા. પરદેશી વેપારીઓએ પોતાનો માત્ર-અસખ્યા સમેટીને ધરતો રસ્તો લીધો. દેશનાં આબાદ નગરોમાં ધૂવડો બોલવા લાગ્યાં. એકલા ઇઝ્લાંડમાં જ ત્રણ હજાર કારીગરો જઈ વસ્યા. ઇઝ્લાંડની હોંશિયાર પ્રજાએ એમનું સાઈં સ્વાગત કર્યું. કારીગરોને વસવા માટે દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપવામાં આવી. પરંતુ સાથે સાથે એ દરેક કારીગર કુટુંબે એક અંગ્રેજને કામ શિખવવા માટે પોતાને ત્યાં રાખવો એવી સરત કરવામાં આવી. આમ દૂરદેશી ઇઝ્લાંડે આ કારીગરો પાસેથી કળાકૌશલ્ય શિખી લઇ પોતાની આબાદની વધારી. સ્પેનીશોએ ધર્મને નામે પ્રજાનાં શ્વેદ રેડી ધર્મના પવિત્ર નામને અપવિત્ર કર્યું. ઇતિહાસમાં એમનું નામ લોહીના અક્ષરે લખાયું અને વળી પોતાની જ મૂર્ખતાને કારણે તેમણે પોતાનું સામ્રાજ્ય ગુમાવ્યું. વિલિયમ ઓરેંજની ધારણા મુજબ અત્યાર સુધીમાં સરકારે પચાસ હજાર નિર્દોષોને રેંસી નાંખ્યાં હતાં. જે વખતે દેશભરમાં આવો હત્યાકાંડ મંડાયો હોય ત્યારે વેપાર ઉદ્યોગ ખીસે પણ કેવી રીતે ? દેશ ઉત્તજડ બની જાય એ સ્વાભાવિક હતું.

મેલમા ખિજાલો

સાધારણ પ્રજાએ અને નાના નાના સરકારોએ ખૂતી કાનૂનો સામે મોરચા માંડ્યા. પહેલાં તો તે સંબંધમાં ડચેસ ઓફ પરમાને એક નિવેદન મોકલવું એવું હતું. ઓરેંજને થયું કે લોકો ક્યાંક ઉત્પાત કરી બેસશે એટલે એણે એ દિલ્હિયાલ ઉઠાવનારાઓની એક સભા બોલાવી, બીજા મોંઢા સરકારોને પણ બોલાવ્યા. ઓરેંજે

બધાને સમજાવતાં કહ્યું કે: ‘હિંસાથી કામ લેવું’ એ અનુચિત છે. રાજા પ્રત્યે અપમાન કે અશ્રદ્ધા સુદ્ધાં ન બતાવવાં જોઈએ. પત્થર નીચે આવેલો હાથ કળે કળે જ કાઢવો ધટે. પણ લોકોએ એનું કહેવું ન માન્યું. બધા જ ખૂબ આવેશમાં હતા. એટલે પરિસ્થિતિ મંબીર થતી જ ચાલી. ઓરેંજે પરમાને સાચી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવાનો વિચાર કર્યો. ચળવળીઆઓની આવી ઉદ્ધતાઈ ઉપર સરદાર મેઘમાને ખુબ જ ગુસ્સો ચઢ્યો. તેણે ક્રોધમાં આવી જઈ કહ્યું: ‘આ સધળા બદમાશો અને રાજદ્રોહીઓ છે. ડાકેસ પરમાને ધમકાવીને તેનું અપમાન કરવા ઇચ્છે છે. જો રાજાજી મદદ કરે તો આ એકેએક બળવાખોરનું માથું ઉડાવી દઈ.’”

ઓરેંજે ચિદવાદ જઈને કહ્યું કે એમ ધમકાવ્યે કાંઈ વળવાનું નથી. એમાં પણ ફેટલાય પ્રતિષ્ઠિત અને જવાબદાર માણસો છે. પછી ઓરેંજે મહેનત કરીને નિવેદનની ભાષા નમ્ર બનાવી. પરંતુ એ સિવાય બીજું કાંઈ લોકોએ ન માન્યું. મેઘમાએ ઓરેંજનો પક્ષ છોડ્યો અને સરકારપક્ષમાં બળ્યો.

કારોબારી સમિતિમાં નિવેદનની દિલચાલનો સવાલ નીકળતાં સરદાર મેઘમાએ લાંબી ચોઠી વાતો કરીને કહેવા માંડ્યું કે: “લોકોએ સરકાર સામે બચંકર કાવતરું રચ્યું છે. ચળવળીઆઓએ દેશમાંથી અને દેશ બહાર લગભગ ૩૫ હજાર સૈનિકોનું ઘરઘર એકઠું કર્યું છે એવી અને વિશ્વાસપાત્ર રથજેથી ખબર મળી છે. અને આ અઠવાડિયામાં પંદરસો સૈનિકો હથિયાર સજ્જ થઈ પરમા પાસે આવનાર છે.” એઓને પણ મેઘમાની હામાં હા મેળવીને કહ્યું કે: “અને એ કાવતરાના સરદાર, કેપ્ટન, નાયક-સૌ નીમાઈ ચૂક્યા છે એવી પણ ખબર મળી છે. દાવાનળ સળગી ઉઠવાને હવે વાર નથી.”

અરેંબર્ગ અને બલ્કોગે નિવેદન લખીને આવનારાઓને મહેલમાં જ ન પેસવા દેવાની સલાહ આપી. તેઓ તેમ કરવાનો પ્રયત્ન

કરે તો તેમનાં માથાં ઉડાવી દેવાનું જણાવ્યું.

ઝોરેજની હસીલો

ઝોરેજે જણાવ્યું કે: “ મને તેમ અવિચાર્યું કરવાથી મામલો ખગડી જશે. નિવેદન લાવનારાઓનું કહેલું થું છે તે સારી રીતે સાંભળવું જોઈએ. કારણ કે એ લોકોમાંય સારા સારા સરદાર છે. કુટલાય ખાનદાન સળજનો છે અને નિવેદન કરવાનો હક તો બિખારીઓને પણ છે. તો પછી આમની વાત ન સાંભળતાં તેમનું શા માટે અપમાન કરવામાં આવે તેજ સમજતું નથી. ”

પરમા તો આ હિલચાલનું નામ સાંભળીને જ ગભરાઈ ઉઠી. એણે રાજને લખ્યું કે: “ હવે તો ખૂની કાનૂનો રદ કર્યા વગર કે બેચેનેટની અણીએ રાજ્યશાસન ચલાવ્યા વિના ઝોરેજ નથી. ખૂની કાનૂનોની કઠોરતા જતી કરવામાં આવે તો હીક એવો મારો તો અભિપ્રાય છે. ”

અસેત્સમાં ઉત્પાત થવાનો ડર લાગતાં જ પરમાએ ખીજા કોઈ શહેરમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ સરદારોએ તેને તેમ કરવાની સલાહ ન આપી. તેમ થતાં જનતા ઉપર ખોટી અસર થાય એ દેખીતું હતું.

ઝેડરોડ નેતા બને છે

નિવેદનવાળી હિલચાલ કરનારાઓએ ઝેડરોડ એ લઈને પરમા પાસે જાય એમ દરાવ્યું હતું, અને એની પાછળ ત્રણસો માણસોનું હથિયારબંધ લશ્કર રાખવાનું હતું. ઝેડરોડની ઓળખાણ આપવી જરૂરની નથી. હોલાડના પ્રાચીન વંશમાં એનો જન્મ થયો હતો. એથી એ એમ જ સમજતો કે રાજ કરતાં હોલાડમાં રાજ્ય કરવાનો મને વધુ અધિકાર છે. એ શરાબનો પાછો ગરાહી હતો. હિંમતવાન ખૂન હતો છતાં દેશને કાળે ફાંસીને માંચડે ચઢવાનું કે જુદાં ખપી

જવાનું એનું સદ્ભાગ્ય નહોતું. આવો ઉધમાતીઓ, ઉદ્ધત, શરાળી અને એશઆરામી હતો. પણ એનામાં સહૃદયતા અને દયા હતી. હોશીયારના અત્યંત જૂના દારીયા, કળ્યાખોર અને મારફાડ કરવા વાળા રાજવંશોના નમૂના ૩૫ એ હતો. સોળમી સદીને બદલે જે તે અધિયારમી સદીમાં જન્મ્યો હોત તો દેશને વધારે કામદાકારક હતું. બિચારામાં નેતાપણના તો ગુણ જ નહોતા પણ રાજકુંવર હતો તેથી લોકોએ તેને આગળ ક્યો હતો.

સને ૧૫૬૬ની ૩૭ એપ્રિલે એડરોડ ત્રણસો હથિયારબધ ઘોડેસ્વારોના સૈન્ય સાથે અસેક્સમાં ઘૂસ્યો. શહેરમાં શોરબકાર થઇ રહ્યો. લોકોએ ‘જ્યકારો’ વડે એને વધાવ્યો. એડરોડ શરીરે લંબુસ હતો, છતાં સુડોળ અને હુબ્બુહુબ હતો. જાણે કોઈ ક્ષત્રિય રણચંડીનું પૂજન કરવાને ન નીકળ્યો હોય તેવો દબ્બળાકાર્યો દેખાવ એના ને એના સૈનિકોના લાગતો. અસેક્સમાં આવીને એડરોડે લુઈ નસાઉના મહેલમાં મુકામ કર્યો.

પરમા ગણરાઈ

પરમાના રાજમહેલની નજીક જ આવેલા સરદાર કમલમખર્જના મહેલમાં પમી એપ્રિલે બધા સરદારોની એક સભા મળી. સભા પતી જતાં જ બધા પોતપોતાના દરબારી પોષાક ધારણ કરી રાજ્યભવન તરફ ચાલ્યા. સૌની પાછળ એડરોડ ને લુઈ પરસ્પર હાથ ઝાલી આવતા હતા. મહેલની સામે અસંખ્ય માનવમેદની મળી હતી. દેશની પરતંત્રતાની જંજીરો તોડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરનારા વીરોને જોઇને લોકોની છાતી હર્ષથી ફાટવા લાગી અને પ્રચંડ જયજયકારો થવા લાગ્યા. બધા સરદારો પરમાની સામે જઈને ઉભા રહ્યા. પરમાએ ત્રેયું કે દેશનાં ઉચ્ચ કુટુંબોના સંબંધીઓ આ હિલચાલમાં સામેલ છે. એના હૃદય પર ખૂબ જ આઘાત થયો. એડરોડે પરમાને ઝૂકીને સલામ કરતાં કહ્યું કે: “હજુર, હું જાણું છું કે અમારા સંબંધીઓમાં લોકોએ આપને ખૂબ જ લાંબેમાં છે. એમણે તો દેશનાં

ચારે દોર હોહા કરી મૂકી છે કે અમે રાજદ્રોહીઓ છીએ, કાવતરાંખોરો છીએ, આપનું અપમાન કરવા માગીએ છીએ અને રાજગુનું રાજ્ય ઉઘસાવી નાખવા માંગીએ છીએ વગેરે વગેરે. પરંતુ એ સર્વ જુઠું છે—ભયંકર જુઠાણું છે. જેમણે આપને તેવું કહ્યું હોય તેમનાં નામ જાહેરમાં મૂકવાની અમારી આપને અરજ છે. અમને ખોટી રીતે બદનામ કરનારને આપ યોગ્ય સજા દેશો જ એવી પણ અમારી અરજ છે.” આટલું કહીને એડરોડે પેલું નિવેદન પરમાની સામે મૂકી દીધું.

નિવેદન

તેમાં લખેલું હતું કે: “ ખૂની કાનૂનોથી પ્રભુત્વ હૃદય ઉઠળી ઉઠ્યું છે. અત્યાર સુધી અમે સમજતા હતા કે પંચાયતો પ્રયત્ન કરીને આ કાનૂનો રદ કરાવશે પરંતુ અમે એ વાટ જોતાં જોતાં થાકી ગયા. કાનૂનોની સખ્તાઇ કોઈ પણ રીતે કમી નથી. અમને ડર છે કે દેશ આખામાં બળવાની લ્હાય લાગશે. બળવો જાગશે તો અમારે જ તેનાં અનિષ્ટ વધુ ચાખવા પડશે—અમારી જમીન જમીરો લૂંટાઇ જશે. અમે ધણા જ ચિંતાતુર છીએ. એટલા માટે જ આપની સમક્ષ પ્રાર્થના કરવાને આવ્યા છીએ. ખૂની કાનૂનોને કારણે પણ અમારી જમીર અને જીંદગી હંમેશા જોખમમાં છે. કાનૂન પ્રમાણે, ધર્મ વિરોધીને પકડાવે તેને અપરાધીની જમીન જમીર મળે છે અને અપરાધીને સજા થાય છે. એટલે અમારી જમીન જમીર પર ડોળા ફાટી બેસી રહેલાને તક મળતાં શી વાર ? એ જમે તેવી ફરિયાદ કરે કે અમારી જમીન જમીર ડૂલ થાય અને જાન જોખમાય તે તો વિશેષમાં ધાર્મિક મુકદ્દમાઓમાં સાક્ષીની જરૂર નથી હોતી એટલે આવું થતાં વાર કેટલી ? અમારા જાનમાલ આમ અમલદારોની આપખુદી પ્રર હોડવામાં આવે ત્યારે અમારાથી બેસી કેમ રહેવાય ? અમારી વિનંતિ છે કે રાજગુને સમજાવીને જેમ બને તેમ તાકીદે

ખૂની કાનૂનોનો અમલ રદ કરાવો. જ્યાં સુધી ત્યાંથી કાંઈ પણ ઉત્તર ન આવે ત્યાં સુધી આપ પોતાના હુકમથી એ અમલ રદ કરો. ત્યાં સુધી આપ જરૂર નિર્દોષોનાં લોહી નહિ રેડા એવી અમને ખાત્રી છે.”

ઝોરોઝ સમજાવટ કરે છે

નિવેદન સાંભળતાં જ ડચેસને ચહેરો ધોળી પૂણી જેવો થઈ ગયો. એની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં. મહા મહેનતે પ્રસંગને સંભાળી ઘઈ તે બોલી: “ફીક, હમણાં તો આપ સૌ જાણો. હું એ સંબંધમાં ચોક્કસ તે કરીને જણાવીશ.”

એડરોડ અને તેના સાથીઓએ પછી તો વારાફરતી આવીને ડચેસને ખૂંટીને સલામ કરી ને ત્યાંથી વિદાય લીધી. પછી ક્યાં સુધી રાજસભામાં એ સંબંધમાં ચર્ચા ચાલ્યાંજ કરી. વિલિયમ ઝોરોઝે પરમાને શાંત કરવાના હેતુથી કહ્યું કે: “ખરૂં જોતાં નિવેદન લાવનારાઓ બળવાખોરો નથી. બધાજ ખાનદાન અને રાજબક્ત છે. અને એમની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થતાં જ દેશ ધણી મુશ્કેલીઓમાંથી બચી જશે એ વિચારે જ તેઓ તમારી સમક્ષ નિવેદન લાવેલા છે.”

બક્ષમોન્ટે પરમાને કહ્યું: “આ લિખારીઓથી આપ ડરી ગયાં? એને કાણુ નથી ઓળખતું? અધિર વહીવટથી પોતાની જગીરો ખોઈ આજે સરકારને સુવ્યવસ્થાને પાઠ પઢાવવા આવ્યા છે! એમની પ્રાર્થનાનો ઉત્તર તો તલવારથી જ વાળવો જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે. જેવા તે મહેલમાં આવ્યા તેવાજ તેમને કાઢું નહિ આપતાં મહેલમાંથી તંગેડી મૂકવાના હતા.”

અરેન્જે કહ્યું કે: “બધા ચળવળીઓએ જાણેલાં કાઠી મૂકવા જોઈએ.” ચર્ચાએ ખૂબ ગરમાગરમ સ્વરૂપ લીધેલું એટલે એડરોડના પાછળથી જનારા સાથીઓએ તેનો કેટલોક ભાગ સાંભળી લીધો.

જવાબ ને તેના જવાબ

હઠી એપ્રીલને દિવસે એડરેડ સાથીઓ સાથે નિવેદનનો જવાબ લેવાને આવ્યો. પરમાનો જવાબ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો કે: “ડચેસ તમારી પ્રાર્થના મંજૂર કરાવવાને રાજ પાસે એક માણસ મોકલશે, તે સંબંધમાં રાજજી બની શકશે તે સર્વ કંઈ કરશે. ધાર્મિક કાનૂનોની સખ્તાઈ કમી કરવાને રાજસભા પણ એક ખરડો ધડી રહી છે. તે સિવાય તેના હાથમાં બીજી કોઈ સત્તા નથી તે તમે ક્યાં નથી જાણતા? ખૂની કાયદાઓ રદ કરવાને રાજજીને અરજ કરવામાં આવશે. અને તેમનો ઉત્તર આવતા સુધી અધિકારીઓ સખ્તાઈ ન વાપરે તે માટે તાકીદ અપાશે. ત્યાં સુધી તમે પણ ધર્મ વિરુદ્ધનું વર્તન નહિ કરો તેવી આશા છે.”

૮મી એપ્રીલે ફરીથી એડરેડ આનો જવાબ આપવાને પોતાના સાથીદારો સાથે હકરાણી (પરમા) ની પાસે ગયો. તેણે જણાવ્યું કે: “સનાતન ધર્મના રક્ષણ કાળે પંચાયતોની સંમતિ લઈને મહારાજ જે કંઈ કરશે તે અમને કબૂલ મંજૂર છે, ત્યાં સુધી અમારા વર્તનને માટે મહારાજને ફરિયાદ કરવાની તક નહિ જ મળે તેની અમે ખાતરી આપીએ છીએ. પરંતુ તે દરમ્યાન એ ખૂની કાયદાનો અમલ જ ન થાય તેવો હુકમ થવો જોઈએ.”

હકરાણી (પરમાએ) કહ્યું કે: “જેટલું મારાથી બની શકે તેમ હવું તેટલું કહ્યું છે. હવે એમાં કોઈ પણ જાતનો ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. તે પ્રમાણેના પત્રો પણ અમલદારોને લખાઈ ચૂક્યા છે. એ પત્રો જોવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે તે જોઈ શકો છો.”

કંઈક વળ્યું

આ સંભળીને ક્યાંય સુધી સરદારોએ પરસ્પર વાઢાવાટ કરવા માંડી અને પછીથી તેને જણાવ્યું કે: “બીજું તો કંઈ નહિ પણ

નિવેદન લાવનારાઓએ તેમ કરવામાં કશું અયોગ્ય કશું નથી, રાજગુરુ અપમાન કરવાનો પણ તેમનો હેતુ નહોતો, તેવું જાહેરનામું તો આપના તરફથી પ્રગટ થવું જ જોઈએ.” હકરાણી પરમાએ અક્કડાઈમાં કહ્યું કે: “ એ બાબતમાં હું કાંઈ કરી શકું એમ નથી. તમારાં જાણી કાર્યો જ એનાં સાક્ષી બનશે. મારા આપેલા જવાબમાં એક આંકડો પણ મારાથી વધારી નહિ શકાય.” આવો બેપરવાઈભર્યો જવાબ સાંભળતાં જ સરદારો ત્યાંથી આસ્થા ગયા. પણ વિજય તો પ્રગળે જ થયો. ધાર્મિક કાનૂનો રદ કરવાનો મને આધાર નથી એમ હકરાણીએ કહેલું પરંતુ એ કાનૂનો રદ કરવાને પણ તે તૈયાર હતી. બીજા કાયદાઓની જેમ ધાર્મિક કાનૂનો સંબંધમાં પણ પંચાયતોની સંમતિ પ્રમાણે જ કાર્ય થશે એમ એણે સ્વીકાર્યું હતું. લોકોને બીજું શું જોઈએ ? પ્રગળે જે વસ્તુ જોઈતી હતી તે મળી ગઈ. તે પણ લોહીનું ટીપું પાડ્યા વગર.

એક ઉંચે રહવાર ન પડે

આમ જોતજોતામાં ત્યાં ધાર્મિક અને રાજનૈતિક ક્રાંતિ પાર પડી. બેડરોડ અને એના સાથીઓએ હકરાણી પાસે નિવેદન લઈ જઈને જ છૂત મેળવી. પણ એ સૌ સ્વાતંત્ર્યનું હતું. સ્વાતંત્ર્યનો સૂર્યોદય થવાને હજી વાર હતી. પ્રગળે ધણીયે લોહીની નદીઓ તરી ઉતરવાની હતી. કપ્ટોના પહાડ સામે ઝઝૂમવાનું હતું. સ્વાતંત્ર્યદેવીના મંદિરનો માર્ગ તો કાંટાના બિચાના જેવો છે.

લિખારી મંડળ

બેડરોડે આ વિજયની ખુશાલીમાં પોતાના મિત્રોને કુલમખર્જના રાજ્યભવનમાં એક ઉજવણી આપી. લગભગ ત્રણસો સરદારોએ એ ઉજવણીમાં ભાગ લીધો. શરાબના શીશા પર શીશા ઉડવા લાગ્યા. કુરળતાથી મગસા વિજયના નિશામાં લોકો ઉન્મત્ત બન્યા હતા.

તેમણે વિચાર્યું કે આ મંડળને આપણે નામ આપવું જોઈએ. કોઈએ તે માટે ‘મિત્ર-મંડળ’ સૂચવ્યું તો કોઈએ ‘સ્વાતંત્ર્યના સિપાઈ’ એ નામ બતાવ્યું. તે વેળા એડરોડે શરાબનું જામ હાથમાં લેતાં કહ્યું કે: “ભાઈઓ, સરદાર બક્ષીભોન્ટે રાજસભામાં આપણને લિખારી કહ્યા છે, માટે આપણા મંડળનું નામ ‘લિખારી-મંડળ’ રાખવું જ ઉચિત ગણાશે.” ઘણા સરદારોને આ વાતની ખબર નહોતી. તેથી તેઓ બક્ષીભોન્ટ પર છેડાઈ પડ્યા. પરંતુ એડરોડે બધાને શાંત પાડતાં કહ્યું: “ભાઈઓ, એમાં નારાજ થવા જેવું છે શું? આ ખૂતી કાનૂનોનો વિરોધ કરતાં કરતાં આપણે લિખારી થઈ જવું પડે તે ચ સૌભાગ્ય છે ને! પછી આપણને લિખારી કહેવામાં આવે તેમાં વાંધા શા?”

લિખારીઓની જય

પછી તો એડરોડે એક ખાલી કોરોરો મંગાવ્યો અને તેમાં છલાછલ શરાબ ભરીને તે બોલ્યો: “બોલો, લિખારીઓની જય” એમ બોલતો શરાબનો કોરોરો એ ઝટઝટાવી ગયો. ત્યાં ભરાયેલા લોકોએ પણ એ પોકાર ત્રીલી લીધો. અને આખું વાતાવરણ ‘લિખારીઓની જય’ના પોકારો વડે ગાજી રહ્યું. બધાએ શરાબના જામ પર જામ ખાલી કરવા માંડ્યાં.

એ ‘લિખારી’ શબ્દે તો દેશ પર જાદુઈ અસર કરી. જ્યાં સુધી નેધરલેન્ડ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના દાવાનળમાં સળગતું રહ્યું ત્યાં સુધી તેને ખૂણે ખૂણેથી એ જ સૂર આવવા લાગ્યો. અને એ શબ્દે અમીરોનાં રાજસુવનથી માંડીને તે ગરીબોનાં ઝૂંપડાં સુધી વિદ્રોહની આગ ફેલાવી દીધી. શરાબ પી લીધા પછી સરદારોએ શરાબની સુરાહી બાળુના થાંભલા પર લટકાવી. તેમાં થોડું થોડું નમક નાખીને તેઓ ગાવા લાગ્યા કે:

“ગુલામ નહિ, કોના થઈએ
ઈન્કિલાબ ઝીંકાયાદ,

કોઈનાથી ના કરીએ ઈન્કિલાબ ઝીન્દાબાદ.”

વિખરાયા

આટલું થયા છતાં પણ હિંમતી ન પતી. સૌ નિશામાં ચકચૂર હતા. કેટલાક તો ખુરસીઓ અને ટેબલો પર નાચી રહ્યા હતા. એટલામાં સરદાર એંગ્લો-અને ઓરેન્જ આવી પહોંચ્યા. ઓરેન્જ તો ભોકોને સમજાવીને તમાશો બંધ કરાવવા આવ્યો હતો. ત્યાંથી હુગ્સટ્રેટનને પોતાની સાથે લઈ જવાનો પણ તેનો ઇરાદો હતો. એંગ્લો-અને એડરોડ સાથે પહેલાંથી જ બનવું નહોતું. તે તો આ સર્વ સરદારો તરફ ધૃષ્ટાની દષ્ટિએ જ જોતો. તો પણ આગળ જતાં એંગ્લો-અને પર આ પાટીમાં ભાગ લેવાનો આરોપ આવેલો ને તેથી તેને શુંદગીથી હાથ ધોઈ નાખવા પડેલા.

‘ભિખારીઓ’એ એંગ્લો-અને ઓરેન્જ આવ્યા કે તરત જ મગનબેદી પોકારો કર્યા. તેમને પણ થોડો થોડો શરાબ લેવાને કહ્યું. છેવટે સમજાવટ પછી એ હિંમતી ખરખારત થઈ. અને ઓરેન્જ તેમજ એંગ્લો-અને, હુગ્સટ્રેટનને લઈ રાજસભાની બેઠકમાં જવાને ફકરાણી પરમાના મહેલમાં ગયા.

ફકરાણીએ સરદારોની પાટી વિસર્જન કરાવવા માટે ઓરેન્જને ધન્યવાદ આપ્યો. ‘ભિખારીઓ’એ પોતાને માટે એકધારે ખાખી પોશાક બનાવ્યો હતો અને તે જ તેઓ ધારણ કરતા. એડરોડે પોતાના સાથીઓ સાથે ‘અસેસ ઓડયું’ ત્યારે ભોકોએ તેનો ‘જય ખ્વનિ’ પોકારતાં તેને વિદાયનું માન આપ્યું. અને તેના સાથીઓએ ખિસ્તોલના બારથી ભોકોને સલામ આપી. રસ્તે એટવર્પ વગેરે સહેરોમાં પણ એડરોડ અને તેના સાથીઓનું તેવું જ સન્માન થયું. તેમણે પણ એ સન્માનનો જવાબ વાળતાં જણાવ્યું કે: “જ્યાં સુધી અમારા શ્રવમાં શ્રવ છે ત્યાં સુધી અમે ખૂની કાતલોનો વિરોધ કરનાર જ છીએ

અને પ્રભના અધિકારો માટે અમે જૂઝવાના છીએ.”

રાજાની આંખ રાત્રી અને છે

બ્રેડરોડ એટવર્પથી ઉત્તર હોલાંડ તરફ ચાલ્યો. સાંથી તેણે લુધને પત્ર લખ્યો કે: “ ‘લિખારીઓ’ રેતીનાં રજકણોની જેમ વધ્યા જાય છે.” સરદારોના નિવેદનનો પ્રભાવ ઠકરાણી પર સારી રીતે પડ્યો હતો તેવી હોડોમાં વાત પ્રસરી ગઈ હતી; અને હોડો પર સખ્તાઈ ન ગુજરવાના હુકમો તેણે અમલદારોને મોકલી દીધા હતા તેની પણ હોડોને જાણ હતી. વળી રાજસભા ‘ખૂની કાનૂનો’ રદ કરવાનો વિચાર કરી રહી છે તે તો આખાલવૃદ્ધ સૌ જાણતું હતું.

‘લિખારીઓ’ ની આ ચળવળની રજેરજ ખબર શીલિપને સ્પેનમાં પહોંચી ગઈ હતી. તે સાંભળીને તેનો ક્રોધ જ નહોતો આવતો. ભારતવર્ષના ધર્મગ્રંથોમાં તો શુદ્ધને વેદધ્વનિ સાંભળવાની મનાઈ છે અને ન કરે નારાયણને વેદધ્વનિ તેના કાન પર અથડાયો તો તેને માટે તેના કાનમાં ઉકળતું સીસું રેડવાની સજા ફરમાવેલી છે. પરંતુ કોઈ રાજાએ તેમ કયું હોય તેવું ઇતિહાસને પાને લખાયેલું નથી. પણ યુરોપનો ઇતિહાસ તો ફરતાના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ સમો છે. નજીવી આવતો માટે પણ હોડોને અસહ્ય વાતનાઓ સહન કરવી પડતી. જે સમયે ખૂની કાનૂનો રદ કરવાની ચર્ચા ચાલી રહી હતી અને પરમાએ અમલદારોને ધાર્મિક આવતોમાં સખ્તાઈથી કામ ન લેવાના હુકમો ફરમાવી દીધેલા તે સમયે પણ દરરોજ કેટલાય હોડોને નિર્દયતાથી ખેંચાન કરવામાં આવતા હતા. એ સમયની દેશની દારણ્ય દશાનું ચિત્ર રજુ કરતાં ઠકરાણીએ રાજાને લખ્યું હતું કે: એક તુચ્છ માણસે પૂજારીના હાથમાંથી ચરણામૃત લીધું અને તે ન પીતાં ઢોળી દીધું. એનું નામ દેવામાં પણ હલકાર્થ જણાય એટલો એ હલકટ છે. મેં જાતે જ એના ઉપર કેસ ચલાવ્યો અને સનાતન ધર્મનું અપમાન કરવા માટે, જે હાથે એણે ચરણામૃત ઢોળી દીધું

હતું તે હાથને જ પહેલાં કાપી નાંખી, તેને એક માંભલા સાથે બાંધીને અગ્નિદેવને સ્વાધીન કરવાની સજા ફરમાવી છે.

આનું નામ એાછી સપ્તાર્ધ !

જે વેળા સપ્તાર્ધ બંધ કરવામાં આવી હતી તે વેળાને આ બનાવ છે. જેનું નામ આપવામાં ય એ નવાબખદી ઠકરાણી બેઆબર થઈ જતી હતી તે બિચારો એક ગરીબ માણસ હતો. ઠકરાણીને જન્મ પણ એવી જ 'તુચ્છ' માતાને પેટ થયો હતો. ચાર્સની રખાતની એ પુત્રી હતી. ગરીબ માતાને પેટ જન્મેલી પરમા આજે એ ગરીબનું નામ દેવામાં પણ બેઆબર થઈ જતી હતી ! ન દીકાનું દીકું જોતાં જ નીચ માણસો હવામાં ઉડવા લાગે છે; પૃથ્વી પર તો પગ પણ માંડતાં નથી !

દેશમાં ખૂની કાગૂનોની સપ્તાર્ધ કમી કરવાની વાત ચાલતી હતી, પણ તેના ય રંગદંગ જૂદા હતા. ન્યાયસભાએ પોતાના બુદ્ધિમાન સલાહકારોની સંમતિથી ધર્મ વિરોધીઓને જીવતાં જીવત બાળી મૂકવાને બદલે ફાંસીને માંચડે ચઢાવવાની શિક્ષા દરાવી ! આ પ્રમાણે ખૂની કાગૂનો સંબંધમાં સપ્તાર્ધ કમી કરવામાં આવી ! તેમજ સનાતન ધર્મ-કંથોલીક ધર્મ સિવાય બીજા ધર્મ માનવાનો કોઈને અધિકાર નથી એવું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. તે ધર્મના વિરોધીઓને કોઈ જગ્યાએ એકઠા મળી વાતો કરવાનો કે સભાઓ ભરવાનો પણ અધિકાર પણ નથી. અને 'સનાતન ધર્મ' સામે લેખો લખીને કોઈ પણ લેખક દેશમાં કુવિચાર ફેલાવશે તો સરકાર તેને દખાવી દેવાને કોઈ પણ પગલાં લેશે. ધાર્મિક ગ્રંથો સંબંધમાં શંકા કરવાનો, ગમે તેવા પ્રશ્નો પૂછવાનો કે નવા વિચારો દર્શાવવાનો પણ કોઈને અધિકાર નહિ. ગુન્હાગારોના બે પ્રકાર મણેલા (૧) સામાન્ય અપરાધી અને (૨) પ્રગ્નને ઉત્કરનાર અપરાધી. સામાન્ય અપરાધીઓ પર ક્યારેક દયા દેખાડવામાં આવતી, પરંતુ જનતાને

ઉરકેરનાર અપરાધીને તો કાંઈ પણ પૂછવા ગાંઠ્યા વગર જ ફાંસીએ લટકાવી દેતા. દુકંમાં પ્રળના પ્રાણ અમલદારોની હથેલીમાંજ હતા. અમલદારને ઇચ્છા થાય ત્યારે ગમે તેને ગમે તેવા અપરાધના સાંડસામાં જકડીને તે ફાંસીએ લટકાવી શકતો. ધર્મની ચર્ચા કરનારાઓને પણ પ્રાણદંડ દેવાતો. ધાર્મિક વિદ્યાશ્રમની 'ધર્મશાસ્ત્રી'ની ઉપાધિ મેળવ્યા વગર કોઈથી અંધાવસોકન કરી શકાતું નહિ. તેમ કરનારનો મૃત્યુ સાથે ભેટ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. દુથોલીક ધર્મના વિરોધી ધર્મગુરુઓને છૂપાવનારને પણ એ જ શિક્ષા થતી. ધર્મ વિરોધી કાર્ય કરનાર પણ પ્રાણદંડમાંથી બચી શકતો નહિ. અપરાધી ક્ષમાપ્રાર્થના કરે તો તેને ગળું દબાવીને, રીખાવી રીખાવીને નહિ મારતાં તેનો એકાએક ફેંસલો કરવામાં આવતો, શિરચ્છેદ કરવામાં આવતો; એટલી દયા (!) તો જરૂર બતાવતી !

મોન્ટનીને માથે અનમતું મોત

ખૂની કાનૂનોમાં સુધારણા કરવા માટેની અરજી કરવા સારૂ રાજા પાસે પ્રતિનિધિ મોકલવાનું નક્કી થયું. પહેલાં તો એમોન્ટ નમ્ય તેવી વાતો ચાલી, પરંતુ તેણે ત્યાં જવાની ના કહી એટલે મોન્ટની અને બર્મનની પસંદગી થઈ. બંને સરદાર એનવિલ પેટે કટ્ટા સનાતનધર્મી હતા. આમ હતું તેથી તેમના દિલમાં રાજા તરફથી કાંઈ થશે એવી શંકા નહોતી, ભય નહોતો. પરંતુ એ બિચારા રપેનથી પાછા વળવાના જ નહોતા. માતૃભૂમિનાં આ તેમને છેલ્લાં દર્શન હતાં. મોન્ટની તો હજુ એક વર્ષ પર જ પરપૂરો હતો. હજુ તો એને જીવનના કંઈ કંઈ આશ્વબલિલાષ અને કોડ હતા. આ સમયે તેની પત્ની સિમ્પતિની હતી. પરંતુ એના પેટમાંના બાળકને પિતાદર્શનનું સુખ નહોતું. રસ્તે પેરીસમાં રહેતાં, રપેનના રાજદૂતે તેને જણાવ્યુંથે ખરું કે રાજા નેધરલેન્ડની દિલચાલ સંબંધમાં તમારા પર ગુસ્સે છે; તો પણ મોન્ટનીએ ન માન્યું. જ્યાં એને માથે મોત

ઝડપમાં હોય ત્યાં એ શું કરે ?

હકરાણી પરમાએ ત્યાંથી નીકળતા પહેલાં મોન્ટનીને ખૂબ ખૂબ ઉપદેશ આપ્યો. તે પાકી ઠગ હતી. એ સ્પેન જાય તે પહેલાં તો એણે એક દૂત મારફતે ક્યારનાય રાજના કાન ભંભેર્યા હતા. નેધર-લાંડમાં રહેતા એક જાસુસે-એક્ઝેક્યુટિવે પણ મોન્ટની અને અર્ધન નેધરલાંડની ધમાલનું મૂળ છે એમ લખી દીધું હતું. ત્રેનવિલે પણ શીલિપને એક પત્રમાં લખ્યું કે: “અર્ધન ને મોન્ટની સિવાય બીજા કયા સારા પ્રતિનિધિઓ નેધરલાંડમાં હોઈ શકે ? અધા ઉત્પાતનું મૂળ જ તેઓ છે એટલે અધી વાત તેઓજ સારી રીતે સમજાવી શકશે.”

મધુતિષ્ઠિતિ જિલ્લાએ

એ અધા કાગળે શીલિપને મળી ચૂક્યા હતા. ૧૭ મી જુને મોન્ટની ને અર્ધન માફીડ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમનું સુંદર સ્વાગત થયું. રાજાએ ખુબ આવપૂર્વક એમને મળી બેઠીને સ્નેહ દર્શાવ્યો. શીલિપ કાવતરાંગાજ હતો. એના હૃદયમાં કળાકળા વિષ હોય છતાં બહાર તો અમૃત જ વરસતો. આજે ત્રણસો વર્ષ પછીજ, એ બને સરદારોનો જન કેવા ભયંકર કાવતરાથી લેવાયેલો તે બહાર આવ્યું. બિચારા મોન્ટની અને અર્ધન સાંધા સાદા માણસો હતા. આ કાવતરાંગાજ કાળા હૃદયને એ કેવી રીતે જાણી શકે ?

ભાલા લાંબને ભાપખુમાં

સને ૧૫૬૬ની ત્રીજી ઋતુમાં ધોમ ધીકતી ધરતીની સાથે નેધર-લાંડનું રાજદારી વાતાવરણ પણ ગરમ થઈ ઉઠ્યું. હજારો ફુકાનદાર, ખેડૂત, કામદાર, ગરીબ, અમીર, સૌ બંદુક, ભાલા ફરસી ને તક્ષવારો લઈ લઈને સુધારકોનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવાને બેગા થવા લાગ્યા. દેશમાં બળવા પ્રવૃત્તિનાં પગરણ થઈ ગયાં. સરકારના હુકમથી પ્રત્યે ભેખરવા બની લોકોએ છડ્યોઈ બળવો પોકાર્યો. સરકારે પણ સુધારક

પાદરીને જીવતો મુઝો જે કોઈ પકડી લાવે તેને ૭૦૦ રૂપિયાનું ઈનામ જાહેર કર્યું હતું. તેથી સુધારક પંથના ધર્મગુરુઓ હવે તો બેપરવા બન્યા હતા. સરકારનો તેમને ડર નહોતો. જાહેરમાં તેઓ વ્યાખ્યાનો આપતા. ૭૦૦ રૂપિયાની લાલચમાં લપટાઈને કોઈ એમને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કરતું. પહેલાંના કરતાં અત્યાચારો પણ ઓછા હતા.

નિવેદનવાળી ચળવળ વડે પણ લોકોનો હરખ વધી ગયો હતો. નવા પંથમાં ભરતી થયાં જ કરતી હતી એટલે જનતામાં હિંમત આવી હતી. જ્યાં ને ત્યાં સુધારકોની જ બોલબાલા બોલાઈ રહી હતી.

શહીદીના અંખનાર

સને ૧૫૬૬ ની ૨૮ મી જૂનની ધોર કાળજીકાળી રાત્રિએ અગ્નીઆર બારને સમયે. દૂને શહેર નજીકના એક પૂલ પર છ હજાર માણસની પ્રચંડ મેદની એમ્બોજ વિલે નામના સુધારક ધર્મગુરુનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાને એકઠી મળી હતી. એ ધર્મગુરુ નવીન યુગના વિદ્વાતા મહાત્મા કાલવિનનો અનુયાયી હતો. ૭ મી જુલાઈએ પણ ફરીથી એ જ સ્થળે એનું વ્યાખ્યાન થયું. ૨૦ હજાર માણસોનો પ્રચંડ સમુદાય એનું વ્યાખ્યાન સાંભળવાને ત્યાં એકત્રિત થયો. એમ્બોજનું માથું લાવનારને માટે સરકારે ઈનામ કાઢ્યું હતું. પરંતુ સશસ્ત્ર જનતા એની રક્ષક હતી. એમ્બોજે પોતાની તીખી ને તમતમતી બાનીમાં સભા સમક્ષ જણાવ્યું કે: “સરકારના ભયથી ધર્મ છોડવો એ કાયરતા છે. હું તો મોતથી જરાયે ડરતો નથી. હું મરી જઈશ તેથી શું ? મારા લોહીમાંથી મારા શત્રુનો બદલો લેવા ૫૦ હજાર વીરનર પેઢા થશે. ધર્મને ખાતર શહીદ થવામાં જ સાચી વીરતા છે.”

લોકોએ શસ્ત્ર સજીને સભાઓમાં ન જવું એવો ઠંકરાણી પરમાનો હુકમ હતો. પરંતુ એના હુકમને કોણ ગણકારે ? નવા પંથનો એક મરીબથી માંદોને અમીર સુલ્તાને લાગી ગયો હતો. સૌ હિંમતથી

વ્યાખ્યાન સાંભળવાને આવતાં. સરકારી લશ્કરના દેશી સિપાઇઓ સલાઓ વિખેરી નાખવાને આવતા ને પોતે જ તેના ઓતા બની જતા. નાનાં મોટાં સૌ એ વ્યાખ્યાન સાંભળવાને નીકળતાં. વ્યાખ્યાન સમયે શહેરમાં તો કામવાસ જેવું જ બની રહેતું. ફેલેન્ડર્સ આખામાં જ્યાં ને ત્યાં આ જ દશ નજરે પડતાં. સલાઓ જાણે લશ્કરી છાવણીઓ ન હોય તેવી લાગતી. દરેક માણસ ત્યાં હથિયારબંધ જ આવતો. સલાની ચારે કોર પહેરો રહેતો. સલામાં એકાએક લંગાણુ ન પડે તે માટે, ભાવિ ભયની ભાળ કાઢવાને દૂર દૂર સુધી ગસસો મોકલાતા. ફેરીયાઓ પણ છયોક જમ થયેલું સાહિત્ય વેચતા.

હારલેમ પર હલ્લો !

ફેલેન્ડર્સમાંથી વિદ્રોહની આમ ફેલાતી ફેલાતી બેલૂન પ્રાંતમાં થઇ છેક ઉત્તર સુધી પહોંચી. અને હોલાંડ પ્રાંતમાં હારલેમની નજીક સુધારક પંથની સલાની જાહેરાત થતાં જ સારું હોલાંડ ખળભળી ઉઠ્યું. અમલદારો ગભરાઇ ગયા. ગામડાંઓમાંથી કીડીઓની જેમ સલામાં જવાને માણસો ઉભરાવા લાગ્યાં. બીજા શહેરોમાંથી પણ અસંખ્ય માનવમેદની સલાના કાર્યક્રમથી એક રાત આગળથી હારલેમમાં આવી પહોંચી.

પેલો કાટવા છતાં પણ અમલદારોએ હારલેમના દરવાજા ન ખોલા. પરંતુ માનવ મહાસાગરને કોણ ખાળી શકે ? સમઠના પ્રચંડ પ્રેર સામે કોણ ટકી શકે ? ઉન્મત્ત જનતાએ ખાઇ તરી જઈ કોટની દિવાલો ચઢી શહેરના મુખ્ય દરવાજા ખોલી નાંખ્યા. અને સમુદ્રે જાણે માઝા ન મૂકી હોય તેવો પ્રચંડ માનવ મહાસાગર શહેરમાં ઉઘડ્યો.

સલાનો વ્યાખ્યાતા હતો તો દુબળો પાતળો; પરંતુ એણે ચાર કલાક સુધી એવું સચોટ ને મર્મભેદી ભાષણ કર્યું કે ભોક્ષનાં હૃદય ધમધમી ઊઠ્યાં. એકે એક આંખમાંથી જાણે આંસુની ધમારતી

ખડી થઇ. કમડાયલા સિતમગર દેશની દુર્દશાનું વર્ણન કરતાં એ વ્યાખ્યાતાની આંખમાંથી ખૂનનાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે સભાનું બધું વાતાવરણ સિતમગર શહેરનાહ શીલિપ સામે ખળબળાઈ ઊઠ્યું. પછી તો હોસાંડનાં શહેરે શહેરમાં આવી સભાએ થવા લાગી.

પરમાની અકળામણ

શાહજાદો ઓરેંજ હજી સુધી નવા પંથમાં ભળ્યો ન હતો પરંતુ તેની વૃત્તિઓ બદલાતી જતી હતી. દકરાણી પરમાને બિચારીને તો કંઈ સહનું જ નહોતું. આંદોલનની આગ એટલી ત્રસરી મઠ હતી કે સભાઓ બંધ કરાવવાનું અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. નવું લશ્કર ઝમાવતાં પણ તે ડરતી હતી. રાજાનો પણ કાંઈ જવાબ હજી તેને મળ્યો નહોતો. વળી તેની આજ્ઞા વગર ક્યાંક નવું લશ્કર એકઠું કરતાં તેનો રોષ વહોરી લેવો પડે એ ડર પણ તેને હતો. તે એક ફોજ ઉભી કરે તો જનતા દર ફોજ ઉભી કર્યાં વગર ન રહે એ પણ એ જાણતી. પણ આગ તો વધતી જ ચાલી, એટલે રાજાની આજ્ઞા વિના એ એણે લશ્કર ઉભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હોત; પણ શું કરે ? પાસે પૈસા નહોતા. તિજોરીનાં તળાયાં સાફ હતાં.

એંગ્લો-ઇન્ડિયન નેતૃત્વ લઇ સરકારનો સામનો કરશે એમ લોકો ધારતા. પરંતુ તેમની એ ધારણા ધૂળ મળી. એ ન રહી સરકાર પક્ષે કે ન રહી પ્રજાપક્ષે. ફ્રેન્ડર્સ દિલ્હિઆલનું મુખ્ય મથક થઇ પડ્યું હતું. દોઢ પણ કાણે ૪૦-૫૦ હજારનું પ્રજાકીય લશ્કર ઉભું કરવું એ રમત વાત હતી. કેથોલીકોના મહાસદનો તો પાર ન રહ્યો. એટલે આ પરિસ્થિતિ સંભાળી લેવાને એંગ્લો-ઇન્ડિયન પક્ષેએ.

ઓરેંજનું સ્વાગત

ઑટવર્પ પણ સજાઈ હતું. 'લિખારી' ઓરોડ પેતાના કેટલાક સાથીઓ સાથે ત્યાં જ હતો. મેક્સ અને ઓરેંજનું પણ સંબંધમાં

આવ્યા હતા. પરંતુ તેઓ જનતાને દયાવી દેવાને આવ્યા છે એવી ભોડામાં જોશબેર વાતો ચાલી રહી હતી. આવી ભયંકર પરિસ્થિતિ સંભાળી લેવાનું પાણી શાહજીદા ઓરેંજમાં જ છે એમ ભોડો અને દકરાણી સૌ માનતા. આથી ઓરેંજને એંટવર્પ મોકલવામાં આવ્યો. એંટવર્પે ઓરેંજનું ભવ્ય સ્વાગત કર્યું. એનાં દર્શન માટે અસંખ્ય માનવમેદની ઉલટી. ઘેડરોડ પણ પોતાના સાથીઓ સાથે શાહજીદાને સલામી ભરવા સામે આવ્યો અને તેમણે સૌએ ઓરેંજની નજીક આવતાં જ પિસ્તોલના ખારથી સલામી આપી. પિસ્તોલના અવાજો સાથે જનતાએ પણ જયજયકારોથી ગગન ગળાવી મૂક્યું.

એક બાબુથી 'લિખારીઓની' જય'નો ધ્વનિ પણ આવ્યો. પરંતુ ઓરેંજે એ તરફ પોતાનો સખત અણુગમે પ્રગટ કર્યો. ઓરેંજને ખાલી હોહા પસંદ નહોતી. ભોડો એ વાત સમજ્યા ત્યારે ત્યાંથી વિખરાઈ જવા લાગ્યા. ઓરેંજને જોધને પ્રજ્વળના જીવમાં જીવ આવ્યો. ભાવિ આફતોમાંથી બચી શકાશે એમ તેમને લાગ્યું.

ઓરેંજે એંટવર્પમાં આવીને તરત જ ભોડોનો માંહોમાંહેનો ઝગડો પતાવવાના પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. છેવટે શહેરમાં સુધારકો પ્રચારકાર્ય ન કરે એવો બધાંની સંમતિથી નિશ્ચય થયો. નગર બહાર તેમને પ્રચારકાર્ય કરવાની છૂટ હતી. શહેરમાં શાન્તિ જાળવવાને નમરમાંથી ૧૨૦૦ સૈનિકોનું એક લશ્કર ઉભું કરવામાં આવે અને તેનો ખર્ચ શહેર ભોગવે એમ ઓરેંજે જણાવ્યું. પ્રજ્વળના પ્રતિનિધિઓ આથી રાજ ન થયા. નગર શાન્તિની જવાબદારી તેઓએ માથે લીધી પણ તેઓ ફોજ ઉભી કરવાની તો વિરુદ્ધ જ હતા.

ગરજ સમ નહિ ચીજ કોઈ ગણી

એંટવર્પમાં શાન્તિ સ્થાપવાનું કામ જુલાઈ અને ઓગસ્ટ સુધી ચાલ્યું. એ કામ દકરાણી પરમાનું હતું પણ તે પાર ઉતારવાની

લાયકાત એનામાં નહોતી. વિક્રેલી પ્રજાને શાંત પાડવાનું વિકટ કામ એક ઓરેજ જ કરી શકે તેમ હતો. ઓરેજ રાજા પ્રજા વચ્ચે સમજૂતિ કરાવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. શીલિપ અને પરમા અત્યારે એની ખુશામદ કરવામાં બાકી નહોતાં રાખતાં. શીલિપે તો એનાં યશોગાન ગાતો એક પત્ર લખ્યો હતો, તથા એટલવર્ષમાં શાન્તિ સ્થાપવા માટે એને ધન્યવાદ આપ્યો હતો. વળી એનું રાજનામું નામંજૂર કર્યું હતું. વિશેષમાં શીલિપે એના પર પોતાને બારે વિશ્વાસ છે એમ જણાવ્યું હતું.

પરંતુ રાજા પોતાના પર કેટલો વિશ્વાસ રાખે છે એની ઓરેજને પાકી ખબર હતી. એ પત્રથી એ ભરમાયો નહિ. પત્રમાં એક બાબત એ ઓરેજનાં ગુણગાન ગાતો પત્ર લખતી હતી અને બીજી બાબત એ શીલિપને ભંભેરણી કરતી હતી કે: ‘આ બધા તોફાનનું મૂળ જ ઓરેજ છે. એનો વિચાર અહિં પોતાનો અધિકાર જમાવી મિત્રમંડળમાં મુલક વહેંચી દેવાનો છે.’

આ આરોપમાં કશું વળુદ નહોતું—કેવળ હાથપગ વગરનો એ આરોપ હતો. ઓરેજ હંમેશા સીધે ને સચ્ચાઇને રસ્તે જ ચાલતો. પ્રજા પંચાયતોની બેઠક બોલાવવામાં આવે એમ ઇચ્છતી. રાજા એ માંગણી પૂરી કરીને તેને શાંત પાડી શકે એમ હતું. પરંતુ તો પછી શીલિપ, શીલિપ શાનો કહેવાય ?

ઓરેજ તેને જનતાની માંગણી પૂરી કરવાને માર્ગે દોરી રહ્યો હતો. પરંતુ હોલાંડમાં બળવો જગવાનો જ હતો અને પ્રજાતંત્રી સ્થાપના થવાની જ હતી એટલે શીલિપ કેમ માને ? વિધિનું વિધાન કોણ ટાળી શકે ? કોઇ કોઇવાર જુલમીઓની હઠ પણ સમાજને ક્યારેક કાયદાકારક નથી નીવડતી ?

કાન્તિને માર્ગે

ચાલો નગર બહાર

વિપ્લવની આગ લગ્નકી રહી હતી. ઓરેંજ તે સમાવવા ઇચ્છે તો પણ તે અશક્ય હતું. છતાં શાન્તિ સ્થાપવા બની શકતા પ્રયત્ન કરવાનું ઓરેંજ ન ચૂકતો. દેશભરમાં ગમે તેવા ગપગોળા ચળકી રહ્યા હતા. અમુક જગ્યાએ સરકારી ફોજ દેશ પર ધસારો લાવવાને એકઠી મળી છે તો અમુક જગ્યાએથી લશ્કર આવી દેશ પર અત્યાચાર વરસનાર છે એવી તરેહવાર અફવાઓ આ મોંઢેથી પેલે મોઢે ચાલ્યાં જ કરતી હતી.

આમ સરકાર દમનનાં સસ્ત્રોથી સજ્જ બની છે એવું સાંભળતાં જ સુધારકોનાં વ્યાખ્યાન સાંભળવાને હજારો લોકો સહેર બહાર એકત્ર થવા લાગ્યા. એક દિવસ એવી એક સભામાં એક સામાન્ય ધર્મપ્રચારક વ્યાખ્યાન આપી રહ્યો હતો. એનામાં ધર્મનું પૂરું જ્ઞાન પણ ન હતું. એક સનાતની પંડિતે સભાસ્થાનમાં જઈ તેને કટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા, તથા એ બાઇ ગસ્ત્રાં તસ્ત્રાં થઇ જતાં એની મજાક ઉડાવવા માંડી. લોકો પેલા સનાતની પંડિત પર ખૂબ ઉઠાઈ પકાયા અને તેને પકડીને—માર મારીને અધમૂઓ કરી નાંખ્યો. કટલાકોએ તેને બચાવ્યો ન હોત તો તેનાં સોએ વર્ષ પૂરાં જ થઈ જત.

ઓરેંજે પંડિતને એના એ ઉછાંછળાપણા માટે ખૂબ ટપકો આપ્યો. અને લોકો ક્યાંક ગુસ્સે ભરાઈ એને મારી ન નાંખે એટલા

માટે એક દિવસ એને જેલમાં પૂરી રાખ્યો. ત્યાં સુધી ઓરેંજનાં પગલાં રાજધાનીમાં રહ્યાં ત્યાં સુધી તે શહેર ધૂંધવાતું જ રહ્યું. બીજા બાજુ ઓરેંજની જગીર ઝીલેંડને પણ આ તોફાની ચેપ લાગ્યો હતો. ખુલ્લાં મેદાનોમાં મોટી મોટી સભાઓ ભરાતી હતી. આમ-સ્ટરડામ નજીકની હથિયારબંધ લોકોની સભાઓની સંભાળ રાખવાતું તો સરકારી અમલદારો માટે પણ અસક્ય થઈ પડ્યું હતું. ઓરેંજને હવે પોતાની જગીર સંભાળવાની જરૂર પડી. પોતાના પ્રાંતમાં જવાની એને ઈચ્છા હતી. પરંતુ પરમા એને જવા નહોતી દેતી. આમ એંટવર્પ વગેરે શહેરોમાં તોફાની વાતાવરણ જન્મ્યું હતું તેમાં સરદારોના ધાંધલે વધારો કર્યો. એ દશામાં પરમા ઓરેંજને શી રીતે જવા દે ?

જુલાઈ મહિને

જુલાઈ મહિને સધળા સરદારોની એક સભા મળેલી હતી. ત્યાં દરેક સરદાર પોતાની સાથે લડવૈયા જુવાનોને લઈને આવ્યો હતો. શાન્તિ જળવાવી અસક્ય હતી. તલવારનો ખણખણાટ વાતાવરણ બેદતો હતો. તેજીમાં બાખ્યાનો સાથે તેજીલા ભાષાઓ પણ ચમકતા હતા. છતાં એ સભામાં બે બાબતો પર વિચાર થઈ શક્યો એ નહીં. પહેલી તો સરકાર આપણું નિવેદન મંજૂર કરે તો આગળ માંગણી કરવી કે કેમ ? બીજી: કોઈ પણ સરદારને સ્વજનમાં ભાગ લેવા માટે અપરાધી નહિ ઠરાવવામાં આવે તેની સરકાર પાસેથી ખાતરી લેવી કે કેમ ? વળી બે દરાવ સર્વાનુમતે પસાર પણ થયા. એક તો જનતા પર સરકાર અસાચાર ગુનગરે તો તેનું રક્ષણ કરવાનો. અને બીજો આર ષોડેરવારની અને ૪૦ પાયદળથી જર્મન શિપાઈઓની ટુકડીઓ ઊભી કરવાનો. સરદારો આ સર્વ વિચાર આત્મચરક્ષણ માટે કરી રહ્યા હતા. ન કરે નારાયણને કદાચ શીલિપ એકાએક નેપથ્યમાં પર આક્રમણ કરે તો સામનો કરી શકાય તેને

માટેની આ તકેદારી હતી.

પરમાની વિનંતિ પરથી ઓરેન્જે ૧૮મી જુલાઈએ સરદારોના પ્રતિનિધિઓની ડફલ ખાતે મુલાકાત લીધી. એગ્મોન્ટ પણ એની સાથે હતો. સરદારોના પ્રતિનિધિ તરીકે એડરોડ, ક્યૂલમબર્ગ વગેરે હતા. તે વેળા શાહનવાઝ ઓરેન્જે જણાવ્યું કે: પરમાએ તમારી સૂચના પ્રમાણે રાજ પાસે પ્રતિનિધિઓ તરીકે બે માણસો મોકલ્યા છે. જ્યાં સુધી તે વિશ્વાસઘાત ન કરે ત્યાં સુધી તમારે પણ શાન્તિ રાખવી જોઈએ. હથિયારખંધ સભાઓ પણ ખંધ કરવી જ રહી. આ તો તમે પોતે જ પ્રજાને સભાઓમાં હથિયાર સમેત આવવા ખેંચી રહ્યા છો. આવી ઉશ્કેરણીભરી સભાઓ અટકાવવાને તૈયાર હો તો પરમા પણ, તમારા નિવેદનથી ધણી જ સારી અસર થઈ છે, એમ સરકાર તરફથી કહેવાને તૈયાર છે.

એ નહિ અને

સરદારોએ ઉત્તર આપ્યો કે: “એ બધું ખરું, પણ સરકારનાં વચ્ચેનાં શું? એ તો આજે આપે અને કાલે તોડી નાંખે! પરમાએ આવા પોલા વ્યવહારથી અમારા હૃદયમાં અવિશ્વાસ પેદા કર્યો છે. જુલમો તો હજી ચાલુ જ છે. અમલદારોને સખ્તાઈ કમી કરવા સંબંધમાં મોકલાયલા હુકમ ટોલ્સે મૂકાયા લાગે છે. સુધારકોનાં માથાં કાપી લાવનારને ઈનામો આપવાનું જાહેર થયું છે: સુધારકો જાણે ફાંદીખાદિ પ્રાણીઓ ન હોય, તેમ! રપેન પણ ડોળા કકડાવી રહ્યું છે અને પશુબળથી કચડી નાખવાની ધમકી આપી રહ્યું છે. કાવતોની બોલબાણ બોલાય છે અને પંચાયતોને કોઈ પૂછવું નથી. લોકો હતાશ થઈ ગયા છે. સરકારની જીલ્મજહાંગીરીને પ્રતાપે લોકો ગામડાઓ અને શહેરોની સીમા ઓળંગી ઓળંગીને મેદાનોમાં એકલા થાય છે. તેઓ કાંઈ અમારી ઉશ્કેરણીથી ત્યાં એકત્ર થતા નથી. રાજ્યનાં ઉલ્લંઘન કરવાનો એ તેમનો ઉદ્દેશ નથી. આવ

ધર્મરોપાસના કરવાને માટે જ તેઓ મેદાનોમાં એકઠા મળે છે.”

ધણી ધણી સમજાવટને અતે પણ આ વાટાઘાટ નિષ્ફળ નીવડી. અને લુછ એ મહિનાની આખરે સરદારો તરફથી એક પત્ર લાઇને પરમાના દરબારમાં હાજર થયો. તે પત્રમાં જણાવેલું કે: પરદેશીઓ સામે મોરચા માંડવાને અમે હંમેશા તૈયાર છીએ પરંતુ અમારા દેશવાસીઓ સામે કદિ હાથ ઉઠાવનાર નથી. પરમાની સાક્ષિદ્વી માટે અમને ખાત્રી આપવામાં આવે, ગદ્ય ગુજરી બૂલી જવામાં આવે, હોર્ન, એગ્રોન્ટ ને ઓરેંજની સંમતિ લઇને જ કામ કરવામાં આવે તથા પંચાયતોની બેઠક બોલાવવામાં આવે તો જ અમે સર્વ શાન્તિ માટે પ્રયત્ન કરવાનું વચન આપી શકીએ, નહિ તો નહિ.”

પરમા તો આ પત્ર વાંચતાં જ ક્રોધમાં સળગી ઉઠી. એને હાડોહાડ લાગી આવ્યું. દાંત કચકચાવતાં તે બોલી: હું ખૂબ સમજું છું. તમારે રાજા બની બેસવું છે, તે. એ વેળા વળી બીજો બનાવ બન્યો તેથી બળતામાં ઘી હોમાયું. નેધરલેન્ડ ધનવાન દેશ હતો. સદીઓ થયાં લોકોએ સુંદર કારીગરીવાળાં ને રોનકદાર સેંકડો દહેરાં બાંધ્યાં હતાં. એટલેવર્ષના મુખ્ય દહેરાનો મધ્ય સ્તંભ જ લગભગ ત્રણસો ફૂટ ઉંચો હતો, અને સુંદર કળાના નમૂના રૂપ હતો. તાજ-મહાલના પથરોની જેમ એના પથરોના હૃદયમાં કાવ્ય કોતરાયલાં હતાં એમ એનાં વર્ણનો વાંચતાં જણાય છે. વળી એમાં છૂપાયેલા જરજરેરાતની વાતો સાંભળતાં, આપણા સોરઠી સોમનાથ યાદ આવ્યા વિના નથી રહેતા.

મેરીની પણ મશ્કરી !

૧૮મી ઓગસ્ટે હંમેશની જેમ એ વરસે પણ દેવી મેરીનું સરથસ ધામધૂમબેર નીકળ્યું. ધાર્મિક જીલ્લોને લીધે ઉચ્ચકાયલા લોકોને ધર્મના બાણ રંગરાગ પ્રત્યે માન નહોતું. એટલે મેરીના સરથસની પાછળ તેની ઠેકડી કરવા તોફાનીઓનું જૂથ જામ્યું. તેમણે

તો મેરીને ગમે તેમ ભાડવા માંડયું. એક જાણુ બોલ્યો ‘બચ્ચી મેરી, હવે તારો સમય આવી રહ્યો છે.’ ત્યાં તો ‘દેવી, આ તમારી છેલ્લી સવારી જ સમજી લેવી. આખું શહેર તમારી પર આકરિત થઈ ગયું છે હોં કે!’ એવો બીજો અવાજ આવ્યો.

આ ધમાલથી સરઘસ ઉતર્યું ત્યારે પૂજારીઓ એટલા બધા મહારાઈ ગયા કે તેમણે મેરીની મૂર્તિને હંમેશની જેમ ખુલ્લામાં નહિ રાખતાં એક નાનકડી ઓરડીમાં ગોંધી દીધી. બીજે દિવસે પણ હહેરામાં તોફાનીઓની ઠઠ જમી. મેરીને ગોંધી રાખેલી જોઈ તેમણે મજાક કરતાં કહ્યું કે: “બચ્ચી મેરી! ડરી ગઈ? બસ, આટલી વારમાં જ ડરી ગઈ? અમારા હાથ નહિ પહોંચે તેવા ખૂણામાં પેંસી ગઈ! હુશિયાર થઈ જ, દીકરી, હવે તારો સમય આવી લાગ્યો છે.”

હહેરાં કે અખાડાં ?

એટલામાં તો એકાએક એ બીડને ચીરોને એક ચીંથરેલાલ માણસ પૂજારીના આસન પર ચઢી ગયો અને બાઇબલ હાથમાં લઈને ધાર્મિક પ્રવચનોની નકલ કરતાં ગમે તેમ ભરડવા બકવા લાગ્યો. કેટલાક લોકો તેને તાળીઓ પાડી પાડીને ખીલવવા લાગ્યા. કેટલાકની હાનત તેને ત્યાંથી ધસીને બેચી નાંખવાની જણાઈ. અને કેટલાકે તો જે હાથમાં આપ્યું તે લઈને તેની તરફ છુટું ફેંકવાનું માંડ્યું. પેલાએ તો લાતનો ઉત્તર લાતથી જ વાળી પોનાનું ભરડવાનું ચાલુ રાખ્યું. આથી એક સનાતની મસ્જને ખુબ ક્રોધ ચઢ્યો અને એણે બાઇબલકારને ગળચીમાંથી પકડી નીચે પટક્યો. બંને પછી તો કુસ્તી લડવા લાગ્યા. આથી લોકો ઉરકેરાઈ ગયા અને પેલા મસ્જની પાછળ ફરી વળ્યા—અને પાંખી જ નાંખ્યો. થોડા સમજી માણસે વચ્ચે પડી ન બચાવી લીધો હોત તો મસ્જનું આવી જ બચ્ચું હતું. મહા મુશીબતે તેઓ તેને બહાર લઈ ગયા.

દહેરામાં દંગલ !

બીજે દિવસે પણ ત્યાં એજ ધામધૂમ મચી રહી. બુદ્ધભોની આગમાં બળાઝળા રહેલાં હૃદય મેરીને ગાળો દઈ દઈને પોતાની હાથ વરાળ કાઢવા લાગ્યાં. દહેરાની સામે કેટલાક વરસો થયાં એક ડોશીમા ફૂલપાંતરી વેચતાં. કેટલાક લોકો તેને ચિઠ્ઠવવા લાગ્યા. 'અસ, હવે તો તમારૂં આવી જ બન્યું: તું ને તારી મેરી, કોઈ હવે તો અમારા હાથમાંથી નથી ખચવાનાં.' વગેરે અવાજોથી ચોમેરનું વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું. પેલાં ડોશીમા તો એવાં ચિઠ્ઠાઈ ગયાં કે ન પૂછો વાત. એણે તો ગાળોનો વરસાદ જ વરસાડ્યો અને ફૂલપાંતરીનો સામાન ઉઠાવી ઉઠાવી લોકોને મારવા લાગી. લોકોની ઉશ્કેરણીને હદ નહોતી. તેઓ દહેરા પર ઉલટ્યા અને મેરીની મૂર્તિને પેલી નાનકડી આરડીમાંથી ખેંચી કાઢી અને જમીન પર પટકી દીધી. ફાળુવારમાં તો લોકોએ તેના ફરચેફરચા ઉડાવી દીધા. તેના ઉપરનું જરજરેલાત વેરાઈ ગયું. કેટલાક લોકો પૂજારીઓ ને મૂર્તિઓનાં પવિત્ર મનાતાં કપડાં ભંડારમાંથી તાણી લાવીને પહેરી પહેરીને નાચવા લાગ્યા. કોઈએ કળાના નમૂના સમી બીજી મૂર્તિઓ પણ તોડી ફેંડી નાંખી. કેટલાકોએ રાખના માથા પર લગાવવાના પવિત્ર તેલફૂલેલ પોતાના બૂદ પર લગાવ્યાં અને એમ ખાસડદેવની પૂજા કરી. ચારે કોર કુહાડી, હથોડા વગેરેના અવાજે વાતાવરણ ગાજી ઉઠ્યું. દહેરાના સુંદરમાં સુંદર ખારી ખારણાઓ કડકબૂસ થવા લાગ્યાં. ભયંકર કોલાહલ મચી રહ્યો. લોકો હનુમાનના બિરાદરો ન હોય તેમ કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા. સદીઓ થયાં મહા પ્રયાસે સૌન્દર્યના નમૂના રૂપ બનેલું દહેરું તેમણે ખાખાવીખા કરી નાંખ્યું. દેવળનું બધું સૌન્દર્ય માટીમાં મળી ગયું.

વરસાગાંડાઇનું મૂળ

આટઆટલું થયું પણ તે મૂર્તિઓ અને પથ્થરો પર જ. સાંઈ થયું કે કોઈ માણસનું ત્યાં લોહી ન છંટકાયું. લોકો એટલા ઇંછેડામવા

હતા કે કહેવાની વાત જ નહિ. પણ તેમનો બધો કોષ જડ વસ્તુઓ પર જ ઉતર્યો હતો. કોષએ એક પૈસાની વસ્તુએ લીધી ન હતી. જુલમોને લીધે જ તેમનામાં આવી ગુસ્સાગાંડાઈની ભરતી આવી હતી. એથીજ તેમણે ધર્મનાં બાલ સ્વરૂપને પીંખી નાંખ્યું હતું. નિર્દોષોનાં બલિદાન માટે એજ જવાબદાર છે એમ લોકો સમજતા તેથી એની પરજ એમની દાઝ પહેલી ઉતરેલી.

આટલા દિવસ સુધી શાહજાદા ઓરેંજની વ્યવહારકુશળતા ને ચાતુરીને લીધેજ એંટવર્પનેા જવાળામુખી ફાટ્યો ન હતો. ઉપરનો બનાવ એંટવર્પમાં બન્યો ત્યારે એ ત્યાં નહોતો. એણે ઘણીયે ના કહી હતી, છતાં પરમાએ એને રાજકાર્યમાં સહાય લેવાને બ્રસેલ્સ બોલાવ્યો હતો.

એ પ્રમાણિકતા !

એંટવર્પનેા આ ચેપ નેધરલેન્ડનાં બીજાં સ્થળોએ પણ લાગ્યો અને બળવાની આગ ભભૂકી ઊઠી. દરેક જગ્યાએ મૂર્તિઓ અને મંદિરો પર રમખાણ થયાં. પણ લૂંટફાટ જરાયે નહોતી થઈ-કોઇના જીવનુયે નુકસાન નહોતું થયું. છ સાત દિવસમાં તો નેધરલેન્ડનાં હજારો દહેરાં ખાખાવીખી થઈ ગયાં. એકલા ફ્લેન્ડર્સ પ્રાંતમાં જ ૪૦૦ દહેરાંનો નાશ થયો. આવાં રમખાણ થતાં ત્યાં ત્યાં નીચી કોટિના સામાન્ય વર્ગના માણસોજ તોડફાડનું કામ કરતા; બાકીના તો ફક્ત તમાશોજ જોતા. સોના, ચાંદી, જર ઝવેરાત ફેટલુયે અટવાતું છતાં કોઇ માણસ એને તો હાથ સુધાં ન લગાડતો. માત્ર તેઓ ધર્મસ્થાનો પરજ પોતાની દાઝ ઠાલવતા. એમને તો મૂર્તિઓજ ભાંગવી હતી. એવામાં એવું બન્યું કે કોષએ ચાર પાંચ રૂપિયાની કિંમતની નજીવી ચીજ ચોરેલી. તે પકડાઈ ગયો. લોકોએ તરતજ તેને ફાંસીને માંચડે લટકાવી દીધો ! તેમનો આ બળવો દહેરામાંનો ધનમાલ લૂંટવા માટે ન હતો; માત્ર જુલમો પ્રત્યે વિરોધ દર્શાવવા ખાતર ધર્મ

સ્થાનોને તોડવાનો આ વિશ્લેષ ભૂખી ઉઠ્યો હતો.

પ્રજા જીલ્લોથી કંટાળી ને કાંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે તેણે ક્રાંતિનો માર્ગ લીધો. આ રમખાણો બળવાનાં પત્રરણુ રૂપ હતાં. રાજ્યએ એને વિશે સાંભળ્યું ત્યારે તેને તો કાંઈ કાંઈ થઈ ગયું. ‘આ ધાંધલનો નતીજો ભોગવ્યા વિના છૂટકોજ નથી. હું કસમ ખાધને કહું છું કે લોકોને આનાં ખૂરાં ફળ ચાખવાં પડશે.’ આમ બોલતાં એણે પોતાની દાદીયે પીંખી. શું કરે બિચારો ? તેની પાસે અત્યારે દાદી સિવાય કોઈ હાલવવાનું બીજું સાધને શું હતું ?

લોકો જીત્યા ?

હકરાણી પરમા પણ ક્યાંક અસેલ્સની રાજધાનીમાં તોફાન સળગી ઉઠે એ ભયે ત્યાંથી નાસી છૂટવાની વેતરણુમાં હતી. ઓરેંજ, હોર્ન, એગમોન્ટ વગેરે સરદારોએ મહા પરાણે તેને રોકી. અત્યારે પરમા રાજ્યધાનીમાંથી ભાગી જાય તો લોકો પર ભારે ખરાબ અસર થાય એ દેખીતું હતું.

પ્રજાને શાંત કરવાને હકરાણીએ લયના માર્યા રૂપ મી ઓમરેટ જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. “ઈન્કિવઝિશન નાખૂદ થશે, ગઈ મુજરી ભૂલી જવામાં આવશે અને કોઈને પણ તે માટે સજા કરવામાં આવશે નહિ; તેમજ સુધારકો જ્યાં જ્યાં પ્રજાબક્તિ કરતાં હશે ત્યાં ત્યાં તેઓ કરી શકશે.” પ્રજાના હૃદયનો પાર રહ્યો નહિ. આખા દેશમાં ધડી ભર તો આનંદની હેલી વરસી. લોકો સમજ્યા કે આપણી જીત થઈ.

બડકા ઉઠ્યા

મોતના પંખમાં

દેશમાં થયેલાં રમખાણોથી ઓરેન્જ, એંગ્રો-ન્ટ અને હોર્નને ભારે દુઃખ થયું. આ સઘળા સરદારો દેશનું વાતાવરણ શાન્ત કરવાને ખુબ પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. એ સંબંધે રાજ સાથે ચર્ચા કરવા મયેલા મોન્ટની ને બર્ધન રપેનથી હજુ પાછા ફર્યા નહોતા. એમને બૂલાવામાં નાંખવા શીલિપે લુચ્યાઇ વાપરી હતી. હેયાનું હોઠ નહિ આવવા દેતાં એણે એ સરદારોનું રીતસર સ્વાગત કર્યું હતું. પેલા બિચારાઓને એની મધલાળની ખબર નહતી. રાજ એટલો લુચ્યો હતો કે આ બેને માટે એણે ભયંકર પ્રપંચબળ પાથરી હતી. તેઓ મૃત્યુને માર્ગે વળી રહ્યા હતા. તેમના નસીબમાં નેધરલાંડના ફરી દર્શન કરવાનું ચે નહોતું લખાયું.

પરમાનો પ્રપંચ

એટલામાં ઠકરાણી પરમાએ એક કેવળ જૂઠો કામળ લખીને રાજને બજીવ્યું કે: અહિંના સરદારોએ મને કેદ કરીને સુધારકોને છૂટછાટ આપનારું જાહેરનામું મારી પાસે પરાણે પ્રગટ કરાવ્યું છે. હોર્ન તો સઘળા મહતો અને પૂજારીઓનું કાસળ કાઢવાને તૈયાર થઇ ગયો હતો. અને ઓરેન્જે તો એટલે સુધી હામ બીડી હતી કે ડચેસ ચાલી જશે તો પંચાયતોની બેઠકો બોલાવીને હું કામ કરીશ. એંગ્રો-ન્ટ તો એ બધાથી થ ચઢી જાય એમ છે. એણે તો ૬૦ હજારની ફોજથી અને ઘેરી લેવાની ધમકી દીધી હતી. આમ તદ્દન

લાગ્યાર થઈ જઈને મારી ઈચ્છા વિરુદ્ધ જાહેરનામું બહાર પાડવાનું પાપ કબુલ છે. આજ્ઞા છે કે મહારાજ મને તે મારે ક્ષમા કરશે અને નાણાં અને લશ્કરી મદદ મોકલી આપશે. વળી જાતે નેધરલેન્ડમાં પધારી એ બદમાશો પાસેથી બદલો લેશે. મદદ મળવામાં વિલંબ થશે તો મારા જીન પર આવી લાગશે અને નેધરલેન્ડ મારે પણ હાથ ધોઈ નાંખવા પડશે.

બાંદી ચઢાવી

આ તર્ફન જૂઠો કાગળ હતો. વાત બધી બનાવટી હતી. રાજ એ વાંચતાં જ બળ્યો ઝળ્યો થઈ રહ્યો. એની હિંસક વૃત્તિ ઉશ્કેરાઈ ઉઠી. પરમાના જાહેરનામા પર તો સહી સીક્રો તો કરવાં જ પડ્યા, અને એ સંદેશો નેધરલેન્ડ પાઠવી દીધો. પણ હૃદયમાં એ દેશની પ્રજાને બયાનકમાં બયાનક સજા કરવાની એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી. એ પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવાને તેણે તે જમાનાના પ્રચંડ મહારથી એલવાના ઠાકોરને નેધરલેન્ડ પર ચઢાઈ લઈ જવાને લશ્કર તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી.

એરેન્જ, એગ્રમેન્ટ ને હોર્ન રાજનું નવું ફરમાન આવ્યા પછી પોતપોતાના પ્રાંતોમાં શાન્તિ ને વ્યવસ્થા જાળવવાને આજ્ઞા ગયા હતા. આ પછી એગ્રમેન્ટમાં વિલક્ષણ પરિવર્તન થઈ ગયું. તે ઠટો સનાતની હતો. લોકો મૂર્તિઓ તોડે તેથી તેના હૃદય પર સખ્ત આઘાત થતો હતો. તે તો ક્રોધથી બળ્યો ઝળ્યો પોતાના પ્રાંતમાં પહોંચ્યો કે તરત જ તેણે સુધારકોને પકડી જકડીને ફાંસીને માંચડે લટકાવવા માંડ્યા. આથી લોકોમાં હાહાકાર વ્યાપી ગયો, અને કેટલાંય ખાનદાન કુટુંબો ફ્લેન્ડર્સ છોડી છોડીને ભાગવા લાગ્યાં.

એગ્રમેન્ટ અમલો પડ્યો

એગ્રમેન્ટમાં નેતાને છાજે એવી દૃઢતા નહોતી. પરદેશીઓ પોતાના દેશના શાસનમાં ડખળ કરે એ એને ડંખડું ખરું. તેનું

ઉંચું કુલાભિમાન પરદેશીઓની ડખલગીરી સહી શકતું નહિ. ભોકો ઝેની વીરતા પર આક્રીન હતા. એમ જ સમજતા કે એગ્મોન્ટ પ્રજાપક્ષે રહી પ્રજાનો નેતા બનશે. અને ફ્લેન્ડર્સ પ્રાંતમાં તો સલાઓમા ૬૦-૬૦ હજારની પ્રચંડ માનવમેદની મળતી અને તે ય હથિયારબંધ. એગ્મોન્ટ એમનું નેતૃત્વ સ્વીકાર્યું હોત તો એક મહાન ફોજ ઉભી કરીને એણે શીલિપને નાકે દમ આપ્યો હોત. રાજાને કુંડીબંધ કાગળો લખવાનો અવકાશ ન રહેત.

પરંતુ ભોકપક્ષે ન રહેતાં જ્યારે તેણે પરમાની આજ્ઞા વિના ભોકોનાં માથાં ઉડાવી નાંખવા માંડ્યાં ત્યારે પ્રજા તો આશ્ચર્યચકિત જ બની રહી. એના વિષે સૌ નિરાશ થઈ ગયાં.

પરમાની ચાલમાજી

ઓરેંજ અને હોર્ન પોતપોતાના પ્રાંતમાં છૂટછાટવાળા નવા જાહેરનામા પ્રમાણે કારોબાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ સ્પેનમાંથી નાણાંની અને લશ્કરી મદદ આવતાં જ પરમાના રંજ દંગ બદલાઈ ગયા. હોર્નના કાર્યમાં એ મુશ્કેલીઓ ઉભી કરવા લાગી. ખરું જોતાં રાજાની કે હકરાણીની કોઈની ઇચ્છા કારોબારમાં છૂટછાટ મૂકવાની નહોતી. છૂટછાટ આપવાના ગોળા માત્ર નવા જુલમોની તૈયારીને સાફ જ ગળડાવવામાં આવ્યા હતા. થોડી ફોજ આવતાં જ ટૂંકે શહેરના ભોક્ષ પાસેથી હથિયાર છીનવી લેવાયાં.

ઓરેંજ, એગ્મોન્ટ થતા હોર્નને હકરાણી પત્રો લખી લખીને પંપાળ્યા કરતી હતી. તે જણાવતી કે: મારો ને મહારાજ શીલિપનો તમારા પર ખૂબ વિશ્વાસ છે. તમારી રાજભક્તિ માટે તમને ધન્યવાદ ઘટે છે.

કુલાબિય: કોનું ?

ખીજ બાણુ તે શીલિપને બંધેરતી કે: ઓરેંજ, હોર્ન ને એગ્મોન્ટ

આપનું રાજ્ય છીનવી લેવાના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. બધા સનાતન ધર્મીઓનું દેશમાંથી કાસળ કાઢવા માગે છે. લયની મારી હું જાહેર રીતે એમના પ્રત્યે અવિશ્વાસ નથી બતાવી શકતી. એગ્મોન્ટને લશ્કરનો સેનાપતિ રાખવો જ પડે છે પણ એની નીચેના એકેએક સૈનિકને સરકારે શત્રુ જ માનવો રહ્યો.

એગ્મોન્ટ પોતાના પ્રાંતમાં સનાતન ધર્મની વેદિ પર લોકોને હોમ્યો જતો હતો. પ્રજામાં હાહાકાર પ્રવર્તી ગયો હતો. પરંતુ ઠકરાણી એને સનાતન ધર્મનો કદો શત્રુ, અને સનાતનીઓની કલેઆમનાં કાવતરાં રચનારો જણાવી શીલિપને હાથે એની ધોર ખોદાવી રહી હતી. એનું નામ દુર્ભાગ્ય. પણ એને કોનું દુર્ભાગ્ય મળ્યું? એગ્મોન્ટનું? શીલિપનું? પરમાનું? સનાતન ધર્મનું? કે દત્તિહાસનું?

ઝારેન્જની અક્ષભંદી

શીલિપ અને ઠકરાણીએ સાદ્દિલીથી છૂટછાટ આપી છે એમ જ બિચારો હોર્ન પણ સમજતો. તેથી તે થયેલી સમજૂતિ પ્રમાણે કારભાર ચલાવવાનો પ્રયત્ન કરતો. પણ ઠકરાણી એની બાબતમાં ગમે તેમ સમજવી એનો વીમો ઉતારવાની જ વેતરણમાં હતી. ઝારેન્જ પોતાની રિયાત બરોબર સમજતો અને સરકારની ચાલબાજીનું યે એને યથાર્થ જ્ઞાન હતું. રાજ કે ઠકરાણીની મદલાઈમાં એ લપટાય એમ નહોતું.

પોતાના દેશના ઉકળેલા વાતાવરણને શાન્ત કરવામાં એ કશું બાકી ન રાખતો. દેશના વ્યાપારી મથક એંટવર્પમાં નવી છૂટછાટ પ્રમાણે શાન્તિ સરજવાને એણે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. કેટલાક લોકોને રમખાણ મચાવવાના આરોપસર ફાંસી મળી એનો પણ એણે વિરોધ ન કર્યો. પોતાના પ્રાણની પણ પરવા ન કરતાં કેટલીયે વાર હાથમાં તલવાર લઈને બળવાખોરોની બીડમાં એ એકલો ધુસી જતો અને

હાજીરમાં સૈને વિખેરી નાંખતો. એના પ્રાંતમાં પણ અખેડા જમ્મે જતા હતા. એની હાજરીની ત્યાં ખૂબ જરૂર હતી. પણ એ એટલે- પાંચાંથી ચાલ્યો જાય તો સનાતની ધર્મશુદ્ધિઓની જાંદગી જેખમમાં આવી પડે એવું ત્યાંના અમલદારોનું માનવું હતું. વળી બ્યાપારીઓ પણ ચાલ્યા જાય એવો ડર હતો.

શાન્તિમય વાતાવરણ હિલું કરવાને થતા પ્રયત્નોમાં ઝારેજ સરકારને સાથ તો આપતો પણ સરકાર પોતાને માટે શું ધારે છે એ ય સમજતો. લોકહૃદય પણ તે સારી રીતે વાંચી શકતો, તેમ દરારણી અને રાજના હૃદયમાં ઉપલકિયા સદ્ભાવની નીચે હળાહળ વિષ ભરેલું છે એની એને જાણ હતી. થોડા જ વખતમાં પરદેશી ફેલ્ને દેશ પર કાઢીઓની જેમ ઉભરાશે એવી તેને ખાતરી હતી. વળી રાજએ તેને અને ફેટલાક ખીજ સરદારોને જમલોક પહોંચાડવાનું પણ લીધું છે. તેનું પણ એને ભાન હતું.

મદદ કરશો ?

આવી સારી ખોટી શંકા કુશંકા જોતાં દેશના ઉદ્ધારનો માર્ગ શોધી કાઢવાનો સમય આવી ગયો હતો. જગજગ ભુલમનો શિકાર બનવાનું અને દેશવટો ભોગવવાનું ઝારેજના નસીબે લખાયલું હતું. ભાવિ અંધકારની ઝાંખી કરનાર શાહમદએ દિવારી લીધું કે મારે તો હવે પ્રજાપક્ષે જ રહેવું ઘટે. દેશભક્તને માટે ખીજો માર્ગ પણ શો હોઈ શકે ? અત્યાર સુધી તે કેવળ રાજભક્ત હતો. પ્રજા પર અયોગ્ય ભુલમો ન થાય તેટલું જ માત્ર ઈચ્છતો-તેવા અભાગ્યો સામે તેનો વિરોધ હતો. પરંતુ હવે એ સમજ્યો કે પરદેશીઓના રાજ્યમાં દેશભક્ત ને રાજભક્ત-અને નથી બની શકતું. સ્વાસ્થી જ તેના હૃદયમાં ત્રિદોહની ચીણુગારી ચમકી. પરદેશીઓના ભુલમ-માંથી દેશને બચાવવાના કાર્યને બળવો કહેવામાં આવે તો જરૂર આજથી તે બળવાવાદી બની ગયો. તેણે એમોન્ડને એક સંદેશ

મોકલી જણાવ્યું કે: આ લડત કંઈ સુધારક ને સનાતની વચ્ચેની નથી. આ તો પરદેશ સાથેનું યુદ્ધ છે. પરદેશી સત્તિકાની બેચેનતની અણાએ શીલિપ સુધારક કે સનાતની-અન્યને પીડવાનો. એ સિતમ ભારતી સહન નહિ થાય. તે જોવાને દેશમાં હું રહી શકું તેમ નથી. પરંતુ એક વાત છે: તમે ને હોર્ન મને દેશરક્ષણના કાર્યમાં મદદ કરો તો હું કંપલાવું.

હમલાખાલનો પત્ર

આતો એંગ્લો-ટે કાંઈ જવાબ ન વાળ્યો. એરેન્જ ન્યારે હોલાંડ તરફ ચાલ્યો ગયો ત્યારે રસ્તામાં એંગ્લો-ટે, લુગ્સટ્રેટન અને કાલિંટ લુઈ તેને આવી મળ્યા. અને બે ત્રણ કલાક સુધી તેમની વચ્ચે વાટાઘાટ ચાલી. એલવાના ઠાકોરનો પરમા ઉપર તો ગુપ્ત પત્ર તેમના હાથમાં આવી ગયો હતો. એ પત્રમાં તેણે લખેલું કે: “એરેન્જ, એંગ્લો-ટે ને હોર્ન પર ઉપલાક્રિયા પ્રેમ બતાવવો. કામ પત્યા પછી તક મળતાં ત્રણેના પ્રાણ લેવાનો રાજાએ મનસૂબો કર્યો છે. તમે એમની સાથે રપેનમાં મોન્ટની ને બર્ધન સાથે જેવો વ્યવહાર રાખવામાં આવે છે તેવોજ વ્યવહાર રાખો. એ બને એવા મધલાણમાં જકડાયા છે કે તેઓ નેધરલાંડનાં દર્શન જ કરવાના નથી.”

આ પત્ર સંબંધમાં પણ તેમણે માંહોમાંહે ચર્ચા કરી. પરંતુ એલવાના ઠાકોરનો આ પત્ર હશે એવી દુર્ભાગ્યયોગે તેમને કોઈ ખાતરી ન થઈ. આ કાંઈક પ્રપંચગળ હશે એમ તેમને લાગ્યું. વળી દેશનું રક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકે તે સંબંધમાં પણ વાતચીત ચાલી. જર્મનીમાં એક લશ્કર ઉભું કરવું એવો લુઈએ અભિપ્રાય આપ્યો. પરંતુ એંગ્લો-ટેને માથે મોત પોકારી રહ્યું હતું. ‘શીલિપ જેમ સહનથી રાજ પર સંદેહ કરવો ઠીક નથી. એણે જનતા પર અન્યાયન કર્યો કર્યો છે? જેને ડર લાગતો હોય તે બધે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાય એમ તેણે જણાવ્યું.

સરદારો સ્વારથમાં

આમ સરદારો એકઠા તો મળ્યા પણ કોઈ જાતના નિશ્ચય પર ન આવી શક્યા. અને ઘોડા પર સવાર થઇને સૌ સૌને રસ્તે પડ્યા. ત્યારથી એ સરદારો ભિન્ન ભિન્ન માર્ગી થઈ ગયા. એગ્રો-ન્ટના હૃદયમાં રાજભક્તિનું એવું ભૂત ભરાયું હતું કે છેવટે તે તેને મૃત્યુને માર્ગે જ લઇ ગયું. તેની સહાય વગર રૂપેનના હુમલાનો સામનો કરવાનું અશક્ય હતું. હોર્ન તો આ બધી જંગલમાંથી મુક્ત થવા માંગતો હતો. આમ દેશરક્ષણની સઘળી ફરજ ઓરેંજ પર આવી પડી. સરદારોનો સંઘ પણ ખાખાવીખી થઇ ગયો હતો. એણે હો હા કરી સ્વાર્થ સાધી લીધો હતો—થોડી ધણી છૂટછાટો મેળવી હતી. અને છૂટછાટ મળતાંજ તેમને તેમનું કામ સમાપ્ત થયું લાગતું. જેઓ પ્રજાને સ્વાતંત્ર્ય અપાવવાને તૈયાર થયા હતા તેઓ અણીને વખતે સરકાર સાથે સમજૂતિ કરીને કોરે ખેસી ગયા હતા, અને પોતપોતાની જાગીરોમાં સુધારકોનાં લોહી પીતા હતા—તેમને કપરી સમજા કરતા હતા. વળી કયુલમ્બર્ગની જેમ કેટલાકોએ દહેરાં તોડ્યા અને મૂર્તિખંડન કરવું એનેજ ધ્યેય માન્યું હતું. આમ સનાતનીઓનું અપમાન કરવામાં જ તેઓ કાર્યની ઇતિશ્રી માનતા. સૌ કોઈ ધ્યેય બૂલી ખેડું હતું.

ખરે વખતે ખસ્યા

ઓરેંજથી આ વસ્તુ કેમ સહી જાય ? એક પક્ષ ખીજા પર જુલમ કરે તે એ ન સાંખી શકતો કેમકે એથી દેશમાં કડવાશ, અગ્રહા ને કાટફૂટનાં ખીજ વવાતાં હતાં. સંઘના કેટલાય સરદારો દેશને કાળે મરી શીટ્ટે એવા હતા. નસાઉનો લુઇ, સેંટનો માર્નિક્સ, એલ્ડ-ગોન્ડે અને બર્નાર્ડ ડેમેરોડનાં નામ દેશના ઇતિહાસમાં સુવર્ણીકૃત થયેલાં છે. પરંતુ મોટા ભાગના કેટલાય સરદારો ઉતાવળિયા ને અવિચારી હતા; અને શાહજહાં ઓરેંજના કાખમાં ત્રહોતા. લુઈ

તે વળી કહેતો: શીલિપને ફોજ લાઇને આવવા તો દો ? જરા રીંછ ખીંછનો નાચ તો થવા દો. પછી જોયું જશે. એડરોડે લીધેલો રસ્તો ખરોખર ન હતો. ઠરેલપણા વગર એ બધું કામ બગાડતો. અને નાહક લોકોના જન જોખમાવતો હતો.

આવી પરિસ્થિતિમાં ઓરેંજ શું કરે ? એનું કાઈ ત્યાં સાંભળનાર નહોતું. જે સરકારે પહેલાં જર્મનીમાં મોટું સैन्य ઉભું કરવાની લાંખી ચોરી વાતો કરતા હતા તેઓ ખરે સમયે જ ખસી ગયા હતા.

ઓરેંજ અને એંગ્લો-એન્ડ

ઓરેંજને એંગ્લો-એન્ડ પર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. તેની વીરતા પર લોકો એટલા મુગ્ધ હતા કે તે ઇચ્છે ત્યારે દેશમાં જખરદસ્ત લશ્કર ભેળું કરી એકે સપાટે દેશ પર પોતાનો અધિકાર જમાવી શકે એમ હતું. પ્રજાની તેના પર અજબ શ્રદ્ધા હતી. આ અણુમૂલ્ય અવસરે ઓરેંજ અને એંગ્લો-એન્ડ એકબીજાને પડખે હોત તો દેશમાં નિર્દોષોનાં રક્ત ના રેડાત અને દેશ ગુલામીની જાંજીરો તોડી ફેડી સ્વતંત્ર બની ગયો હોત. પણ સ્વાતંત્ર્યનો માર્ગ તો કાંટાળો છે. અધિકા-શ્રમ પહોંચતાં પહેલાં સંકટ અને દુઃખથી ભરેલો વિકટ માર્ગ પસાર કરવો જ પડે છે.

ઓરેંજ સરકારની લિયલાલની ગુપ્તમાં ગુપ્ત ખખરો મેળવતો. રાજ અગલના કાગળપત્રો ગુપ્ત સ્થાનમાં મૂકી તેની ચાવી ચે પોતાના ખિસ્સામાં રાખી સૂતો હતો. પરંતુ રાત્રિને સમયે એ ચાવી એના ખિસ્સામાંથી ખીજના હાથમાં જઈ પડતી અને છૂપે સ્થળે રાખેલા અગલના કાગળપત્રોની નકલો થઇને ઓરેંજને પહોંચી જતી. આવા ઠગ રાજ સાથે તેણે એવો વ્યવહાર ન રાખ્યો હોત તો તેને પણ એંગ્લો-એન્ડ હોર્નની જેમ જાંઘળીથી હાથ ધોઈ નાંખવા પડત. અને એણે કાર્ય-દેશના હિંદારતું કાર્ય ન હિંદાવ્યું હોત તો દેશ અનાથ

ખની જાત; કોણ જાણે કેટલી ય સદીઓ સુધી ગુલામી સેવવી પડત.
છૂટા છૂટા

રાજભક્તિની ખોટી ધૂનમાં એગ્રેમેન્ટ ન બેરવાયો હોત અને હોને રાજ પર વિશ્વાસ નહિ રાખતાં એરેજન્ટ કહ્યું માન્યું હોત તો તેમને પ્રાણ ખોવાનું ન આવત. સાથીઓથી છૂટા પડી જવાથી એરેજ પોતાના હોદ્દાઓનું રાજનામું આપી દીધું. જે જુલમનો એ વિરોધ કરતો તેમાં એ સાથી તરીકે કેમ રહી શકે ?

સરકારી હોદ્દાઓનું રાજનામું આપી દેવાની ઇચ્છા તો તેની બહુ પહેલાંની હતી; પરંતુ હવે તો સરકાર સાથે બીલકુલ સંબંધ ન રાખવાનો એણે નિશ્ચય કરી લીધો. રાજની હિલચાલ તરફ તે ખારી-કાંથી નજર રાખવા લાગ્યો. અને વર્ષના અંતમાં દેશની પરિસ્થિતિ ઉપરના પોતાના વિચાર પણ તેણે છપાવીને લોકોમાં વહેંચાવ્યા.

ફ્રાન્સની ફ્રાન્કફર્ટ

સને ૧૫૬૬નું વર્ષ દેશની શાંતિનું છેલ્લું વરસ હતું. શરૂમાં સરકારની જેટલી નબળાઈ જણાઈ હતી તેટલી જ કઠણાઈ હવે પ્રજાની ખેડી હતી. સરદારોનો સંઘ છિન્નભિન્ન થઈ ચૂક્યો હતો. પ્રજાકીય હિલચાલ બિલકુલ ઠંડી પડી ગઈ હતી. દૂરને શહેરે તો સરકારની નવી ફ્રાન્કનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો અને લોકો સૈનિકો સાં રહે તે છતાં ચૂપચાપ હતા. કોઈથી ચૂં કે ચાં સરખું ન થયું. દરેક નગરમાં સરકારી ફ્રાન્ક રાખવી જ જોઈએ એવી ફરજ એગ્રેમેન્ટ પાડી રહ્યો હતો. ફ્રેન્ડ્સ અને આર્ટિયન્સ પ્રાંતોનાં દરેક દરેક શહેરમાં સરકારી લશ્કર જમા થઈ ગયું હતું. ઠકરાણી પરમાની છાતી તો આ જોઈ વેંત વેંત ફૂલાતી હતી.

ફ્રાન્સની સીમાડા પર આવેલા હેનાઈટ પ્રાંતમાં રાજ વેલેંશિયનનું વસાવેલું વેલેંશીસ નામનું એક શહેર હતું; નાસી છૂટ્યા અપરાધી-

ઓતું એ મુખ્ય મથક. ત્યાં તેઓ આશ્રય લઈ શકતા. પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલા રિવાજ મુજબ સરકાર એ શહેરની છેડતી ન કરતી. અને એ શહેર સનાતન ધર્મની વિરૂદ્ધ કૃત્ય આદરનારાઓનો અખાડો થઈ પડ્યું હતું. હુંટારા અને ખીજા લયનક ગુન્હાવાળા સગમમાંથી મુક્ત થઈ જાય એ સરકાર સાંખી શકતી પરંતુ ધર્મનો વિરોધ કરનારાઓ અહિં રહી જીવન બચાવે એ એને અસંભવ થઈ પડ્યું. એટલે સુધારકોની ખબર લઈ નાંખવાને ત્યાં પણ લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. પરંતુ સદીઓથી સ્વતંત્રતા ભોગવનાર શહેરના મસ્ત લોકોને એથી પોતાના અધિકાર પર તરાપ પડતી લાગી અને તેમણે પોતાના શહેરમાં પરદેશી લશ્કર રાખવાને સાફ ના સંભળાવી દીધી.

ધેરો ઘાલ્યો

‘વેલેંશીસ શહેર બગવાખોર બની ગયું છે. ત્યાંના લોકો દહેરામાં ઘૂસી જઈને નવા ધર્મોનો પ્રચાર કરે છે. સરકારી લશ્કર પણ શહેરમાં રાખવા દેવાની તેમણે સાફ ના પાડી છે.’ સરકારનું આવું જાહેરનામું પ્રગટ થતાં જ રાજ્યની ફાળે શહેરને ધેરો ઘાલ્યો અને તેનો બહારનો વ્યવહાર બંધ કર્યો.

સરકારી લશ્કરનો વડો નોયર કારમ્મસ કરીને હતો. સરદારોના સંધે નાગરિકોને મદદ કરવા વચન આપ્યું. ઓરેંજે પણ પોતાના ખરા હક માટે લડવામાં ઉત્સાહ આપ્યો. ઓરોડે પણ જ્યાં ત્યાં ફરી ઉદ્ધમાત મચાવેા શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ શહેરોઓ તે પોતાના જ બળ અને ઉત્સાહ પર નિર્ભર હતા. લોકો ખૂબ વીરતાથી યુદ્ધની તૈયારીઓ કરી રહ્યા હતા. આસપાસના ધર્મગુરુઓને લૂંટી લૂંટીને લડાઈનો સરંજામ એકઠો કરવામાં આવ્યો. શહેરમાંથી નાસી છૂટેલો એક નાગરિક સરકાર તરફથી સંધિનો સંદેશ લઈને આવ્યો પણ તેને લોકોએ એવો બનાવ્યો કે ન પૂછો વાત. એને બિચારાને લાગી જવું પડ્યું. શહેરની વચ્ચે શેલ નદી વહેતી. તોડેલી મૂર્તિઓના

પત્થરોનો એક પૂત્ર તેના પર આધેસો. લોકો તિસ્સકારમાં તેને 'મૂર્તિ-ઓનો પૂત્ર' કહેતા. શહેરનું વાતાવરણ જોરદાર ભાષણોથી જુસ્સાવાળું બન્યું હતું. જનતાની રોગમાં વીરસની વિજળી ધમધમતી હતી. આજુબાજુ ઉત્પાતો થઈ આખો દેશ સળગી ઉઠશે એવી શહેરીઓને આશા હતી. પરંતુ એમની એ આશા ફળીભૂત ન થઈ.

શહેરથી કેટલેક દૂર લેનોય નજીક એક હુદારની સરદારી નીચે વેલેંશિસના શહેરીઓને મદદ કરવાને એ ત્રણ હજાર સુધારકો કુહાડી દંડુકા, ખંદુક જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને એકઠા મળ્યા હતા. આ અસંગઠિત માનવ મેદનીમાં ખેડુતો, વિદ્યાર્થીઓ અને ફોજમાંથી ખરતરફ થયેલા સિપાઈઓ વગેરે લોકો હતા. એક બાજુ એ અને બીજી બાજુ વોટરો-વોટસમાં ખારસો સુધારકોનું ઝુંડ લોકોને મદદ કરવાને એકત્ર થયું હતું. ઘણા લોકો હજુ મદદે આવશે એવી આશાઓ હતી. કેટલાક શેખીખોરો તો હમણાં ત્રીસ હજાર માણસનું લશ્કર સરકારી ફોજનો સામનો કરવાને મેદાનમાં ખડું થવાનું છે એવી બડાઈઓ હાંકતા.

‘સાત પીનકી!’

સરદાર નોયરકારમ્મસ એટલો ધીરેથી કામ કરતો કે શહેરીઓએ એનું અને એના સરદારોનું નામ મગ્નકમાં ‘સાત પીનકી’ રાખ્યું હતું. પરંતુ સને ૧૫૬૭ના જનન્યુઆરી માસમાં ‘સાત પીનકી’ એ એકાએક પોતાના લશ્કરના એ વિભાગ પાડી લેનોય ને વોટરો-વોટસ પર છાપો માર્યો. આથી સુધારકોનું લશ્કર હથિયાર ન્યાં હતાં ત્યાં મૂકી મૂકીને જ ભાગવા માંડ્યું. પછી સરકારી ફોજે નાસના સુધારકોને ખેતરોમાંથી, દહેરામાંથી ન્યાં મળ્યા ત્યાંથી વીણી વીણીને માર્યા. એક કલાકમાં તો ૨૬૦૦ માણસોની ત્યાં ઘોર ખોદાઈ. દેશના સ્વાતંત્ર્ય કાળે ઝૂઝનારાઓના પહેલી લડાઈમાં જ આમ ખૂટા ફાલ થયા. દેશભક્તોનાં હૃદય નિરાશાની હાયમાં બેસી

ગયાં. સરકાર પક્ષનાને તો ગદગદિયાં થવા લાગ્યાં. અરે, એયરશો-
ટના ઠાકોરે ને કાઉન્ટ મેથમાએ તો વિજયની ખુશાલીમાં પાડીઓ
આપી. વેલેશિસના શહેરીઓએ જ્યારે પોતાની મદદે આવનારના
આવા ખૂરા હાથ થયેલા સાંભળ્યા ત્યારે તેમના ચહેરા પણ શ્રીક્રા
પડી ગયા. છતાં નાગરિકો હાથ ન હાર્યા અને સાહસભર કિલ્લાનું
રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ ગયા, ને હથિયાર સજવા લાગ્યાં. જે
મજૂરો અને કારીગરોએ રણભૂમિનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું
તેમણે શહેરના રક્ષણ ખાતર વીરભદ્રનું રૂપ ધાર્યું.

શ્રીઓનાં લીલામ !

હવે સરદાર નાયરકારમસ શહેર તરફ આગળ વધવા લાગ્યો.
કૂચમાં વચ્ચે આવતાં ગામડાંઓનો સર્વનાશ કરતો તે ચાલ્યો. એને
ડર હતો કે વખતે એ ગામડાંવાસીઓ શહેરીઓને મદદ કરે. બિચારા
ગામડીઆઓને લંટી લેવામાં આવ્યા. ઠંડીથી સમસમતા દિવસોમાં
બિચારાં ગરીબ બાળકો પરનાં ચીંથરાં પણ ઉતારી લેવાયાં. બાળકો
કંપવા લાગ્યાં. સ્ત્રીઓને ને કુમારિકાઓને ભરખજારે લીલામ કરવામાં
આવી ! બીમાર અને ધાયલોને ધારે ધારે બાળાને—રીઆવી રીઆવીને
સૈનિકોએ પોતાનું મનરંજન કર્યું. આ બધા અત્યાચાર ખૂદના અને
ધર્મના નામ પર થઈ રહ્યા હતા.

લોકોને આ બધું સહેવું પડતું. એનું કારણ માત્ર એક જ હતું.
રોમના ધર્મગુરૂને નહિ માનતાં પોતાના રિવાજ મુજબ તેઓ ઇશ્વ-
રોપાસના કરતા તેજ. તે વખતે નીકળતી પત્રિકાઓમાં પણ કાંઈ દમ
નહોતો. એવી ઉટંગ લાખ્યો પત્રિકાઓ જનતામાં વહેંચાતી હતી.
વળી એડરેડ તરફથી પ્રગટ થતી સરકારની હાંસી કરતી પત્રિકાઓનો
લોકોમાં ખૂબ ઉપાડ હતો. પત્રિકાઓની અસર પણ જનતા પર
ભારે થતી. એડરેડની પાછળ છૂપી પોલિસનાં માણસો હંમેશા
બટક્યા જ કરતાં પરંતુ તેને પકડવાની સરકારની હિંમત નહોતી.

તેણે ખૂબ તૈયારીઓ કરી છે એમ સરકાર માનતી હતી. હકરાણી પરમાએ તો ઓરેડોને શાંત કરવાના કાર્યમાં સહાય કરવા સાહજદા ઓરેંજને વિનવ્યું પરંતુ તેણે આ વખતે કંઈજ કોઈ ન આપ્યું. હવે તો એને સરકાર પ્રતિ ખૂબ તિરસ્કાર ઉપજ્યો હતો. એંટવર્પમાં શાન્તિ સ્થાપવાને એણે બનતું ક્યું હતું. ત્યાંથી અવકાશ મળતાં તે હોલાંડ, ઝીલાંડ ને ચૂટ્ટેંકટમાં શાન્તિ સ્થાપવા ચાલ્યો ગયો હતો. તે આંતોનાં નગરોમાં પણ એણે લોકો સાથે એંટવર્પની જેમ સમજૂતિ કરાવી લીધી. એથી સુધારકોને જે સ્થાન પર તેઓ પ્રાર્થના કરતા ત્યાં કરવાની પરવાનગી સિવાય વધારે કંઈ મળ્યું નહોતું. સનાતનીઓએ કાંઈ ગુમાવ્યું નહોતું. એમની જગીરો અને મંડો જેમનાં તેમ રહ્યાં હતાં.

છયોાક વિરોધ

હકરાણી પરમા જરૂર પડ્યે શાન્તિ સ્થાપવાના કાર્યમાં ઓરેંજની મદદ લેતી હતી પણ નોયર કારમસના વિજયથી સરકારને કેંઈ અટક્યો હતો. ઓરેંજની પીઠ ફરતાં જ હકરાણીએ એક અઠવાડિયામાં શહેરો સાથે થયેલી સુલેહસમજૂતી પર પાણી ફેરવ્યું. કાંઈ પણ શહેરની અંદર સુધારકો ઉપાસના નહિ કરી શકે તેવો હુકમ નીકળ્યો. અને સાહજદા ઓરેંજને તો સરકારની એક નવી ચાલનો તો છયોાક વિરોધ કરવો પડ્યો. સરકાર તરફથી એક પ્રતિજ્ઞાપત્ર બહાર પડ્યું. હતું. તેની ઉપર બધા અધિકારીઓની સહી માંગવામાં આવી હતી. સરકાર જે આજ્ઞા કરશે તે અમે પાળીશું એવો એ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં ઉલ્લેખ હતો. સરદાર મેન્સરીન્ડે તો ઉત્સાહભરે સહી કરી. એમરસોટ, મેધમ, ને બલ્કોન્ટ ને કેટલીક રકઝક પછી એગ્મેન્ટે પણ સહી આપી. પણ ઓરેંજે તો એવી પ્રતિજ્ઞા હું નહિ લઉં શકું એમ સાફ સાફ સંમળાવી દીધું. એવી આંધળા પ્રતિજ્ઞા લેવાને એણે સ્પષ્ટ ના સંમળાવી કે: રાજની મર્યાદાની વિરૂદ્ધ, જનતાને આટલું સ્થાનકરક, ને મારે પોતાને માટે અપમાનજનક પ્રતિજ્ઞા હું કદાપિ

સેનાર નથી. એને અધિકારપદેથી ખસી જવું પડ્યું પણ સ્વમાનસાટે અધિકારનો મોહ રાખવાનું એને ન રચ્યું. એણે સ્વેચ્છાએ અમલદારી તજ દીધી. પણ હકરાણી પરમાએ એના રાજનામાનો અસ્વીકાર કર્યો—નામંજૂર કયું. તેની મદદ વગર દેશમાં શાંતિ સ્થાપવી અશક્ય છે એ વાત હકરાણી સારી રીતે સમજતી હતી. એ એને રાજનામું પાછું ખેંચી લેવાને સમજાવવા લાગી: તારે તો એડરોડનો ઉત્પાત શમાવી દેવાના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, ત્યાં આ શું કરી રહ્યો છે ? તે તો એને મદદ કરવાને હથિયાર પણ મોકલી આપ્યાં છે એવું મેં સાંભળ્યું છે ને ? શું એ ખરી વાત છે ? આમ ગમે તેમ તે એને શીશામાં ઉતારવાના પ્રયાસ કરવા લાગી.

ઝોરેજે સ્પષ્ટ જણાવી દીધું કે: હવે તો નજીવામાં નજીવી બાબત પર ખૂબ જ ધ્યાન અપાય છે ને કંઈ ? મેં ઘણા દિવસથી એડરોડને ત્રણ બંદુકો મોકલવાનો વાયદો કર્યો હતો અને તે પ્રમણે મેં એને ત્રણ બંદુકો આપી છે પણ ખરી. ભગવાનની કૃપાથી મિત્રોને આપસઆપસમાં ભેટ લેવા દેવાનો અધિકાર આ દેશમાં હજુ અધિકાર રહ્યો છે. એટલે એમાં મેં કંઈ ખોટું કયું નથી. એડરોડ હુમલાના ઝરૂથી સ્વરક્ષણની તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે. એમાં ખોટું પણ શું છે ? આત્મરક્ષણ કરવાનો એને અધિકાર છે જ.

હકરાણીનો મરડાટ !

એડરોડ જેવા બાંકા માણસને પોતાનો મિત્ર જણાવી એનો ખયાલ કરે એ ઝોરેજને માટે નવાઈ જ હતી. પણ ન્યાં સરકાર પર બિલકુલ શ્રદ્ધા ન રહી હોય ત્યાં બીજો રસ્તો શો ? તેને સરકારના અન્યાયને અભ્યાસથી નિરાશા મળી હતી. એડરોડ ગમે તેવો હતો પણ અભ્યાસનો વિરોધ તો કરતો હતો. એટલે તેના માર્ગમાં આડા નહિ આવવાનું જ એણે હુસ્ત ધાકું. સરકાર બમારે મોતીનું ધાકું કર્યું જતી હોય ત્યારે એ સિવાય બીજો માર્ગ પણ શો ?

ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં બ્રેડરોડ, લ્યુક્સેમ્બર્ગ અને હોર્ન વગેરે સરદારો ઓરેન્જને મળવા માટે બ્રેડરોડ આવ્યા. અને ત્યાં બ્રેડરોડ કોઈક નવી હિલચાલ સંબંધમાં શાહજહાની સલાહ માંગી. પણ તેણે તો તેનો ઉત્સાહ ભાંગી નાખ્યો. તોયે બ્રેડરોડ નિરાશ ન થયો. તેણે એકલાએ ઠકરાણી પાસે જઈ બીજું નિવેદન આપ્યું: મુધારકોને શહેરોમાં પ્રચાર કાર્ય કરવાનો અધિકાર છે. અને આપના ઓગસ્ટના જાહેરનામાં પ્રમાણે તેમાં ડખળ ન થવી જોઈએ.

“જાઓ, જાઓ, તમારા પ્રાંતની વ્યવસ્થા જાળવો. અને સરકારી કામમાં માથું મારતા ગમે ત્યાં ન ભટકો. નહિ તો પછી પરિણામ સાફ નહિ આવે” ઠકરાણીએ મરડાટમાં જણાવ્યું. આ ઉત્તર મળતાંજ તે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો અને તેણે એંટવર્પમાં જઈને સૈન્યમાં ભરતી કરવા માંડી. હવે રપેન હુમલો કર્યા વિના નથો રહેવાનું એવી તેને ખાતરી થઈ ગઈ. ઝટપટ યુદ્ધની તૈયારી કરીને વાલકેન ટાપુનો કબજો લેવો જોઈએ. હુમલામાંથી બચવાનો એજ એક માર્ગ હતો. ઓરેન્જ ગયા પછી એંટવર્પ લ્યુક્સેમ્બર્ગના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું હતું. તે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો પક્ષપાતી અને ઓરેન્જનો મિત્ર હતો, પણ બળવાવાદીઓને ખુબ જ રંજાડતો. ઓરેન્જ જેવી સૌમ્ય પ્રકૃતિ એની ન હતી. કેટલાય બળવાવાદીઓને એણે પકડી પકડીને વગર તપાસે ફાંસીએ લટકાવી દીધા હતા. હવે ઓરેન્જ પણ એંટવર્પમાં પાછો ફર્યો હતો. પણ અત્યારે તે સરકારી અમલદાર ન હતો. એંટવર્પ તો એની બાપીકી જગીર હતી. એટલે એ જગીરની તજવીજ કરવાને તે આવેલો. લશ્કર એકઠું કરતા બ્રેડરોડને તેણે જરાયે ન અટકાવ્યો. પરંતુ ઠકરાણી પરમા તરફથી વારંવાર એ સંબંધમાં સંદેશ આવતાં તેણે સરદાર બ્રેડરોડનાં માણસોને શહેર છોડી જવાનો હુકમ કર્યો. વળી પોતાની પરવાનગી વગર જગીરનાં શહેરોમાં સરકારી લશ્કરને પણ ન પેંસવા દેવામાં આવે એવી આજ્ઞા ફરમાવી.

માર્નિક્સના હાલહવાલ

એ દરમ્યાન અસેક્સમાં કાંઈ નવો જ ઝઘડો જામ્યો. વીર માર્નિક્સ, એલ્ડગોન્ડેનો નાનો ભાઇ હતો. દેશપ્રેમની ભારે ધમશવાળો હતો. દેશનો પ્રશ્ન સળગતો હોય ત્યારે કેળવણી ગૌણ અને છે. એણે કોલેજનો ત્યાગ કર્યો હતો અને રાજ્યથી અસંતુષ્ટ થએલા લોકોનું નાનકડું લશ્કર જમાવી અસેક્સ નજીક આમથી તેમ ધૂમી રચી હતો. એક દિવસ એ ટોળકી નાવડાંમાં બેસી એંટવર્પથી એક માઇલ દૂર શેલ્ડ નદીને કિનારે આવેલા આસ્ટ્રેવેઈલ ગામમાં પહોંચી અને ત્યાં ખાધ્યો ખોદી યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા માંડી. એટલે ચોમેરથી માણસો આવી એમની સાથે બળાં જવા લાગ્યા. ઠકરાણી પરમાએ સરદાર ડેબીવીયરની સરદારી નીચે આ લોકોનો સામનો કરવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. સુનંદા આઠસો સૈનિકો હતા. માર્નિક્સની ટુકડીવાળા તો લશ્કરને એકાએક આવી પહોંચેલું જોઈને ત્યાંથી ભાગવાજ માંડ્યા. ડેબીવીયરને તો યુદ્ધ જ કરવાનું ન રહ્યું. એણે નાસતા લોકોની પૂંદ પકડી તેમની પર મારો ચલાવ્યો. થોડીવારમાં તો સેંકડો લાસ મેદાનમાં સળડવા લાગી. કેટલાંયે તો શેલ્ડ પાર કરીને જીંદગી ગયાવી લીધી અને લગભગ સાતસો આઠસો માણસોનું ટોળું એક ખંડિયેરમાં જઈ લરાયું. ડેબીવીયરે ખંડિયેરને આગ લગાડી સઘળાને અંદર અંદર સળગાવી મૂક્યા. માર્નિક્સના તો ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા. સૂરજ ઉગતાં યુદ્ધ ચાલ્યું તે ત્રણ ચાર કલાકમાં તો પતી ગયું.

એંટવર્પમાં લગભગ ૪૦ હજાર સુધારકો હતા. ક્રિસ્ટાની દિવાલો પર ચઢીને હજારો માણસો સ્વાતંત્ર્યરૂપી લોહીની ઈમારતના પાયોમાં થતાં સિંચનનું આ દ્રશ્ય નિહાળી રહ્યા હતા. માર્નિક્સની વીર પત્ની, સરકારી સૈન્ય પર હલ્લો લઈ જવા પ્રજાને ઉશ્કેરી રહી હતી. લોકહુદય અશાંતિથી અકળાઈ ઉઠ્યું. વેરનો બદલો લેવાને

પ્રજા તલસી રહી. થોડીવારમાં તો દશ હજાર માણસો કુહાડી, ફરસી, હથોડા, તીરકામઠાં જે હાથમાં આવ્યું તે લઈ શહેરના ફરવાળ આગળ એકઠાં થઈ ગયાં અને શહેર બહાર મેદાનમાં સરકારી ફોજનો સામનો કરવાને કટિબદ્ધ થવા લાગ્યાં.

પ્રજાસેવાનું પારિતોષિક !

સાહજદા ઓરેંજને શીલિપનો તાજ બચાવવાની હવે કશી તમા નહોતી. તાજરક્ષણનો ભાર રાતદિવસ પ્રજાનું લોહી ચૂસી રહેલા ભાડૂતી સૈનિકો પર જ હતો; પરંતુ રક્ષણનો જુઓ ઓરેંજ પોતાને માથે લીધો હતો. તેને આ ઉશ્કેરણીભર્યા વાતાવરણની ખબર મળતાં જ તે વેરની આગમાં બળી રહેલા પ્રચંડ માનવસમુદાય આગળ ગયો અને પ્રજાને શાંત કરવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પણ ત્યાં એનું સાંભળે જ કોણ ? ઉલટા લોકો તો એને ગમે તેમ ચોપડવા લાગ્યા. ‘જુઓ, આ પોપનો ગુલામ આવ્યો !’ એક જણે મજાકમાં કહ્યું. બીજાએ તો વળી મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી એના પર નિશાન જ તાકયું : “બદમાશ, તારે જ લીધે આ ભયાનક ખૂનરેજ ચાલી છે—અમારા હજારો ભાઈઓનાં શબ આજે મેદાનમાં રખડે છે તે પણ તારો જ પ્રતાપ. જા, જા, તું પણ એમની સાથે જા અને મૃત્યુની મોજ માણી લે.” સારું થયું કે કામઠામાંથી તીર છૂટ તે પહેલાં જ કોઈએ પેલા તીરંદાજના હાથમાંથી ધનુષ છીનવી લીધું; નહિ તો ઓરેંજ ત્યાંજ ખતમ થાત.

પાંચસોની પ્રતિજ્ઞા !

પ્રજા લાગણીનાં ધસમસતાં પૂર સામે ઓરેંજે મૌન સેવ્યું. એણે વખત વિચારી લીધો. એના મૌનની લોકહૃદય પર જાડુઈ અસર અસર થઈ. લોકો કંઈક શાંત થયા. તેણે લોકોને ત્યાંથી વેરાઈ જવાને સમજાવ્યું કે : ગમે તેટલા પ્રયાસો છતાં જેમણે મેદાનમાં દેશને કાળે

કાયા હોમી છે તેઓ હવે પાછા વળનાર જ નથી અને અસારે ખહાર જઈ ઘેટાંની જેમ રેંસાઈ જવાથી લાલ પશુ શે ? શાહન-દાનું બોલવું ધણાને યોગ્ય લાગ્યું અને તેઓ ત્યાંથી પાછા વળવા લાગ્યા. પરંતુ દશહજારમાંથી પાંચસો તો ત્યાંજ આગળ રહ્યા. તેમના હૈયામાં બડબડતી આગ શાંત નહોતી થઈ. તેમણે ઓરેંજને ન મળીકર્થો અને બદલો લેવાનો નિશ્ચય કરી તેઓ મયદાને પડ્યા.

સરકારી ફોજનો અફસર-ડેબીવીયર પણ શહેરના આ કોલાહલથી ચોંડ્યો અને યુગલ ફૂંક્યું. જોતજોતામાં એના આઠસો સૈનિકો રણક્ષેત્રમાં આવી ઉભા. તરત જ તેણે પકડાયલાઓને ત્યાં હાજર કરવાને ફરમાવ્યું. લગભગ ત્રણસો કેદીઓને તેની રૂબરૂ લાવ્યા. તેણે-એ પતથર હૈયાનાએ તેમને કતલ કરવાનો હુકમ આપી દીધો. કતલ થયા પછી ડેબીવીયર રીસે બળ્યો સૈનિકો સાથે શહેર તરફ દોડ્યો. લશ્કરે જોતાં જ ઓરેંજને અવગણીને નીકળેલા બહાદુર નરવીરો (!) નાં પૂંઠીયાં ફાટ્યાં અને જેવા નીકળેલા તેવા જ તેઓ શહેરમાં પેસી ગયા ! લશ્કર ડેઠ દરવાજા મુઠી આવ્યું, પણ અંદરથી ચલીયું શાનું ફરકે ? આખરે કોઈ લઢવા ખહાર ન પડ્યું તેથી ડેબીવીયર ફોજ સાથે પાછો ફર્યો.

ટોળાનાં તોફાન !

હવે શહેરની અંદર તોફાન વધવા લાગ્યું. રાજમાર્ગ પર કાલવિનિરોડો ઉભરાવા લાગ્યા. હથિયારખાના પર દરોડો પાડી હથિયારો લીધાં તેમજ જેલખાના તોડીને કેદીઓને પણ મુક્ત કર્યાં. કેદીઓ પણ પછી તો હથિયાર લઈ લઈને ટોળામાં આવી મળવા લાગ્યા. હવે માત્ર કાલવિનિરોડો જ ટોળામાં નહોતા. ચોર, લૂંટારા ને ખૂનીઓ પણ તેમાં આવી મળ્યા હતા. આમ એક જખરદસ્ત સૈન્ય શહેરમાં ઉભું થઈ ગયું. પછી તો એમણે શહેરમાં જેટલી ગાદીઓ અને નાવડીઓ હતી તેટલી ત્યાં ધસડી આણી અને

પોતાની ચારે બાજુ તે વડે કોટ ખડક્યો.

હવે વારો આવ્યો સનાતની ધનવાનોનો અને દહેરાંઓનો. ધનવાનોને લૂંટી લેવાની ને દહેરાંઓનો નાશ કરવાની ધમકીઓ અમાવા લાગી. શહેરનું બધું વાતાવરણ ભયગ્રસ્ત બની ગયું. ડરનાં માર્યોં સ્ત્રી બાળકોની સીસો ન્યાં ત્યાં સંભળાવા લાગી. ૨૦થી ૨૫ હજાર તોફાનીઓનું આ ટોળું પણ ત્રણ દિવસ ને ત્રણ રાત ગાડી-ઓને નાવડીઓના કોટ વચ્ચે જ પડી રહ્યું.

પરમાની પાગલતા

આ સમયે મોતને હાથમાં રાખીને ઓરેંજે હિરેરાયલા ટોળાને શાંત કરવાના પ્રયત્ન કરવા માંડ્યા. સુધારકો પોતાને ત્યાં પ્રાર્થના કરી શકશે અને સરકારી સैन्य એન્ટવર્પમાં દાખલ નહિ થાય એ શરતોએ પ્રજાને સમજૂતિ પર આણતાં એને નવનેળ થયાં. પરંતુ હકરાણી પરમાને હવે હાંસ માતી ન હતી. ઓરેંજે કરેલી સંધિની શરતો એણે અમાન્ય રાખી. શું કરે બિચારી ?? શાહજહાનું શાંતિ-પ્રિય હૃદય સમજી શકવા જેટલી એનામાં અક્કલ જ ક્યાં હતી ? આજે તો એ અરેંબર્ગ, મેઘમા, નોયર કારમ્મસ ને ડેબીવીયરની મોરલીએ નાચતી હતી. તેઓ તેને શાંતિને નહિ પણ યુદ્ધને માર્ગે દોરી રહ્યા હતા. યુદ્ધમાં જ જેનો સ્વાર્થ હોય તેને શાંતિ ગમે પણ શાની ? એમને તો દેશની અશાંતિનો લાભ લઈને પોતાનાં ખીરસાં તર કરવાં હતાં. માર્નિક્સને ટેકાણે કર્યાના બદલામાં એના ભાઈની જગીર પોતાને જ મળે તે માટે ડેબીવીયરે ક્યારનું ય હકરાણી પરમાને લખી દીધું હતું. અને મેઘમા ને અરેંબર્ગ પોતપોતાનાં લશ્કર લઈ દેશમાં ફાવે ત્યાં મારફાડ ને લૂંટનો દોર ઝમાવી રહ્યા હતા.

અત્યાચારની પરાકાષ્ટા

તોપ ગાળે ઉડાવી દો

વેલેંશિસનું ભાગ્ય પણ દેશની સાથેજ સંકળાયેલું હતું. માર્નિ-
કસના પરાજય પછી સરકારની આંખ વેલેંશિસ પર હતી. ત્યાંના
રહીશોને નમાવવા માટે એગ્રેમેન્ટ ને એમરશોટની સરદારી નીચે
લશ્કર મોકલાયું. ત્યાંના શહેરીઓને, સરકારી ફોજ રાખવાને તેઓ
તૈયાર હોય અને સનાતન ધર્મ સિવાય બીજો ધર્મ નહિ માનવાને
કબૂલ થતા હોય તો મર્ઠ ગુજરી ભૂલી જઈ તેમના અપરાધ ક્ષમા
કરવામાં આવશે એવું સરકાર તરફથી કહેવાયું—છેલ્લી વારની તાકીદ
અપાઈ. પણ શહેરીઓએ એ હુકમ અમાન્ય ક્યો એટલે એગ્રેમેન્ટે
તેમને ગોળીબારથી ઉડાવી દેવાની લશ્કરને આજ્ઞા આપી અને પોતે
અસેલ્સ ચાલ્યો ગયો. ત્યાં ગયા પછી દરારાણી પરમાને બધી વાતથી
વાકેફ કરી અને રાજા પ્રીતિપતે પણ એક વફાદારીભર્યો કાગળ
લખી નાંખ્યો. વેલેંશિસના બદમાશોને તોપને ગોળે ઉડાવી દેવાની
પોતે આજ્ઞા આપી છે, એમ લખી એણે વફાદારી દર્શાવી !

કકડબુસ !

ધડકુ ધૂમ ધડકુ ધૂમ તોપો ધડધડવા લાગી ને બંદૂકની ગોળી-
ઓમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો નોયર કારમખે વેલેંશિસ પર મારો
શર કર્યો. દિવાલો સાથે ગોળાઓ અફળાવા લાગતાં જ શહેરીઓ
બહરાયા અને હાર કબૂલી લીધી. અત્યાર સુધીના સંકટસમય પર

તેમણે પાણી ફેરવ્યું અને નગરવાસીઓના પ્રાણ નહિ લેવાય, એટલી જ શરત કરી તેમણે શહેરના દરવાજા ખોલી નાખ્યા. પણ સરકારી ફોજ અંદર પેદી કે શરતની કોની પડી હોય ? કલેઆમ તો ન ચાલી પરંતુ ખાનદાન ખમીરની ખરાબર ખબર લેવાઈ. બે વર્ષ સુધી દર અઠવાડિયે આઠ-દશ આઠ-દશને નસીબે ફાંસીનો માંચડો ડોકાઈ જ જવા લાગ્યો.

ચામેર નિરાશા

વેલેંશિસના સુધારકો આમ પૃથ્વી પર પગ માંડતાં માંડતાં તો ટેકાણે પડી ગયા— તેમની આશાની ઇમારતો તૂટી પડી. પછી તો એક પછી એક બધાં શહેરોએ સરકારી ઘરકર રાખવાનું કબજ્જી. આમ કોઈનો જુસ્સો ઓસરી ગયો અને તોફાન શમ્યું. અને દેશ-ભરમાં ચામેર નિરાશાનું વાતાવરણ પ્રસરી ગયું. ઓરેંજની પીઠ કરતાં એંટવર્પ પણ નમ્યું. તેણે સરકારની બધી શરતો કબજ્જી રાખી. મેન્સફીલ્ડ અગિયાર હજાર સરકારી સિપાઈઓ સાથે એંટવર્પમાં દાખલ થયો. પાછળથી હકરાણી પરમા પણ આવી પહોંચી. અને નાગરિકોએ એનું સ્વાગત કરવામાં મણા ન રાખી. દશ એવું હતું, કે દેશમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો દશે એવું કોઈ માની જ ન શકે. પ્રજા જાણે સુધારક પંથની વાત જ બૂલી ગઈ !

આ વેળા ઐસવાના હાકારે ઘરકર લઈને નેધરલેન્ડ જતું એવો રપેનમાં નિશ્ચય થયો. હકરાણીને આ સમાચાર મળતાં જ ધણું દુઃખ થયું. પોતે બળવો તો ચમાવી દીધો છે ત્યારે ઐસવાના હાકારને માત્ર જથ્થા ખાટી જવાને જ મોઢલવામાં આવે છે કે શું, એમ તેને લાગ્યું. આથી એણે તે સંબંધમાં રાજા શીશિપને લખીને પોતાનું દુઃખ વ્યક્ત કર્યું. પણ જશને માથે જુનીયાં એ કહેતી પ્રમાણે એણે તો હકરાણીને ઝાટકી જ નાંખી. જુલમની આગમાં નેધરલેન્ડને હોમી દેવાનો શીશિપ નિશ્ચય કરી ચૂક્યો હતો !

ઝોરેજની મહત્તા

ઝોરેજનું કાર્ય હવે પૂરું થયું. દેશમાં શાન્તિ સ્થાપવાને, પ્રજાને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા અપાવવાને અને અત્યાચારમાંથી તેમને બચાવી લેવાને તેમજ દેશની પ્રાચીન સ્વતંત્રતાનું રક્ષણ કરતાં કરતાંય શીલિપતી સેવા કરવાને, એણે અત્યાર સુધી સાચા દિલથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા હતા. સ્પેનથી નવા આવેલા પ્રતિગાપત્ર પર પોતાનાં કાંડાં દાખી આપી સરકારના જુલમનું હથિયાર બનવાને એ તૈયાર ન હતો. એણે પોતાના સર્વ અધિકારોનું રાજનામું આપ્યું હતું. પરંતુ હકરાણી પરમા અને રાજા શીલિપ એનું રાજનામું મંજૂર નહોતાં કરતાં. એગ્રેમેન્ટ અને બીજા સરદારોની જેમ એને પણ એ બંને પોતાના સિતમનું હથિયાર બનાવવા માંગતાં હતાં. પણ ઝોરેજ ખૂબ ચાલાક હતોઃ એમની જાણમાંથી એ આજ્ઞા હટકી જતો. વારંવાર તે તેમને પોતાનું રાજનામું મંજૂર કરવાને લખતો.

બાદે બિચારે શું કરે ?

હકરાણી પરમાને ઝોરેજનું રાજનામું નાપસંદ હતું એટલે એણે પોતાના કારભારી બટાલિને તેને સમજાવવા સાર મોકલ્યો. તેણે મીઠું મરચું લબરાવીને ઝોરેજને રાજનામું પાકું ખેંચી લેવાને ખૂબ આગ્રહ કર્યોઃ જાણે કાંઈ બાપજીકાર બાપજી ન ઝાટી રહી હોય, તેમ ! ક્યાં સુધી એ બાપજી ઝોરેજે સાંભળ્યા હશે. પણ પછી તો એનાથી ન રહેવાયું. તેણે સાફ સાફ સંજળાવી દીધું કેઃ “આમાં આપની મહત્તા શી છે એજ હું સમજી શકતો નથી. અત્યારે રાજનામું પાકું ખેંચીને મારી પાછલી પ્રતિગાઓ પર હું પાણી ફેરવીશ એમ તમે માનો છો ? શું હું ખૂની કાનૂનાને માનવાની પ્રતિગા લઉં ? અને જલ્લાદ બનું ? મારી પત્ની સુધારકપત્રી હોય તેટલા કારણે મારે એનો થે જાન લેવો પડે એવી હું પ્રતિગા લઉં ? શું ઝોરેજ શીલિપના પ્રતિનિધિને સિસ્તાજ માની લેશે ? શું એ બેલકના હાથેનો

હુકમ ઉઠાવશે ? ” છેલ્લું વાક્ય તિરસ્કારમાં બોલતાં બોલતાં તો જુરસામાં એ અટકી ગયો—આગળ બોલી ન શક્યો. આ જુરસો જોઈને ખર્ટિં તો બિચારો સડક જ થઈ ગયો. ત્યાંથી રૂખસદ લેવાનું જ તેણે ચોખ્ખું ધાર્યું. જતાં જતાં તેણે સરદાર એમ્મોન્ટ, એયરશોટ ને મેન્સરીલડને મળવાની ઓરેંજને, દિનંતિ કરી. પછી ત્યાં—એ પ્રતાપી વ્યક્તિત્વ સામે ઉભા રહેવાની તેની હિંમત નહોતી. એ ચાલ્યો ગયો.

લાલ દીવો !

એટવર્પ ને પ્રસેલ્સની વચ્ચે ઓરેંજ અને એમ્મોન્ટની છેલ્લી મુલાકાત થઈ. મેન્સરીલડ પણ એમ્મોન્ટની સાથે હતો. એયરશોટ આવી શક્યો નહોતો. અને સરદારોએ ઓરેંજને સમજાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો પરંતુ તેણે દાદ જ ન દીધી. તેણે તો ચોક્કસ ને ચટ સંભળાવી દીધું કે: મેં તો મારા અધિકારોનું રાજનામું આપી દીધું છે અને હવે હું જર્મની જઈ છું. જતાં જતાં પોતાનો મિત્ર એમ્મોન્ટ જાવિ સંકટમાંથી બચી જાય તે માટે તેને ચેતવી દેવાનું એણે દુરંત માન્યું. તેણે ગળગળા સ્વરે કહ્યું: “ ભાઈ એમ્મોન્ટ ! જાવિનો ભયાનક અંધકાર તને ક્યારે ઘેરી વળશે તે હું નથી કહી શકતો. પરંતુ જે રાજદાન તું યશોમાન માઈ રહ્યો છે તેણે તો આ પૃથ્વી પરથી તારી જડ ઉખેડી નાખવાનો નિર્ણય કર્યો છે. ભગવાન કરે ને તારું કાંઈ અશુભ ન થાય. પરંતુ રૂપેનવાળા હુઆ છે. તને તેઓ હથિયાર બનાવશે અને કામ પતે તારું શિર સભામત નથી એ મને સ્પષ્ટ જણાય છે. માટે અત્યારે દેશત્યાગ કરી, છાંદગી બચાવી ધર્મ સમયની રાહ જોવી એ જ જરૂરનું છે. ” આટલું બોલીને એણે વ્હાલથી એમ્મોન્ટને હૃદયસરસો આંખ્યો: તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. અને મિત્રોની આ અતિમ ભેટ જ ન હોય એવું કંઈક દરમિયાન, એમ્મોન્ટની આંખમાંથી પણ

આંસુ વહેવા લાગ્યાં. છતાં પણ ઓરેંજની ચેતવણી તેના હૃદયમાં ન ઉતરી-ભાવિ સંકટના ભયાનક ઓળા એ ન જોઈ શક્યો. રાજા શીલિપ ઉપર એને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી.

ઓરેંજનું માન્યું હોત તો નાહક પ્રાણ ગુમાવવાનો વખત તેને ન આવત. અને કદાચ તેને મરવું પડ્યું હોત તો દેશને કાળે ઝૂઝતાં, રણક્ષેત્રમાં નામના કરી તે વીરગતિને પામત. સિતમગર રાજાનું હૃદયિયાર ન બનતાં તેણે દેશની મુક્તિને કાળે શસ્ત્ર સભ્યાં હોત તો દેશવાસીઓનો હૃદયનાથ બન્યો હોત અને તેનું નામ દેશના ઇતિહાસની અમૃતાક્ષરીમાં નોંધાયું હોત.

ઓરેંજ હિજરતી બને છે

ઓરેંજે કેટલાક દિવસ પછી રાજા શીલિપને ફરીથી એક પત્ર લખી જણાવ્યું કે: મેં મારા સમ્રાજા અધિકારનું રાજનામું આપી દીધું છે અને હવે હું જર્મની જાઉં છું. દેશનો સીમાડો છોડતાં પહેલાં તેણે પોતાના પ્રિય મિત્રો એંગ્રો-ન્ટ અને હોર્નને પણ એક એક પત્ર લખી વિદાય માંગી. હોર્નને લખતાં એણે જણાવ્યું કે: પ્રજામતની અને મારા આત્માની વિશ્વ થતા અભ્યાસારો હવે હું સહન કરી શકું એમ નથી, એટલે હું દેશ છોડીને જાઉં છું. દેશ-ત્યાગનાં દુઃખો હું સહન કરી શકીશ પરંતુ જેને હું દેશમાં પ્રવર્તી રહેલા જુલમો માટે અપરાધી માનું છું તેના જુલમનું હૃદયિયાર હું નહિ જ બનું.

એંગ્રો-ન્ટને એણે લખ્યું કે: હું દેશત્યાગ ન કરું તે માટે તું મને વારંવાર લખે છે. પરંતુ તેમ બનવું અશક્ય છે. દેશ છોડી જવાનો મેં લાંબા સમયથી નિશ્ચય કર્યો છે. તે સંબંધમાં મેં ધણી સમયથી મિત્રોને જણાવ્યું પણ હતું. સરકારના નવા પ્રતિજ્ઞાપત્ર પર હું કોઈ પણ હિસાબે મારાં કાંડાં કાપી આપવા તૈયાર નથી. પછી હું એકલો જ બળવાખોર બની શા માટે દેશમાં રહું ? હું દેશમાં રહેવા

માંગતો નથી. કારણ કે સૌ કોઈ મારી તરફ જ મીટ માંડી રહ્યું છે. દેશત્યાગને અંગે આવી પડતાં દુઃખો હું ખુશીથી સહન કરીશ પણ જનની જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતા વેચી તથા મારા આત્માના અવાજને અવગણીને ખીજની ખુશામદ કરવાને હું તૈયાર નથી. એગ્મોન્ટ ! આ સર્વ ધ્યાનમાં લીધા પછી દેશત્યાગ કરવાનું મારું આચરણ ગેરવ્યાજબી છે એમ તું નહિ જ કહી શકે. આખી તો પડશે એવા દેવાશેઃ જેવી ખુદાની મરજી. એગ્મોન્ટ ! મારા હૃદયમાં તો તારે માટે અમાધ પ્રેમ છે અને તું પણ તારા હૃદયમાં મારે માટે એકાદ ખૂણો ખાલી રાખશે જ."

અક્કલહીણ !

૧૩ મી એપ્રિલે ઉપરનો પત્ર લખીને ૨૨મી એપ્રિલે તો ઓરેંજ, જર્મનીમાં આવેલા પોતાના પૂર્વજોના રહેઠાણમાં—ડિલનખર્ગ આવ્યો ગયો. ખૂદ ઓરેંજ એગ્મોન્ટને મળ્યો ત્યારે તેના પર ખિલકુલ અસર થયેલી નહિ, તો પછી આ પત્રથી તો શું જ વળનાર હતું ? એને માથે યમના દૂત ભમતા હતા—એનું મૃત્યુ પોકારી રહ્યું હતું. છતાં એગ્મોન્ટના દિલમાં કાંઈ નહોતું. નાચર કારમન્સ, દકરાણી પરમા ને ખૂદ શીલિપ પણ પોતાના પર રાજી છે એમ એને લાગતું. તેના કાર્યની પ્રશંસા કરતો શીલિપનો પત્ર તો લમણાંજ તેના પર આવ્યો હતો. પણ રાજની 'લુન્ચાર્ધ'નો પાર નહોતો. જે સાથે એણે એગ્મોન્ટનાં કાર્યની પ્રશંસા કરી હતી તે જ સાથે ક્યારની ય એગ્મોન્ટને દેહાંતદંડની સજા ફરમાઈ ચૂકી હતી; અને તે હુકમ લખને બૈલવાનો દાકોર નેધરલાંડ તરફ ઉપડી ચૂક્યો હતો.

ઓરેંજની ધરપકડ ?

હોર્ત તો રપેનથી આવનારા શિકારીઓની રાહ જોતો ન હોય ત્રેમ જ આગસ્ટની જેમ પોતાના રહેઠાણમાં પગો રહ્યો, ઓરેંજ

જર્મની પહોંચ્યો કે તરત જ તેને તેના જાસુસનો પત્ર મળ્યો. ખૂદ શીલિપનો મંત્રી જ ઓરેંજનો જાસુસ હતો. તેણે જણાવ્યું હતું કે: મેં રાજા શીલિપે ઐલવાના ઠાકરને લખેલા પત્ર વાંચ્યા છે. એમાં બનતી તાકીદે તમારી ધરપકડ કરવાની તેને સલાહ અપાઇ છે અને ૨૪ કલાકમાં જ મુકદ્દમાનો ફેસલો આપવાની ફરમાશ થઈ છે.

મારો દંડ !

માર્નિક્સની ટાળીને બેડરોડે જ મોકલેલી. તેનો નાશ થઈ ગયો એટલે તે વિધાન અને એમ્પ્ટરડમમાં રહેવા લાગ્યો. અમલદારો, સનાતનીઓ ને સુધારકોમાં એ અસંતોષ ફેલાવતો ફરતો. એ મહેનત તો તનતોડ કરતો પણ લોકોને તેના પર ઝાઝી શ્રદ્ધા ન હતી. દેશના ડાહ્યા ગણાતા માણસો એને સાથ ન આપતા. જગીરો ખોઇ બેઠેલા સરદારો, દેવાળીયા વ્યાપારીઓ અને ભાગતા ફરતા ગુન્હેગારોનાં જૂથનાં જૂથ એની આસપાસ ઝામતાં. ‘લિખારીઓ’ના જ્ઞપ્તિ સાથે શરણ પાણી પણ ઉડ્યે જ જતાં હતાં. દકરાણી પરમાએ એને શહેર બહાર કરવાનો હુકમ પોતાના કારભારીને ફરમાવી દીધો હતો. અને તે ન માને તો સરદાર મેન્સરીલ્ડને તેને દંડ મારીને હાંકી કાઢવાનું જણાવવા આગ્રા આપી હતી.

ગાંધી રાખ્યો

દકરાણી પરમાના કારભારીને બેડરોડે સારી રીતે પિછાનતો. બેડરોડે પાસે જતાં બિચારા કારભારીને તો સુડી વચ્ચે સોપારી જેવું થઈ પડ્યું. હુકમમાં બેડરોડે ન માને તો છેવટે દંડ મરાવીને પણ કાઢવાનું હોવાથી તેની સ્થિતિ કફેડી થઈ. બેડરોડે લેખિત હુકમ જોવાને માગ્યો પણ પેલો કારભારી કેમ કરીને આપે ? તેનાથી હુકમ ન બતાવી શકાયો એટલે બેડરોડેનો પિત્તો ઉછળ્યો. તેણે તો સાફ સાફ પેલાને જણાવ્યું કે: જા, જા, તને ઓળખે છે જ ફાણ ?

પરમાનો હુકમ લઈ પોતે આવ્યો છે એમ કહી જાણે બનાવવા આવ્યો હોય, તેમ ! વાહ, વાહ, તું ય ખરો હો ! આટલું પેલાને કહી એણે તો ઠકરાણી પરમાને ય ગાળો ચોપડવામાં મણા ન રાખી—એને પણ ખૂબ જ ગાળો ચોપડી અને કારભારીને તો કેદ કરીને કબજે કર્યો. બે ત્રણ દિવસ સુધી પેલા બિચારાને એમ ગોંધાઈ રહેવું પડ્યું.

નિરાશ દેશભક્ત !

ઝોરેજ એંટવર્પમાં બળવો શમાવવાના પ્રયત્ન કરતો હતો તે વખતની આ વાત છે. પછીથી તો આખો દેશ સરકારને નમી પડ્યો એટલે એંટરોડે પણ સરકાર સાથે સમાધાની કરાવી આપવાને એંગ્લો-ન્ટને લખ્યું, અને પોતાને સરકારની બધી શરતો કબૂલ છે એમ જણાવ્યું. પરંતુ ઠકરાણી પરમાએ કાંઈ કોઈ ન આપવાથી ભાઈ રાતોરાત ચૂપકીથી જર્મની ભાગ્યા. ત્યાં એ ભાઈ હાર્ડનજર્મના કિસ્લામાં નિરાશ બનીને રહેવા લાગ્યા. આશ્વાસનમાં માત્ર શરાબ હતો. કાંઈ કાંઈ વખત ક્રોધમાં આવી જતો ત્યારે દેશને કાળે મરી મટવાની તમન્ના યદ્ય આવતી. પરંતુ તે મનની મનમાં જ રહી. એક વરસમાં તો જગત એમને અકાઈ થઈ પડ્યું—એણે હંમેશની વિદાય લીધી.

બિચારો દેશ !

એંટરોડ દેશમાંથી ચાલ્યો ગયો કે તરત જ એના ફક્કડ સાથી-દારો પણ વેરવિખેર થઈ ગયા. સરદારોનો સંઘ તૂટી ગયો. જે સરદારો પ્રત્યે પ્રજા આશાની મીટ માંડી રહી હતી તેમાંના કેટલાક સરકારની સોડમાં બરાબા હતા, કેટલાક દેશ છોડી ગયા હતા અને કેટલાક જેલમાં સંપડતા હતા. બર્ધન ને મોન્ટની રૂપેનથી પાછા જ નહોતા ફર્યા. બર્ધનને માથે તો મોતનું ચક્કર ફરી વળ્યું હતું, પણ મોન્ટની પોતાની નવવધુ અને નાનકડા બાળકને મળવાની આશામાં

રથેનમાં તલસી રહ્યો હતો—તેને રથેન છોડવાનો હુકમ ન હતો.

ઝોરેજે દેશવટો લીધો ત્યારથી જ દેશની ભાગ્યદેવી રૂડી. દેશની ઉપર ભયનાં વાદળ ઝઝૂમી રહ્યાં. દેશ કેવળ નિરાધાર હતો. લોકોનાં હૃદય ભયથી કંપતાં હતાં. જેમણે બળવામાં ભાગ લીધો હતો અને જેમના ઉપર અમલદારોને શક હતો તે દેશ છાંડી છાંડીને ચાલ્યા જતા હતા. ધરકરમાંથી નાસી જનારા સિપાઈઓના, પકડી પકડીને હાલ હવાલ કરવામાં આવતા—અરે, તેમને ખૂંદી ખૂંદીને નદીઓમાં કુતરાની જેમ ડૂબાવી દેવામાં આવતા. કારીગર, કંઠાકાર ને વેપારી દેશ છોડવા લાગ્યા હતા. સારો યે દેશ ઉજ્જડ વેરાન સમો બની ગયો હતો. સુધારકો બિચારા દેશ ન છાંડી શક્યા તે આમ તેમ છૂપાવા લાગ્યા. કોઈ પણ શહેરમાં સુધારકોનું નામ કે નિશાન પણ ન જણાતું. નવા પંચના પ્રચારકો ને આગેવાનોને પકડી પકડીને ફાંસીને માંચડે લટકાવી દીધેલા.

બિખારી: ખોરા નહિ પણ ખરા !

એમના અનુયાયીઓને લોહીની છીડીઓથી ટીપી ટીપીને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. જેઓ ફાંસીને માંચડે ચઢતાં બચી ગયા હતા તેમની માલમિલકત જપ્ત કરીને જેલમાં ફાંસી દેવામાં આવ્યા હતા. ધર્મના નામ પર અસંખ્ય માણસોનાં બલિદાન લેવામાં હતાં. દેશમાં ભાગ્યે કોઈ ગામ કે શહેર એવું રહી ગયું હશે જ્યાં ખસો ત્રણસો માણસો ધાર્મિક જુલમના ભોગ નહિ બન્યા હોય. ખંડિયેર થઈ ગયેલાં હરેરાંઓમાં લોકોને ફાંસીનો માંચડો તૈયાર થતો. જે જગ્યાએ બેસીને સુધારકો પ્રાર્થના કરતા તે જ રથેને તેમના પ્રાણ લેવાતા. જેમણે મળકમાં પેતાનું 'બિખારી' નામ રાખ્યું હતું તેમને ખરેખરા બિખારી બનાવી દીધા. તેમની સ્થિતિ ચીંથરેલા થઈ પડી હતી. જેમને ધર્મ કરતાં માલમિલકત વધુ પ્યારો હતો તેઓ કદા સનાતની બની જઈ સાંજ સવાર દહેરામાં જતા લાગ્યા હતા.

ફાંસી જ ફાંસી !

૨૪ મીં મેં એ હકરાણી પરમાએ ખૂની કાનનો સંબંધમાં નણું
બહિરનામું પ્રગટ કર્યું :

‘જેઓ મુધારક પંથમાં લળ્યા છે તેમને ફાંસી દેવાશે. જેમનાં
બાળકોએ અને નોકરોએ નવા પંથની સલાઓમાં લાગ લીધો હશે
તેમને પણ ફાંસી જ મળશે. જેમણે પોતાનાં સંબંધીઓના મરણ
વખતે ધર્મગુરુને ન બોલાવતાં પોતાની મેજે પ્રાર્થના કરી હોય, નાનાં
બાળકોના નામકરણ સંસ્કાર પણ પોતાની મેજે જ કર્યાં હોય કે તેમ
કરવામાં કોઈને મદદ કરી હોય તેમજ ધાર્મિક પુસ્તકો વેચ્યાં હોય
કે ખરીદ્યાં હોય તેમને માટે પણ ફાંસીના માંચડા તૈયાર છે. વળી
સનાતની ધર્મગુરુઓની જેમણે હાંફા મરફરી કીધી હશે તેમની પણ
માલમિલકત જપ્ત કરી તેમને દેહાંત દંડની સગ્ન અપાશે.’

આ બહિરનામું પ્રગટ થતાં જ લોકો પ્રાણ અચાવવાને દેશ
છોડી છોડીને લામવા લાગ્યા. પરંતુ નાસી જતા લોકોને મદદ કરનાર
વહાણવડીઓને પણ ફાંસીની સગ્ન કરવાનો હુકમ થઈ ચૂક્યો
હતો !

એટલે શું વળે ?

આટલું અમાનુષી બહિરનામું પ્રગટ થયું છતાં રાજ્ય શીલિપને
સતોષ ન થયો. તેણે હકરાણી પરમાની નજાણાઈને ઝાટકી નાંખતાં
લખ્યું કે : “છાંચર અને કેથોલીક ધર્મ પ્રત્યેનો નિસ્કાર હું નથી
સહન કરી શકતો. ભગવાન ઇસુના ધર્મ વિરુદ્ધ તેં આ તે શું બહિર-
નામું પ્રગટ કર્યું ? જે ગુરુદેવારોને શવતા બાળા મૂકવા બેઠાએ
તેને માત્ર ફાંસીની જ સગ્ન કરી છે ! વળી એ બહિરનામામાં એટલી
છટાખારીઓ છે કે લોકો સારી પેઠે દેશમાંથી પ્રાણ અચાવી નાસી
ફેરે એમ છે.”

દેશમાં શરૂ થનાર જીલ્લાનું હજી તો આ પ્રથમ પ્રકરણ હતું. પ્રગ્ન પર લયનાં વાદ્યોમાં ઝંઝૂમી રહ્યાં હતાં અને સંકટોના વરસાદની સાથે જે અમાનુષી અત્યાચારો પ્રગ્ન પર ઉતરવાના હતા તેની કલ્પના માત્રથી એ હૃદય હલમલી ઉઠે છે. જમતના ઇતિહાસને પાને, લોહીના અક્ષરે લખાયેલાં એવાં પ્રકરણો ભાગ્યજ નજરે પડે.

પાશવતા, પાશવતા ને પાશવતા

ચઠાઈ આવા

હવે એક જ વસ્તુની ખામી હતી: નેધરલાંડ પર રપેનના હરકરે ચઠાઈ લાવવાની. રાજા શીલિપે એ વાતનો નિશ્ચય તો બહુ વખત પહેલાં કર્યો હતો; પરંતુ ધીમે ધીમે જ કોઈ પણ કાર્ય કરવાનું એ પસંદ કરતો, એટલે તે માર્ગ પર ફક્ત તેણે પગરણ માંડવા માંડ્યાં હતાં. આખરે ફિડિનાન્ડ અલ્વરેજ, ડાટોલેડો ને અંત્રવાના હાકારને રપેનના સામ્રાજ્યના દસ હજાર યુનંદા સિપાઈઓ સાથે નેધરલાંડ પર તેણે મોકલ્યા.

અંત્રવાની ઓળખ

અંત્રવાનો હાકાર એ જમાનાનો પ્રખ્યાત હાકાર મળ્યોતો. એ ચાર વર્ષનો હતો ત્યારે રણબૂમિમાં ઝૂઝતાં એના આપનું મૃત્યુ થયેલું. એના દાદાએ એને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો. નાનપણથી જ એને અસ્થ શસ્ત્ર ચલાવતાં શીખવેલું. સમજમાં આવતાં જ આપનું વેર ભેવાને એ તલસી રહ્યો હતો. સોળ વરસની ઉંમરે તો એણે ફ્રાન્સિયોના યુદ્ધમાં એવું પાખી ખતાવ્યું કે દુરમનો પણ પોંચ્યા કરડવા લાગ્યા. સને ૧૫૩૦માં રાજા ચાર્લ્સની સરદારી નીચે તુર્કો સામે એ એવી વીરતાથી ઝૂઝ્યો કે ખૂદ ખાદ્યાહો પણ વાહ વાહ પોકારી. સને ૧૫૩૫માં ટ્યુનિસના યુદ્ધમાં પણ એણે આમેવાનીભર્યો ભાગ લીધો. જાણી ૧૫૪૬-૪૭માં તો ચાર્લ્સની સેના એની જ સરદારી નીચે

સમલકાલિયન સંઘની સામે ઉતરી અને જીલ્લે પોતાનું વીરત્વ
જગાવ્યું. આમ એટએટલાં યુદ્ધ એ જાડ્યો હતો કે તે સમયે યુરોપના
કોઇ પણ સેનાપતિ એની બરોબરીનો તો શું પણ એનો અડધિયો
પણ ન હતો. એની બદાફરીનો એકજ દાખલો અસ થશે. તેને
યુદ્ધને કારણે ઓસ્ટ્રીયાની રજુભૂમિમાં જવું પડેલું. ત્યાં એને પોતાની
નવવધુને મળવાની ઈચ્છા થઈ. લાઇ સાહેબ એકલા ત્યાંથી મારને
ઘોડે ઉપડ્યા તે ૧૭ દિવસમાં તો રપેન જઈને પાછા રજુભૂમિમાં
આવી યે પહોંચ્યા !

અત્યારે આ યુદ્ધવિશારદ વીરને ધોળાં આવ્યાં હતાં. તેની ઉંમર
૬૦ વર્ષની થઇ હતી. શરીરે તે લાંબો, પાનજો ને સીધી સોટી જેવો
હતો. તેના ગાલ પર ખાડા પડી ગયા હતા. અને તેનું નાનકડું
માથું અભિમાનમાં ટટાર રહેતું હતું. તેની નાનકડી કાળી આંખો
ચમક ચમક થતી. જાતી પર પથરાયલી લાંબી સફેદ દાદી તેના
પ્રતિભાપૂર્ણ અક્તિત્વમાં વધારો કરતી.

અંદેખાઈની આગ

સને ૧૫૫૪માં એ રાજા શીશિપની સાથે ઇંગ્લાંડ ગયો હતો.
પછી તેને ઇટાલીનો વાઇસરોય બનાવવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ સેંક
કિન્ટેનની લડાઈ પછી એગ્મોન્ટની વીરતા પણ બહાર પડી અને
ઐસવાનો હાકોર ઇર્લાંન્ડની આગમાં બળવા લાગ્યા.

રાજા શીશિપે પણ નેધરલેંડ્સની સેનાની ચક્લીનો સિકાર
કરવાનું કાર્ય ઐસવાના હાકોરને જ સોંપ્યું. તેને બાળપણથી જ ધર્મ
વિરોધીઓ પ્રત્યે ધૂણા હતી. વળી નેધરલેંડ્સના ધર્મવિરોધીઓને
કપરામાં કપરી સગા કરવામાં આવે તો ત્યાંથી રપેનમાં સુવર્ણનો
વરસાદ વરસે એવી એને શ્રદ્ધા હતી. પોતાનો આ ઇશિદો અમલમાં
મૂકવાને બગીરથ પ્રયત્ન કરવાનો નિશ્ચય કરીને જ હાકોરે રપેન
હોડ્યું હતું. એગ્મોન્ટ પર એ ખુબ રીસે બળતો એટલે એને નમા-

વવાનો આ દીક અવસર પ્રાપ્ત થયો છે એમ સમજીને તો એને ગલગલીયાં થવા લાગ્યાં.

રાવણીયું સૈન્ય

ઠાકોરે દશ હજાર ચુનંદા સૈનિકો સાથે રૂપેન છોડ્યું. એનો સુવર્ણકવચધારી દરેક સૈનિક સરદાર શો લાગતો. યુરોપમાં ‘મસ્કેટ’ બંદુકોનો ઉપયોગ એ સૈનિકોએ જ પહેલપ્રથમ કરવા માંડ્યો હતો. સિપાઈઓ રણભૂમિમાં જ એ બંદુકો પોતાની પાસે રાખતા. બાકી એને સંભાળવાને ખાસ નોકરો રખાતા. લશ્કરની સાથે બેહગર નાચનારી ને વેશ્યાઓ પણ હતી. આમ રાવણસૈન્યનાં પૂરેપૂરાં લક્ષણ એ લશ્કરમાં હતાં.

પર્વતની કારમી કરાંડો ઓળંગતી અને કદણુ માર્ગ પસાર કરતી એ સેના દડમંડલ કૃત્ય કરતી નેધરલાંડ પહોંચી. નેધરલાંડ-વાસીઓ ખરેખરા બળવાખોર હોત, એગ્રેમેન્ટ પણ સાચેસાચ વિદ્રોહી હોત તો કોઈ પણ સ્થળે આ સેનાનો સામનો એમણે કર્યો જ હોત; અને તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખી હોત. શીલિપને એ યુદ્ધના અહેવાલ સંભળાવવાને ય ભાગ્યે કોઈ સૈનિક બચ્યો હોત. પણ વાત એવા ન હતી.

મીણનાં પૂતળાં

અંધવાનો ઠાકોર લશ્કર લઈ નેધરલાંડ પર ચઢી આવે એ દકરાણી પરમાને પસંદ નહોતું. અંધવા દેશમાં પ્રવેશ કરતાં જ લોકો તેનું સન્માન કરવા લાગ્યા. મધ યુગ્ગરી એ બૂલી જનમ એટલા ખાતર જ લોકો એને સત્કારતા હતા. પરંતુ એને આ ખુશામદખોરોની તમા ન હતી. એ તો એના માણસોને કળ્યાજ કરતો કે: “લોકો સ્વાગત કરે કે ન કરે પરંતુ આ અંધવા નેધરલાંડમાં છે એ વાત બક્ષી છે. અરે! મેં તો લોખંડી માણસોને ય નાકલીંટીઓ તણાવી

છે. તો આ બિચારાં મીણનાં પૂતળાંનો શો હિસાબ ?”

અલ્મોન્ટ ને નોયર કારમચ્છે તેનું સરકાર તરફથી સ્વાગત કયું. ટિરલામોન્ટ આગળ એમોન્ટ પણ એને મળવા ગયો. સાથે સાથે તેને બેટ આપવાને કુટલાક મુંદર ઘોડાઓ એણે લીધેલા. એના આવવાની ખબર સાંભળીને હાકોરે મોટા અવાજે પોતાના માણસોને કહ્યું કે: આ આવે છે તે અધર્મીઓના સરદારને જરા બેજો તો ખરા. આટલું વ્યંગમાં કહીને એ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

અપમાન

આ મળક ને આ હાંસીભર્યું હસવું એમોન્ટે પણ સાંભળ્યાં. પાસે આવતાં ઉંચે દિસે અંકવા તેને મળ્યો. એ મિલનમાં પ્રેમ ન હોતો—હૃદય નહોતું. પરંતુ એમોન્ટ એવો સીધો સાદો હતો કે તેને કંઈજ સંદેહ ન થયો. અંકવા હકરાણી પરમાને મળવા ગયો. પરમા પોતાની ઘૂણા ન છૂપાવી શકી. એમોન્ટ, અલ્મોન્ટ ને એયરશોટની રૂબરૂ જ એણે એના તરફ કોરતા બતાવી. બેસવાનું ય ન કહ્યું. ઉભાં ઉભાં અરધા કલાક સુધી વાતચિત કરી.

સરમુખત્યારી

હકરાણી પરમાની સંબંધિ વિના ગમે તે શહેરમાં ગમે તેટલું લશ્કર મૂકવાને અંકવાના હાકોરને રાજની પરવાનગી હતી. અને એ સંબંધમાં પોતાના જ હુકમને અમલમાં મૂકવાનાં રાજ શીલ્પિયાનાં અમલદારો ઉપરનાં ફરમાનો તે પોતાની સાથે લાવ્યો હતો. પોતાને મળેલા અધિકારોની સૂચના આપતો એક પત્ર પણ એણે હકરાણી પરમાને મોકલી આપ્યો હતો, તથા અમલદારોને મોકલી આપવાનાં હુકમો પર તેની મહોરછાપ લઈ લીધી હતી. અમલદારોને આપવાનાં ફરમાનો મોકલી આપ્યા પછી તેણે દેશનાં મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં પોતાનું લશ્કર ફાવે તેમ વહેંચી નાંખ્યું.

જલસાદાની બળ

‘ ધનિકિવજિશન ’ના વિરોધીઓનું કેમ કાસળ કાઢવું તેનો એક નકશો ઐનવિલ ને રિપનોઝાએ રપેનમાં તૈયાર કર્યો હતો. દેશની પ્રજાને કચડી કચડીને ગુલામ બનાવવાની તેમજ ઓરેન્જ, એગ્રોન્ટ, હોર્ન, લુઅસ્ટ્રેટન વગેરે સરદારોને પકડીપકડીને ફાંસીને માંચડે ચઢાવવાની એમાં બળ બિજાવવામાં આવી હતી. આ કામ એટલું શાંતિથી થવાનું હતું કે લોકોને એની અંધ પણ ન આવી શકે. અને લોકો પ્રાણ બચાવવા નાસી છૂટવાનો વિચાર કરે તો તેમ પણ ન કરી શકે તેવી જાનની સર્વ ગોઠવણ થઈ ચૂકી હતી. ઐનવિલના ખરડા પ્રમાણે જ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કરીને અંધવાનો ઠકોર નેધરલાંડ આવ્યો હતો. અને શહેરોમાં લશ્કર વહેંચી દેવાનું કાર્ય આ બયાનક યોજનાના શ્રીમણેશ સમું હતું.

ડેબિલ્લી

ઓરેન્જે એગ્રોન્ટને ચેતાવી દેવાને ખુબ ખુબ કીધું પણ કાંઈ જ ન વળ્યું. એ તો નિરાંતજીવે બેસી જ રહ્યો. પોર્ટુગીઝ સરદાર ડેબિલ્લી સરકારી કામે રપેન ગયો હતો. ત્યાંથી પાછો ફરીને ખસેલ્સ આવ્યો કે નુરત જ એગ્રોન્ટને મળ્યો અને કથું: એગ્રોન્ટ, અંધવાના ઠાકોરના આવતા પહેલાં તમે દેશ છોડીને ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો તમારો જાન લેવાને બચંકર કાવતરાં ઘડાઈ રહ્યાં છે. પણ એગ્રોન્ટ તો આ સાંભળીને ખડખડાટ હસી જ પડ્યો; ડેબિલ્લીએ જાણે મ્હોં માથા વચરની વાત સાંભળાવી હોય તેમ.

આ જ ડેબિલ્લીએ દાનને ફસાવવાને માટે ખુબ ખુબ પ્રયત્ન કર્યા હતા પરંતુ એગ્રોન્ટ પર એને બાઈચારાનો રોહ હોવાથી જ તેણે તેને ચેનવી દીધી હતો. પરંતુ એગ્રોન્ટ ડેબિલ્લીની ચેતવણીની કાંઈ પરવા ન કરતાં ઉલટો અંધવાનું સ્વાગત કરવાને ચ ગયો હતો. ત્યાં જે લખુ વર્તન દીધું તેથી પણ તેની આંખ ન ઉઘડી. એને

માથે એનું કાળ ચોધડીયું લમતું હતું.

મુખમેં રામ—

પછીથી એલવાનો હાકોર અને તેનો દિકરો ફર્ડિનાન્ડ એગ્મોન્ટની સાથે ખુબ લાદચારો ખતાવવા લાગ્યા. (ફર્ડિનાન્ડ એલવાની સાથે આવેલા લશ્કરની એક ટુકડીનો સેનાપતિ હતો.) ત્યાં જ્યાં એલવા ને એગ્મોન્ટ સાથે ને સાથે જ હોય. ઉગ્મણી પર ઉગ્મણીઓ ઉડવા લાગી. રપેન ને ક્રાન્સથી એલવા પર આવતાં ફળનાં પારસલોમાંથી કેટલાંક તો ખારોખાર એગ્મોન્ટને ત્યાં જ મોકલાતાં. ડેન ફર્ડિનાન્ડ તો તેને સાચા દિલથી ચાહતો, પણ ખુદ હાકોરના હેયામાં તો જુદું હતું. તે એગ્મોન્ટનો ઘાટ ઘડવાની વેતરણમાં જ હતો. માત્ર તેની પર ઉપક્રિયા રહે જતાં કરતો. એગ્મોન્ટને એલવા પર સદેહ લાવવાનું કંઈ કારણ નહોતું. હોનને પણ આ જ પ્રમાણે એલવા હાથમાં રમાડતો હતો.

એગ્મોન્ટને વળી પાછી ફરી ચેતવણી મળી. ૮મી સપ્ટેમ્બરની ઘોર અંધારી રાતે એક રપેનીશ અમલદાર તેને ત્યાં ચોરીફપટ્ટીથી આવ્યો અને તેને જણાવ્યું: સવાર થતાં પહેલાં તો તમારે અહિંથી નાસી છૂટવું જોઈએ. હું કંઈ છું એ કાંઈ હસવાની વાત નથી. એમ કરવામાં જ આપણું કમ્પાણી છે.

મુરખ એગ્મોન્ટ

ખીજે દિવસે ફર્ડિનાન્ડે એગ્મોન્ટ ને હોનને એક ઉગ્મણી આપી. એ મિજબાનીમાં નોયરકારમન્સ ને વાયકાઉંટ ઝેંટ વગેરે પણ હતા. ૩ વાગે એલવાના હાકોરનો સંદેશ આવ્યો કે ઉગ્મણી પૂરી થતાં મહેમાનો મારે ત્યાં કૃપા કરીને પધારે. કારણ કે મારે તેમની એક જરૂરના કાર્યમાં સલાહ લેવાની છે. આ વખતે ફર્ડિનાન્ડે એગ્મોન્ટના કાનમાં ધીમેથી કહ્યું: ભાઈ, તેજમાં તેજ ધોડા પર

સ્વાર થઈ તમે અસારે નાસી છૂટો, નહિ તો તમે બચી શકનાર નથી એવું મને લાગે છે માટે જાઓ. જલ્દી કરો.

એગ્મોન્ટ આ સાંભળતાંજ બેબાકો બની ગયો. તેને દિલમાં થઈ આવ્યું કે ઓહો ! મેં કેટલી ચેતવાળીઓ સાંભળી ન સાંભળી કરી. તે એકદમ ખાણના ટેબલ પરથી ઉઠ્યો ને બાબુના ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

એગ્મોન્ટને મહારાયણે બેતાં જ નોયરકારમ્મસને વહેમ પડ્યો કે જરૂર કાંઈક દાળમાં કાળું છે. એટલે તે પણુ તેની પાછળ પાછળ ગયો ને તેને પૂછ્યું : કેમ શું થયું ? આટલા બધા મહારાયણા કેમ છો ?

બોળીયા રાજ

એગ્મોન્ટ તો બિચારો બોલો હતો. સાફ દિલનો હતો. ફૂડ-કપટમાં કાંઈ સમજતો જ નહિ, બોળપણમાં એણે બધી વાત તેને કહી, એટલે નોયરકારમ્મસ તેને ઊઠાં બહાવવા માંડ્યાં : અરે એગ્મોન્ટ ! પરદેશીની વાતનો તે કનિયાર શો ? એ તો તારૂં કાસળ કાઢવાની વેતરણમાં જ છે. તારી નાસભાગથી એકવા ને સાફ રૂપેન તારે માટે શું ખરશે ? તું અપરાધી છે માટે ભાગી ગયો એમ નહિ લાગે ? આમ જાણી બૂઝીને શા માટે બળવાખોર દેખાવા જેવું કરે છે ?

આ નીચ ને સ્વાર્થપટુ માણસની વાત સાંભળીને એગ્મોન્ટનો વિચાર બદલાયો. એણે નાસી છૂટવાનું માંડી વાળ્યું. મિત્રનો જાન બચાવવા મોતને હથેલીમાં લેનાર એક પરદેશી ક્યાં અને પોતાના જ દેશના નરરત્નના પ્રાણ લેવાનું કાવતરું રચનાર સ્વાર્થપટુ ક્યાં ? દેશદ્રોહી ક્યાં ?

એગ્મોન્ટ ફરીથી ઉગ્રાણીમાં જઈને બેઠો. અને ચાર વાગે દોન, નોયરકારમ્મસ વગેરેની સાથે એકવાને ત્યાં ગયો. તેણે તેઓ આવી પહોંચતાં થોડી-વાર સુધી આમથી તેમ મજાક મારી અને પછી

એકદમ પોતાની તબિયત ખરાબ હોવાનું બહાનું કાઢી તે છડી ગયો. સંધ્યાના ઓળા અવની પર ઉતરતાંની સાથે જ એઓન્ટ ને હોર્નના જીવન પર પથ્થુ ઉતર્યા.

એઓન્ટ કેદ પડ્યો

સાંજના સાતનો શુભાર થયો. સરદારો ઘેર જવાને તૈયાર થયા. એટલે એલવાના એક સરદારે એઓન્ટને ત્યાં બેસવા વિનંતિ કરી. એઓન્ટના દિલમાં પાપ નહોતું એટલે તે રોકાયો. પછી સરદારે ઘોડી વાર સુધી વાતોના તડાકા મારી એઓન્ટને તલવાર નીચે મૂકી દેવાને જણાવ્યું. આ સાંજળતાં જ તે તો એકદમ ચમકી ઉઠ્યો. શું કરવું ને શું ન કરવું એ એને સૂઝ્યું જ નહિ. એ મુંઝાયો. પેલા અમલદારે ફરીથી તેને જણાવ્યું: તમને હું મિરફતાર કરું છું, તલવાર મૂકી દો. હજી આ સત્તાવાદી શબ્દો પૂરા નીકળી રહ્યા નથી ત્યાં તો બાબુના ઓરડાનું બારણું ખુલ્લું અને કેટલાય સિપાઈઓએ આવીને તેને ઘેરો લીધો. આમ ચારે દોરથી ઘેરાઈ જતાં તેણે દુઃખી હૃદયે તલવાર નીચે મૂકતાં જણાવ્યું કે: આ તલવારે બાદશાહની ધણીએ સેવા કરી છે. ત્યાસ્યાદ તેને મિરફતાર કરી એક ઓરડામાં કેદ કરવામાં આવ્યો. એ ઓરડાની ચારે બાજુ કાળા કાળા પડદા લટકાવી અંધારકોટડી બનાવવામાં આવી હતી. આવા એકાંતમાં ને મુંઝળાવી નાખનારા વાતાવરણમાં તેને ૮મી સપ્ટેમ્બરથી ૨૪મી સપ્ટેમ્બર સુધી રાખવામાં આવ્યો, અને તેને કંઈ પણ માણસ ન મળી શકે એવી રીતે કબજો કર્યો.

ધરપકડોજ ધરપકડો

હોર્ન પણ એજ પ્રમાણે મિરફતાર થયો હતો. તેને એઓન્ટની બાબુની અંધાર કોટડીમાં કેદ કર્યો હતો. સપ્ટેમ્બરની ૨૪મી તારીખે સિપાઈઓના રસલા સાથે એ બંને કેદીઓને ઝેંટમાં ફિસ્લામ

મોકલી આપ્યા—તેમને વફાદારીની આ બક્ષીસ મળી.

આ બંનેની ધરપકડ થઇ તે જ દિવસે એગમોન્ટના કારભારી એકરઝીલની, હોર્નના કારભારીની, એંટવર્પના એક અમીરની તેમજ એંટવર્પના કિલ્લેદાર વગેરેની પણ ધરપકડ કરવામાં આવી. વળી એગમોન્ટ ને હોર્નને ત્યાં જતી લઇ જવામાં આવી અને તેમના અગત્યના કાગળ પત્રો કબજે કર્યા.

શીલિપને આ ધરપકડના સમાચાર મળતાં જ તેનું હૃદય દરખે થનગની ઉઠ્યું. પરંતુ ઐનવિક્સ તથા ટિટલમેનને ઓરેંજ ન પકડાયો તેથી ધણું દુઃખ થયું. ટિટલમેને તો કહી પણ દીધું કે: ન્યાંસુધી ઓરેંજ પકડાયો નથી ત્યાંસુધી આ આનંદ ક્ષણિકજ નીવડવાનો. જર્મનીમાં એ કાંઈક નવું જ તોફાન ઉભું કરશે એ નિઃસંદેહ સમજવું.

હ્યુસ્ટ્રેટનનું નસીબ પાધરું કે એ બચી ગયો. એને પણ પેલી ઉગ્મણીમાં અસેલ્સ બોલાવેલો; પરંતુ એકાએક તેને પગ પર અકસ્માત થતાં તે આવી શક્યો નહોતો. તે તો આ ધરપકડના સમાચાર સાંભળીને દેશમાંથી ભાગ્યો જ. તેને લાગ્યું કે: પકડાયા તો હવે આવી બન્યું જ સમજો.

એગમોન્ટ રાજદ્રોહી છે એમ કબૂલ કરાવવાને તેના મંત્રીને જેલમાં ખૂબ રીબાવ્યો. એ નિષ્કુરોએ એના પર એટલો જુલમ ગુજાર્યો કે પેલો બિચારો હેરાન પરેશાન થઇ ગયો. એગમોન્ટે ન્યાં રાજદ્રોહ કયો જ ન હોય ત્યાં એનાં પ્રમાણુ તે વળી ક્યાંથી મળી શકે ?

મુઠ્ઠાં ઉઠે તોજ—

બર્ધન ને મોન્ટનીના દુર્ભાગ્યનો પણ પાર નહોતો. બિચારા રપેનથી પાછા જ નહોતા ફરી શકતા. એલવાએ રપેન છોડ્યું ત્યારથી જ એમના ભાગ્ય પર સીલમહોર થઇ ગઇ હતી. બર્ધન તો બિચારો ત્યાં માંદો પડ્યો ને થોડા દિવસમાં પરલોકનો મહેમાન.

અન્યો. નિરાશામાં એનું હૃદય ભાંગી જવાથી એમ થયું કે એને એર દેવાયું તે તો ઇશ્વર માલુમ. કબરરતાનમાંથી મુડાં છેડે તો જ તે સમયની રૂપેનની હડહડતા નરક સમી જેસોનું આખેડુખ વર્ણન કરી શકે.

મૃત્યુ વેળા અર્ધને રાજા શીલિપના સલાહકાર પ્રિન્સ ઇબીલી સમક્ષ પોતાનું હૃદય દાલવેલું. એને તે પોતાનો મિત્ર માનતો હતો. તેને એણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે: “ હું શીલિપને મારો રાજા નહિ કહી શકું. હું હંમેશા એને વફાદાર રહ્યો છું છતાં મારા પર સદેશ લાવીને એણે મારું અપમાન કર્યું છે. ઇશ્વર જરૂર તેના બદલો આપશે. મારા મૃત્યુ પછી હું નિર્દોષ હતો એ વાત જમજહેર થવાની જ છે. પરંતુ તે વેળા તેમ થાય કે ન થાય એ સરખું જ છે.”

ઇબીલી શીલિપનો મોકલ્યો જ અર્ધને સમક્ષ—તેની આખરી વેળાએ મગરના આંસુ સારવાને આવ્યો હતો. બાકી અર્ધને છેલ્લો શ્વાસ મૂક્યો તે પહેલાં જ દુકરાણી પરમાને તેની જાગીર જમ કરવાને લખા જણાવવામાં આવ્યું હતું અને તેના વંશવારસોની પણ રાજદ્રોહના આરોપસર ધરપકડ કરવાનું ફરમાન અપાઇ ચૂક્યું હતું.

મોન્ટનીનું ભાગ્ય !

મોન્ટની પર પણ હવે વધુ કરડી નજર રખાતી હતી. એ કોઇ પણ પ્રકારે નાસી ન છૂટે તેને માટે પાકી તકેદારી રખાતી. મોન્ટની અને એના ભાઈ હૉર્ન અનેનું દુર્ભાગ્ય ફરી વળ્યું હતું. બંને એક બીજાની સ્થિતિનો વિચાર કરવામાં બૂલાવો ખાતા. મોન્ટની રૂપેનમાં છે એટલે આ શિકારીઓની જાળમાંથી બચી જશે એમ હૉર્ન માનતો. મોન્ટનીના દિલમાં થતું કે હૉર્ન રૂપેન ન આવ્યો તે જ સાફ થયું: દેશમાં રહ્યો એટલે તે બચી જવાનો.

ખૂની કથેરી

હૉર્ન, એમોન્ટ વગેરેની ધરપકડ સંબંધમાં એલવાએ શીલિ-

પને જે પત્ર લખ્યો તેમાં તેણે, હું રાજદ્રોહીઓનો ન્યાય તોળવાને એક નવું ન્યાય મંદિર સ્થાપનાર છું એમ પણ જણાવ્યું. એ ન્યાયાલયનું નામ એલવા સંકટ નિવારક કાર્યાલય રાખ્યું. પરંતુ દેશના ઇતિહાસમાં ‘ખૂની કચેરી’ ના નામે એ પંકાયું.

આ ન્યાયમંદિર સ્થાપવા એલવાને શીલિપનો કાંઈ હુકમ નહોતો મળ્યો. આ એની ધરમથ્યુ મનસ્વી અદાલત હતી. એ જતેજ એ કચેરીનો સરમુખત્યાર હતો. બલમોન્ટ, નોયર કારમસ વગેરે આ કચેરીના સભ્યો તો બધા હતા પરંતુ મત આપવાનો અધિકાર તો ફક્ત એ રપેનવાસીઓનો જ હતો. રપેનવાસીઓને માત્ર એમની ફરતાને કારણે જ કચેરીના સભ્યો બનાવેલા.

સેતાનને શરમાવનાર

તેમાંનો એક તો સ્વભાવે પૂરો રાકખસ હતો. નાની વયમાં એણે પોતાના એક આશ્રિત બાળકનો પ્રાણ ગળું દબાવી લીધેલો. મોટા થતાં પણ ખૂન ખૂન ને ખૂનની જ વાત. બીજું કાંઈ એને ગોઠે જ નહિ, એવો એ પરાક્રમી હતો. માણસનું ખૂન પીવું એ તો એને મન રમત વાત. એલવાના ખૂની કામેમાં એ એના જમણા હાથ સમેા હતો. એની નિર્દયતા-ફરતા સેતાનને પણ શરમાવે એવી હતી.

દેશમાં રાત દહાડો નિર્દોષોનાં લોહી છાંટણું છાંટાયાજ જતાં હતાં. નિરાધારોના આર્તનાદો વડે આસમાન ફારી જતું હતું. પરંતુ પેલા રાક્ષસને મન કાંઈ જ હિસાબ નહોતો. એ તો બધું મરકરીમાંજ ઉડાવ્યા કરતો. આ બને રપેનવાસી સેતાનોનો અભિપ્રાય લેવાતો ખરો, પણ અપરાધીઓને સજા તો એલવા મનસ્વીપણે જ કરતો. કચેરીના એક દેશી સભ્ય ઉપર એ ભારે રાજી રહેતો. તેમને બિચારાને આખોયે દિવસ ઉંઘવા સિવાય-ઝોકાં ખાવા સિવાય બીજું કાંઈ જ કામ કચેરીમાં નહોતું. કોઈ અપરાધીને સજા કરવા વિશે તેમની સંમતિ પૂછવામાં આવતાં જ તેઓ આંખ મીંચીને

ભોલી ઉઠતા કે ફાંસીએ ચઢાવી દે; ખીજું કાંઈ જ નહિ. એ માન-
વંતા સખ્યનું નામ હેસલ્સ. એ ફોર્મિંગ્સનો વતની—એક દિવસ તો
એની સ્ત્રી પણ એની ફરતાથી ગભરાઈ ઉઠી. તેણે ગભરાટમાં ને
ગભરાટમાં કહ્યું, કે: બસ, સૂતાં ને જાગતાં તમને ફાંસીના જ વિચાર!
જોજો, કોઈક દિવસ આપની લાડકવાઈ ફાંસીદિવી આપના પર જ
પ્રસન્ન ન થઈ જાય!

ડાયરનો ભાઈબંધ !

આખરે બાઈનો એ ભય સાચો જ પડ્યો. ખૂની કચેરી બારે
વિચિત્ર અદાલત હતી. દેશના કાયદાઓની વિરૂદ્ધ દેશના હક્કોને ઠોકરે
મારીને ત્યાં મનસ્વીપણે ફેંસલા અપાતા. કાયદા ત્યાં જાનતા. તેના
અર્થ પણ કચેરી પોતાને ફાવતા જ કરતી અને પછી સજા ફરમાવી
દેતી. એલવાએ આ કચેરીની જરૂરીયાત સંબંધમાં શીલ્પિને લખતાં
જણાવેલું કે: સાધારણ કચેરીઓ તો જે અપરાધીઓના અપરાધ
સાબીત થઈ શકે તેનો ન્યાય તોળવા માટે છે: આ કચેરી તો જે
અહોમારોના ગુન્હા સાબીત ન થઈ શકે તેને પણ સજા કરી શકે
છે. એ તેની વિશિષ્ટતા છે. સાધારણ કચેરીઓ પર કાંઈ સામાન્યની
ઇમારત સાબીત નથી રહી શકતી. એનો પાયો મજબૂત કરવાને તો
આવી વિશિષ્ટ અદાલતની જ જરૂર છે. જનરલ ડાયરના સગા
ભાઈ જેવો એ એલવા હતો. જગતભરનો સામાન્યવાદ-શાહીવાદ
પશુબળ ઉપરજ નિર્ભર છે.

જખીના ઝપેટા !

૨૦મી સપ્ટેમ્બરે એલવાને ત્યાં ખૂની કચેરીની પહેલી બેઠક
મળી. પછી તો રોજ ને રોજ એલવા સાત સાત કલાક સુધી એ
કચેરીમાં બેસી નિર્દોષોનાં ભોલીની નદીઓ વહાવવા લાગ્યો. જેવી
ઝેરકાષ્ટેસર કચેરી હતી તેવી જ તેની કાર્યપદ્ધતિ હતી. દરેક સભ્યે

દરેક વાત ગુપ્ત રાખવાના સોગંદ લીધેલા. આખા દેશને માટે આવી આ એકજ કચેરી હતી. હજારો જમસુસો દેશમાં આમતેમ ધૂમી રચા હતા. અને મન વચન કે કાયાથી સનાતન ધર્મનો વિરોધી હોય તેની ભાળ લાવવાને આદુ ખાધને મંડયા રહેતા. ધનવાન હોવું એ મોટામાં મોટું પાપ હતું. એલવા તેવાને વીણીવીણીને કોઇ પણ બહાને સકંજમાં લેતો. એ નેધરલાંડમાં ફક્ત જુલમની ઝડીઓ જ વરસાવવાને આવ્યો ન હતો. એને તો ત્યાંની સુવર્ણગંગા રપેનમાં વહાવવી હતી. લોકોને ત્યાં જપ્તીના ઝપેટા ચાલુ કરવાથી શાહી ખજાનામાં વાર્ષિક પાંચ લાખ રૂપિયાની આવક વધી જશે એવી તેણે રાજા શ્રીશિપને ખાતરી આપી હતી.

બીજી સજા તે હોયજ શી ?

રાઉનેટ એકટના મશિયાઇ બાઈ જેવો એ કચેરીનો કાયદો હતો. કોઈ પણ માણસને કોઈ પણ સમયે પકડીને સજા કરી શકાતી. દેશમાં કોઈ પણ માણસનું શિર સલામત નહોતું. દરેકને માથે કાયદાની તીખી ને તેજીથી તલવાર ઝમ્મતી હતી. ધનવાનો માટે દેશ છોડીને ભાગી ગયા વગર બીજો માર્ગ નહોતો. પરંતુ તેઓ દેશ છોડી શકે એમ પણ ન હતું. સીમાડાઓ પર સખ્ત ચોકી પહેરા ગોઠવી દીધેલા હતા. નાસ્તી છૂટનારને મદદ ન કરવાને ગાડી ઘોડાવાળાને પણ સખ્ત તાકીદ આપવામાં આવી હતી. નહિ તો તેઓ દેહાંત દંડની સજાને પાત્ર થશે એવું સ્પષ્ટ ફરમાન હતું.

કચેરીના કેટલાક સબોને ઓરેંજ, લુધ, એડરોડ, એંગ્મોન્ટ, હાન, ક્યુલમ્મર્ગ, ધર્મન ને મોન્ટની પર આરોપો થી કાઢવાનું કામ ખાસ સોંપાયું હતું. સાધારણ મુકદ્દમાઓના આરોપો થી કાઢવાનું કામ તો સામાન્ય સબો જ કરતા; પરંતુ કોઈ અપરાધીને ફાંસીથી ઓછી સજા કરવાનો અભિપ્રાય દર્શાવતાં જ તેમને માથે ખરતાળ પડતી. અપરાધીને ફાંસીથી ઓછી સજા કરવામાં આવે

એવું તો ભાગ્યેજ બનવું.

એકવાએ-એ નરરાક્ષસે રોજ ને રોજ એટલા નિર્દોષોનાં લોહી પીધાં હતાં કે કહેવાની વાત જ નહિ. કોઇ ભાગ્યશાળી (!) નો જ મુકદ્દમો ચાલતો. બાકી તો મુકદ્દમો ચલાવવા કરવાની કાંઇ વાત જ નહિ: એને નસીએ સળ ઠોકાઇ જ જતી. અને કદાચ મુકદ્દમો ચાલતો તો તેને નામે ન્યાયનું નાટક જ ભજવાવું. મોટે ભાગે ગુન્હેગારોને જીવતાંજીવત અગ્નિની સળગતી ભટ્ટીમાં હોમી દેવામાં આવતા.

પાંચસો: ખૂન !

એક વખત તહેવારનો દિવસ હતો. લોકો આનંદોત્સવ ઉજવવાને ભેગા મળ્યા હતા. સરકારી ઘરકરે એકદમ ત્યાં જઇને ભંગાણુ પાડ્યું. સગભગ ૫૦૦ માણસોની ધરપકડ કરી. રંગમાં ભંગ પડ્યો. એ પાંચસોને તેજ દિવસે ફાંસીને માંચડે લટકાવી દીધા. પરદેશીઓના રાજ્યમાં તો તહેવાર કુરબાની કરીને જ ઉજવાયને ! ગુલામોને આનંદ-ઉત્સવ શા ? ગુલામીમાં ફાગ એકવા એટલે ફાંસીને પાત્ર થવું, બીજું શું ? જે બૂમિ પર એ નિર્દોષોનાં લોહી રેડાયલાં તે આજે સ્વતંત્ર છે. અને ગુલામીમાં સખડતા લોકોને એનો સ્વાતંત્ર્યધ્વજ મુક્તિના લોહીયાળા માર્ગની યાદ આપી આગેકદમ બડવા આર્પણ કરી રહ્યો છે.

રમાનં પહેલાં જ ફાંસી !

ખૂની કચેરીમાં ચાલતા મુકદ્દમાઓનો આધાર પોલિસ રિપોર્ટ પર જ રહેતો. અપરાધીને ફાંસીની સળ ઠોકી દેવામાં આવતી. તેની ઘાટ કે ફરિયાદ સાંભળવાની કોઇને પુરસદ નહોતી. જજ્જાદો આરોપીઓ પર છૂરી ચલાવવાને એટલા આતુર રહેતા કે કેટલીક વખત તો હુકમ મળતા પહેલાં આરોપીને ફાંસી દેવાઇ જતી ! એ વખતના એક વર્તમાનપત્રમાં એક વીગત આવેલી. આરોપીનો મુકદ્દમો હજુ

તો ચાલવાનો હતો. એક પછી એક એમ ઘણા કેસોનો નિકાલ થયા પછી પેલા આરોપીનો કેસ અદાલત સમક્ષ આવ્યો. પણ આરોપી ન મળે. તે સંબંધમાં તપાસ ચાલી. એટલે તેને કેસ ચલાવ્યા વગર જ ફાંસી દઈ દીધી હતી એમ તપાસને અતે જણાયું. તે નિર્દોષ આરોપી સામેનો કેસ એટલો લૂથો હતો કે તે ખૂની કાયદાની ચુંગાલમાં પણ નહોતો આવી શકતો. આ સમયે અંધવાના જાલિમ જલ્લાદે તે નિર્દોષની ફાંસી કરતાં કહ્યું: નિર્દોષ હોય તો શું થઈ ગયું ? હાથરના દરબારમાં એને આધું દુઃખ સહેવું પડશે.

મુડદાનું ખૂન !

બીજા એક માણસને તો સરકારી અફસરોને બળવાખોરોના હાથમાંથી બચાવી લેવા માટે ફાંસી દેવાઈ હતી. બળવાખોરોના મળતિયો હોવાનો આરોપ તેના પર મુકવામાં આવ્યો હતો. એક બાઈને મૂર્તિનું અપમાન કરવાને કારણે ફાંસી દેવાઈ હતી અને બીજા બાઈને તે મૂર્તિનું અપમાન થવું જોઈ રહ્યું તે માટે ફાંસીની સજા થઈ હતી. એક કેદી તો ગિચારો ફાંસીને માંચડે ચઢતા પહેલાં જ જેલમાં સ્વધામ પહોંચી ગયો હતો. આથી ગિચારા હકીમને માથે આફત આવી પડી. એણે એવી કેવી દવા કરી કે આરોપી ફાંસીને માંચડે ઘટકતાં પહેલાં જ મરી ગયો ? પછી તો એ મુડદાને ખુરશી પર ગોઠવવામાં આવ્યું અને તક્તવારને એક ઝાટકે તેનું માથું ધડથી જુદું થયું. હકીમ સાહેબનું નસીબ પાંધર કે કાકલૂદીઓ કરવાથી બચી ગયા. નહિ તો એમની ચે રેવડી દાણાદાણુ જ થઈ જવાની હતી !

સેરીએ સેરીએ થુળી !

હંદગીની કશી કિંમત જ ન મળે. દેશભરમાં નિર્દોષોનાં લોહી રેડવાનો રોમ જ ફેલાયો હતો. અત્યાચારની અવધિ હતી. મુલક દાકઠાં ને મુડદાનો બંડાર ખની ગયો હતો. ફાંસીની સજામાંથી બચી

ગયું હોય તેવું કાંઈ કુદુંબ બાકી નહોતું. દરેક કુદુંબમાંથી કોઈને કાંઈ ફાંસીને માંચડે લટક્યું જ હતું. દેશ મુરદારતાન બન્યો હતો. ઐશ્વર્યને કાળપગસે તેની પથુતાએ સારો દેશ ત્રાહિત્રાહિ કરી રહ્યાં હતા. દેશને આ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ધારી શકે તેવા હતા તેમને દેહાંત દંડની, જોશની કે દેશવટાની સજા થઈ ચૂકી હતી. ભયથી બચી જવાને નમી પડતાં ये છૂટકો ન થતો. નાસી છૂટવાની બારીઓ પણ તમામ બંધ હતી.

સિતમગરના હોતો ચારે કોર ચિકારની શોધમાં જ ફરતા હતા. ગલીએ ગલીએ ને સડક પર ઘણાઓ રોપી દેવામાં આવી હતી. ચારે ને ચારે લોકોનાં મકાનોનાં બારણે બાળા નાંખેલી બેડોળ ઘાશે લટકી રહી હતી. બાગનાં ઝાડો પર જાણે શખરૂપી ફળ ન આવ્યાં હોય એવું હૃદયદ્રાવક ને કર્ણુ હૃદય હતું. જીલમની મરડાનો ચેપ એટલો ઝામી ગયો હતો કે માનવમેદનીથી ગીચ રહેતાં બનરો આજે સુમસામ પડ્યાં હતાં. સડકો પર ધાસ ઢિગી નીકળ્યું હતું. છતાં આંધલા વિઝિલમની આંધલાશનો કાંઈ પાર નહોતો. એ તો ઐશ્વર્યની છુદ્ધિ ને ક્યાશીલતાની પ્રશંસા જ કરતો. એટલેથી અટકતો હોય તો તો ઠીક; પરંતુ પ્રજા પણ એનાથી સંતુષ્ટ છે એમ પોતાની મિત્ર મંડળીને મનાવવા પ્રયત્ન કરતો. એવા કામજો પણ એણે પોતાના મિત્રોને લખેલા.

પરમાબાઈ રીસાયાં

ઐશ્વર્ય નેધરલાંડ આવ્યો તેથી ઠકરાણી પરમાના અધિકારો પર તરાપ પડી હતી એટલે એ તો એના પર ખૂબ નારાજ હતી. કાંઈ પણ જાતના અધિકાર વગર રહેવામાં એને અપમાન લાગ્યું. એટલે એણે તરત જ રાજીનામું આપી દીધું. રાજા શ્રીલિપને એનું કાંઈ કુદુંબ નહોતું. એટલે રાજીનામું મંજૂર પણ થઈ ગયું. અને ઠકરાણી પરમાને આઠ હજારનો માસિક ફરમાયો મળતો હતો તેની

જગ્યાએ ૧૪ હજારનું સાલીયાણું બાંધી આપવામાં આવ્યું. નેધર-લાંડની નવાબી ઐસવાને સોંપાઇ.

નેધરલાંડનું તંત્ર ઐસવાના હાથમાં આવતાં જ તેણે સ્વરક્ષણના ઉપાય યોજવા માંડ્યા. એંટવર્પની આબુખાબુ કિલ્લા કોટ બાંધવાનું કાર્ય એણે હટાલીના બે ઇજનેરોને સોંપ્યું. વળી તેમાં મોટા પ્રમાણમાં દારૂગોળાનો જથ્થો તેમજ લશ્કર રહી શકે તેવી ગોઠવણ કરવા માટે સૂચના કરી. આ કિલ્લાના પાંચ ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. ચાર ભાગનાં નામ ઐસવાએ પોતાનાં નામ પર રાખ્યાં હતાં: ડ્યૂક, ફર્ડિનાન્ડ, ટોલેડો ને ઐસવા. પાંચમા ભાગનું નામ ‘પચેકો’ ઇજનેરના નામ પરથી રખાયું હતું. મુખ્યદાર પર ઐસવાની વિશાળ પ્રતિમા ગોઠવી હતી. ઓક્ટોબર માસમાં તો આ કિલ્લો તૈયાર થઇ ગયો. ઐસવાએ એમાં પ્રવેશ પણ કર્યો.

ઓરેંજ પરના આરોપો

ઓરેંજ, લુઈ, કાઉન્ટ વાંડેનબર્ગ, લ્યુક્સેમ્બર્ગ ને મોન્ટની વગેરેને ઐસવા સમક્ષ હાજર થવાને સમન્સ મોકલ્યા હતા. ઓરેંજ ઉપર તો દસ આરોપ મૂક્યા. તેને તો બળવાખોરોનો સરદાર બનવામાં આવ્યો હતો. “નેધરલાંડમાંથી રાજ્ય પાછો ફર્યો ત્યારથી આખા દેશમાં પોતાનો અધિકાર જમાવી દઇને, કદાચ રાજ્ય આવે તો તેને હાંડી કાઢવાના પ્રયત્ન કરવાનો” આરોપ ઓરેંજ પર ઘડાયો હતો. આ સિવાય પણ ભોકોને ઉશ્કેરવાનો, સરદારોને ફટવી મૂકવાનો તેમજ એંટવર્પના બળવા સમયે ભોકોને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા આપીને અધર્મ ફેલાવવાનો વગેરે કેટલાય અપરાધો માટે એના પર સમન્સ બળ્યો હતો.

કેવો સરસ ન્યાય ?! દિવસ રાત ભોકોનું ભોલી ચૂસનાર ઇન્કવિઝિશનનું નામ લેવામાં ૫ પ્રગ્નની ઉશ્કેરણી ? હકરાણી પરમાની સંમતિથી થયેલી સંધિ અનુસાર પ્રગ્નને, ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય બક્ષવામાં ૫

એ અપરાધી ? પણ ત્યાં ન્યાય અન્યાયની કોને પડી હતી ?

રોકડો જવાબ !

હકરાણી પરમાને તો હવે આઠ હજારના દરમાયાને બદલે ૧૪ હજારનું સાક્ષીયાણું મળતું એટલે એને સરદારોને મોકલેલા સમન્સ સાથે કાંઈ લાગતું વળગતું ન હતું. સરદારોએ પણ સમન્સ મળતાં એકવાને કોકું ન આપ્યું. જાણી ખુર્શીને મોતના મ્હાંમાં કોણ પગ મૂકે ?! ઓરેંજે તો સાફ સાફ લખી નાખ્યું કે : “હું જર્મન સામ્રાજ્યનો સભ્ય છું, ક્રાન્સમાં હું યુવરાજના જેટલા જ અધિકારવાળો છું, અને વળી ‘ગોલ્ડન ફ્લીઝ’ સંસ્થાનો સભ્ય છું. નેધરલેન્ડનો સ્વતંત્ર નાગરિક છું. એકવાને કે એની મનસ્વી કચેરીને મારી પર સમન્સ બમ્બવવાનો અધિકાર નથી. જર્મનીના શહેનશાહ અગર તો એની રાજસભા કે ‘ગોલ્ડન ફ્લીઝ’ મારો ન્યાય તોળવાને તૈયાર હોય તો હું તેમની સમક્ષ મારો કેસ રજુ કરવાને તત્પર છું.”

વેર વાળ્યું !

અત્યાર મુધી ઓરેંજ શીલિપની સામે હથિયાર ખાંધવાને તૈયાર નહોતો એ તરતજ જણાઈ આવે છે. ખુદ્દિએ તેજસ્વી હોય એવા માણસો કાંઈ બૂલ કરતા નથી એમ નથી. ઓરેંજ ભારે ખુદ્દિશાળી હતો પણ એણેય બૂલ કરી હતી. પોતે તો દેશ છોડીને આસ્યો ગયો હતો પણ પોતાના ૧૩ વર્ષના મોટા દિકરાને સોવેન વિદ્યાલયમાં જ રાખી મૂક્યો હતો. શીલિપ આવી તક ચૂકે એવા ન હતો. તેણે તરતજ ઓરેંજના દિકરાને રપેન પકડી મંગાવ્યો. ત્યાં તેને સમ્રાટની ખાસ દેખરેખ નીચે શિક્ષણ આપવાનું છે કહી બોળવી નાંખ્યો. રાજના કૃત્રિમ રોહમાં એ બેસમજ છોકરો બધું જ બૂલી ગયો-કેવળ એકઆરામી બની ગયો અને મોઝમઝા ઉડાવવા લાગ્યો. ૨૦ વર્ષનો થયો ત્યાં મુધી શીલિપે એને રપેનમાં રાખ્યો. દેશમાં પાછા

ફરતી વખતે એનો સ્વભાવ એટલો પક્ષટાઇ ગયો હતો કે એ ઓરે-જનો દિકરો હશે એમ કોઇ ભાગ્યેજ માને. એની આકૃતિ જ એવી ફૂર ને ભયંકર દેખાતી હતી. જે વંશમાં ઓરેજ ને લુછ જેવા નર-વીરો નીપજે તેજ વંશમાં ફૂરતાની મૂર્તિ પ્રકટે એ કેમ મનાય ?

સારો દેશ અત્યાચારની આંધીએ ચઢ્યો હતો. નેધરલેન્ડના રહીશોનાં માથાં એક જ ધડ ઉપર હોત તો ધણું સાફ એમ રોમનો જલ્લાદ પોપ વિચારતો. એના મનમાં, કે તેમ હોત તો સરળતાથી બધાં માથાં એક જ ઝાટકે ઉતારી લેવાત.

ભયંકર ફરમાન

સને ૧૫૬૮ની ૧૩મી ફેબ્રુઆરીએ પાપી પોપનું નિર્દય ફરમાન નીકળ્યું—સારા નેધરલેન્ડનાં અધમીઓને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવવામાં આવી. ખીજે દિવસે રાત્રી શીલિપે પણ ‘ઇનકિવઝશન’ના આ હુકમના સમર્થનમાં એક ખીજે હુકમ ફરમાવ્યો; તથા ત્રણ કરોડ સ્ત્રી પુરુષ તથા બાળકને હારદોર ફાંસીને માંચડે લટકાવવાનું ફરમાન કયું. અને ધર્મગુરુ પોપની આગ્રાને નાકાદે અમલમાં મૂકવા અમલદારોને તાકીદ કરી. વળી તેમ કરવામાં ગતિ, ઉમ્મર કે પ્રતિષ્ઠા ઉપર બીલકુલ ખ્યાન ન રાખવું એવી પણ તેમને ફરમાશ થઇ.

અહ્યાએ સૃષ્ટિ સરજી ત્યારથી માંડી ને તે અત્યાર સુધીમાં આવું કરીલું ફરમાન કાઢનાર શહેનશાહ કે બાદશાહ નથી જ જન્મ્યો. આ જુલમી હુકમ સાંભળતાં જ સૌ કોઇના હોંશકોશ ઉઠી ગયા. આખા દેશમાં ખળભળાટ મચ્યો.

ખડું જોતાં એટલા બધા માણસોને એક સામટી ફાંસી દઇ શકાય એમ હતું જ નહિ. દેવા ધારે તો દઇ શકાય પણ નહિ. પરંતુ આવો હુકમ કાઢવામાં પ્રગ્ન પર જુલમજહાંગીરી વરસાવવાનો જ હેતુ હતો. વળી આ હુકમ પ્રમાણે ગમે તેને ગમે ત્યારે પકડીને ગમે ત્યાં ફાંસીને માંચડે લટકાવી દેવાનું સુમન બન્યું.

અમલદારોના સ્વચ્છંદનો તો હવે પાર રહ્યો નહિ. આ હુકમથી તો ન્યાયને નામે નાટક ભજવવાની ડબ્બે નાખફ થઈ. પરંતુ ફાંસીએ ચઢનાર વ્યક્તિ માલદાર છે કે કેમ એ સંજ્ઞાથી ધણી જ તપાસ થતી. આમ નેધરલાંડવાસીઓનો માલઅસખાળ લૂંટીને-જપ્ત કરીને સરકાર રપેનમાં મુવલુજમાં રેલાવશે એવી જુલમી અમલદારોને શ્રદ્ધા હતી. નેધરલાંડને લૂંટીને તેમને રપેનની તિજોરી તરફ કરવી હતી.

પછી તો ધણા માલદાર શહેરીને ‘અક્ષમ્પ’ પાપના આરોપ સર પકડવામાં આવ્યા. પહેલાં તો એમના હાથ પીકે બાંધી દેતા. પછી તેમને દોડતા થોડાની સાથે બાંધીને ધસડવામાં આવતા અને તેઓ ટીચાઇ ટીચાઇને અધમુઆ થઈ જાય ત્યારે તેમને મારે ફાંસીનો માંચડો તૈયાર જ રહેતો. સિતમના સ્વામીઓએ આવી ને આવી જ રીતે ગિરફતાર થયેલા સર્વનાં કરખીણ મોત નીપજાવ્યાં.

જુલમના લોચા !

આવો જુલમ માત્ર પૈસાદારો પર જ ન હતો. ગરીબ અને મજૂર પણ એના સકંજમાંથી છૂટી નહોતા શકતા. ફાંસીએ ચઢતાં લોકો પોતાના હૈયાની હાયવરાળ કાઢતા તેથી પ્રજામાં ખૂબ જ ખળભળાટ મચી જતો. આમાંથી કોઇ વખત મામલો વિકરે તો ભારે થઈ પડે એમ સમજીને ફાંસીએ ચઢનારની જાન જ બચ કરી દેતા. આરોપીઓની જીભ બહાર ખેંચી કાઢી તેની પર ધમ-ધમતા લોકાના સળાયા ચાંપી દેતા. લોહી માંસના એ લોચા જમીન પર આવી પડતા ! ધરતી માતા જાણીએના આ અસહ્ય જુલમથી ભારે મરતી હતી. ઇશ્વર પણ આ જુલમો કેમ સાંખી શકે ?

જંગલી બિખારી

સાફ હવું કે દેશના લોકો હજી સંગઠિત ન હોતા; નહિ તો રપેનવાસીઓને નેધરલાંડમાંથી માંસડા પોટલાં બાંધીને ફેંચારવું એ

રવાના થવું પડ્યું હોત. આખરે પણ તેઓ માણસ જ હતા. આવા કરપીણ અભ્યાચારો મુંગે મોંઢે ક્યાં સુધી સહન કરી શકે? કેટલાક ભોકોના હૃદયમાં તો આગના ભડકા ઉઠતા હતા. એમાંથી મારવું કે મરવું એવી ભાવનાવાળો એક સમુહ પેદા થયો. તે મરણિયાઓએ પોતાનું નામ ‘જંગલી લિખારી’ રાખ્યું. કેથોલીક ધનવાનો તથા ધર્મગુરુઓને વીણી વીણીને દબાવવાનો તેમનો ધ્વેષ યથા પડ્યો. તેમણે તો બસ લૂંટફાટ ને મારફાડ જ કરવા માંડી. સરકારી ખજાનો પણ લૂંટ્યો. કેથોલીક ધર્મગુરુઓનાં નાક કાન કાપી લેવાં એ તો એમને મન રમત હતી. વળી ઘોડાને પૂંછડે બાંધીને તેમને એવા ધસડતા કે એમનો જીવ જવો જ બાકી રહેતો. ઐસવાનો ઠાકોર મહા પ્રયાસે એક મોટું ધરકર મોકલી આ મરણિયાઓને કાણુમાં લાવી શક્યો.

બિચારો એગ્મોન્ટ

હાર્ન ને એગ્મોન્ટ આજ કેટલાય મહિના થયાં સરકારી સેનીટેરીયમની હવા ખાતા હતા—જેલમાં સળડતા હતા. કોઇ વકીલને મળવાની પણ એમને પરવાનગી ન હતી. એમના પર શો આરોપ છે તે પણ ટ્રાઈ કહેવું નહોતું. એગ્મોન્ટના કેસનો ફેંસલો આવે તે પહેલાં તો તેની જાગીર જમ થઇ હતી. તેની પત્ની ને નાનાં મોટાં અગિયાર બાળકો રાજવંશી ઠાકમાઠમાં ફરનારાં—તેમને આજ ધાનપાણીના ય સાંસા હતા. પાપી પેટનો ખાડો પૂરવાને બિચારાંએ એક દેવળનો આશરો લીધો. દુઃખનું જેણે સ્વપ્નમાં પણ નામનિશાન નહોતું જોયું તેને માથે હવે દુઃખનાં ઝાડ ઉગવાનાંજ બાકી રહ્યાં! છતાં પણ એમણે ધિરજ ન ખોઈ.

એગ્મોન્ટની પત્નીએ બિચારીએ પોતાના પતિનો ખટલો કોઇ નિષ્પક્ષ અદાલતમાં ચાલે તે માટે રાગ શીલિપને, ઐસવાના ઠાકોરને જર્મનીના શહેનશાહને, પોતાના બાઈ પેસેન્ટાઈનને તેમજ ‘ગોલ્ડન ફ્લીઝ’ના સભ્યોને કેટલાય પત્રો લખ્યા. ‘ગોલ્ડન ફ્લીઝ’ના સભ્યોએ

પણ એગ્રોન્ટનો મુકદ્દમા 'ગોલ્ડન ફ્લીઝ' સમક્ષ ચાલવો જોઈએ એમ લખ્યું. કેમકે એગ્રોન્ટ તે સંસ્થાનો સભ્ય હતો. અને એ સંસ્થાના નિયમ પ્રમાણે તેનો કેસ ખીજે કોઈ સ્થળે ચાલી જ ન શકે. પણ ધારાધારણને કોણ પૂછવું હતું ? 'હમ કરે સો કાયદા'નો એ જમાનો હતો. કાયદા કાનૂનો ટોલ્સે ચડેલા. પ્રજાકીય કાર્યકર્તાઓના મુકદ્દમાઓમાં ન્યાયાન્યાયની કાઈને પડી નહોતી.

જલિમની અવગતતા

શીલિપની નેધરલાંડ વિષેની નીતિ જગજહોર હતી, અને ઐસવા કાંઈ જા્ય તેવો ન હતો. એ તો એગ્રોન્ટને હોર્નને ફાંસીને માંચડે લટકાવવાના હુકમ પર શીલિપની સીલમહોર કરાવીને જ આગ્યો હતો. એના દિલમાં તો વરૂને બદરી બન્યાની વાત જેવું હતું. તેં નહિ તો તારા બાપે, નહિ તો તારા દાદાએ, પણ મને ગાળ બાંડેલી એટલે તને તો હું ખાધ જ જમશ એવો વરૂન્યાય ઐસવાનો હતો. કેસ ચલાવવાની તૈયારી તો કેવળ દોંગ હતો.

જર્મનીના સમ્રાટને આ બંને સરદારોના કેસ સંબંધમાં રાજા શીલિપે પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું હતું કે: નેધરલાંડ મારા હાથમાંથી કાલે જવું હોય તો આજે ચાલ્યું જાય, આકાશ પાતાળ એક થઈ જાય પણ હું મારા નિશ્ચયથી ચળનાર નથી. પાછળથી દુનિયા મારા કામની જરૂર કદર કરશે એવી મને અદ્દા છે.

ઐસવા પણ દીલથી અકળાઈ ગયો હતો. તેણે શીલિપને લખ્યું કે: ચારે કોરથી હોર્ન તથા એગ્રોન્ટને છોડી મૂકવાને અરજીઓ આવ્યે જ જાય છે: કામ ખતમ કરવાને શા માટે વિલંબ થાય છે તે જ સમજવું નથી !

હોર્નની ધરડી મા પોતાના દિલ્લરને છોડાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કરતી હતી—સૌના કાલાવાલા કરતી હતી. એગ્રોન્ટના નામરિક તરીકેના હક્કની તો સરકારને કંઈ નહોતી પડી; પરંતુ 'ખૂની કચેરી'માં

એમો કેસ ચલાવવામાં 'ગોલ્ડન ફક્ષીઝ'નાં ધારાધોરણ આડે આવતાં હતાં. હોર્નને માટે પણ તેમજ હતું.

ડોક્ટર વિગ્લિયસ કોઈ અન્ય ધાતુનું ઘડેલું પુતળું હતું. તેણે તરત જ સરકારની મુંઝવણો અંત આણ્યો. 'ગોલ્ડન ફક્ષીઝ'ના નિયમો આ કેસમાં લાગુ પાડી શકાય જ નહિ એમ એણે જાતી ઠોકીને કહ્યું. કોડો પરસ્પર અળાં રેસવા તૈયાર થઈ જાય એનું નામ જ ગુલામી. વિગ્લિયસના આ અભિપ્રાયે સરકારની ચિન્તા દૂર થઈ. અને એ કેસ ખુની કચેરીમાં ચાલ્યો. સારાયે નેધરલેન્ડમાં મચેલા ઉત્પાતનો આરોપ હોર્નને એગ્રેમેન્ટ પર મૂકવામાં આવ્યો. એ બિચારાએ તો અમે નિર્દોષ છીએ અને જીંદગી સુધી રાજ્યને વફાદાર રહ્યા છીએ તેવો ખુલાસો કર્યો; પણ સાંભળે કોણ ? એટલામાં ઇટલીક એવા ઘટનાઓ બની કે જેથી સરકારને હોર્ન તથા એગ્રેમેન્ટનું કાસળ જલદી કાઢવાની જરૂર પડી.

બળવાનો ઝુંડો

ઔરેંગ માથું ઉંચકે છે

આખરે ઔરેંગ એ અપાર જીલમોથી કંટાળ્યો. તેનાં રોમે રોમ સળગી ઉઠ્યાં. અને એ ક્રાન્તિનો ઝંડાધારી બન્યો. એને બળવાખોર માનીને સરકારે ક્યારનીયે એની જગીર જમ કરી લીધી હતી. એના દિકરાને પણ દેડ કરી સકંજમાં લીધો હતો. ઔરેંગને હવે લૂંટાયા પછી બચ શા ? શા માટે એ બળવાખોર ન બને ? સરકારની જીલમજલ્દાંગીરી જોઈ એનું હૃદય ફાટી જતું હતું. જર્મનીના લોદો સાથે મળી જઈને નેધરલેન્ડમાંથી નારસી છૂટેલાંઓની સહાયથી પછી તો એ લશ્કર ને દ્રવ્ય એકઠું કરવા લાગ્યો. ગ્રીસનો ડેમો-સ્થિનીઝ તો રાજ્ય વિરુદ્ધ ભાવળા કરી લોકસમુદ્ધ ઉશ્કેરી ચૂકતો; ઔરેંગે તો વળી હુકમને એક અધિકારપત્ર લખી આપીને રપેનના લશ્કરને નેધરલેન્ડમાંથી લાંછી કાઢવાનો વૃકમ કર્યો હતો. વાન્ડેનબર્ગ તેમજ લુક્સટ્રેટને પણ એવા જ અધિકાર અપાયલા. ઔરેંગ દેશની ક્રાન્તિનું હૃદય હતો તો એનો નાનો ભાઈ હુઘ જમણો હાથ હતો.

ભામાશા, ભામાશા !

દેશના ઉદ્ધારની તૈયારી માટે એ લાખ રૂપિયાની જરૂર હતી એમ ઔરેંગ માનતો. એક લાખ રૂપિયા તો અત્યારસુધીમાં નેધરલેન્ડમાંથી મળી ગયા હતા. બાકીની રકમ સરદારોએ માંહેમાંહે ફાળે પડતી ઉધરાવી લીધી. ઔરેંગે પોતાનો સરસામાન વેચીને દેશોદ્ધારક ફંડમાં ૫૦ હજાર રૂપિયા ભર્યા. લુક્સટ્રેટને પણ ૩૦૦૦૦ રૂપિયા

આપ્યા. આ સિવાય લુધએ દસ હજાર, કચ્છમળગે ૩૦૦૦૦, વાન્ડેનળગે ત્રીસ હજાર અને ઓરૈંજની માતાએ પણ દસ હજાર રૂપિયા જનની જન્મભૂમિના ઉદ્ધારને અર્થે અર્પણ કર્યાં.

ઓરૈંજની આ રમત જુગારીના છંલ્લા દાવ જેવી નહોતી. એ કુશળ રાજનીતિગ હડે કલેજે દેશની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી આગળ પગલાં માંડી રહ્યો હતો. અમેલ્સ પર ઓચિંતો છાપો મારી શહેરને કબજે કરવાનો તેમજ એલવાને ચૂપચાપ ઉઠાવી લાવવાનો ઓરૈંજનો ઉત્સાહી પ્રયત્ન હમણાં જ નિષ્ફળ ગયો હતો. તેનો ધરિદો નેધરલાંડ પર ચારે બાજુથી હુમલો કરવાનો હતો. તે પોતે પણ હુમલો લાઇ જવાને ધરાદે કલીબ્જ જઇ પહોંચ્યો.

વિલ્સને વિચારસઘાત

દેશોદ્ધારક સંન્યનો એક વિભાગ ફ્રાન્સના સીમાડાની નજીક એટ્રાયઝ તરફથી દાખલ થવાનો હતો. ખીજે વિભાગ જ્યુક્સ્ટ્રેટનની સરદારી નીચે ચૂક ને રાર્દન નદી વચ્ચેના પ્રદેશમાં લદનાર હતો. અને ત્રીજે વિભાગ લુધની આગેવાની નીચે ફ્રીઝલેંડમાં ઝુડો ઉઠાવવાનો હતો. પરંતુ પહેલા બે વિભાગનાં લશ્કરોને ધણી જ નામોશીભરી હાર ખાવી પડી.

૧૮ મી જુલાઇએ ૨૫૦૦ દેશબંકતોએ એટ્રાયઝ તરફથી હુમલો કર્યો પણ તેઓ ન ફાંચ્યા. લગભગ સૌ કામ આવી ગયા. બાગ્યે બસો ત્રણસો, જીવ બચાવી નાસી છટક્યા હશે. ખીજે વિભાગ જ્યુક્સ્ટ્રેટનને બદલે વિલ્સને સોંપાયો હતો. તે તો ૩૦૦૦ લઢવૈયા સાથે ઠહીંગ ધીમ ઠહીંગ ધીમ કરતો રૌયરમોન્ડે પહોંચ્યો અને તે શહેરનો કબજો લઇ લેવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો, પરંતુ શહેરના લોકો કાન્તિને માટે તૈયાર નહોતા. એમણે તો ટપોટપ કિલ્લાનાં બારણાં ઢઈ દીધાં તથા લશ્કરને અંદર ન પેસવા દીધું. પછી તો રંપેનના લશ્કરનાં બુમલ વાગ્યાં ને થોડાઓના લજ્જદજ્જાટ સંભળાયા. વિલ્સ

સરકારી ફોજનો સામનો કરવાને તૈયાર તો થઈ ગયો. પણ આખરે તેનું કાંઈ ન વળ્યું. તેના લશ્કરનો એકેએક સૈનિક રણભૂમિમાં ખપી ગયો અને પોતે કેદ પકડાયો. એનામાં આત્મખળની ઉણપ હતી. ફ્રાંસીના ભયે તેનું હૈયું કંપી ઉઠ્યું. અને જીવ ખયાવવાના લોભે નીચમાં નીચ કામ કરવાને તે તૈયાર થયો. તેણે ઝારેંજની રમત ખુલ્લી પાડી દીધી. જે જન ખયાવવાને તેણે વિશ્વાસવાતનું દિયકાંડ કૃત્ય કયું તે જન પણ તે આખરે ન જ ખયાવી શક્યો. તેનો ઘડો લાડવો થઈ ગયો.

લુઈ પોતો

લુઈ પોતાના નાના ભાઈ એડોલ્ફસની સાથે લશ્કર લઈને સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ઉડાવતો ઉડાવતો ફ્રીઝેન્ડમાં ધૂસ્યો. સ્વદેશ-સ્વધર્મને ખાતર કુર્યાન થઈ જવાનો સંદેશ પાઠવતો એ આગળને આગળ વધતો જ ચાલ્યો. એ પ્રાંતના સુબેદાર એરેલ્મર્મના કિલ્લા પર આચિંતો છાપો મારી તેણે ટ્રાટકિલ્લો કબજે કર્યો. જેતજેતામાં ઈમ અને સ્કૌયટેરેન પર પણ લુઈનો ઝુંડ ફરફરવા લાગ્યો. ચારેકારથી લોકો આવી આવીને તેના ઝુંડા નીચે એકઠા થવા લાગ્યા. વળી ગ્રાનિંજન શહેરના લોકો પાસેથી તેણે કેટલાક રૂપિયા પણ લીધા અને પોતાના લશ્કરનો ખર્ચ નિભાવવા લાગ્યો.

આ સમયે ઐલવાનો હાકાર કાંઈ સૂધ નહોતો રહ્યો. એને બધી વાતની ખબર હતી. અરેલ્મર્મ ફ્રાન્સથી પાછો ફર્યો કે તરત જ તેને લશ્કર આપીને તેણે રવાના કર્યો. ચાર હજાર સુનંદા જીવામિયાઓનું સૈન્ય ધમધમ ધરણી ધૂળવતું લુઈને શિકસ્ત આપવાને હામંજલ કૃત્ય કરતું ચાલ્યું. સરદાર મેધમા પણ આ સૈન્યને આગળ ઉપર મળી જવાનો હતો.

ઈમની નજીક હીલીગરલી નામનું એક દેવળ હતું. એ દેવળ ટેકરા પર આવેલું હતું. તેની આસપાસ ધાસ વગરનાં સૂકાં ખેતરો

આવી રહેલાં હતાં. બાળવાના ઉપયોગમાં લેવાને ધાસ ખોદી ખોદીને લઈ લીધેલું એટલે એમાં ઉંડા ઉંડા ખાડા પડી ગયા હતા. અને એ ખાડાઓમાં પાણી ભરાઈ રહેતું હતું. પાણીની ઉપરની લીલી જમીનમાંથી હરિયાળી વસુંધરા કલકલ કરી રહી હતી. કેટલીક જગ્યાએ તો આવી વસુંધરાથી ખાડાઓ ઢંકાઈ ગયા હતા. તેથી ભેંકો જૂલાવો ખાઈ એ ખાડાઓમાં પડે તોયે નવાઈ જેવું નહોતું. લુપ્ત એ આ સ્થળે જ યુદ્ધનો મોરચો માંડવાનું નક્કી થયું. પોતે તો સૈન્ય સાથે એક ટેકરા પર રહ્યો અને ખાડાઓથી બચું મેદાન તેણે દુશ્મનને માટે રાખી મૂક્યું.

અરેબ્બર્ગ આગ્યો

અરેબ્બર્ગ લશ્કર સાથે ત્યાં આવી પહોંચતાં જ ખમચ્યો. એ પોતે નેધરલેન્ડનો વતની હતો અને વળી આ પ્રાંતનોજ સુબેદાર હતો. એટલે આ સ્થળનો એ ખૂબ પરિચિત હતો; ખૂણે ખૂણો જાણતો. સરદાર મેઘમા એ ત્રણ દિવસમાં આવી પહોંચે તેમ હતું એટલે એણે ત્રણ ચાર દિવસ સુધી તેની વાટ જોવાનું દુરસ્ત ધાર્યું. પરંતુ સ્પેનના સિપાઈઓ વિજયના નશામાં ચકચરે હતા. તેમને તો તરત જ શત્રુઓ પર હુમલો કરી ધાસની માફક કાપી નાંખવા હતા એટલે એ તો આવેશમાં ગાંડાતુર બન્યા. અરેબ્બર્ગ પર ફિટકાર વરસવા લાગ્યો: ‘એ તો કાયર છે,’ ‘નામદ છે,’ ‘આમળ વધતાં ગભરાય છે.’ એવા એવા અવાજો ચારે બાજુથી આવવા લાગ્યા.

આ મેદાનમાં ફૂદી પડતું એટલે જાણીજાતીને મોતને નોંતરતું એ વાત અરેબ્બર્ગ સારી રીતે જાણતો. પણ એ વીર હતો. પોતાને માંદનું દર્દ હતું તોય ખીમારીને ખાટલેથી ઉડીને યુદ્ધના મેદાનમાં આગ્યો હતો. તેનાથી સ્પેનીશ લશ્કરનાં આ મહેણાં ન સહન થઈ શક્યાં. એનું સ્વમાન એને ધવાતું થાયું. સ્પેનના સિપાઈઓજ મોતના ડાચામાં ફૂદી પડવા તલસી રહ્યા હોય તો નેધરલેન્ડના

સેનાપતિને તેમને દોરવામાં વાંધો ન જ હોય એમ એણે વિચાર્યું.

પડયા ખાડામાં

લુધ તો ઠંડે ક્ષેત્રે મોઝાં જોઇ રહ્યા હતા. એક દિવસ પહેલાં જ એના સિપાઇઓમાં પગાર સંબંધી અસંતોષ ફેલાતાં બળવો ફાટી નીકળવાનો હતો પણ એ મુશ્કેલીમાંથી પાર ઉતરતાં દુનેહબાજ લુધને વાર ન લાગી. અને આગે તો તેનો એકે એક સંનિક એના બોલ પર પ્રાણ પાથરવા તૈયાર હતો.

અરેબ્બગની ફોજ હોંશમાં ને હોંશમાં લુધના લશ્કર પર ગોળીઓ વરસાવતી આગળ વધી. તેને વિલંબ પસંદ ન હતો. સરકારી સૈન્ય આગળ વધ્યું એટલે તેમને જૂલાવામાં નાખવાને લુધનું લશ્કર આમથી તેમ લાગવા માંડ્યું. દુશ્મનોના સૈન્યને આમ નાસવું જોઇને સરકારી ફોજ સિસ્ત ચૂકી ગઇ. તેણે ફાવે તેમ દુશ્મનો પાછળ દોડ દીધી. બસ, પછી તો પૂછવું જ શું ? લુધએ ધાર્યું હતું તે જ પરિણામ આવ્યું. આખું સરકારી સૈન્ય ખાડા-ઓમાં ફસાઇ પડ્યું ?

વીર અરેબ્બગ

તેમણે ખાડામાંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો કે તરતજ લુધના લશ્કરે ટેકરા પરથી બંદુકની જામગરીઓ ચેતાવી અને તેમને ટપોટપ વીંધવા માંડ્યા. જેઓ ખાડામાંથી બચીને લાગવા લાગ્યા તેમનો લુધની બીજી દુકડીએ ખુરદો કર્યો. રપેનનું સૈન્ય બીધેલાં ફૂતરાંની જેમ પૂંછડી પટપટાવવું નાહું પણ લુધના હાથમાંથી ન બચી શક્યું. જોતજોતામાં તો સરકારની આખીયે ફોજ ફનાફાતીયા થઇ ગઇ. યુદ્ધક્ષેત્રમાં અરેબ્બગ ને એડોલ્ફસ સામસામા આવી ગયા હતા. એડોલ્ફસ રોષમાં આવી જઇને અરેબ્બગ ને વીંધી નાંખવા આગળ વધ્યો-તેણે ગોળી છાંડી ને અરેબ્બગની છાતી વીંધાઇ ગઇ.

તે પણ જાણ્ય તેવો ન હતો. ધવાયસો ધવાયસો તોય તેણે પણ અચૂક એડોલ્ફસને વીધી નાંખ્યો. અને મરતાં સુધી મહાભારતના વીર યોદ્ધાઓની જેમ એ રણભૂમિમાં ઝૂઝ્યો.

રૂપેનના જે કર્તવ્યે અરેમ્પર્ગને કાયર કહ્યો હતો તેણે જ રણક્ષેત્રમાં પહેલી પૂંઠ બતાવી હતી. સરદાર મેઘમા યુદ્ધસ્થળની સાવ નજીક આવી પહોંચ્યો હતો. પણ તેનું આવવું હવે બહુ જ મોટું હતું. અરેમ્પર્ગના સર્વનાશની ખબર મળતાં તેના ટાંટીયા પણ દીલા થયા અને તે ઝ્રાનિંજન પાછો ફર્યો.

મોંઘી જી

ઝ્રાનિંજન યુદ્ધની દૃષ્ટિએ પ્રાન્તની આવી સમું હતું. દેશભક્ત લુધએ વિજય તો મેળવ્યો પણ એ વિજય એને ભારે પડ્યો હતો. તાનાજી જેવા સિંધને ગુમાવીને સિંહગઢ પર વિજય મેળવતાં છત્રપતિ શિવાજીને આનંદ નહોતો ઉપજ્યો. વીર એડોલ્ફસની આહુતિ આપીને લુધ અને ઝ્રારેંજ દીલીગરલીના વિજય પર શી રીતે આનંદી શકે ? પણ હૃદયનું દુઃખ હૃદયમાં શમાવીને જ લુધએ શત્રુનો પીછો પકડ્યો. ઝ્રાનિંજનની નજીક પહોંચીને તેણે ખાઇઓ ખોદાવી ડેરા તંજુ ઠોકી દીધા.

રૂપેનના કસ્ટર પર જીત મેળવાય જ નહિ એવો એક પ્રકારનો ભય પ્રજનના મનમાં હતો તે દીલીગરલીના યુદ્ધ પછી નીકળી ગયો. એટલી અસર તો યુદ્ધની એ દેશ પર થઇ જ. અને સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનાં મંડાણ થયાં હોય તે વેળા દેશમાં આવી અસર થાય એ કાંઈ જેવી તેવી જીત ન ગણાય. પરદેશી રાજ્યના પાયા સત્તા ને બળ પર નિર્ભર છે. પરતંત્ર પ્રજનમાંથી શાસકોના બળનો ભય નાશ પામતાં જ તે ગુલામી ફેડવાને માથું ઉંચકે છે. ત્યાં સુધી આ ભય ન નીકળે ત્યાં સુધી જ એ ગુલામીને પત કરે છે. આ સર્જનનૂનું સત્ય છે. દીલીગરલીના વિજયે આમ નેધરલાંડમાં નવું જેમ પ્રગટાવ્યું.

ઐલવાને આ પરાજયના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેના કોષની સીમા ન રહી. એણે જાતે લુધને દબાવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઐલવા ખીલ્યો

અસેલ્સ છોડતા પહેલાં ઐલવાને ઘણાં ઘણાં કામ કરી લેવાં હતાં. તે એક પછી એક ફૂર દુકમો કાઢ્યે જતો હતો. ૨૮મી મેએ એણે ઓરેંજ, લુઈ લુક્સટ્રેટન, વાન્ડેનબર્ગ વગેરે સરદારોની જાગીરો જપ્ત કરી તેમને દેશનિકાલીનો દુકમ કર્યો. ક્યૂલમ્બર્ગના કિલ્લાને મીટ્ટીમાં મીલાવી દધ તેની પર મિનારો બાંધવામાં આવ્યો. ઓરેંજ વગેરે જ્યાં આગળ બેસીને કાવતરું રચતા હતા તે રચણની અવદશા લોકો જોઈ શકે એટલા માટે જ એ નીચ કૃત્ય અમલીમાં મૂકાયું. ૧ લી જુને દેશના ૧૮ આગેવાનોને ફાંસી દેવાઈ. ૩૭ જુને એગ્મોન્ટ ને હોર્નને ઝેંટના કિલ્લામાંથી બંધ ગાડીમાં અસેલ્સ લાવવામાં આવ્યા. અને ૪થી જુને તો ઐલવાએ એ બંને સરદારોનાં માથાં ઊરાડી દેવાનો દુકમ પણ ફરમાવી દીધો.

એરસ અકળાયો

એગ્મોન્ટને ફેલાંતદંડ માટે તૈયાર રાખવાનું કામ ઐલવાના ઠાકોરે એરસના ધર્મગુરને સોંપ્યું. મૃત્યુને આલિંગવા ખીજે દિવસે તેને તૈયાર રાખવો એવો દુકમ નીકળી ચૂક્યો. આ ફરમાન સાંભળતાં જ બિચારા ધર્મગુરના તો હોશકોશ ઉડી ગયા. એણે તો લખા લખાને એગ્મોન્ટનો જીવ બચાવવાને આજીજીઓ કરવા માંડી. પણ પત્થરહુદયના ઐલવા પર એની શી અસર ! તેણે તો સાફ સાફ કહી દીધું કે : સરકારી કામમાં વાઈસરોયને સલાહ આપવાનું કામ તમારું નથી. માત્ર આરોપીના મૃત્યુ માટે તૈયારી કરવી એ જ તમારું કામ છે. જાઓ હું ખીજું કાંઈ જ સાંભળવા માંગતો નથી. બિચારા ધર્મગુરનું શું ગળું ? એ તો આ સાંભળતાં ડહાઈ જ ગયો.

બિચારી—

ખૂદ એગ્મોન્ટની પત્નીને પણ આવી સળની સ્વપ્નેય આશા નહોતી. અરેબ્બર્ગ રણુભૂમિમાં પડ્યો એ સમાચાર મળતાં તે બિચારી તેની પત્નીને દિલાસો દેવા તેને ઘેર ગઇ હતી. ત્યાં તેણે આ દુઃખદ સમાચાર સાંભળ્યાઃ જાણે વજ્ર ન તૂટી પડ્યું હોય તેમ એ બેકામ બની ગઇ. ધનભૂત દશામાં જ તેણે ત્યાંથી વાઈસરોયને ત્યાં દોટ દીધી.

શહેનશાહી ખાનદાનનું એ ફરજંદ પતિપ્રેમમાં કુટુંબની માનમર્યાદા સુધાં ભૂલ્યું. ઐશ્વર્યાને પગે પડી પડીને પોતાના પતિનો જીવ બચાવવા માટે એણે કાકલૂદીઓ કરવા માંડી. બિચારીનો જીવ જતો હતો અને પેલા રાક્ષસને હસવું થતું હતું. કાલે તમારા પતિનો જરૂર છૂટકારો થઇ જ જવાનો એમ તેણે કટાક્ષમાં જણાવી દીધું. એ બિચારી ઐશ્વર્યાનું કટાક્ષ ન સમજી સકી. એના દિલમાં તો થયું કે: મારા પતિ આવતી કાલે નક્કી છૂટી જશે. એટલે એ તો ઐશ્વર્યા પર આશીર્વાદ વરસાવતી પાછી ફરી. બીજે દિવસે જ પેલા રાક્ષસનાં વચનોનું દારૂ સમગ્રનું. માણસજાત કેટલી નીચ બને છે! દુઃખમાં દુઃખેલાંની પણ એ હાંસી કરી શકે છે!

મોતનું વોરંટ

કાજળકાળી રાત હતી. કેદખાનાની કેટલીમાં પણ અધિકારના ઝાળા ઉતરી પડ્યા હતા. બરોબર આ સમયે—મધ્યરાત્રિએ એગ્મોન્ટનો કાગઠત એની કેટલીનાં દાર ખખ્ખાવતો ઉભો. એ બાપડો નિરાંતજીવે ઉઘતો હતો. અંરસના ધર્મગુરુએ એને મૃતો ઉઠાડ્યો અને એના હાથમાં મોતનું વોરંટ મૂક્યું. એગ્મોન્ટ જરા યે બચબીત ન બન્યો પરંતુ આમ એકાએક વોરંટ મળતાં એ ચાંકી ઉઠ્યો. જે મુકદ્દમાની પાઞ્જ મહિનાના મહિના નીકળી ગયા હતા તેનો ફેંસલો આટલો જલદી મળશે એવો એને સ્વપ્ને યે ખ્યાલ નહોતો. અને ફેંસલો

તે વળા કેવો ? ફાંસીની સજા ! ! !

એગ્રોન્ટે ઔરસને પૂછ્યું: આ મોતમાંથી બચી શકું એવી કાંઈ આશા જ નથી ? થોડા દિવસને માટે મ ફાંસી મોકલ નહિ રહે ? આ સાંભળતાં જ તેણે ઔરવાની સાથે થયેલી વાતચિત જ-ણાવી. એગ્રોન્ટ નિરાશ થઈ ગયો. તેને લાગ્યું કે હવે મૃત્યુ વિના કાંઈ આરો નથી. આમ વિચારમાં ને વિચારમાં તે એકદમ આવેશમાં આવી ગયો. તેના હૈયાની વરાળ હોડ આવવા લાગી: “આવી કઠોર સજા ! કેવળ અન્યાય ! હું હંમેશા રાજ્યને વફાદાર રહ્યો છું. એ કરજ હું જીવનભર ચૂક્યો નથી, છતાં તેમ બન્યું હોય તો પરમાત્મા ! મારા મૃત્યુથી મારાં એ કલંક ધોઈ નાંખજો. મારી જગીર જમ થવાથી અને મારા મૃત્યુથી મારાં નિર્દોષ સ્ત્રીબાળકો જરૂર દુઃખી થશે પરંતુ કલંકને કારણે નીચું જોવા વારો એમને નહિ રહે, હું સંભારણામાં કાળાંદીલી મૂકીને નથી જતો.”

છેલ્લી ગાંઠડી

એગ્રોન્ટના બળતા હૃદયની હાથ સાંભળી ઔરસનું હૃદય પણ બેસી ગયું. ગળગળો થઈ ગયો. એગ્રોન્ટને કહ્યું: “ભાઈ, હવે શોક શા માટે ? જીવનની છેલ્લી ધડીએ જગતની વસ્તુઓનો મોહ શા ? બે ધડી પરમાત્માનું નામ લઈ લો. એના પરમ સ્વરૂપમાં જ જન્મને તમારે ભળવાનું છે. બાળ-બચ્ચાંની ફિકર મૂકી દો.”

એગ્રોન્ટે નિસાસા મૂકતાં કહ્યું: હાથ ! માનવસ્વભાવ કેટલો નિર્બળ છે ! જે વેળા પરમાત્માનું નામ લેવું જોઈએ તે સમયે બાળબચ્ચાંની માફ હૃદયમાંથી નથી બૂસાતી. એ પ્રભુ, કેટલી નિર્બળ મનોદશા ! ” આમ હૃદયની આહ વરસાવતો મહા પ્રવાસે મગજનું સમતોલપણું બળવી એ પત્ર લખવા બેઠો: એક શીલિપ ઉપર અને બીજો એલવા પર એમ બે પત્ર લખી કાઢ્યાં. શીલિપના પત્રમાં તેણે લખ્યું:

“ મહારાજશ્રી,

આપ શ્રીમાને મને જે સજ્જ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે મેં આજે જ જાણ્યું. આપની કે કુથોલીક ધર્મની વિરૂદ્ધ મેં સ્વપ્નમાં ૫ કાંઈ કયું હોય તેવું મને સાંભરતું નથી. છતાં મને જે સજ્જ મળી છે તે હું શાન્તિથી સહન કરવા તૈયાર છું: જેવી ઇશ્વરેચ્છા. કદાચ આપની વિરૂદ્ધનું કહી શકાય એવું કોઈ કાર્ય મારાથી થયું હોય તો તે ઇશ્વરની અને આપની સેવા કરવાના વિચારથી જ થયું હશે. આથી આપ મને તે માટે ક્ષમા કરશો. મારાં સ્ત્રી બાળકો અને નોકરો પર મારી પાછલી સેવાઓ ધ્યાનમાં લઈ આપશ્રી જરૂર દયા બતાવજો.

પ. ૭. ૧૫૬૮

અસેક્સ

} લિ. મહારાજશ્રીનો ગરીબ, સ્વામીભક્ત ગુલામ ને સેવક
લેખારેલ ડી એમ્બોન્ડ ”

ફાંસીની તૈયારી

શીલિપ પાસે પત્ર લખી દયા માંગવાના આ પ્રયત્નનો કાંઈ અર્થ જ નહોતો. જે જલ્દીમ હાથ તેનું ખૂન રેડવા ઉત્સુક હતો તેને જ તે ચૂમી રહ્યો હતો. પછી તો આખી રાત તેણે સવારની તૈયારી માટે ગાળી. પોતાના ખમીસનો કોલર સુદાં એણે જાતે ફાડી નાંખ્યો જેથી જલ્દીએ બિચારાને તરફી જ ન લેવી પડે. આખો વખત—સવાર સુધી એણે પ્રભુ પ્રાર્થના કરી. ફાંસીને માંચડે ચઢતી વખતે દેશવાસીઓને બે બોલ કહી લેવાનો એને વિચાર થયો પણ ઔરસે એને કહ્યું: “બાપ, એ સમગ્રું વ્યર્થ જ જવાનું. તે વેળા બોલો તો ધણે દુર ઉભા હશે. પાસે તો રહેનીશ સિપાઇઓ જ હશે. તેઓ તો તમારું બોલ્યું કાંઈ જ નહિ સમજે. એના કરતાં તો શાન્તિથી પરમાત્માનું નામ બેતાં બેતાં ફાંસીને માંચડે બઢકી જવું

એ જ બહેતર છે.” એગ્મોન્ટને પણ એ વાત રમી. તેણે ઝંરસનું કહ્યું માની લીધું. એગ્મોન્ટની સાથે સાથે જ હોર્નને પણ ફાંસીને માંચડે લટકવાનું હતું.

ફાંસીનો માંચડો

અસેક્સના મથહૂર ચોકમાં ફાંસીનો માંચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. સારી રાત ત્યાં ફાંસી માટેની તૈયારીઓજ થઈ રહી હતી. આ જ ચોકમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલાય દેશબક્તો ફાંસીને માંચડે ચઢી ચૂક્યા હતા. પ્રાતઃકાળ થતાંથતાંમાં તો બે મખમલની ખુરસીઓ ફાંસીના ચખૂતરા પર ગોઠવવામાં આવી. ચખૂતરાની ચારે કોર ત્રણ હજાર સશસ્ત્ર સૈનિકોનો પહેરો ગોઠવાઈ ગયો. પછી એગ્મોન્ટને ત્યાં હાજર કર્યો. ઇંક છેવટની ઘડી સુધી પણ એણે વફાદારી ન છોડી. એ આવ્યો પણ સારે રસ્તે શીશિપના શ્રેય માટે પ્રાર્થના કરતો કરતો. ચખૂતરા પર ચઢીને તે આમ તેમ ટહેલવા લાગ્યો.

“ મને ક્ષમા નહિ જ મળે ? ” તેણે સરદાર રોમેરોને પૂછ્યું—

“ ના, કદિ નહિ. ” રોમેરોએ શાન્તિથી જવાબ દીધો.

જવાબ મળતાં જ એણે કોષમાં હોઠ પીસ્યા. પ્રાર્થના કરી રહ્યા પછી જેવો એ ખુરસીમાં બેઠો કે તરત જ જલ્લાદે તલવારથી એનું માથું ઉડાવી દીધું. સારી જનતા ખળભળી ઊઠી. રોપનના નિષ્કૃત સિપાઈઓની આંખમાં પણ આંસુ આવી ગયાં. વીર એગ્મોન્ટને સૌ કોઈ સામ્યા દિશથી ચાહતું. ક્રાન્સના રાજદૂતથી તો બોલાઈ ગયું કે : જે વીરના બચે ક્રાન્સ બે વખત કંપી ઊઠ્યું હતું તેવું ક્યું દીન મૃત્યુ ! ઐશ્વર્ય પણ એક મકાનમાં છૂપાઈને આ કરપીણ દબ્બ જોઈ રહ્યો હતો, તેની આંખમાંથી પણ આંસુ વહી રહ્યાં હતાં.

હોર્ન પાં—

પછી તો એગ્મોન્ટની લાશ પર કાળું કપડું ઓરાદી દેવામાં

આવ્યું. શોડીવાસ્માં જ હોર્નને પણ ત્યાં લાવ્યા. તે પોતાનાં સ્નેહી સંબંધીઓને પ્રણામ કરતો કરતો ચખ્ખતરા પર ચઢ્યો.

“આ કાળા કપડા નીચે એગ્મોન્ટની લાશ છે કે ?” તેણે પૂછ્યું.

“હા, એ એગ્મોન્ટની લાશ છે” તેને જવાબ મળ્યો.

આ જવાબ મળતાં જ હોર્ન સ્પેનીશ ભાષામાં કાંઈક બોલ્યો પણ કોઈ સમજી શક્યું નહિ. પછીથી એ પ્રાર્થના કરી રહી કે તરત જ એગ્મોન્ટની જેમ એનું માથું પણ ઉડાવી દેવાયું.

હાય કૂરતા !

લોહીમાં તરબોળ થયેલાં તેમનાં મસ્તકે બાદાની અણીએ પેરાડી દીધાં અને એ કલાક સુધી ગ્રન્ન પર ધાક બેસાડવા લોકોની સામે રખાયાં. લાશે ચખ્ખતરા પર પડી રહી. ચારે કોર લશ્કર ખડું હતું પણ લોકો ઝાડ્યા ન રહ્યા. તેઓ ચખ્ખતરાની નજીક જઈ જઈને સ્પેનના નરરાક્ષસો પર શીટકાર વરસાવવા લાગ્યા. કેટલાકે પોતાના રૂમાલ એ વીરોના લોહીમાં બિંજવી બદલો લેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. છેવટે બંને લાશે લાગતાં વળગતાંઓને સોંપાઈ. હજારો વીરો આંસુ વરસાવતા એમની સ્મશાનયાત્રામાં ગયા. એગ્મોન્ટની પત્નીએ પોતાના પતિનાં ઢાલ તલવાર ને નિશાન પોતાને ખારણે લટકાવી દીધાં. પરંતુ અંલવાતા હુકમથી એ તુરત જ ઉતારી લેવાયાં. એગ્મોન્ટ ને હોર્નનાં મસ્તકો એ કલાક સુધી બાદાની અણી પર રાખવામાં આવ્યાં. પછી એ કલાક સુધી તેમને બળતી મશાલોની વચ્ચે રાખ્યાં. પછીથી એક પેટીમાં બંધ કરીને તે બંને માથાં શીલિપને સ્પેન મોકલ્યાં. આ પ્રમાણે નેધરલેન્ડ્સ એ પ્રખ્યાત વીરોનો કરણ અંત આવ્યો. એગ્મોન્ટ ખૂબ લોકપ્રિય હતો એટલે તેની આહુતિની જગ્યામાં હોર્નની આહુતિનો પ્રકાશ ઝાંખો પડ્યો.

એગ્મોન્ટ એક મહાન ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતી એ વાત નક્કી. પરંતુ એને મહાન પુરુષ ન કહી શકાય. પોતાની નબળાઈને લીધેજ

એ શિકારીની ભળનો શિકાર બન્યો હતો. કોઈ પણ લોક-પ્રિય નેતામાં હોવા બેઠતા ગુણો એનામાં નહોતા. લોકો તરફ એને ખાસ સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ નહોતાં. કટલીયેવાર ‘ખૂની કાનૂનો’નો પક્ષ કરીને એણે પ્રજા પર જુલમ ગુજારેલા. સ્વાભિમાન અને ક્ષત્રિય વટનું ખમીર એની રગેરગમાં હતું. એનું એ ગૌરવ ધવાતાં જ એ ઉઠી ઊઠતો. ઓરેંજના વ્યક્તિત્વની કાંઈક અસર એના પર હતી પણ તેણે દેશ છોડ્યા પછી એ છાપ ન રહી.

અસ્તી શહીદી

એગ્મોન્ટે શીલિપને લખેલું કે: મારે યોગ્ય સેવા હશે તો હું કરવા તૈયાર છું. એલવાને મળતી વખતે તેણે અપમાન સાંખી લીધું તે આપણા હૃદયમાં તેને માટે તિરસ્કાર ઉપભવવાને બસ છે: જો તેનામાં વીરતા આદિ બીજા ગુણ ન હોત તો એગ્મોન્ટનો જન લેવાથી કાંઈ ફાયદો થવાનો નથી એ વાત ગ્રેનવિલ્હ સારી રીતે સમજતો. શીલિપ ધારત તો એગ્મોન્ટને જુલમનું હથિયાર બનાવી શકત. પરંતુ તેણે તો તેનું ખૂન રેડી તેને શહીદ બનાવી દીધો. દેશને માટે મરી મટવાની તમન્ના પ્રગટાવનાર જ્યેષ્ઠ કવિત્વનો એ નાયક બન્યો-દેશના નવજુવાનો માટે એની શહીદી આદર્શ ગણાઈ. હૉર્ન તો બિલકુલ સાધારણ માણસ હતો. પરંતુ એની પદવીને લીધે દેશના ઇતિહાસમાં એનું વિશેષ સ્થાન છે. એને પણ પ્રજા કે સનાતન ધર્મ કશા પર ખાસ પ્રેમ નહોતો. આર્સ્ટ અને શીલિપે એની બરોબર કદર કરી નહોતી એજ માત્ર એને દુઃખ હતું. પરંતુ ટૂર્નિના બળવા વખતે એણે સરકારની ખફગીની જરાયે પરવા નહોતી કરી અને એગ્મોન્ટની જેમ પ્રજાના લોહીએ એણે હાથ નહોતા ખરબા.

હૉર્ન ને એગ્મોન્ટના જન લીધા પછીયે એલવાનો કોઈ દિવસે દિવસે વધતો જ ગયો. બિચારી એગ્મોન્ટની પત્ની પોતાના અગ્નિચાર

બાળકો સાથે દેવળમાં જઈ વસી હતી, અને પતિના કલ્યાણ માટે પ્રાર્થના કરતી ફરતી. ઐલવાએ શીશિપને લખ્યું કે: “એગ્મોન્ટની પત્નીને આજે અન્ન ને દાંતને વેર થયું છે: પૂરું એક ટંક ખાવાના થ સાંસા છે. રપેનના એકાદ દેવળમાં તેને રહેવાનો પ્રયત્ન કરી આપવામાં આવે તો ઠીક. વળી આર્થિક અહિંના લોકસમૂહ પર સારી અસર થશે.”

લુઈ બેરે મારે છે

લુઈને દમડાવવાને ખૂદ ઐલવા જાતે જ લશ્કર લઈને સામનો કરવા તૈયાર હતો; પરંતુ હોર્ન અને એગ્મોન્ટને જોલમાં જ છોડીને તે જાય તો રાજધાનીમાં દંગલ મચવાનો ભય હતો. હોર્ન તથા એગ્મોન્ટના રક્ષણ માટે પણ પૂરતું સૈન્ય રાખવું પડે તેમ હતું. આથી જ ઐલવાએ તે બંનેનું કામ ખતમ કરી નાંખવાનું હિચિત માન્યું.

લુઈ ગ્રોનિંગનની સામે જ લશ્કર લઈને પડ્યો હતો. પરંતુ નાણાંની તંગીને લીધે તે કાંઈ પણ કામ હાથમાં લઈ શકતો નહોતો. સૈનિકો પગાર માટે બળવો કરવાને તલસી રહ્યા હતા. શહેરના લોકોને ડરાવી ધમકાવીને થોડાંક નાણાં કઢાવવાં પડતાં અને મહા પ્રયાસે સમજાવીને સૈનિકોને શાંત રાખવા પડતા. ઐલવાના ડરથી નાગરિકો લુઈને નાણાં આપી શકતા નહિ. અને લુઈ તો ધમકીઓ પર ધમકીઓ આપે જ જતો હતો. તેણે તો શહેરવાસીઓને સાફ સાફ સંબળાવી દીધું હતું કે: વિદેશીઓને હાંકી કાઢવાના કાર્યમાં મને મદદ નહિ કરો તો હું તમારાં ઘરઆર ફૂંકી મૂકીશ. બિચારા લોકોને સુડી વચ્ચે સોપારી જેવું હતું.

ઐલવા, સરદાર મેઘમા, નોયર કારમમ્સ ને ડચ્ક એન્સવિક સાથે લશ્કર લઈને લુઈની નજીક આવવા લાગ્યો. એટલે લુઈ સૈન્ય સાથે દિલ્લામાં જઈ બસ્યો. લુઈની પાસે દસ ખાર હજાર સૈનિકોનું

લશ્કર હતું. કિલ્લાની ચારે બાજુ ખાધ ખોદવામાં આવી હતી. ખાધની આગળ નદી હતી. શહેરના જવરઅવર માટે ઉપર બે લાકડાના પૂલ મૂકવામાં આવ્યા હતા. આ બંને પૂલ પર લુધએ પોતાના સૈનિકોનો પહેરો ગોઠવી દીધો હતો. અને જરૂર પડ્યે એ પૂલો સળગાવી દેવાની યે તેણે તેમને આજ્ઞા આપી દીધી હતી. ગ્રાનિંજનના એક મકાનની ટોચ પર ચઢીને ઐલવાએ જોયું તો શત્રુ બહુ સુરક્ષિત સ્થાનમાં છે એમ તેને લાગ્યું.

અધીરાધનું ક્ષણ

આથી તેણે પાંચસો ચુનંદા સૈનિકોને આગળ વધવા હુકમ આપ્યો. તેનો હેતુ શત્રુપક્ષને લલચાવીને ખાધની બહાર કાઢવાનો હતો. પરંતુ લુધની ફોજે ખાધમાંથી બહાર પડી સામનો ન જ કર્યો. સૈનિકો ખાધમાં જ પગ્યા રહ્યા. ઐલવાએ બીજા એક હજાર સિપાઈઓ મોકલ્યા. લુધને પોતાના લશ્કર ઉપર વિશ્વાસ નહોતો કારણ કે આગલે દિવસે જ તે ફોજ બળવાખોર બની હતી. એટલે એ તો જેમ અને તેમ પાછળ હટવાની તક શોધતો. ઐલવાએ મોકલેલા નવા લશ્કરનો પણ તેણે સામનો ન કર્યો. આખો દિવસ આમને આમ વીતી ગયો. સાંજે લુધના સૈનિકો કંટાળ્યા. તેમનાથી ન રહેવાયું. માથા પર ગાજતા શત્રુની સામે મોરચા માંડવા તેઓ ખાધમાંથી બહાર પગ્યા અને સ્પેનીશ લશ્કર પર એકદમ ધસારો કર્યો. થોડીક મિનિટોમાં જ તેમની રેવડી દાણાદાણુ થઈ ગઈ. લુધના સૈનિકો યુદ્ધનું મેદાન છોડી ખાધ તરફ ભાગવા લાગ્યા. એમની નાસભાગ જોઈ સારું સૈન્ય નાસભાગ કરી ઉઠ્યું. પરંતુ નાસતાં નાસતાં તેમણે લાકડાના પૂલ સળગાવી મૂક્યા. તેઓ પૂલ પરથી ખસ્યા એટલે સ્પેનનું લશ્કર બૂખ્યા વરૂની જેમ ઉલટ્યું અને બળતા પૂલની ભયાનક જ્વાળાઓમાં થઈને આગળ વધવા લાગ્યું. વૈશ્વાનર ઉગ્ર બન્યો હતો પણ એની ઉગ્રતાની પરવા ન કરતાં સ્પેનના મરણિયા સૈનિકો

દે માર, દે માર કરતાં આગળ વધ્યા. એટલામાં બળતા પૂલ કકડ-
બૂસ થયા. સૈનિકો નદીમાં ફેદી પડ્યા અને તરીને સામે કિનારે
જવા લાગ્યા. કેટલાકે ઘોડા સાથે નદીમાં ઝંપલાવ્યું. કેટલાક
ઘોડાનાં પૂંછડાં પકડી પકડીને તેમને લાલાથી હાંકતા હાંકતા નદી
પાર ઉતર્યા. મેદાનમાં પહોંચતાં પહોંચતાં તો રપેનના સિપાઇઓએ
૩૦૦ રાષ્ટ્રીય સૈનિકોને રેંસી નાંખ્યા. અને લગભગ બીજા એટલા જ
ખાઇમાં ડબકડોધ્યાં કરતા કરતા સ્વપ્નામ પહોંચ્યા. પછી તો રાત
પડી અને નાસલાગ કરતા રાષ્ટ્રીય સૈન્યને નાસી છૂટવા તક મળી.

એક જ બૂલ

પાંચ દિવસ પછી ઐલવા એમ્સ નદીને કિનારે આવેલા રીડન
નામના ગામડામાં આવી પહોંચ્યો. લુધ ત્યાં જ હશે તેવી તેને ખાત્રી
હતી. આ સ્થળ યુદ્ધને માટે ખાસ અગત્યનું હતું. આ ગામડાની
નજીક એમ્સ નદી પર એક પૂલ પણ હતો. એ પૂલની પેલે પાર
જર્મનીની સરહદ આવી જતી. લુધએ રપેનીશ લશ્કરનો સામનો આ
સ્થળે કર્યો હોત તો એ ખૂબ નિર્ભય રહીને શત્રુઓને હંકારી શકત.
ને કદાચ નાસલાગ કરવાનો વખત આવ્યો હોત તો ય એ તરત જ
જર્મનીના સીમાડામાં પ્રવેશ કરી નિર્ભય બની શકત.

ઝારેંજ સ્ટ્રાસબર્ગમાં બેઠાં બેઠાં નેઘરલાંડની વચ્ચેવચ્ચ ઘૂસી
પડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. એટલે લુધનું સૈન્ય ત્યાં આવી
મળતાં એના પણ પગ મજબૂત થાત. પરંતુ લુધએ ગંભીર બૂલ
કરી: એણે રીડનને બદલે જેમિંગન જવું યોગ્ય ધાર્યું. ત્યાં જતાં જ
બિચારો એક ખૂણામાં ફસાઈ પડ્યો. ઐલવા શિકાર સપડાતાં ખુશ
ખુશ થઈ ગયો.

સોનાની લાલચ

લુધના લશ્કરમાં દસ હજાર લડવૈયા હતા, પરંતુ એ સૈનિકોને

ધણા વખતથી પગાર નહોતો મળતો એટલે તેઓ બળવો કરવાની ધમકી આપી રહ્યા હતા. એટલામાં તેમને ખબર પડી કે લુધની પાસે ક્યાંકથી સોનું આવ્યું છે. આ સાંભળતાં જ તેઓ તળે ઉપર થઈ ગયા અને તે સોનું લશ્કરમાં વહેંચી દેવામાં આવે તે સાફ તગાદો કરવા લાગ્યા.

મૂળમાં લુધની પાસે સોનું જ નહોતું. ત્યાં એ સૈનિકોને ક્યાંથી લાવીને આપે ? લુધએ તિજોરીનું તળાયું સાફ બતાવતાં સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે : એ બધા તો ગપગોળા છે. પરંતુ કુતરાને મોતે ન મરવું હોય તો સ્પેનીશ લશ્કરની સામે મોતના મયદાનમાં ઝઝૂમવા તૈયાર બનો : નહિ તો યાદ રાખો, તમારામાંથી એક પણ જીવતો નહિ રહે.

આમ ખૂબ મુશ્કેલીથી લુધ લશ્કરને યુદ્ધના મેદાનમાં ઉતરવા ઉત્સાહિત કરી શક્યો. જે રસ્તે સ્પેનનું લશ્કર આવવાનું હોય તે માર્ગ આગળનો સમુદ્રનો બંધ છોડીને પાણી છુટું મૂકી દેવામાં આવે તો માર્ગ જ બંધ થઈ જાય એવો તેને ધણા વિચારને અંતે ખ્યાલ આવ્યો. અને એ વિચાર તેણે અમલમાં પણ મૂકી દીધો. સેંકડો માણસો હુકમ મળતાં સમુદ્રનો બંધ તોડી નાંખવાને ધસ્યા. પોતે જતે પણ પાવડો લઇને પુસ્તા નજીક જઈ પહોંચ્યો. માણસો બંધ તોડવાના કાર્યમાં કામે લગાડીને તે પાછો ફર્યો અને લશ્કર યુદ્ધને માટે તૈયાર કરવા લાગ્યો. બંધનો થોડોક ભાગ તૂટતાંજ કમર સુધી પાણી બરાબ ગયું. એટલામાં સ્પેનીશ લશ્કર ધસમસતું ત્યાં આવી પહોંચ્યું અને બંધનો કબજે લઇ લીધો. બંધ તોડનારા સૈનિકો ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા. શત્રુના હાથમાં બંધનો કબજે જવાથી લુધ ખૂબજ દુઃખી થયો. આખું લશ્કર લઈ બંધનો કબજે લેવાને તે ધસ્યો. બંધનો કબજે લઇ પોતાનું ધાયું કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. પરંતુ સ્પેનીશ લશ્કર ખડકની જેમ નિમ્નજ ખડું હતું. બંધનો તૂટેલો ભાગ તેમણે દુસ્ત કરાવી લીધો હતો આખરે લુધને નિરાશ

થઈને પાછા ફરવું પડ્યું.

પીંખી નાંખ્યા

ઐલવા રીડનમાં કૃત્યકદમ આગળ વધતો હતો. એણે દેશભક્તિનું નામનિશાન મીટાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. રીડનના પૂલ અને રસ્તાઓ પર ઠેરઠેર એણે પોતાનાં માણસો ગોઠવી દીધાં હતાં. કોઈ સ્થળેથી રાષ્ટ્રીય સૈન્ય ભાગી છૂટે એમ ન હતું. ઐલવાની જાળમાં ફરીથી રાષ્ટ્રીય સૈન્ય સપડાઈ જવાની અણી પર હતું. સ્પેનીશ લશ્કર પર ધસી જવા રાષ્ટ્રીય સૈનિકો ખાધઓમાંથી ધસી બહાર પડ્યા ત્યાં તો ખાઈ પરના સ્પેનીશ લશ્કરે એક ક્ષણભરમાં ૭૦૦ દેશભક્તોને પીંખી નાંખ્યા. તેમનાં શય રણભૂમિમાં રક્ષણતાં થયાં. સ્પેનીશ લશ્કરમાંથી ભાગ્યે સાત સૈનિકો કામ આવ્યા હશે. બાકીનું સૈન્ય આથી શિસ્ત ન જાળવી શક્યું અને લુધના લશ્કરમાં નાસભાગ થઈ રહી. સૈનિકો હથિયાર મૂકી મૂકીને ભાગવા લાગ્યા. લુધએ તેમને યુદ્ધને માટે ઉત્સાહિત કરવાને ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પણ બધું નિષ્ફળ-કાયરને પાણી ચઢે એમ નહોતું. પછી તો એ ખિચારો એકલો પડ્યો. તેણે એકલે હાથે સ્પેનીશ લશ્કર સામે ઝૂઝવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તોપોમાંથી અગ્નિના ગોળા વરસાવવા માંડ્યા. પણ એક માણસનું ક્યાં સુધી ચાલે ? હવે એને વિજયની આશા ન રહી. પોતાના રથા સથા સાથીઓ સાથે તે એમ્સમાં ફૂદી પડ્યો. અને નદી પાર ઉતરી જર્મનીમાં ઘૂસી ગયો. બે દિવસ સુધી સ્પેનીશ સૈનિકોએ લુધના છૂપાયલા સૈનિકોને શોધી શોધીને ઠેકાણે કરવાનું કાર્ય કર્યું. કંઈક ખાધઓમાં છૂપાયા હતા, કંઈક ઝાડીઓમાં ભરાઈ રથા હતા-એ બધાનો ઘાણી નીકળી ગયો, તેમને જીવતા બાળી મૂકવામાં આવ્યા.

મારે તેની તલવાર

તે સંબંધે એક લેખક લખે છે કે: સ્પેનના લશ્કરમાં એવું

કોઇ બાકી નહોતું જેણે એકાદ રાષ્ટ્રીય સૈનિકને ઠેકાણે ન કર્યો હોય. એકલા આમ વિજયધ્વજ ફરફરાવતો ઝાનિંજન પાછો ફર્યો. સારે રસ્તે એના વિજયમત સૈનિકાએ ફેટલીયે યુવતીઓની લાજ લૂંટી, ડોસીઓની કતલ કરી ને ગરીબ ખેડુતોનાં ઝૂંપડાં સળગાવી મૂક્યાં. જનતા અનાથ અને નિરાધાર હતી. સૈનિકોના હાથમાં હથિયાર હતાં. એટલે એમને મન તો મારે તેની તકવાર જેવું હતું. મનસ્વીપણે તેઓ જીલમ વરસાવ્યે જ જતા હતા. જીલમ એટલો બધો વધી પડ્યો કે ખૂદ એકલાને ફેટલાક સૈનિકોને ફાંસીએ ચઢાવવાનો હુકમ આપવો પડ્યો. ત્યાર પછી જ સ્પેનીશ લશ્કર ઠેકાણે આવ્યું.

ઝાનિંજન પહોંચતાં જ એકલાએ પંચાયતની બેઠક બોલાવી અને રાજ્યને વફાદાર રહેવાનો ઉપદેશ દઈ ઉધમાત મૂકી દેવાની લોકોને સલાહ આપી. ઝાનિંજનમાં લઢાઇ ને યોગ્ય કિલ્લો બાંધવાનો હુકમ આપી તે એમ્સટર્ડમ થઈ ચૂટરકટ ગયો. ત્યાં એનો પુત્ર લશ્કર લઈ આવી મળ્યો. એકલાએ ૩૦૦૦૦ પેદલ અને ૮૦૦૦ સવારો કમી કર્યાં. આખા પ્રાંત પર વિજય મળવાથી હવે એટલા લશ્કરની જરૂર નહોતી. અત્યારે એને લશ્કર કરતાં પૈસાની વધારે જરૂર હતી. એટલે એકલાએ ચૂટરકટની એક ખાનદાન વિધવાને ધર્મ વિરુદ્ધ આચરણ કરવાના આરોપસર ફાંસીને માંચડે લટકાવી દીધી. અને તેની બધી માલ મિલકત જપ્ત કરીને સરકારી ખજાનામાં રાખી લીધી.

તે ઇસેક્સ પાછો ફર્યો કે તરત જ લોકોના જન લેવાનું અને તેમને જીવતા બાળા દેવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું. ઉત્તરમાં આવેલા ફ્રીઝલેન્ડ પ્રાંતને ડહાવી દેવાથી તેનો હર્ષ નહોતો માતો. એગ્મેન્ટનો મંત્રી બકરગ્રીલ, હાનનો મંત્રી લાલુ તથા એંટવર્પનો બર્ગોમાસ્ટર વગેરે હજી જેલની જાંજીરોમાં જકડાયેલા હતા. તેમને રીબાવી રીબાવીને અધમૂઆ કરી મૂક્યા હતા. છેવટે એક ખુરસી પર બાંધીને નિર્દયતાથી તેમનાં મસ્તક ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં.

ખૂની દંડા

હુએન્ટનો કોટવાળ પ્રજા પર એટલો સિતમ વરસાવતો કે ભોંકા એને ‘ખૂની દંડા’ને નામે ઓળખતા. પરંતુ ઐલવાએ એની પર અપરાધીઓ પાસેથી લાંચ લેવાનો આરોપ મૂક્યો ને તેને ફાંસીને માંચડે ચઢાવી દીધો. બિચારા કોટવાળને કોઇ દિવસ એવો વિચાર સંરખો ય નહિ આવ્યો હોય કે જે ફાંસી પર હું નિર્દોષોનાં લોહી રેડી રહ્યો છું તે ફાંસી કોઇ દિવસ મારો ભોગ લેશે !

દેશભક્તોએ ન્યાં ન્યાં સરકારનો સામનો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યાં ત્યાં માત્ર હીલીગરલી સિવાય બધે જ તેમનો નામોશીબર્યો પરાજય થયો. પરંતુ ઓરેંજ આથી જરા પણ ગભરાયો નહિ: એને દુઃખ તો થયું જ. લુધએ ફ્રીઝલેન્ડમાં ઓરેંજની સૂચનાને નેવે મૂકીને જ યુદ્ધ કર્યું હતું. છતાં પણ ઓરેંજે લુધ પર જરી યે રોષ ન ખતાવ્યો. ઉલટું સાંત્વન આપતાં નિરાશ ન થવા જણાવ્યું. બલે ઇશ્વરેન્જા, એમ કહી તેણે દિલાસો આપ્યો.

ઓરેંજ પલટાયો

આ વખતથી જ ઓરેંજના હૃદયપરિવર્તનની શરૂઆત થઇ. અત્યાર સુધી તેને કેથોલીક ધર્મ પર ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. પ્રોટેસ્ટન્ટ વજેરે ધર્માવલંબીઓ પર જુલમ ગુજારવાની નીતિ સામે તેનો પ્રખર વિરોધ હતો. પરંતુ હવે તો સનાતન ધર્મ ઉપરથી એનું દિલ જ ઉતરી ગયું. અત્યાર સુધી તે સંસાર-વ્યાવહારિક કાર્યમાં જ રચ્યો પચ્યો રહેતો હતો; હવે તેનું દિલ ઇશ્વરોપાસના તરફ પણ ધન્યું. ‘ન્યાં ન્યાં નજર મારી ઠરે ત્યાં ત્યાં વિપત્તિ, ના કશું!’ એવી એની દશા હતી છતાં ‘ધાયું ધરણીધરનું યાય’ એ કહેતી પર એને અજબ શ્રદ્ધા હતી. એ સહેજ પણ ન ગભરાયો. એની શ્રદ્ધા જીવાનીમાં જ છંદગીથી કંટાળી જનાર અકર્મણ્યતાના પૂનરી-જેની નહોતી, એ

તો ભગવાનને બરોસે ડંકા નિશાન ગડગડાવતો માથે પડી તે સહી લેનાર નરવીર હતો. વિજય અને પરાજય તો કુદરતના હાથમાં છે એવી એની માન્યતા હતી. એ સમયે પોતાની પત્ની પર લખેલા એના પત્રમાંથી એની મનોદશાનો આબેહૂબ ખ્યાલ આવી શકે છે. લખે છે કે:

“હું કાલે જ ચાલ્યો જમણ. ક્યારે પાછો ફરીશ અને તારું મ્હોં જોઈશ તેનું ઠેકાણું નથી. મેં તો મારું સર્વસ્વ ભગવાનને ચરણે સોંપી દીધું છે. મારી જીવનનૌકાનો એ સુકાની છે. ત્યાં એની ઇચ્છા હોય ત્યાં એ મને લઈ જાય. મારું આ જીવન જહેમત વેઠવામાં અને કષ્ટ સહન કરવામાં જ વ્યતીત થવાનું છે એવું મને સ્પષ્ટ લાગ્યાં કરે છે. પરંતુ તે વાતનો મને હર્ષ શોક નથી. જેવી ભગવાનની ઇચ્છા. મેં જીંદગી સુધી ધોર પાપ કર્યું છે. તેની મને જેટલી સજા મળે તેટલી થોડી છે. પરમાત્મા દયા કરીને એ સંકટ સહન કરવાની મને શક્તિ આપે એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે.”

ઓરેંજની ધીરજ

લુઇને જેમિંજનમાં પરાજય મળતાં જ ઓરેંજનું જર્મનીમાંનું મિત્રમંડળ ઢીલું પડ્યું. તેમણે તેને ચૂપચાપ ખેસી રહેવાની સલાહ આપી. વળી નેધરલાંડના ઉદ્ધારનું કાર્ય તારી શક્તિ બહારનું છે એમ પણ કહ્યું. જર્મનીના સમ્રાટે શીલિપને નેધરલાંડને ઓરેંજના સંબંધમાં એક પત્ર લખ્યો હતો: ત્યાં સુધી તેનો જવાબ ન મળે ત્યાં સુધી ઓરેંજે શાન્ત રહેવું એવો સૌનો અભિપ્રાય હતો. જે લોકો ઓરેંજની સાથે રહી સ્પેનીશ લશ્કરનો સામનો કરવાને તૈયાર હતા તેઓ પણ લુઇના પરાજય વડે ઉત્સાહ બંગ થયા. તો પણ ઓરેંજે ધીરજ ન છોડી. પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે તે તૈયારીઓ કરતો જ રહ્યો.

સને ૧૫૬૮ના મે માસમાં જર્મન સમ્રાટે ઓરેંજને સાફ સાફ લખ્યું કે: જર્મન સામ્રાજ્યમાં રહીને મારા બાપ શીલિપની વિરુદ્ધ

સૈન્ય ઉભું કરશે. અગર તો યુદ્ધને માટેની સામગ્રી એકઠી કરશે. તો તમારી જાગીર, પદ્ધતિઓ વગેરે જપ્ત કરવામાં આવશે અને તમને જર્મનીમાંથી દેશનિકાલીની સજા થશે.” ઓરેન્જે આ ધમકીને જરી યે ન મણકારી. તેણે તો પોતાનું કાર્ય ધપાવ્યે જ રાખ્યું.

કારસ્થાન કેનાં ?

જે દેશનું રક્ષણ કરવાનું બીડું એણે ઝડપ્યું હતું—તે કાર્યને જીવનધ્યેય માન્યું હતું, ત્યાંની પ્રજા અત્યાચારના અગ્નિમાં સીકાઈ રહી હતી અને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારતી હતી. તે પછી ઓરેન્જ જેવો દેશભક્ત હાથ બેઠીને કેવી રીતે બેસી રહે ? એણે જર્મન સમ્રાટને પ્રત્યુત્તર વાળતાં લખ્યું કે : “હું શીલિપ સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારીઓ નથી કરતો. તેના જેવો દયાળુ રાજા આવાં ક્રૂર ફરમાનો ન જ કાઢી શકે. નેધરલેન્ડમાં જે અત્યાચાર પ્રવર્તી રહ્યા છે તે જ્યાં ઐસવાનાં કારસ્થાન છે. તેમાંથી અનાથ પ્રજાને બચાવી લેવાને હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. મેં ‘ઉત્તર’ નામની એક પત્રિકા છપાવી લોકોમાં વહેંચાવી છે. તેમાં અમારા વિરોધનાં જે કારણ બતાવ્યાં છે તે વાંચીને શ્રીમાનને ખાતરી થશે કે મેં ધર્મ અને શાન્તિને માટે જ હથિયાર ઉઠાવ્યાં છે. આવા પુણ્ય કાર્યમાં આપ જરૂર મુશ્કેલી નહિ જ ઉભી કરો અને મને તે કામમાં મદદ કરશે એવી મને આશા છે.”

આ જ સમયે ઓરેન્જે ઐસવા સાથે યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને તેવાં જાહેરનામાં પણ પ્રજામાં વહેંચ્યાં. આવા કટોકટીના સમયે ઓરેન્જ ન હોત તો નેધરલેન્ડ ગુલામીની બેડીમાં સળગ્યા જ કરત. અને નેધરલેન્ડવાસીઓનાં દિલમાં સ્વાતંત્ર્યની તમન્ના ન જાગી હોત તો ઓરેન્જના સંઘના પ્રયત્નો પણ વ્યર્થ જાત એ પણ સાચું હતું. ઓરેન્જ પોતાના દેશવાસીઓનાં હૃદય સારી રીતે ઓળખતો હતો. દેશવાસીઓની પણ તેની પર અટલ શ્રદ્ધા હતી. તે એક નાનકડા પ્રાન્તનો સુબેદાર હતો છતાં તેણે યુરોપના એક મહાન શક્તિશાળી

સામ્રાજ્ય સામે સ્વદેશના રક્ષણ માટે નિર્ભયતાથી માથું ઉંચક્યું હતું. પોતાના પદરના ખર્ચે એણે સૈનિકોનું લશ્કર ઉભું કર્યું હતું.

ઝોરેંજનું જાહેરનામું

જગતભર અને સારાયે દેશવાસીઓની જાણ માટે ઝોરેંજે પોતાનો ઉદ્દેશ વ્યક્ત કરતું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું. તેમજ તેણે પ્રગટીય કાર્ય માટે નાણાંની જરૂરતની અપીલ કરી હતી. ધનવાનોએ પોતાની થેલીઓનાં મ્હોં છૂટાં મૂકીને ગરીબોની ઝોળાઓ ઉભરાવી દેવી જોઈએ એવું તેણે અપીલમાં સાફ જણાવ્યું હતું. પરંતુ એ અપીલની કાંઈ ઝાત્રી અસર ન થઈ. દેશના સરદારો તેમજ વ્યાપારીઓ પાસેથી ૩ લાખ રૂપિયાનાં વચન મળ્યાં હતાં પણ મહા મુશ્કેલીએ ૧ લાખ રૂપિયા મળી શક્યા. એક ગરીબ ધર્મગુરૂ કેટલાક દેશનિકાલ થયેલા નિર્ધનો પાસેથી થોડુંક દ્રવ્ય એકઠું કરીને જનને પણ જોખમે ઝોરેંજની પાસે ગયો. આ બનાવે દેશભક્ત ઝોરેંજના હૃદય પર સારી છાપ પાડી. તેણે કહ્યું: “ગરીબોએ મોકલેલો પૈસો અમૂલ્ય છે. ત્યાં રકમ જોવાની નથી પણ તેમનો ભાવ જોવાનો છે. ગરીબોના પેટ બાળાને મોકલેલા પૈસા ધનવાનોએ ક્યવાતે મને આપેલા લાખો રૂપિયા કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.”

સપ્ટેમ્બર માસમાં ઝોરેંજે પોતાનું લશ્કર ટ્રેન્સ પ્રાન્તમાં એકઠું કર્યું. તેના ત્રીસ હજારના લશ્કરમાં નવ હજાર તો ઘોડેસ્વાર હતા. કાઉન્ટ ડેલામાર્ક પણ પોતાના ચુનંદા નવજુવાન લઢવૈયાઓ સાથે ઝોરેંજને આવી મળ્યો હતો. સરદાર ભૂમી (કાઉન્ટ ડેલામાર્ક) એગ્મોન્ટનો કુટુંબી હતો. તેણે જ્યાં સુધી દેશ સ્વતંત્ર ન થાય અને એગ્મોન્ટનું વેર ન લેવાય ત્યાં સુધી દાઢી મૂછ ન બોડાવવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. આ હુમલામાં દેશભક્તોના ભાગ્યમાં કંઠણાઈઓ જ લખેલી હતી. ઝોરેંજ પોતાની જાગીરના સેન્ટરીટ ગામ આગળથી રાઇન નદી પાર કરીને કિનારે કિનારે કોલોન સુધી વધ્યો. બૂલિયર્સ

અને લિમ્બર્ગની આસપાસ કોઇ પણ જાતના ઉદ્દેશ વગર રખડી રખડીને તેણે એક દિવસ ચાંદની રાતમાં સૈન્ય સહિત રટૌચેમ આગળ મ્યૂઝ નદી પાર કરી. નદી પાર કરવામાં ખૂબ હુશિયારીથી કામ લેવાયું હતું. એ બાજુ ઘોડેસ્વારોને હારદોર ગોઠવીને બધું પાયદળ સૈન્ય નદીની પેલે પાર ઉતારવામાં આવ્યું હતું. જગતના પ્રખ્યાત મહારથી જૂલિયસ સીઝરે પણ આવી રીતે કેટલીયે વાર નદીઓ પાર કરી હતી. મ્યૂઝમાં આ સમયે પાણી થોડું હતું; તો પણ સૈનિકોનાં ગળાં સુધી તો આવતું જ. ત્રીસ હજાર સૈનિકોનું આવડું મોટું લશ્કર આ રીતે નદી પાર કરે એ જેવી તેવી વાત ન હતી. એ ભારે બહાદુરીનું કાર્ય હતું. પછી તો દેશભરમાં આ વાત વાગ્યે ચાલી.

કોરડાનો માર

રપેનીશ લોકો હંમેશા ઓરેંજનું નામ આવતાં મ્હોં મચ-કોડતા; પરંતુ આ ખરર સાંભળતાં જ તેમનાં હૃદય સળગી ઉઠ્યાં. સરકારે તો એ વાત જુદી છે એવું જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું. અને એમ્સટર્ડમના એક માણસને તેવી ખરર ફેલાવવા માટે કોરડાના જેરખંધ મારની સજા કરી. ઐલવાએ એ વાત સાંભળી ત્યારે એને તે ગપગોળા સમી લાગી. એને થયું કે ઓરેંજના સૈનિકો માણસ કે ખતકો ! મ્યૂઝ જેવી નદી એ ક્યાંથી પાર થઇ શકે ?

ગમે તેમ, પણ ઓરેંજે નદી પાર કરી હતી એ તો ચોક્કસ વાત હતી. શાહજાદા ઓરેંજને દેશનિકાલીનો હુકમ હતો છતાં એ તો કર્ડોંગ ધીમ કર્ડોંગ ધીમ ત્રીસ હજારનું સૈન્ય લઇ દડમંજલ કૂચ કરતો જુએન્ટની સરહદ પર આવી પહોંચ્યો. અને ઐલવાને બીડા-વત્રાનો મોકલો જોવા લાગ્યો. જેનિંજનની લયંકર હારનું કલંક એને ઘોષ નાંખવું હતું. એણે વિચાર્યું કે : “ આટલું સૈન્ય લઇને હું દેશમાં ઘૂસી જઇશ તો ચારે કોરથી દેશના હજારો માણસો આવી આવીને મરે મદદ કરશે. અને જુલમીઓને એકાદ યુદ્ધમાં ડાઘાવી

દેવાશે. તો દેશનું નાનકડું અચ્ચું પણ પડખે ઉભું રહેશે.” આથી એણે કાંઈ વિજયી સેનાપતિની સીકતે વાજતે માજતે પ્રુએન્ટમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. પછી તો એણે ઐલવાની છાવણીથી એક જ માઇલ દૂર પોતાના ડેરા તંબુ ઠાક્યા. શત્રુને જ યુદ્ધને માટે લલચાવવાની એની ઇચ્છા હતી.

એકરગિયો ઐલવા

ઐલવાની છાવણી કાસરસેલેઝા આગળ હતી. એની પાછળ મેસટ્રિજ્ટ શહેર આવેલું હતું. ત્યાંથી ઐલવાના સૈન્ય માટે ધાસસારો ને ખોરાકી પાણીની વ્યવસ્થા થતી. યુદ્ધના કેદીઓને કતલ ન કરવામાં આવતાં તેનો અદલો બદલો કરવામાં આવે તેવો સંદેશો લખને ઓરેંજે ઐલવાની છાવણીમાં એક દૂત મોકલ્યો. જેવો આ દૂત ઘોડેથી ઉતરી તેની પાસે પહોંચ્યો કે તરત જ તેને શળાએ ચઢાવી દીધો. તેને ન કાંઈ પૂછ્યું ગાછ્યું કે ન કાંઈ તપાસ કરી. આમ ઓરેંજના સંદેશનો તેણે અમાનુધીપણે ઉત્તર વાળ્યો. ઐલવામાં ઝાઝી અક્કલ નહોતી. એ ફક્ત યુદ્ધ જ કરી જાણ્યો. એકરગિયો હતો. યુદ્ધ પહેલાં કદિ એ વિદ્રોહીઓ સાથે વાત પણ ન કરતો. અને વિજય મળ્યા પછી યુદ્ધના કેદીઓ પર દયા તો એ દર્શાવતો જ નહિ. મારપીટ, કત્તેઆમ ને અગ્નિકુંડ એ એનાં પ્રખર શસ્ત્રો હતાં. ઓરેંજની જેમ લોકોના જાન અચાંબવાની એને પરવા નહોતી. માનવજીવનનાં મૂલ્ય એની દષ્ટિએ કોડીનાં પણ નહોતાં !

છલ્લી આશા

યુદ્ધને માટે મમે તેટલી લાલચ મળે છતાં પોતે હુમલો ન કરવાનો જ ઐલવાએ નિશ્ચય કર્યો હતો. વગર લઢ્યે જ વિજય મળવાની એને ખાતરી હતી. ફ્રીઝેંડની વાત જૂદી હતી કારણ કે ત્યાં તો એને લુધના વિજયી સૈન્ય સાથે લઢવાનું હતું. અને લુધનો વિજય થતાં દેશભરમાં ઉત્સાહનાં પૂર ફરી વળી તેને ચારે કોરથી મદદ મળી

રહી હતી. એટલે ઉત્સાહ મીટાવી દેવાને યુદ્ધની ખાસ જરૂર હતી. અહિંયાં તો લઢવાની તેને આવશ્યતા જ ન જણાતી. ગયા યુદ્ધમાં પરાજય મળવાથી દેશ નિરુત્સાહી બન્યો હતો. કોઈ પણ સ્થળેથી ઓરેંજને સહાય મળવાની આશા નહોતી. ક્રીઝલેંડમાં લોકોએ લુધને, ઓરેંજ યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યો છે એટલા ખાતર જ મદદ કરી હતી. તેમને ખાતરી હતી કે લુધ અને ઓરેંજનાં લશ્કર બેમાં મળતાં એક જખરદસ્ત શક્તિ ઉભી થશે એટલે કાયરો પણ લુધના લશ્કરને મદદ કરવાને ઉત્સુક થયા હતા. અત્યારે લુધને પરાજય મળ્યા પછી કોઈ પણ ઠેકાણેથી ઓરેંજને મદદ મળવાની આશા નહોતી. ઓરેંજ એકલો જ બાબ્બદેવી પર આધાર રાખી ઐલવા સામે મયદાને જંગમાં ઉતર્યો હતો. દેશબક્તોની એ છેલ્લી આશા હતી.

ક્રીઝલેંડમાં સરકારની હાર થાય તો કાંઈ ઝાઝું નુકશાન નહોતું એમ ઐલવા માનતો. દેશનો એકાદ ખૂણો સરકારના હાથમાં રહ્યો તોય શું ને ન રહ્યો તોય શું ? બ્રુએન્ટ તો નેધરલાંડના કેન્દ્ર સમું હતું. ત્યાં સરકારને પરાજય મળે તો આખા દેશમાં બળવાનો ચેપ ફરી વળે તેમ હતું. ઐલવા બેયોનેટની અણીએ રાજ્ય કરતો. ઓરેંજ નેધરલાંડનો હૃદયનાથ હતો : આજે હિંદમાં મહાત્માજી છે તેમ. આ સ્થળે ઐલવા હારે તો તેને દેશમાં ઉભા રહેવાનું ચે ઠેકાણું નહોતું. તેને ઉભી પૂંછડીયે ભાગવુંજ પડે. ઓરેંજને વિજય મળતાં સારી ચે પ્રજા પોતાના બળ પર મુસ્તાફ બનત. ઓરેંજના સૈન્ય પર હુમલો કરીને પોતે તેને હરાવી શકે એમ ઐલવાને લાગતું; પરંતુ ઓરેંજની પાસે પૂરતું લશ્કર હોવાથી તે જોખમ ખેડતાં તેનું દિલ અચકાતું. સરકારી ફોજમાં માત્ર ૧૫થી ૧૬ હજાર પાયદળ સૈનિકો અને ૫૫૦૦ ઘોડેસ્વાર હતા.

ન કરે નારાયણ—

શિયાળાની સમસમતી ઠંડીના દિવસો હતા. ઐલવાના દિલમાં

થતું કે આ ગજબનાક હાંડીને લીધે જ ઓરેંજનું સૈન્ય નાસભાગ કરવાનું; વળી તેની પાસે લશ્કરનો પગાર ચૂકાવવાને પણ પૈસા નથી. અને લૂંટફાટની આશા નથી એટલે એકાદ અઠવાડિયામાં તો આખું સૈન્ય નિરાશ થઈ ઓરેંજનો સાથ છોડી જશે. શત્રુ સૈન્ય એની મેળે જ આમ ખાખા વીખી થઈ જતું હોય તો યુદ્ધમાં ઉતરીને શા માટે એને વિજયની તક આપવી ? એટલે એલવાએ મૌન જ સેવ્યું. તેવી તક આપવામાં તેને મૂર્ખતા લાગી. ન કરે નારાયણ ને ઓરેંજનાં મૂળ ઉડાં ગયાં તો શ્રીલિપનું સામ્રાજ્ય હતું ન હતું થઈ જાય એવી એને ખ્હીક હતી.

એલવાએ ઓરેંજને યુદ્ધનો મોકકો જ ન આપ્યો. તેવી તક ન આપવાનો તેણે દૃઢ સંકલ્પ જ કરી લીધો. તેણે હુમલે બીડાવ્યો. તે વખતના કરતાંયે વધુ યુદ્ધકૌશલ્ય આ સમયે બતાવ્યું. લગભગ એક મહિના સુધી બંને લશ્કરો ડાચાં ફાડી યુદ્ધની વાટ જોઈ રહ્યાં. આખરે ઓરેંજ કંટાળ્યો. એણે પોતાની છાવણી ત્યાંથી ઉપાડી બીજે ડેરાતંબુ ઠાક્યા. આમ જ્યાં જ્યાં એ છાવણીનાં સ્થળ બદલતો ત્યાં ત્યાં એલવાની ફોજ સામે આવીને જ પડાવ નાંખતી.

ભૂતના ઓળા

પ્રજા એલવાના ભયે ઓરેંજને મદદ કરવાને સાફ ના સંભળાવતી. અને એલવા આમ એકલું સૈન્ય લઈને જ બેસી નહોતો રહ્યો. બંને ત્યાં સુધી એ ઓરેંજને હેરાન કરવા માંગતો. એટલે એણે પ્રાંતની તમામ લોટ ફળવાની ધંટીઓ તોડી ફેંડી નકામી બનાવી દીધી હતી. જ્યાં લોટ ફળવાનું સાધન જ નહિ ત્યાં લોટ ક્યાંથી મળે ? ઓરેંજનું લશ્કર ખૂબ ખૂબ અકળાઈ ગયું હતું. બેસી બેસીને કંટાળી ગયું હતું. તેમાંયે સૈનિકોને પગાર ન મળ્યો અને લૂંટફાટની તક જ ન રહી એટલે તેઓ બળવાખોર બન્યા. અને એકવાર તેવા કેટલાક સિપાઈઓએ ખૂદ ઓરેંજની તથાવાર પણ

છીનવી લીધી. પરંતુ તેણે ધીરજ ન છોડી અને મહા પ્રયાસે બળવો શમાવ્યો. એલવાની હિલચાલથી આમ ઓરેંજનું લશ્કર ભડકી ઉઠ્યું હતું. બહીમાં તેનું લશ્કર લઢાઈને માટે તૈયાર જણાતું તો બહીમાં ઓરેંજનું લશ્કર યુદ્ધને માટે તત્પર થતાં જ તે ભૂતના ઓળાની જેમ અદૃશ્ય થઈ જતું.

ગીટા નદીમાં

બલભલાના મોતીયા મરી જાય એવી ઠંડી હતી. તે કહે મારું જ કામ. સરદાર જેનલિસ ક્રાન્સના સૈન્ય સાથે ઓરેંજને મળી જવાને વેવરન આગળ તેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. એના ને ઓરેંજના લશ્કર વચ્ચે ગીટા નદીનો અંતરાય હતો. ઓરેંજે તે સૈન્ય સાથે મળી જવાને પોતાનું લશ્કર ગીટા નદીમાં ઉતાર્યું. અને પાછળથી વખતે હુમલો થાય તો બચાવ સાર તેણે સરદાર હુગ્સટ્રેટનની સરદારી નીચે ત્રણ હજાર યુનિટ સૈનિકોને એક ટેકરી પર મોકલ્યા. એટલે એલવાએ પોતાના દિકરા ડૉન ફેડરિકને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વાર અને ચાર હજાર પાયદળ સૈન્ય આપી હુગ્સટ્રેટનને બીડાવવાનો હુકમ કર્યો. એણે થોડીવારમાં જ તે લશ્કરનો નાશ કરી પોતાના બાપને સંદેશો મોકલ્યો કે: મેં મારું કામ બજાવ્યું છે. હવે તમે લશ્કર સાથે આગળ વધી શત્રુની રહી સહી ફોજ પર આક્રમણ કરી તેનો નાશ કરી નાંખો.

ડોનના દૂતને જોતાં જ એલવાનો મિગજ ગયો. તેણે તેને કહ્યું કે: લશ્કરનો સેનાપતિ ડોન છે કે હું, જરા એને પૂછજો. શત્રુના લશ્કરનું એક પણ માણસ નદી પાર કરવા ન પામે એની તકેદારી રાખો. આ વખતે તો જવા દઉં છું પણ હવે તેના તરફથી બીજો દૂત આવશે તો હું તેનું માથું જ ઉડાવી દઈશ. આ સાંભળીને દૂતના બિચારાના ચહેરા ઉપરથી તો નર જ ઉડી ગયું. એણે મહારાતાં મહારાતાં એલવાની બાવણીમાંથી રૂપસદ લીધી અને ડોનને જઈ

બધી વાત જણાવી.

આગ લગાડી

હુસદ્રેટનું સૈન્ય ખાખાવીખી થઇ ગયા પછી બાગ્યે તેમાંના મો ખસો સૈનિકો બચ્યા હશે. આ બિચારા જન બચાવવાને રણ-બ્રહ્મિમાંથી પલાયન થયા ને એક મકાનમાં છુપાયા. રપેનીશ લશ્કરને તો આટલું જ જોઇતું હતું. તેઓ પેલા મકાન તરફ બૂખ્યા વરૂની જેમ દોડ્યા અને સાફે એ મકાન સળગાવી મૂક્યું. એટલેથી જ અટક્યા નહિ: સળગતા મકાનની આસપાસ તેઓ બાલા લઈ લઇને ઉભા. વખતે કોઈ સળગતા મકાનમાંથી બાગી છુટવાનો પ્રયત્ન કરતો તો બાલાની અણીએ વીંધાઇ જ જતો. કેટલાક બિચારા જીવતા બળી મૂક્યા. કેટલાક રપેનીશ સૈનિકોના બાલાના ભોજ થઇ પડ્યા. કેટલાકોએ તો આગમાં બળી મરવા કરતાં ને શત્રુના હાથે બકરાની જેમ રેંસાઇ જવા કરતાં આપસ આપસમાં કપાઇ મરવાનું યોગ્ય ધાધું.

શત્રુ સૈનિકોને બળી મરતા જોઇ રપેનીશ ફોજના આનંદનો પાર નહોતો. તે બસ તેમની ટકા મગક ઉડાવેજ જતી હતી. જાણે નાટકમાં વિદુષકનો અભિનય જોઇને પેટ પકડીને ન હસતા હોય તેવી તેમની દશા હતી. આમ ત્રણ હજાર દેશભક્તોએ મૃત્યુને આલિંગન કર્યું. વીર હુસદ્રેટન પણ પોતાને સોંપેલું કામ વીરતા પૂર્વક બજાવતાં વીરગતિને પામ્યો. દેશભક્તોને એના મૃત્યુથી કોઈ જેવી તેવી ખોટ ન હતી.

વિજયદેવીએ પ્રસન્ન થઈ વરમાળ તો ઐશ્વર્યની ડોકમાં પહેરાવી છતાં તે બનતા સુધી યુદ્ધની તક જ ન આપતો. એનું આખું લશ્કર લઇવા માટે તાલમેલ કરી રહ્યું હતું; એટલે સુધી કે એક સરદારે ઐશ્વર્યની સામે પોતાની પિસ્તોલ પટકતાં ગુસ્સામાં જણાવ્યું હતું કે: તમે કોઇ દિવસ લડવા જ નથી દેવાના, ઐશ્વર્યએ તે

સરદારના ઉત્સાહની કદર કરતાં કહ્યું: સૈનિકોનું કામ ફક્ત લડવાનું છે. વિજય મેળવવાનું કામ સૈન્યના સેનાપતિનું છે. જ્યાં સુધી રક્તપાત થયા વગર વિજય મળતો હોય ત્યાં સુધી નાહક શા માટે ખૂન રેડવાં ?

કુંભકરણી નિદ્રા

ઔરેંજને યુદ્ધ તો ઘણું ચે કરવું હતું પણ ઐલવાએ તેને મોકકો જ ન આપ્યો. આટઆટલી એતન ચીણગારીઓ પ્રજ્જવલિત છતાં દેશ કુંભકરણીય નિદ્રામાં ધોરતો હતો; તેથી ચે ઔરેંજને ઘણી નિરાશા ઉપજી. દેશવાસીઓએ કોઇ પણ સ્થળે તેને સાથ ન આપ્યો. કોઇ પણ શહેરે એને દાર ખોલી આવકારે ન આપ્યો. આમ ચ રે કાર લોકો સરકારને ભયે ભયવ્યાકુળ બની દિલની ગમે તેટલી ઇચ્છા છતાં ય લમણે હાથ દઇ બેસીરહ્યા હતા. ઔરેંજના સૈનિકો કંટાળી ગયા હતા. તેમણે ઉશ્કેરાઈ જઇ બળવાખોર બનવા માંડ્યું. ઐલવાની ધારણા સફળ થતી લાગી.

ક્રાન્સમાં આ સમયે સુધારક પંથીઓએ પોતાના સનાતન ધર્મી રાજા નવમા ચાર્લ્સ સામે ઝૂંબેશ ઉઠાવી હતી. એમણે ઔરેંજની મદદ માગી હતી. પરંતુ ઔરેંજના સૈનિકો ઐલવા સાથે જ લડવાને ઉત્સુક હતા: ચાર્લ્સ સાથે નહિ. એટલે તેઓ તો જર્મની પાછા ફરવાને તલપાપડ થઈ રહ્યા. સ્પાસખર્ચમાં પહોંચ્યા પછી તેણે બધું લશ્કર વીખેરી નાંખ્યું. પોતાનો માલ અસબાબ, વાસણકુસણ, ટેબલ ખુરસી વગેરે ગીરવી મૂકીને જેટલા રૂપિયા એને મળ્યા એ બધા એણે સૈનિકોને વહેંચી દીધા. અને બાકીના માટે પોતાને જગીર પાછી મળે ત્યારે આપવાનો વામદો કર્યો. એણે કહ્યું: ક્રાન્સથી પાછા ફર્યા પછી પણ હું તમારાં નાણાં ન ચૂકાવી શકું તો મારું શરીર હું તમને સોંપી દઇશ. તમારી ઇચ્છામાં આવે તેવા એનો ઉપયોગ કરજો.

ધારેલું ધૂળ

આમ ઓરેંજની બાજુ ધૂળ મળી અને ઐલવા ચાલ્યાબાજુમાં ફાળ્યો. જે લશ્કર પર સારો દેશ મીટ માંડી રહ્યો હતો તે સરકારી ફોજ સાથે યુદ્ધ કર્યા વગર જ વીખરાઈ ગયું. આઠ હજાર લઠવૈયા લુઈએ માંડેલા જંગમાં ખપી ગયા હતા. ત્રીસ હજાર ભગ્નહૃદયી બની વેરવીખેર થઈ ગયા. જેટલાં નાણાં મળી શક્યાં તેટલાં ઓરેંજે એકઠાં કર્યાં હતાં. મેળવેલાં નાણાં ખરચાઈ ગયાં અને કરવા ધારેલું ધૂળમાં મળ્યું. નેધરલાંડના ઉદ્ધારની આશા નિરાશામાં ફેરવાઈ ગઈ.

ફ્રાન્સમાં સ્વાતંત્ર્ય જંગનાં મંડાણ મંડાઈ ચૂક્યાં હતાં. ઓરેંજે પોતાના બે ભાઈ, લુઈ અને જેની મુછનો હજુ દોરો ચે નહોતો ફૂટેલો તેવા ૧૮ વર્ષના દિકરા હેત્રી સાથે એ જંગમાં ઝૂકાવ્યું હતું. હેત્રી તો કોલેજ છોડી આ આઝાદીના જંગમાં ભળ્યો હતો. એણે ચે પોતાના ભાઈઓની જેમ પોતાના કુટુંબનું પાણી ખતાવી આપ્યું.

વિજયોત્સવ !

ઓરેંજને નિષ્ફળતા મળ્યાથી ઐલવાના આનંદનો પાર જ ન રહ્યો. ઍસેલ્સ જઈ ને એણે તે પાટીઓ પર પાટીઓ ઉડાવવા માંડી. નાગરિકોને વિજયોત્સવ માણવાનો હુકમ કર્યો. ઘેરેઘેર ફૂલપાનના શણગાર સજવાની, આંગણે આંગણે સાચિયા પૂરવાની અને રોશની કરવાની આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી. ખેંડમાંથી આનંદના સરોવો વાગવા લાગ્યા. અને ઐલવાએ તો પોતાની એક મોટી પ્રતિમા ધડાવી એન્ટવર્પના કિલ્લામાં સ્થાપિત કરી દીધી. ગમે તેમ હો ભલે નેધરલાંડ શોકાતુર હોય પરંતુ દેશભરમાં આનંદોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા ! પરંતુ આ બધી ધામધૂમ થોડા સમયને માટે હતી. જે દરવાજા પર માનવની લાશો લટકતી ત્યાં અલારે ફૂલમાળાઓ ફરફરવા લાગી. ઓરેંજ ફાળ્યો નહિ એટલે એના જર્મનીના મિત્રો ઠંડા પડી ગયા. જર્મનીનો શહેનશાહ પણ શીલિપના પક્ષમાં ભળ્યો. કારણ કે તેને જમાઈ

ખનાવવાની શહેનશાહને ઇચ્છા હતી. થોડા સમય પર જ શીલિપની પત્ની ગુજરી ગઇ હતી એટલે સ્વાર્થને અંગે જર્મનીનો શહેનશાહ પણ તેની સોચમાં ભરાયો હતો.

બિચારો ઐલવા

બ્રસેલ્સ પાછા ફર્યાને કેટલાક દિવસ થયા પછી ઐલવા અને ઇંગ્લાંડની મહારાણી વચ્ચે ચક્રમક ઝરી. એક દિવસ રોનથી ઐલવા માટે ખમનો આવી રહ્યો હતો. આ વાતની મહારાણીને ખબર પડી. એટલે એણે તો ગમે તે બહાનું કાઢીને એ જમ કર્યો. આથી ઐલવાએ પોતાનાં બે માણસોને મહારાણી સાથે તે સંબંધમાં વાતચિત કરવાને મોકલ્યાં. મહારાણીએ તો એ માણસોનું અપમાન કર્યું. એમને મળી પણ નહિ. ઉલટું તેણે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં જણાવ્યું કે: ઐલવા તે તખ્તનશીન બાદશાહ છે કે મારી સાથે વાતચિત કરવાને આમ માણસો મોકલે છે ? !

આ સાંભળીને ઐલવાને તો પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી. એણે પણ નેધરલાંડમાં વસવાટ કરતા સધળા અંગ્રેજોનો માલઅસબાબ જમ કરવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો. એના પ્રત્યુત્તર રૂપે ઇંગ્લાંડની મહારાણીએ પણ ઇંગ્લાંડમાં વસતા નેધરલાંડવાસીઓને ત્યાં જમીના જમ માંડવા શરૂ કર્યાં. આમ ઐલવા ને ઇલિઝાબેથના ઝગડાથી નેધરલાંડના વ્યાપારને ખૂબ નુકશાન થયું—વ્યાપાર પર ફટકો પડ્યો.

એ રામ એના એ

આ ઝગડા સમયે પણ ઐલવા પોતાનું મુખ્ય કાર્ય નહોતો બૂલ્યો. સનાતન ધર્મના વિરોધીઓને અગ્નિકુંડમાં હોમવાનું અને યજ્ઞોએ ચઢાવવાનું રાક્ષસી કામ હતું ચાલુ જ હતું. સનાતનધર્મી હોય તે જ દાઘ દાયણનો ધંધો કરી શકતી: તેવો સરકારનો હુકમ હતો. આથી બાળક પેદા થતાં જ સરકારને તરત ખબર મળે અને

તેને સનાતનધર્મી બનાવી લેવાનું સુગમ થઇ પડે એ એનો હેતુ હતો.

મૃત્યુ સમયે સનાતનધર્મ પ્રમાણે પ્રાર્થના ના કરે તેનાં ધરખાર જમ થતાં અને લાશ બળરમાં રાખતી. આ કાર્ય માટે અસંખ્ય જનસૂસો રોકવામાં આવેલા. તેઓ રાતદિવસ શિકારની શોધમાં જ રહેતા. એલવાની આ સર્વ ધાર્મિક સેવાઓ અને તેણે આરેંજ પર મેળવેલા વિજયથી પ્રસન્ન થઇ, રોમના પોપ મહારાજે તેને રત્નજડિત તલવાર અને ટોપની નવાજેસ કરી. સાથે સાથે આશીર્વાદ પણ પાઠવ્યા કે: ધર્મ અને ઈશ્વરના હાથ તમારા મસ્તકે છે. આ ટોપ એની નિશાની છે, અને એ તાજ સ્વર્ગમાં પણ તમારા મસ્તકે મૂકાશે. બગવાન ઇસુના જમણા હાથ સમા પોપજીનાં આશીર્વાચન સાંભળી એલવાનું હૈયું તો વેંત વેંત ઉછળવા લાગ્યું.

પ્રજાને જમીના દોરથી ચૂસીને સ્પેનમાં સુવર્ણગંગાનાં ઝરણાં વહાવી શકાશે, એવી એલવાને ખાતરી હતી. પરંતુ એની એ ધારણા ધૂળ મળી. નેધરલાંડમાંથી આવદાની વધવાને બદલે ઘટવા લાગી. તે જેટલો યુદ્ધવિશારદ હતો તેટલો જ અર્થવિશારદ પોતાને માનતો. એટલે સોનાનાં ઇંડાં માટે મરણીનું પેટ ચીરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો.

જહાંગીરી રમાવ

નેધરલાંડમાં પરાપૂર્વના રિવાજ પ્રમાણેજ કર ઉધરાવી સકતો. રાજાને જેટલા કરની જરૂર હોય તેટલી માંગણી એ પંચાયત સમક્ષ રજૂ કરે અને પંચાયતનો પ્રતિનિધિ એ સંબંધમાં પ્રજાનો અભિપ્રાય લે. પ્રજા રાજાની માંગણી સ્વીકારે તો કર ભરાઇ જતો. નહિ તો રાજાને બીજા સુઅવસસ્તી તે માટે રાહ જોવી પડતી. દેશના કાયદા પ્રમાણે દ્રોહને આ રિવાજમાં ડખલ કરવાનો અધિકાર નહોતો. કર સંબંધમાં નિર્ણય કરવાનું કાર્ય પ્રજાના હાથમાં હતું. પણ એલવાથી આ કેમ સહ્યું ગય ? જે દેશના ફરક માણસને વિદ્રોહી

માનીને અપરાધી ઠરાવવામાં આવ્યો હતો; તે દેશની પ્રજાની એને શી પરવા ? એણે તો પંચાયતો બોલાવીને સાફ સાફ ફરમાવી દીધું કે: દરેક મિલકતદારે મિલકતના સેંકડે એક ટકા પ્રમાણે કર આપવો જ પડશે. એ કર હાલની જરૂરિયાત પૂરતો જ છે; સ્થાયી નથી. આગળ ઉપર સરકારને જરૂર પડશે તો જોયું જશે. એકની પાસેથી બીજાની પાસે કોઈ મિલકત જતાં તેના પર પાંચ ટકા કર લાગશે. આ કર હંમેશાંને માટે રહેશે. દરેક માલસામાનના વેચાણ પર પણ દસ ટકા કર લેવાશે; અને તે માલનું જેટલી વાર વેચાણ થશે તેટલી વાર. આ કર પણ સ્થાયી જ રહેવાનો.

અમિ ભભૂક્યો

અંધવાનું આ જહાંગીરી ફરમાન સાંભળતાંજ પંચાયતો તો સડક જ થઈ ગઈ. ધર્મ કે મોક્ષને માટે લોકો યુદ્ધ ન કરી શકે, કારણ કે બધાંયના દિલમાં તેને માટે જોઈએ તેટલી લાગણી ન પણ હોય; પરંતુ પ્રજા પર જે તાત્કાલિક આઘાત થાય છે તે તેને અસહ્ય જ લાગે છે. નેધરલાંડવાસીઓએ કેટલીયે વાર પોતાના વ્યાપારના રક્ષણ કાળે ધર્મની પણ ચિન્તા નહોતી કરી. પરંતુ અંધવાની એ જોહુકમીએ શું સનાતની કે સુધારક, ગરીબ કે અમીર સૌ કોઈના હૃદયમાં આગ સળગી હતી.

ધારો કે એક મકાનનું વેચાણ થયું. મિલકતની ફેરબદલી પર સરકારનો પાંચ ટકાનો લાગો એટલે સરકારને ૨૦મા ભાગની રકમ કર તરીકે આપવી જ રહી. એક વરસમાં ૨૦ વખત એ મકાનનું વેચાણ થાય તો વીસે વખત સરકારને વેચાણ રકમનો ૨૦મો ભાગ કર તરીકે મળવો જ જોઈએ. ડોક્ટર વિગ્લિયસને પણ આ ફરમાન વિચિત્ર લાગ્યું અને રાજસભામાં તેણે એનો વિરોધ કર્યો. એણે તો અંધવાને ૨૫૫૮ જણાવી દીધું કે: નેધરલાંડમાં આવો કર

નાંખી શકાય જ નહિ; એ કેવળ અસંભવિત છે. ડોક્ટરનું આ કાર્ય જરૂર પ્રશંસનીય જ ગણાય. ખૂદ શીલિપ પણ ઐલવાની આ નીતિ પસંદ નથી કરતો એ એને ખબર હતી. આથી ઐલવાનો વિરોધ કરવામાં એને કાંઈ ગેરલાલ જણાયો નહિ.

સાંભળેજ કોણ ?

પંચાયતોએ ઐલવાને નારાજ ન કરવાના વિચારથી મિલકત-દારોની મિલકત પર સેંકડે એક ટકા કરના પહેલા નિયમનો સ્વીકાર કર્યો. પરંતુ ખીજા કર માટે તો તેમણે ચોકખો નન્નો જ બણ્યો. દેશભરમાંથી ઐલવા પાસે અરજીઓ પર અરજીઓ થવા લાગી કે: આવા કરના બોજથી દેશના વ્યાપારનો નાશ થશે. પણ ઐલવાએ એ બધું સાંભળ્યું, ન સાંભળ્યું કયું. કોષને દાદ ન દીધી. એણે તો સૌની પાસે પોતાનો કંકણ જ ખરો કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

ચૂટરેકટ પ્રાંતે તો એકેએક કર નાકબૂલ કર્યો. એની પંચાયતે પહેલાં ૭૦૦૦૦ અને પાછળથી બે લાખ રૂપિયા આપવાનો વાયદો કર્યો. પણ કર આપવાનો તો ઈન્કાર જ કર્યો. એટલે ઐલવાએ એ પ્રાંતના એકેએક ઘર આગળ સ્પેનના સિપાઈઓ ગોઠવી દીધા. તેઓ રાત દિવસ કર માટે તગાદો કરવા લાગ્યા. પણ તેમનું કાંઈ જ ન વળ્યું. આથી ખીજવાઘને ચૂટરેકટ પ્રાંતનો મુકદ્દમા તેણે 'ખૂની કચેરી'માં ચલાવ્યો અને સારો એ પ્રાંત બળવાખોર છે એમ જાહેર કર્યું. અને સરકારી હરમાન બહાર પાડ્યું કે: ચૂટરેકટ પ્રાંતના લોકોને કોઈ પણ પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય નથી. સારાએ પ્રાંતની મ્યુનિસિપાલિટીઓના કર, લોકોની જગીરો તેમજ માલ સામાન-સર્વ જપ્ત કરવામાં આવ્યું છે.

ઐલવાનું રાખ

આથી પ્રાંત તરફથી બે પ્રતિનિધિઓને શીલિપ પાસે અપીલ કરવાને મોકલ્યા. પણ શીલિપ મહારાજ એમનું સાંભળે જ શાના ?

સિતારે પાધરો કે બિચારાઓનાં મસ્તક ધડ પર રથાં. શીલિપની એ કાંઈ જેવી તેવી કૃપા મળ્યાય ! દેશમાં આટલી ખૂનામરકી થયા પહેલાં કોઈ આમ અપીલ લદને તેની પાસે મરુ' હોત તો જરૂર એ પાછું ન જ ફરત. ઐલવાએ તો ખૂશખૂશાલ થઈને બધી પ્રાન્ત પંચાયતોએ નવા કર આપવાનું સ્વીકાર્યું છે, એમ શીલિપને લખી જણાવ્યું હતું. અને તેથી રાજકારોબારનું ખર્ચ બાદ કરતાં વાર્ષિક ૨૦ લાખ રૂપિયાની આવક થશે એવી તેણે ખાતરી આપી હતી. પરંતુ ઐલવાનું આ સ્વપ્ન સ્વપ્ન જ રહ્યું. એક પ્રાન્ત કર ન સ્વીકારે તો બીજા પ્રાન્તોએ પણ તેની પડખે ઉભા રહેવું, એવો ભાંતો પ્રાન્ત પંચાયતોનો નિયમ હતો. ચૂટરેકટે કર ન સ્વીકાર્યો એટલે બીજા પ્રાન્તોને પણ બહાનું મળી ગયું. બધાએ નવો કર આપવા માટે સાફ સાફ ના સંભળાવી દીધી. ઐલવા તો આ સાંભળીને રાતોપીળો થઈ ગયો પરંતુ એનું ધાયુ' બર ન આવ્યું, તે ન જ આવ્યું. મહામસ્કેલીએ પંચાયતો એ વર્ષ સુધી-સને ૧૫૭૧ સુધી-વાર્ષિક વીસ લાખ રૂપિયાનું નજરાણું (!) સરકારને નવાજવા તૈયાર થઈ. આમ થોડા દિવસને માટે તો લોકોના જીવમાં જીવ આવ્યો.

જુલમની હદ

જુલમની હદ આવી રહી હતી. એ હદ ઓળંગી જતાં કાન્તિની આગ ભભૂકી ઉઠવાનો ડોક્ટર વિઝિલિયસને ભય હતો. અને તેમ બન્યું તો સ્પેનીશ લોકોને દેશમાંથી મ્હોં કાળું કરવાનો વખત આવી પહોંચે અને સરકારના ખાંધીયાઓનું પણ આવી બને એમ એના દિલમાં દરબડી થયા કરતું. આથી ડોક્ટર પોતે લોકોના અપરાધો ક્ષમા કરવાની તરફેણમાં હતો. દેશભરમાં આત્યાર સુધીમાં એટલી ખૂનામરકી ચાલી હતી, કે ખૂદ શીલિપને પણ વધારે ખૂન રેડવાનું ફિલ નહોતું. ઐલવાના નવા કરથી નેધરલેન્ડનો વ્યાપાર ભાગી પડતાં

સરકારી આવદાનીમાં ઘટાડો થઈ જવાનો થ એને ડર હતો. રાજની અમીદાદિ પહેલાંની જેમ પોતાની પર નથી એમ એણેવાને લાગતું-લાગ્યું હતું. તેમજ નેધરલેન્ડમાં હવે અત્યાચારની અસંધિ આવી રહી છે, તે પણ એ સારી રીતે સમજતો હતો. એટલા માટે નેધરલેન્ડમાંથી પોતાની બદલી કરવા માટે પણ એણે કેટલીયે વાર રાજને લખ્યું હતું. પોતાની કારકીર્દિની શોખી કરતાં એણે જણાવેલું કે: પ્રત્યક્ષ સુધી લોકોનો ખતો ન ખાય એટલા મેં તેમને ડાકાવી દીધા છે. અને એ બધું મેં રક્તપાત કર્યા વગરજ કર્યું છે. પોતે નાંખેલા નવા કરો સંબંધમાં એને એટલી ખાતરી હતી કે, તેણે, ફક્ત એક ટકાવાળા કરથી જ ઓછામાં ઓછી સરકારને ૫૦ લાખ રૂપિયાની આવક થશે એમ લખી નાંખ્યું હતું. રાજકારોબાર માટે આપને રપેનથી નાણાં નહિ મોકલવાં પડે ઉલટું આપ અહિંયાંથી નાણાં મંગાવી શકશો, એવી સ્થિતિ નેધરલેન્ડની થઈ જશે એમ લખવાનું એ નહોતો ચૂક્યો.

નેધરલેન્ડના રાજકારોબાર સંબંધમાં ડોક્ટર વિગ્લિયસે શીલિપને લખ્યું હતું કે: આજકાલ લોકો પર જેટલી દયા દર્શાવવામાં આવે છે, તેથી વધુ દયા દર્શાવ્યાના દાખલા ઇતિહાસમાંથી મળી રહે છે. એટલે અહિંની પ્રજા પર કાંઈક વધારે રહેમ નજર રાખવામાં આવે તો ઠીક. કેટલાક વર્ષ પહેલાં આ વાત ડોક્ટરના મ્હોંમાંથી બહાર પડી હોત તો આજની જાહોજલાલી તેમને ન હોત. તેમને ન હોત જાગીરદારી કે ન હોત ઇલ્કાબોનાં લાંબાંલચક પૂછડાં. ખેર, પણ આવાં આવાં કારણોને લીધે અને એલવાની પણ નેધરલેન્ડ છોડવાની ઇચ્છા હતી, એટલે શીલિપ તેને પાછો બોલાવી લેવાના અને લોકોને ક્ષમા બક્ષવાના વિચાર પર આવ્યો. છેવટે ચાર ક્ષમાપત્ર તૈયાર કરીને એલવા પર મોકલી આપવામાં આવ્યાં. અને એલવાના ક્ષમાપત્રો તે ચારમાંથી સૌથી નરમ ક્ષમાપત્ર પસંદ કરવામાં આવ્યું.

હાસ્યાસ્પદ જાહેરનામું

પછીથી એક દખ્ખાભર્યો દરબાર ભરવામાં આવ્યો. એકવા પોપ મહારાજની પ્રસાદી તરીકે મળેલાં ટોપ, તલવાર ધારણ કરી સૌને આંજી નાંખતો સિંહાસને બેઠો. ડાબા જમણી તેના પગ આગળ એંટવર્પની બે અત્યંત સુંદરીઓ ‘દયા’ અને ‘શાન્તિ’ની દેવીઓ બનીને બેઠી. અને એકવા તરફથી ક્ષમાપત્ર વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યું. આ ક્ષમાપત્ર-નરમ ક્ષમાપત્ર પ્રમાણે કદા સનાતની ને ખિલકુલ નિર્દોષ હતા, તેમને જ ક્ષમા બક્ષવામાં આવી હતી. અને તે પણ બે માસમાં તે લોકો આવીને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમા માંગે એ શરતે. આ સમયે લોકોએ ખૂબ ખૂબ આશાઓ બાંધી હતી, પરંતુ ક્ષમાપત્ર સાંભળતાં જ લોકોનાં હૈયાં બેસી ગયાં. ડોક્ટર વિગ્લિયસ જેવા સરકારના ખાંધીયાને પણ અસંતોષ ઉપજ્યો. છતાં એકવાએ શીલિપને લખ્યું કે: આ ક્ષમાપત્રને સૌ કોઇએ સાચ્યા દિલે વધાવ્યું છે. થોડાંજ માણસો-જેઓ જીંદગી સુધી સંતોષ પામવાનાં જ નથી તેઓ અસંતુષ્ટ થયાં છે. પરંતુ પાછળથી એને જ પોતાની બૂલ સુધારતાં લખવું પડ્યું કે: મેં આશા રાખેલી તેટલો સંતોષ પ્રગ્ભને થયો નથી. લોકો અસંતુષ્ટ રહ્યા એથી શીલિપને ય નિરાશા ઉપજી.

આ સમયે શીલિપની નવવધુ રૂપેન જતી હતી. તે નેધરલાંડમાં થઇને પસાર થતી હતી તે વખતે હૉર્નની અભાગણી માતાએ પોતાના નાના દિકરા મોન્ટનીને બચાવવા માટે તેની ખૂબ ખૂબ ખુશામત કરી. તેણે આજીજી કરી કરીને કહ્યું કે: કોઇ પણ ઉપાયે મારા દિકરાનો જીન બચાવો. આથી મહારાણીનું હૃદય પીગળ્યું અને તેણે મોન્ટનીનો જીન બચાવવા માટે વચન આપ્યું. મોન્ટનીની માતા ખિચારી સમજી કે હવે મારા દિકરાનો છૂટકારો જ થઇ જવાનો. પરંતુ જેનો ઘડો લાડવો ઘડવાનો શીલિપે નિશ્ચય કર્યો હોય તેને કોણ બચાવી શકે ?

વેશધારી વટેમાગુઓ

જે સમયે એગ્મોન્ટને ને હોર્નને ગિરફતાર કર્યા તે સમયે મોન્ટનીને પણ રપેનમાં કેદ કરી કાળકોટડીમાં ગોંધી રાખવામાં આવ્યો હતો. એને બિચારાને ન મળતી ખખર કે અંતર. તહેવારનો દિવસ હતો. કેટલાક નેધરલાંડવાસીઓ ફ્લેમિશ ભાષામાં ગીત ગાતા ગાતા મોન્ટનીની જેલકોટડી આગળથી નીકળ્યા. તે બિચારો તો એ ગીતનો અર્થ સાંભળીને ચોંકી જ ઉઠ્યો. વટેમાગુના વેશમાં એ લોકો પેલા ગીતદ્વારા એગ્મોન્ટ ને હોર્નના મૃત્યુની ખખર આપી રહ્યા હતા. અને સાથે સાથે તેને પણ ભાગી જાઓ, નહિ તો તમારી પણ એજ દશા થશે એવી ચેતવણી આપી રહ્યા હતા. મોન્ટનીનાં તો આ સાંભળતાં જ ફવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં પછી તો એણે એક પહેરેદારને ફાડ્યો અને પોતાના મિત્રમંડળ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી નાસી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મેજર ડોમો નામનો એક અમલદાર મોન્ટનીનો જીવનન દોસ્ત હતો. એ જ એને નસાડવાની ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યો હતો. પણ વાંધો એટલો હતો કે એ ગિરાદર એક પ્રેમદાની પ્રેમજાળમાં ફસેલા હતા; એટલે એમના જીવનું ઠેકાણું જ ન મળે. છેવટના પત્રમાં તેણે મોન્ટનીએ કેવી રીતે નાસી છૂટવું તે સંબંધમાં પત્ર લખી એક માણસ સાથે મોકલ્યો. કારણ કે બાઈ સાહેબને તો પેલી મોહિનીરાણીને ત્યાં પહોંચવું હતું. પત્ર લખી જનાર માણસ ચાલાક નહોતો એટલે બેદરકાર રહ્યો અને પરિણામે મોન્ટનીનું નાસી છૂટવાનું કાવતરું પકડાઇ ગયું. જે જે અમલદારો આ કાવતરામાં બળેલા હતા, તેમને ફાંસીની કે કાળા પાણીની સજા થઇ. ડોમો સાહેબને તો કાળા પાણીની સજા થઈ તો થઈ પણ બસો કોરડાનો જેરખંધ માર પડ્યો એ નક્કામાં. મોન્ટનીનો એકેએક મિત્ર પકડાઈ ગયો હતો. રપેનમાંથી નાસી છૂટવા માટે હવે તેને કોઇ આરો ન રહ્યો. અને

શીલિપે મોન્ટનીનો મુકદ્દમો ઐલવાની 'ખૂની કચેરી'માં મોકલી આપ્યો. ઐલવાએ એને પણ એગ્રેમોન્ટ ને હાનને રસ્તે મોકલી આપવાની આજ્ઞા ફરમાવી. એને દેહાંતદંડની સજા કરી

જમતની આંખોમાં ધૂળ

પ્રજાની નજર આગળ જ મોન્ટનીને ફાંસીને માંચડે લટકાવવાનું શીલિપને યોગ્ય ન લાગ્યું. આથી તેણે તેને દૂરદૂરના એક પહાડી કિલ્લામાં કેદ કરી તે બિમાર છે, એવી અફવા ફેલાવી. કોઈ મૃત્યુને આરે ઉભેલો બિમારી જેવી રીતે પોતાના મિત્રને પત્ર લખે તેવી રીતનાં પત્ર લખવા માટે મોન્ટનીને ફરમાશ થઈ. અને એક હડીમને પણ દેખાવ પૂરતો એ કિલ્લામાં રાખવામાં આવ્યો. તે રોજ દવાઓનાં ખંડલ લઈ લઈને મોન્ટનીની પાસે જતો. છેવટે ચૂપકીથી એક દિવસ મોન્ટનીનું કામ તમામ કરી નાંખવામાં આવ્યું, અને લોકોને કહેવામાં આવ્યું કે મોન્ટનીનું બિમારીને કારણે અવસાન થયું. જમતની આંખોમાં ધૂળ નાંખવા માટે એની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા સરકારે ખૂબ ધામધૂમથી કરી.

આ કરપીણ કાર્યની યોજના લડનાર શીલિપનું ફળદ્રુપ ભેળું હતું. ઐલવા રણક્ષેત્રમાં લોકોને ઉંદરની જેમ પકડી પકડીને મારપીટ કરવામાં, ફાંસીએ ચઢાવવામાં ને જીવતા બાળા મૂકવામાં સિદ્ધહસ્ત હતો. બ્યારે એનો માલિક એનાથી ચાર ચંદરવા ચઢે એમ હતો. લોકોને ચૂપચાપ ઝેર આપવામાં અને રીખાવી રીખાવીને મારી નાંખવામાં એ ઉસ્તાદ હતો. તેણે પોતાના પુત્રને પણ એજ પ્રકારે મારી નાંખ્યો હતો, એમ કહેવાય છે. મોન્ટનીનો જીવ લેતી વખતે બીજો વિચાર ન આવ્યો એ તો કીક પણ એ પોતાની બહેનનો જ મોકલેલો દૂત હતો, એ ય તેણે ન વિચાર્યું. રાજદૂતનો પ્રાણ લેવો એ કલંક છે; અને જમતમાં કોઈ રથજે રાજદૂતના પ્રાણ નથી જ

લેવાતાં. ઇતિહાસમાં-મહાત્મ પુરોનાં કામ અને મોટી મોટી લઘાઈઓનાં વણુનો ખૂબ ખૂબ વંચાય છે, પરંતુ આવનાના નાના નાના બનાવો અને હલચલો ઉપરથી સ્વાતંત્ર્યને માટે કંટકી અગ્રાન અને ભયંકર આહુતિઓ આપવી પડે છે તેનો ખ્યાલ અમઝા વગર નહિ રહે. સાગર માઝા મૂકે છે

વિપત્તિ આવે છે સારે ચારે બાજુથી; જાણે તેનો વરસાદ વરસતો હોય તેમ. ૧૫૭૦ ની સાલ નેધરલાંડને માટે કાળકેષ નીવડી. કુદરતના કોપનાં કાળાં વાદળ પશુ તેની પર ચઢી આવ્યાં. સમુદ્રે માઝા મૂકી. સને ૧૯૨૯માં આસામ આંધીમાં સપડાયું હતું તેમ નેધરલાંડનાં ૫ ગામડાંનાં ગામડાં તણાઈ ગયાં. જે સ્થળે શહેર હતાં ત્યાં ત્યાં મોટાં મોટાં જહાજ ફરવા લાગ્યાં. ફક્ત ફ્રીઝલાંડમાં જ વીસ હજાર માણસોના જનન ગયા. રપેનીશ લોકો હસી હસીને કહેવા લાગ્યા કે: આ તો અધર્મીઓ પર દૈવી પ્રકોપ થયો. નેધરલાંડનાં સૌથી વધારા વિધાતા વિપરીત બની હતી. પરંતુ આ સમયે જ એક ઘટના બની.

વીર હરમૈન

સોનેરી સંખ્યા જગત પરથી ફસણાં લેતી હતી. જરોખર આ સમયે જ લોવેસ્ટીનના કિલ્લેદાર પાસે ચાર બિખારી આવ્યા અને તેને પૂછ્યું: આ કિલ્લો કોનો પ્રીલિપનો કે ઓરેંજનો ? કિલ્લેદારે આ સાંભળતાં જ હસવા લાગ્યો અને તેણે કહ્યું: ઓરેંજ નામનું કોઈ પ્રાણી છે કે કૃમિ એનીયે મને ખબર નથી. એને એળખો છે જ કોણ ? હજુ તો આ શબ્દો પૂરા એના મોંમાંથી ન નીકળ્યા, ત્યાં તો એક બિખારીની પિસ્તોલમાંથી તડાતડ ગોળાઓ છૂટી ને પેલા કિલ્લેદારની છાતી વીધાઈ ગઈ. પછી તો તેણે પોતાના ૧૫-૨૦ સાથીઓની મદદથી તે કિલ્લો સર કર્યો. એ નરવીશનું નામ હરમૈન. જાતનો વણુમરો હતો. અને ઓરેંજનો પરમ ભક્ત હતો. કેટલાક

દિવસ પછી રપેનનું લશ્કર લોવેસ્ટીન પર ચઢી આવ્યું અને કિસ્લાના ક્રોટ કાંગરા તૂટ્યા. બધા સમય સુધી હરમૈન એકલે હાથે લઢ્યો અને તેણે અસંખ્ય શત્રુઓને રણમાં રોળ્યા. આખરે તે ઘાફી મર્યો એટલે એક ઓરડામાં બરાચો. રપેનના સિપાઇઓ પણ એને પકડવા માટે એની પાછળ તે ઓરડામાં ધૂસ્યા. પરંતુ હરમૈને એ ઓરડામાં ખૂબ દારૂગોળો રાખ્યો હતો. એણે તરત જ એ દારૂગોળામાં બત્તી ચાંપી. આમ એ પોતે તો મર્યો જ પણ સાથે સાથે પોતાના શત્રુઓનું પણ કાસળ કાઢતો મર્યો. રપેનના પાગલ સિપાઇઓએ એ તૂટેલી ઈમારત નીચેથી હરમૈનની લાશ શોધી કાઢી અને તેને શૂળીએ ચઢાવી સારે જ એ હિંસક નરપશુઓના દિલને ટાઢક વળી. અને એટલું યે અધૂરું હોય તેમ તેમણે લોવેસ્ટીનના નાગરિકોને સતાવવામાં બાકી ન રાખી-મારપીટના મહોત્સવો ઉજવાઇ રહ્યા.

હાલહવાલ ઓરેંજ

સને ૧૫૬૯ અને ૧૫૭૦માં નેધરલાંડની આ દશા હતી. શાહનશાહ ઓરેંજે સર્વ ગુમાવ્યું હતું. પણ હજી તેણે આશ્વા ને હિંમત નહોતાં ગુમાવ્યાં. રદ્રાસબર્ગમાં પોતાની ફોજ વીખેરી નાંખ્યા પછી તે પોતાના બે ભાઇઓ સાથે ડચ્ક ઓફ ડચક્સ પોન્ડ્રસના લશ્કરને મળી મર્યો. અને ક્રાન્સમાં પ્રજાપક્ષે રહીને કોલમ્બીના ઝંડા નીચે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. પરંતુ તેને ત્યાંથી તરતજ જર્મની પાછા ફરવું પડ્યું. નેધરલાંડમાં કેટલીક એવી ઘટનાઓ બની અને મિત્રોએ તેને બોલાવ્યો; એટલે તે ખેડુતના વેશમાં પોતાના બે ચાર સાથીદારો સાથે જર્મની આવી પહોંચ્યો. ગરીબીને લીધે તે હાલહવાલ થઇ ગયો હતો. ક્રૅનિકોનો બાકી રહેલો પગાર આપવાનાએ તેની પાસે પૈસા નહોતા. પછી નવું સૈન્ય તો ક્યાંથી જ ઉછું કરી શકે ? એની સારી બાજી બગડી ગઈ હતી. જર્મનીમાં કોઈ એને મદદ

કરવાને આગળ જ ન પડતું. જર્મની ને નેધરલેન્ડના અમીર ઉમરાવો ને વેપારીઓ મદદનાં વચન આપી આપીને જાણે બૂલી ન ગયા હોય તેમ વર્તતા હતા. ધનવાનો તો હંમેશા જ્યાં જીતનો સંભવ હોય તેજ પક્ષે ઉભા રહેવાના. અને હવે ઓરેંજને વિજય મળે તેવી આશા નહોતી. એટલે તેઓ દાદ જ ચાના દે ? તો પણ ત્યાંનો ગરીબ વર્ગ સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધિ અર્થે કાંઈ ને કાંઈ મદદ ઓરેંજને કર્યા જ કરતો. ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંખડી તેઓ દેસાદારને કાળે અર્પતા.

ઓરેંજ પોતાના બાઇને લખ્યું હતું કે: કોઈ પણ પ્રકારે એક લાખ રૂપિયા એકઠા કર્યા વગર તો છૂટકો જ નથી. મારા ધરના રાચરચીલામાંથી જે કાંઈ બચ્યું ક્યું હોય, તે થોડે થોડે મેળાઓમાં વેચી નાંખો. જથ્થાબંધ વેચવા કરતાં એ માલના છૂટક વેચાણથી સારા પેસા મળશે.

જે ઓરેંજની આસપાસ કેટલાયે સરદારો, નોકરચાકરો ને સંત્રીની ટઠ જામતી, જે શહેનશાહોનો મિત્ર હોતો, અને પોતે જાતે રાજકુટુંબમાં જન્મેલો હોતો, જેને પોતાની જગીરમાં યુવરાજના અધિકાર હતા અને અત્યંત એશઆરામી જીંદગી ગુજારતો હોતો, તે ઓરેંજ આજે કચડાયલી પ્રજાનો ઉદ્ધાર કરવાની ધૂનમાં નાચીઝ નોકરથીયે નાલાયક કામ કરતો ફરતો. પોતાની પાસે તો કાંઈ નહોતું છતાંય મિત્રોની જરૂરિયાત સંબંધમાં એ ખનતી મદદ કરતો.

આવી ગરિબીના સમયમાં ય તે પોતાના બાઇને લખતો કે: ઓછામાં ઓછી સો રૂપિયાની કિંમતની કોઈ સુંદર વસ્તુ પુલ્કને બેટ મોકલાવજો. એફેસટીનને એક ઘોડાની ધણી જ જરૂર છે, માટે એક સુંદર ઘોડાની તલાશ કરી તેનું મૂલ્ય મને લખી જણાવજો એટલે હું તેટલા રૂપિયા મોકલી આપીશ. તેણે આપણને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું છે એટલે આપણે પણ તેને મદદ કરવીજ રહી.

વિશ્વિયસનો વિરોધ

ઐલવા અને પંચાયતો વચ્ચે નવા કર સંબંધી થયેલી બે વર્ષ માટેની સમાધાનીની મુદત પૂરી થવા આવી હતી. એટલે વળી તે ઝંઘડો શરૂ થયો. નવા કરો લાદવા સંબંધમાં શીલિપના કરતાં ઐલવાનું જ દબાણ છે એવી પંચાયતોને ખાતરી હતી. અને કદાચ તે કારણને લીધે તેને નેધરલેન્ડમાંથી બોલાવી સેવામાં પણ આવે, એટલે પંચાયતો દહતાપૂર્વક એનો વિરોધ કરવા લાગી. રાજસભામાં પણ ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય એજ હતો. ત્યાં ડોક્ટર વિશ્વિયસ ઐલવાનો ભયંકર વિરોધ કરી રહ્યો હતો. આથી ઐલવા ડોક્ટરને ફાડવા માટે કંઈ કંઈ ચાલખાજીએ રમ્યો. પણ ડોક્ટરે ન માન્યું તે નજ માન્યું. એણે તો સાફ સાફ સંભળાવી દીધું કે: પ્રજા પર આવા કરનાં ભારણ લાદવાં એ પ્રવાહની સામે તરવા સમું છે. લોકો કોઈ દિવસ આવા અમાનુષી કરો સ્વીકારશે નહિ. અને લોકવાણી એ તો પ્રભુવાણી છે. આ સંભળતાં જ ઐલવાને તો પગથી તે માથા સુધી ઝાળ લાગી. એક દિવસ કોષમાં ને કોષમાં તેણે કહ્યું કે: નવા કરના વિરોધીઓને તો બરાબર મઝા ચખાડવી પડશે.

ઐલવા જમે એટલા ધમપછાડ કરે પણ હવે વિશ્વિયસ મહારાજ એમ નહોતો. એણે પણ તેટલી જ દહતાથી ઉત્તર વાળ્યો કે: રાજસભાના સભ્યોને પોતાના અભિપ્રાય પ્રગટ કરવાનો હંમેશા હક્ક છે. આજ સુધી આવી ધમકી એમને કદિ આપવામાં નથી આવી. મેં પોતે પણ આવી જ નિર્ભયતાથી રાજા, મહારાજાને મહારાણીઓ સામે મારા અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતાં આંચકો નથી ખાધો. અને હવે ધડપણમાં-છંદગીના છેલ્લા દિવસોમાં હું તમારી ધમકીથી ડરી જઈશ ? છતાં મહારાજ શીલિપ અને ફાંસીએ ચઢાવતા પહેલાં મારી

વાત જરૂર સાંભળશે એવી મને આશા છે.

એલવાની આપખુદી

એલવાએ જાણ્યું કે હવે વાત વણસી માટે પાધરી ફેરવી તોળો. એણે તરત જ તે માટે ક્ષમા માંગી. છતાં દેશબરમાં વાત ઉડી કે વિગ્લિયસનો જીવ જોખમમાં છે. એટલે પ્રજાની ખુશાલીનો તો પાર જ ન રહ્યો. જે વિગ્લિયસ જીવેગી સુધી રાજાનો ખાંધીયો મણાયો હતો તે આજે નિર્ભયતાથી પ્રજાપક્ષી બની ગયો. પરંતુ એલવાએ રાજ-સભાની સંમતિની પરવા જ ન કરી. અને તેણે કર વસૂલ કરવાના હુકમ ફરમાવી દીધા. આથી દેશબરની પ્રાંત પંચાયતો મળી અને તેમણે એલવાના આ ફરમાન સામે સખ્ત વિરોધ પોકાર્યો. અને સારાયે દેશમાં સખ્ત હડતાળ પડી. લોકો તો એટલા ઉરકેરાઈ ગયા કે એલવાનું જીવેક અપમાન કરવા લાગ્યા, સરકારના જાસુસ મંડળને એટલેવડે રાજદ્રોહી આખતો સાંભળવાની મળતી કે એનો રિપોર્ટ કરવાનું જે હવે અસંભવ બન્યું હતું. મલીએ મલીએ ને શેરીએ શેરીએ તેઓ રખડી રહ્યા હતા. લોકોની ચીઢનો પાર નહોતો. એલવા બહાર નીકળતો તો દોષ એને સલામ સરખાયે ન કરતું. કર વસૂલ કરવાનું કેવળ અસંભવિત બન્યું. છેવટે એલવાને નમવું પડ્યું. તેણે ખાણીપીણીની વસ્તુઓ ને કારીગરીના ઉપયોગમાં આવતા માલ પરની ૧૦ ટકા જકાત કાઢી નાંખી.

પછી શીલિપને તેણે લખ્યું કે: આ દેશના લોકોમાંથી હજુ ક્ષાત્રવંશનાં ખમીર નથી આસર્યાં. જીલિયસ સીઝર જેની પ્રશંસા કરતો એવી ઝળહળતી ને ઓજસ્વી ક્ષાત્રવંશી હજુ તેમનાં હૃદય સળગી રહ્યાં છે. પંચાયતો દેશના વ્યાપારના હિતને માટે કાંઈ કરતો વિરોધ નથી કરતી; પરંતુ નવા કાયદા રાજ તેની સંમતિ વગર ન થઈ શકે તે હકને માટે જ તેમનો વિરોધ છે.

શીલિપત્રું નવું કાવતરું

રપેને પણ ઐલવાના આ કૃત્ય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ન બતાવી. તેની આ કરયોજનાની મગ્ગક તો રપેનની રાજસભાના સભ્યો ઉડાવ્યે જતા. શીલિપત્રું કાળું હૃદય પણ કોઇ બીજું જ કાવતરું ધરી રહ્યું હતું, એટલે હાલ તુરતને માટે તો એને જાણે નેધરલાંડની કાંઇ પડી જ નહોતી. તેનું લક્ષ્ય તો અત્યારે ડચ્ક ઓફ નાર્શકની મદદથી ઇંગ્લાંડની મહારાણી ઇલિઝાબેથનું કાસળ કાઢવા તરફ હતું. અને તેની જગ્યાએ સ્કોટલેંડની રાણી મેરીને કેદમાંથી છોડવીને ગોઠવી દેવાનો તેનો વિચાર હતો. આ બધું તેને સનાતન ધર્મની ઉન્નતિ અર્થે કરવું હતું. આ કાવતરું જ અત્યારે તો એના જીવનધ્યેય સમુદાય પડ્યું હતું.

આ કાવતરામાં પોપ મહારાજ પણ સામેલ હતા. બીજી બાજુએ શીલિપ અને તુર્ક વચ્ચે યુદ્ધની ચીજગારી પ્રગટી ચૂકી હતી. નેધરલાંડમાં ક્રાન્તિની આગ ન લબૂકી ઉઠે તેને માટે ય સામ્રાજ્યના સારા સૈન્યની ત્યાં જરૂર હતી. પરંતુ શીલિપે ઐલવાને લખી જણાવ્યું કે: ડચ્ક નાર્શકની મદદમાં એકદમ દશ હજાર સૈનિકો મોકલી આપો. આવી દશામાં નેધરલાંડમાંથી સૈન્ય ઉઠાવી લેવાય અને દશ હજાર સૈનિકો ઇંગ્લાંડ મોકલાય એ શીલિપની ધર્મોદ્ધમનોદશા વગર બીજું બતાવે છે પણ શું ?

એટલે ઐલવાએ ઉત્તરમાં લખ્યું કે: હાલની પરિસ્થિતિમાં ઇંગ્લાંડમાં સૈન્ય મોકલી શકાય એમ છે જ નહિ. આથી જર્મની અને ફ્રાન્સ આપણાં વિરોધી બનશે. આ બંને દેશ વિરોધ ન કરે તો આવતા નવેંબર સુધીમાં હું આપને જરૂર ઇંગ્લાંડનો તાજ પહેરાવીશ. પરંતુ અત્યારની પરિસ્થિતિ તો ઘણી જ બારીક છે. નેધરલાંડમાંથી ઇંગ્લાંડ લશ્કર મોકલી શકાય એમ છે જ નહિ. આખરે ઇંગ્લાંડમાં

ડયક ઓફ નાર્શકનું કાવતરું પકડાઈ ગયું, અને તેને તેના સાથીઓ સાથે ગિરફતાર કરવામાં આવ્યો. છતાં એ શીલિપ ઇંગ્લાંડની ગાદી પરથી ઇલિઝાબેથને હથેલાવી નાખવાના વિચારમાં દૃઢ રહ્યો. એલવાની મદદથી એણે કેટલીયે વાર તેનું કાસળ કાઢવાને ગુપ્ત મારાઓ મોકલ્યા પણ હજુ સુધી તો એને એ પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળતા જ મળી હતી.

પોતાનાં કળાકૌશલ્યથી જગતભરમાં રપેનનું નામ પ્રખ્યાત કરનાર ત્યાંના મુસલમાનો શીલિપના અભાચારથી ઉશ્કેરાઈ કારીગરીનાં ઓઝરો બાજુએ મૂકી હાથમાં હથિયારો લઈ તેની સામે મયદાને પડ્યા હતા. એમને ડહાવી દેવાનું કામ ઓરફીયાના ડૉન જહોનને સોંપાયું હતું. તે તે લોકોનાં ઘરડેરાં-બાળકો-ઝીઓ ને માંદગીને બિછાને પડેલાંની કલેઆમ ચલાવી રહ્યો હતો. આ સમયે તુર્કસ્તાનનો ખલીફે દ્રાક્ષાસવની લિન્જતમાં ન ફસાતાં તે મુસ્લીમોની વહારે ધાયો. હોત તો, ઇંગ્લાંડની ગાદી પરથી ઇલિઝાબેથને પદબ્રષ્ટ કરવાના કોડીલા શીલિપને જ રપેનના સિંહાસનેથી પદબ્રષ્ટ થવું પડ્યું હોત. ખેર, આ તો જરા વિષયાંતર થયું.

વિરોધી વાતાવરણ

ત્યાર પછી એલવાને નેધરલાંડમાંથી પાછા બોલાવી લેવાની પ્રાર્થના મંજૂર કરવામાં આવી. અને શીલિપે તેને પાછો બોલાવી લીધો. તેની જગ્યાએ ડૉન લુઇ ડે રેકુઇસેન્સ એન્ડ ક્યુનિગા-મિલ્કાનના માજી ગવર્નરને ને કેસ્ટીલના ગ્રાન્ડ કમાન્ડરને નીમ્યો. પરંતુ થોડા દિવસ સુધી ધરના કેટલાક ઝબડાને લીધે તે પોતાનો ઓછો સંભાળી શકે એમ નહોતું, એટલે એલવાને નેધરલાંડમાં હજુ થોડા દિવસ વધુ રહેવું પડ્યું. તે બિચારો તો ખૂબ ખૂબ મુશ્કેલીમાં હતો. દેશભરમાંથી એના નામ પર પરતાળ પડવા માંડી હતી. ગઈ કાલ સુધી ધાર્મિક અભાચાર સંબંધમાં એની હાએ હા કરનાર વિગ્લિયસ,

બલ્કોન્ટ, નેપર કારમ્સ, એયરશોટ વગેરે આર્થિક અભ્યાસની શરૂઆત થતાં જ એના વિરોધી બન્યા હતા. લોકો જાણતા હતા કે હવે ઔલવાનાં માન ઉતર્યાં છે એટલે તેઓ હંમેશા નવા કર સામે પ્રત્યંક વિરોધ બતાવી રહ્યા હતા. બુએન્ટની પંચાયતે તો તેનો વિરોધ કરતી અરજી રાજસભાને ફરી હતી. એ સાંભળતાં જ ઔલવાએ કોધમાં આવી જઈને કહેલું કે: શું નેધરલાંડવાસીઓ એમ સમજે છે કે મને તેમના કરતાં નેધરલાંડના દિતની ઓછી ચિન્તા છે? નેધરલાંડનો બહારનાં આક્રમણોમાંથી સારી રીતે બચાવ થઈ શકે એટલા માટે જ આ નવા કર તેમની પર નાંખવામાં આવ્યા છે, તે તેઓ ન જાણે.

પ્રજાતંત્રનાં મૂળ

સરકારની જડ કાઢવાને 'બિખારી', 'જંગલી બિખારી' સિવાય 'દરિયાઈ બિખારી'નું પણ એક મંડળ ઉપસ્થિત થયું હતું. જેની જગીરો ફના થઈ ગઈ હોય તેવા સરદારો, જેના ધંધારોજખારનો નાશ થઈ ગયો હોય તેવા વ્યાપારીઓ, લૂટારા ને બળવાખોરો એ મંડળના સભ્યો હતા. એ વિદ્રોહીઓનો આગેવાન હતો. સરદાર ડેલામાકે. ઉત્તરના દરિયામાં તો એમનો હાકોટો બોલતો. મનસ્વીપણે એ ચાંચીયાગીરી કરતા ને ગમે તેને લૂટતા. સરકારના અસાચારથી બચવાનો કોઈ આરો ન રહેતાં તેમણે આ રોજખાર શરૂ કર્યો હતો. સરદાર ડેલામાકે પણ પોતાની દિલની ઘઝ અત્યાચારીઓ પર એટલી ઠાલવી કે ખૂદ ઐલવા ને એની 'ખૂની કચેરી'ના સભ્યો સુધાં પેંચા કરી ગયા. એ ચાંચીયાઓ પર ઓરેંજ જેટલો દાબ રાખી શકે તેટલો રાખવાને પ્રયત્ન કરતો. પછી તો નેધરલેંડના સરમુખત્યારની સીફતે એણે એ ચાંચીયાઓનું સંગ્રહિત સૈન્ય બનાવી સરદાર ડેલામાકેને એનો સેનાપતિ નીમ્યો. અને ચાંચીયાગીરીને બની શકે ત્યાં સુધી નિયમિત બનાવવાને તેમજ સૈન્ય સંચાલન માટે કેટલાક નિયમો પણ બનાવ્યા. આમ સૈનિકોમાં શિસ્ત આણવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

વર્ણુ અવસર

અત્યાચારીઓના હાથ હેઠા પાડવાનું કામ પ્રમંડ શક્તિ વિના બનવું અશક્ય હતું. એટલે 'દરિયાઈ બિખારીઓ'ની આ શક્તિ

જેમ તેમ વેડફી નાંખવી પાલવે તેમ નહોતી. જ્યાં ત્યાં ઓરેંજ પોતાના દૂતો મોકલીને મદદની આશા હતી, ત્યાં ત્યાંથી મદદ મેળવવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા. ગરીબો પાસેથી દેશોદ્ધારના કાર્ય માટે આવતા દ્રવ્યને લીધે તેની પાસે ઠીક ઠીક દ્રવ્ય પણ એકઠું થયું હતું. એટલામાં દેશમાં નવા કરની વિરૂદ્ધ ઉત્ત્ર હિલચાલ જાગી. આ મોકકો ઓરેંજ ચૂકે એમ નહોતું. પ્રજાની પાસેથી ધન અને મદદ મેળવવાનો એ સુવર્ણ અવસર હતો. વસ્તુના વેચાણ પર કર આપવો પડતો હોવાથી દેશભરમાં વસ્તુવેચાણ જ બંધ થયું હતું. ઘોળે દિવસે બજારો સૂમસામ પડ્યાં રહેતાં: દુકાનદારો દુકાનો જ ન ખોલતા. જાણે ધૂવડ ન રડી રણાં હોય તેવું બજારનું દશ્ય હતું.

ઐલવાના તો ક્રોધનો પાર નહોતો. ઓરેંજ પર એને એટલી ચીઠ હતી કે એણે એની પ્રતિમા બનાવી શળાએ ચઢાવી દીધી. અને તે લાશને ઘોડા સાથે બાંધી બજારમાં ને જાહેર રસ્તાઓમાં ઢસરડી. આથી બીજું કશું તો નહિ પણ ઓરેંજ ને એના પરિવાર પ્રત્યે અપમાનની લાગણી તો દર્શાવાશે જ એમ તેણે માન્યું. ભવિષ્યમાં સારો ચે નેધરલાંડ તેનું ને તેના પરિવારનું જે સ્વાગત કરનાર હતો તેની ઐલવાને ખબર હોત તો આવું હલકું કૃત્ય કરવાની એ બિચારાની હિંમત જ ન ચાલત. એનવિલ ને ખૂદ શીલિપનું પણ તેમ કરતાં હેયું બેસી જત.

ઓરેંજનો તો વાળ વાંટો થઈ શકે એમ નહોતું એટલે ઐલવાએ બધા ઉકળાટ ત્યાંના પ્રખ્યાત વ્યાપારીઓ પર કાઢ્યો. ૧૮ વ્યાપારીઓને પકડીને એણે દરવાજા પર લટકાવી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ જુલમ કરવાનું કારણ દુકાનદારો પર કરંપ બેસાડવાનું હતું. પરંતુ માણસ ધારે છે કંઈ ને ઇશ્વર કરે છે કંઈ.

મહાંકાણના સમાચાર

કાજળકાળી અંધારી રાત હતી. બયંકરતાનું સામ્રાજ્ય જગત

પર છાઇ ગયું હતું. આ સમયે અત્યાચારી ઐલવા કાળું કૃત્ય કરવાને તૈયાર થયો. પેલા ૧૮ વ્યાપારીઓને ફાંસીને માંચડે લટકાવવાની સર્વ તૈયારીઓ થઇ ચૂકી હતી. જહાદોએ ૧૮ ફાંસીના દોર દરવાજા પર લટકાવી દીધા હતા. એટલામાં જ મ્હોંકાણુના સમાચાર આવ્યા ને એ કરપીણ કૃત્ય અટક્યું. ખિલ શહેર પરથી સરકારનો વાવટો ઉતર્યો એ વર્તમાને ઐલવાને મુંઝવણમાં મૂક્યો. આવા સમયે લોકોને ફાંસીએ ચઢાવી જનતાને વધુ ઉશ્કેરણીનું કારણ મળે તેમ કરવાનું એણે અયોગ્ય ધાયું.

‘દરિયાઇ બિખારી’ ધંધો લૂંટફાટનો કરતા પણ એમનો ઉદ્દેશ પવિત્ર હતો. છત્રપતિ શિવાજીની જેમ દેશને સ્વતંત્ર કરવાનો. ઇલિઝાબેથ શીલિપનો સામનો કરી શકે તેમ નહોતું એટલે તેણે ઐલવાની શરતનો સ્વીકાર કરીને સરદાર ડેલામાઈને ઇચ્છાંડનો દક્ષિણ કિનારો છોડી જવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો. તે સમયે એ બિચારાઓ પાસે ખાવાનું થે ઠેકાણું નહોતું. એટલે તેમણે પોતાના ૨૪ જહાજો સાથે ત્યાંથી નીકળી હોલાંડના ઉત્તર કિનારા પર છાપો મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ જૂખ્યા ને તરસ્યા તેઓ ત્યાંથી નીકળ્યા. રસ્તામાં એ વહાણુ તેમને મળ્યાં. જૂખ્યા વરૂની જેમ તેઓ તેની પર તૂટી પડ્યા ને એ વહાણુ લૂંટી લીધાં. પછી ગ્રીલાંક તરફ આગળ વધી તેઓ મ્યૂઝ નદીના મુખ આગળ થઈ ખિલ આવી પહોંચ્યા.

ઓરેન્જબક્ત કોપિલસ્ટોક

કોપિલસ્ટોક નામનો નાવિક મુસાફરોને લઇ ખિલ શહેરથી આગળ વધતો હતો. એ ઓરેન્જનો ભક્ત હતો. એણે સામેનો કાફલો જોતાં જ મુસાફરોને કહ્યું કે: ‘દરિયાઇ બિખારી’ આવી લાગ્યા ! લોકો તો બિચારા આ સાંભળીને ગભરાઇ ઉઠ્યા. અને તેમનાં ઘોડીયાં હીલાં થઇ ગયાં. ચાંચીયાઓનો કરપ વસમો હતો.

તેમણે તરત જ કોપિલસ્ટોકને નાવ પાછું વાળવા વિનવ્યો. નાવિકે તેમને કિનારે ઉતારી મૂક્યા ને પેલા કાફલા તરફ વળી પાછું તેણે હંકાર્યું. તેમની પાસે જઈ પહોંચતાં જ ચાંચીયાઓના એક સરદાર વિલિયમ ડેવિસને 'તમે ક્યાં જવા છડો છો' એમ તેણે પૂછ્યું.

વિલિયમ ડેવિસને બાપ પહેલાં ખિલનો ઝવનર હતો. એટલે ખિલના નાગરિકોને એ સારી રીતે ઓળખતો. કોપિલસ્ટોકને તો એણે તરત જ ઓળખ્યો. અને તેને સરદાર ડેલામાર્ક પાસે લઇ ગયો. તેનું ઓળખાણ આપતાં તેણે કહ્યું કે: આ નાવિક ધણો જ વિશ્વાસપાત્ર માણસ છે: ખિલ શહેરમાં સંદેશો લઇ એને જ મોકલીએ તો ઠીક.

ખિલ પર રાષ્ટ્રીય વાવટો

જેવો કોપિલસ્ટોક ડેલામાર્કનો સંદેશ લઇને ખિલમાં પહોંચ્યો કે તરત જ લોકોનાં ટોળે ટોળાં એને ઘેરી વળ્યાં. અને ચારે કોરથી અવાજ અવવા લાગ્યો કે: બાઇ, ફટલા 'લિખારીઓ' છે એ તો કહે: આ સાંભળતાં જ એણે તો અપચોળો ગમડાવ્યો: 'આશરે પાંચેક હજાર તે હશે જ.' હવે લોકોના ગભરાટનો તો પ્ષર જ ન રહ્યો. એમણે શહેર છોડીને જાનના માર્યા જેમ નસાય તેમ નાસવા માંડ્યું. લાગ્યે ૫૦ માણસો શહેરમાં રહ્યાં હશે. સરદાર ડેલામાર્ક ૨૫૦ સાથીદારો સાથે કિનારે ઉતર્યો અને તેણે ખિલ શહેરનો કબજો લીધો. વિલિયમ ઓરેજના નામે તે જ સમયે હોલાંડ પ્રજાતંત્રનો સ્વાનંત્ર્ય ધ્વજ ફરફરી રહ્યો.

પવિત્ર જામમાં શરૂાવ

આ પ્રમાણે એ દરિયાઇ લિખારીઓને હાથે હોલાંડના ભારિ પ્રજાતંત્રનું ખિલ શહેરમાં બીજારોપણ થયું. શહેરનો મોટો જામ જળનો માર્યો પોત્તનો માલ સામાન લઇ નાશી છૂટ્યો હતો, અને

જે કોઇ રજાં સજાં માણસો હતાં તેના પર દરિયાઈ લિખ્ખ-
રીઓની આશુ ફરવા લાગી. મહારાટમાં ને લાયમાં ૧૩ સનાતની
ધર્મગુરુઓ નસી શકેલા નહિ. એમને ખૂબ હેરાન હેરાન કરવામાં
આવ્યા. બધાને જ પકડી પકડીને જાંજીરથી જકડ્યા તે જેવલી
સોખંડી દિવાલોમાં પૂરી દીધા. અને સનાતની દેવજો પણ લૂટી
લેવાયાં. વિલિયમ ડેવિસે તે તે દિવસથી, દેવળમાં જે પ્યાલામાં
ચરણામૃત રખાતાં તે ચાંદીના પ્યાલામાં જ ચરાય દીંચવા માંડ્યો.
એલવાને આ સમાચાર મળતાં જ એ ચોંકી ઉઠ્યો. અને વ્યાપારી-
ઓને ફાંસીને માંચડે લટકાવવાના એના કાર્યમાં વાંધો આવી પડ્યો.
લોકો તો એથી ખૂબ જ ખુશ થયા. સારા એ દેશમાં એલવાની ઠેકડી
થવા લાગી અને ઠેરઠેર નેડકણાં ગવાવા લાગ્યાં કે:

‘પેલાં એમીલને દિને એલવાના ચરમા ઉઠ ગયા’
સાથે સાથે તે જ બાવનાં કાઢીને ખૂબ ખૂબ વહેંચ્યાં. ડેલામક્ર
એલવાના નાક પરનાં ચરમાં ઉતારી રહ્યો હતો અને એલવા જણે
‘કાંઈ પરવા નહિ’ ‘કાંઈ પરવા નહિ’ એમ ન બોલી રહ્યો હોય તેવું
દેશ તેમાં હતું.

વીર ડેવિસ

ખિત રપેનના સકંજમાંથી જાય એ એલવાને જરી એ ન
હયું. ‘દરિયાઈ લિખારીઓ’ના ત્રિજયથી એ એટલો ચીઢાયે કે
ન પૂછો વાત. એણે તરત જ સરદાર બોસ્સને ખિલતો કબજો લેવાને
મોકલ્યો. એરેંજે દેશવટો લીધા પછી હોલાંડ ને ઝીલાંડનો એને
સુબેદાર નીમવામાં આવ્યો હતો. જેઓ એ ખિલને ઉતર કરવાએ પ-
હોંચ્યો કે તરત જ એક એરેંજલકત સૈનિકે ડાનામાના ખહાર નીકળી
સમુદ્રનો બંધ તોડી નાંખ્યો. આથી બોસ્સ સાહેબની મનની મનમાં જ
રહી. પણ એમ કાંઈ એ સાહેબ કંટાળી જાય તેમ નહોતું. એ તો
ફેશવો લઈ ચાલ્યા કલિષ્ઠુ રવાને. દેશલકતો તેમના રસમત કાળે

તૈયાર જ હતા. બંદુકોમાંથી ધાણીની જેમ ગોળીઓ છૂટવા લાગી. ભથંકર અગ્નિવર્ષણ થઈ રહ્યું. વિલિયમ ઉબ્દાએ તો કમાલ જ કરી. કેવળ એક જ સાથીને લઇને તે સમુદ્રમાં કૂદી પડ્યો અને શત્રુપક્ષનાં વહાણો સળગાવી દીધાં.

ભથંકર અગ્નિવર્ષણથી અને વહાણોને આગ લાગવાથી સ્પેનીશ લશ્કર ગભરાઈ ગયું. અને વહાણોમાં બેસીને જેમ આવે તેમ નાસી છૂટવા લાગ્યું. આમ ખિલ શહેર પર દેશભક્તોની પૂરેપૂરી આણુ ફરી વળી. કેટલાક નાસી છૂટેલા શહેરીઓ પણ હવે શહેરમાં પાછા ફર્યા હતા. એ સૌને એકત્ર કરી ઉલામાર્કે સોમંદ લેવાડયા કે: આપણે બધા શાહબદા ઓરેંજના મિત્રો છીએ. અને આજથી તે જ આ શહેરના સુએદાર છે.

ઉલામાર્કેને આમ વિજય તો મળ્યો. પણ એથી ઓરેંજને જરીયે આનંદ ન થયો. કારણ કે યુદ્ધને માટે તૈયારી એ નહોતો કરી શક્યો. ખિલ ઝાઝા દિવસ હાથમાં રહે એવી એને આશા નહોતી. અને ઉલામાર્કે પર એને પૂરતો વિશ્વાસ પણ નહોતો. થોડા દિવસ પછી જ ઓરેંજનો એ સંદેહ સાચો નીવડ્યો.

લૂટારો ઉલામાર્કે !

ઉલામાર્કેને મારફાડ ખૂબ મળતી. લૂટારાના જેવો જ એનો સ્વભાવ. શાન્તિને વ્યવસ્થા એને ગમે જ નહિ. ટ્રાણુ જાણે એકાએક એને શું બૂત ભરાયું કે એ સારા યે ખિલ શહેરને આગથી તારા જ કરવા તૈયાર થઇ ગયો. મહા પ્રયાસે ઉબ્દાએ તેને તેમ કરતાં રોકી શક્યો. ખિલમાં સ્થાયી પ્રજાતંત્ર સ્થાપવાનું માન કાઢીને હોય તો તે બહાદુર ઉબ્દાએ છે. નહિ તો ઉલામાર્કે તો તેને ઉજાડ વેરાન સમું બનાવી લાંથી ચાલ્યો જ ગયો હોત.

બોસ્સ સાહેબ પરાજીત થઇને નાઠા તો ખરા પણ એમના મનમાં એક નવો ટુકડો ઉડી આવ્યો. રસ્તે આવતાં મુખ્ય મુખ્ય

શહેરો પર કબજો કરી લેવાનું એમણે દુરસ્ત ધાયું. ક્યાંક એ શહેરો દેશભક્તોને મળી જાય એવો એને ડર હતો. એટલે રાટડેમના શહેરોએને દગો દધને એ શહેરમાં ઘૂસ્યો. અને એણે ત્યાં મારપીટના મહોત્સવ માંડ્યા. સ્ત્રીઓનું અપમાન કરતાં ય એણે પાછું વાળીને ન જોયું.

ફલેશિંગનો ફડફડાટ

એટલામાં બાલચરેન નામના ટાપુ પર વસેલા ફલેશિંગ નગરે પણ કાન ફડકાવ્યા. ત્યાંના લોકોને કે હાર્ટ નામના એક માણસે સરકાર સામે ખૂબ ઉશ્કેરી મૂક્યા હતા. તેણે લોકોને કહ્યું કે: પાસા નંખાઇ ચૂક્યા છે: બાજી જીતવાની જ વાર છે. ફલેશિંગ શેઠ નદીના પશ્ચિમ કિનારા પર આવેલું મોક્કાનું શહેર હતું. ધણા દિવસ થયાં ત્યાં એકલા એક કિલ્લો બંધાવી રહ્યો હતો. નગરમાં કેટલુંક લશ્કર પણ હતું. આ સૈન્યને મારી કાઢવાને માટે જ કે હાર્ટ લોકોને ઉશ્કેરી રહ્યો હતો. દુર્ભાગ્યવશાત્ આ સમયે જ દુર્ગમાં રહેવા માટે આવનાર બાકીનું લશ્કર પણ વહાણમાં આવી પહોંચ્યું. નગરવાસીઓ આવતું લશ્કર જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાં એક પાગલ જેવો જણાતો દારૂડીયો આવી લાગ્યો અને તેણે લોકોને કહ્યું કે: મને સૌનૈયા આપવામાં આવે તો કિલ્લા પર ચઢી એ સાઈં ચે સૈન્ય તો પને ગોળે ઉરાડી મૂકું. લોકોએ હકારમાં ઉત્તર આપ્યો એટલે પેલા પાગલે કિલ્લા પર ચઢીને ધડુકુ ધૂમ ધડુકુ ધૂમ તોપના ગોળા છોડવા માંડ્યા. સ્પેનીશ વહાણોના, તો તોપોના આ ગડગડાટ સાંભળીને જ છક્કા છૂટી ગયા. અને ફાવે તેમ નાસી છૂટ્યાં. આમ હાંસી મજાકમાં જ લોકોને વિજય મળ્યો. નગર લોકોના હાથમાં આવી ગયું. શહેરનો કોટવાળો બાગણો ઝાડી ઝાડીને લોકોને પક્ષમાં લેવાના પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. પરંતુ એનું માને જ કોણ ? બિચારાને આખા શહેરમાં ટકાના ત્રણ શેરની જેમ ફેરવાને શહેર બહાર ફાંકી કહાડ્યો.

ત્યાર પછી ડેલામાર્ક ને ઓરેંજ પર સહાય માટે સદેશ પણ મોકલાયા. ડેલામાર્કની પાસે હવે પૂરતું લશ્કર હતું. તેણે વીર ડેબ્રેલાયની સરદારી નીચે ૨૦૦ નવજુવાનોને વહાણોમાં મોકલી આપ્યા. એ સૌ ઉત્સાહના આવેશમાં શહેર નજીક આવી પહોંચ્યા. ઉત્તરતાં વેંતજ તેમણે ઐલવાના ઇટાલિયન એંજનીયર પચેકોની ખબર લઈ નાંખી. એને ઝિરફતાર કરીને તુરત જ ફાંસીને માંચડે લટકાવી દેવામાં આવ્યો. કેટલાક દિવસ પછી જોરોમ નામનો એક વિશ્વાસપાત્ર માણસ ખાલચરેન ટાપુનો સત્તાધિકારી નીમાયો. વળી ઇંજિલાંકથી કેટલાક સ્વયંસેવકો આવી મળતાં દેશબક્તોની શક્તિ સારી થેઠે વધી પણ ખરી.

સ્વાતંત્ર્યની ઉધા

શ્વેત અને ફ્લેશિંગે સાસ એ દેશને રસ્તો બતાવી દીધો. સને ૧૫૭૨ની શરૂઆતમાં તો હોલાંડ અને ઝીલાંડનાં બધાં જ મુખ્ય મુખ્ય શહેરોએ બળવો પોકારી ઓરેંજનો-સ્વાતંત્ર્યનો ઝંડો ફરકાવ્યો. શરૂ કરી દીધો. ફ્લેશિંગ હતું તો નાનકડું બંદર પણ પ્રાન્તના નાક સમું હતું. ઘણા દિવસથી ઓરેંજની એની પર નજર હતી. આ શહેર અચાનક ઓરેંજના હાથમાં આવી પડ્યું કે તરત જ બાલ-ચરેન ટાપુના બીજા અડધા ભાગે પણ ઔલવાની ઝૂંસરી ફાગળી દીધી. સાર પછી ન્યૂડરઝી ખાડીની કુંચી સમા એન્ગ્લેન્ડ નગર પર પણ ઓરેંજનો ઝંડો ફરકી રહ્યો. એ શહેરમાં સરકારી દારૂ-ગોળા બનાવવાનું કારખાનું હતું અને દેશનાં મુખ્ય મુખ્ય વ્યાપારિક સ્થળોમાંનું તે એક ગણાતું હતું. એ પછી તો ઉડવાટર, ડોર્ટ, હાર્લેમ, લીડન. ગૈરકમ, લોવેન્સ્ટ્રીન, મેડોનખિક હોર્ન, એલકમાર, ઇડામ, મૌની ઇન્ડમ, પુરમેરેન્ડે અને વીયર વગેરે શહેરોએ પણ ઔલવાના અધિકારીઓને વિના રક્તપાતે હાંકી કાઢ્યા અને રાજના સુખેદાર તરીકે શાહબદ્દ ઓરેંજને એ તંત્ર સંભાળી લેવાને આમંત્રણ કયું.

જવાળામુખી ફાટ્યો

કાન્તિનો આ દાવાનળ હોલાંડ ને ઝીલાંડના .પણ સીમણ વ-ટાવી ગયો. એડરસાંડ, એમ્બરીસેલ, યુટ્રેક્ટ અને ફ્રીઝલાંડનાં પણ કાન્તિનો જવાળામુખી ફાટ્યો. પાતાળ ફોડીને સ્વાતંત્ર્યની મંત્રા

હિંદી ભારતી દેશભરમાં ચારેકાર વહેવા લાગી. નવપ્રભાતની એ અરણી ઉષાના પ્રકાશથી મૃતપ્રાય યુરોપમાં સંજીવનીનો સંચાર થયે. લગભગ અર્ધાં જ શહેરોમાં વિના રક્તપાતે આ બધું થયું એમ કહીએ તો ચાલે. બાલચરેન ટાપુમાં બે પક્ષ હતા. એટલે ત્યાં તો ભયંકર ખૂનરેશનાં દરયો દેખા દીધા વિના ન જ રહ્યાં. બંને પક્ષ એક બીજાના ક્રોધોને તુરત જ સ્વધામ પહોંચાડી દેતા. એક વખત તો ક્રોધો એટલા બધા વધી પડ્યા કે એને મારવાનું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું. આથી બન્ને જાણુને એકબીજાની પીઠે બાંધી તેમને સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યા. સ્પેનના માણસો લોકોની નજરમાં જાણુ માણસો જ નહોતા: મળતાં વેંતજ લોકો તેમના રામ રમાડી દેતા.

લોહીમાંસની ઉગમ

એક ડોક્ટરે તો એટલું બધું ધૃણાજનક કાર્ય કર્યું કે કાંઈ કહેવું જ નહિ. એણે એક સ્પેનીશ ક્રોધને કાપી નાંખી એતું હૃદય કાઢી લીધું અને તેને એક ખૂંટીએ લટકાવ્યું. પછી તેણે લોકોને બોલાવ્યા ને દાંતોથી તેના પર બટકાં ભરી ભરી ઉગમણી ઉડાવવા આમંત્રણ કર્યું. ધણાય માણસોએ હિંસક પશુની જેમ આ બિભત્સ કાર્યમાં ભાગ લીધો. પરંતુ દેશના આવા એકાદ ભાગમાં લોકો સ્પેનીશો કરતાં ક્રૂરતામાં ચાર ચંદરવા ચઢ્યા એમાં દોષ કોનો ? સ્પેનવાસીઓએ જ લોકોને અત્યાચારની ભઠ્ઠીમાં તાવી તાવીને રીઢા કર્યા હતા. ધણું સ્થળોએ તો જે અમલદારોએ પ્રજા પર અત્યાચાર ગુળચાં હતા તેમને લોકોએ છૂપાવી છૂપાવીને બચાવી લીધા હતા. સ્વતંત્ર થયેલાં શહેરોએ એલવાના અમલદારોની જગ્યાએ વરણી કરી પોતપોતાના અમલદારો નીમી દીધા હતા. આ નવા અમલદારોને સોમંદ્ર લેવા પડતા કે: રાજા શીલિપ અને એના સુબેદાર શાહમદા એરેંજ પર અમને વિશ્વાસ છે અને ડયૂક ઓફ એલવાના કરોનો અમે વિરોધ કરીશું. સ્વતંત્રતા અને દેશહિત માટે મરી શીટશું.

અનાથ વિધવાઓ ને દીનકુઃખિયાંનું રક્ષણ કરશું અને સત્ય ને ન્યાયને રસ્તે જ ચાલશું.

કામચલાઉ સરકાર

બીજી જુનને દિવસે ડિઝિરિશ સેનાય ઓરેંજ તરફથી ઉત્તર હોલાંડનો ગવર્નર નીમાઇને આવ્યો. નેધરલાંડની પ્રજા શીલિપ પ્રત્યે રાજભક્ત છે એમ દર્શાવવાને જ બળવાવાદીઓએ કામચલાઉ સરકારની રચના કરી હતી. ઐલવાની ફરતાને કારણે જ પ્રજા તેનો વિરોધ કરે છે અને તેનો અધિકાર નથી માનતી એ નવી સરકારની રચનાનો હેતુ હતો. આ સમયે લોકો કેવળ પોતાની પ્રાચીન સ્વતંત્રતા ને અધિકારજ માંગતા હતા. અને એ અધિકારનું રક્ષણ કરવાને તો રાજ્યારોહણ પ્રસંગે ખૂદ શીલિપે સોગંદ લીધેલા. પણ ઐલવાએ પોતાની અમલદારીનો દાર ‘ખૂની કચેરી’, ‘ઇનકિવિઝિશન’, અને ‘માર્શલ લૉ’થી જ ચલાવ્યો હતો. દેશના પ્રાચીન હક્કો પર એણે તરાપ મારી હતી. માત્ર પ્રાચીન અધિકારોની પુનઃ પ્રાપ્તિ માટે ને ઐલવાના શાસનનો અંત આણવાને માટે જ લોકોની ને ઓરેંજની આ ખૂંબેશ હતી. દરેક ધર્માલંબીને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણેની રહેણી કરણી રાખવાની ઓરેંજે છૂટ આપી હતી અને તેવું જ વર્તન રાખવાને તેણે નવા અમલદારો પાસે સોગંદ લેવરાવ્યા હતા. કોઇ પણ માણસ પર ધર્મને નામે અત્યાચાર ન ગુજરે તેને માટે સખ્ત તાકીદ દેવામાં આવી હતી.

લુઇની વીરતા

ઓરેંજ તો જર્મનીમાં બેઠો બેઠો લશ્કર એકઠું કરી રહ્યો હતો. પરંતુ સાથે સાથે હોલાંડની કામચલાઉ સરકારના કારોબાર પર પણ નજર રાખતો હતો. આ સમયે વીર લુઇએ મહાન અદ્વજન ને વીરતાબધુ કામ કરી બતાવ્યું. તે ક્રાન્સના

સરકારો ને રાજ પાસેથી નેધરલાંડ માટે મદદ મેળવવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. ફ્રાન્સમાં તે હતો એ તો જગપ્રસિદ્ધ વાત હતી. ત્યાં લોકો એકાએક ખબર આવી કે લુઇએ મૌન્સ પર સ્વાતંત્ર્ય ઘ્વજ ફરકતો કર્યો છે. આ પ્રખ્યાત શહેર હેનાલ્ટ પ્રાંતની રાજધાનીનું શહેર હતું. અને તે ફ્રાન્સની સરહદ પર આવેલું હોવાથી બળવાવાદીઓ માટે ઘણું જ કામનું હતું.

એન્ટની ઓલીવર નામનો એક માણસ એલવાનો ખુબ જ વિશ્વાસપાત્ર થઈ ગયો હતો અને તે મૌન્સનો વતની હતો; એલવાએ એને લુઇની પાછળ જાસુસી કરવાને ફ્રાન્સ મોકલ્યો હતો પરંતુ એન્ટની ઉસ્તાદ હતો. એ તો એલવાને ચ થાપ આપતો હતો. અંદરખાનેથી તે ઓરેંજનો માણસ હતો: સઘળા બાતમી તેને જ આપતો. એની મદદ વડે જ લુઇએ એકાએક મૌન્સ કબજે કર્યું.

લેફ્ટ એન્ટની

૨૩ મી મેનો દિવસ હતો. એન્ટની બે ત્રણ છકડાંમાં અનાજને બદલે હથિયાર ભરી મૌન્સમાં ધૂસ્યો. અંદર જતાં જ તેણે પોતાના મંડળને છૂપાવેલાં હથિયાર જોઈ ચી દીધાં. લુઇ પાંચસો ઘોડેસ્વાર ને એક હજાર પાયદળ સૈન્ય સાથે બાબુના જંગલમાં છૂપાઈ રહ્યો હતો. રાત્રિના અંધકાર ઉતરતાં જ લુઇ પચાસ યુનિટ સ્વાર સાથે નગરને દરવાજો પહોંચ્યો અને દરવાજાને કહ્યું કે: અમે શહેરમાં છાના-માના શરાબ વધ જવા ઇચ્છીએ છીએ માટે અમને અંદર જવાદે. દરવાજાને જાણ્યું કે ચાલો લી કેળાં થયાં. એ બિચારાએ તો હરખભેર દરવાજા ઉઘાડ્યો ત્યાં તો કાળની જીભ સમી તલવાર તેની ગરદન પર ફરી વળી. તેનું માથું કુટબોલની જેમ અથડાવા લાગ્યું. લુઇ લોકો સ્વારો સાથે ધસ્યોમસ્યો શહેરમાં આગળ વધ્યો. અને સાઈ ચે શહેર ‘પ્રતિકલાબ ત્રિન્કાપ્પાદ’ ‘શાહનવાઝ ઓરેંજનો જય’ ‘એલવાનો જય’ વગેરે અવાજોથી ઝગઝગ રહ્યું. બધા હજારો સૈનિકો શહેરમાં ન

ધૂસી ગયા હોય તેવી ધમાલ થઈ પડી.

આટલું થયું પણ શહેરના મિત્રો હથિયાર લઈને મદદે ન આવ્યા. શેરીઓ ને ખજાર ખાલી હતાં. લુછએ પચાસ માણસો સાથે હુમલો તો કર્યો હતો પણ એટલા સૈનિકોથી શહેરનો કબજો લેવાય એમ નહોતું. કાંઈ દગોદટકો તો નથી થયો એવી લુછને શંકા પણ થઈ. જુરસામાં ને જુરસામાં એ પોતાના લશ્કરથી બણે આગળ વધી ગયો હતો. અત્યાર સુધી સૈન્ય ન આવી પહોંચ્યું એટલે એની ચિંતા વધી અને એણે તે સંબંધમાં બાળ કાઢવા ઘોડો દમટાવ્યો. તપાસ કરતાં તેને લશ્કર જંગલમાં રસતો ભૂંડ્યું જણાયું. તરત જ તેણે દરેક સ્વારને એક એક સૈનિક ઘોડા પર લઈ લેવા ફરમાવ્યું અને શહેર કબજે કરવાનો હુકમ આપ્યો.

કેન્થ સ્વારનું સાહસ

લુછ સૈનિકો સાથે શહેરને દરવાજો આવ્યો તો દરવાજા બંધ. શહેરવાસીઓએ દરવાજા બંધ દીધેલા. પરંતુ હજી એક દરવાજો ખુલ્યો હતો. ખજાર સાંભળી કે તરત જ લુછે ત્યાં પહોંચ્યો. ત્યાં પણ એજ પરિસ્થિતિ હતી. દરવાજા બંધ થઈ રહ્યા હતા. ખાંડ ઉપરનો પૂલ પણ ઉઠાવી લેવાતો હતો. એ જોતાં જ એક સાહસિક કેન્થ સ્વાર પૂલ પર ફૂલો ને પૂલ પાછો યથાસ્થિત ગોઠવાઈ ગયો. પછી તો પૂછવું જ શું ? લુછના સૈનિકો એક પછી એક-સઘળા શહેરમાં ધૂસી ગયા.

શહેરમાં જઈને લુછએ નાગરિકોને, ધર્મગુરુઓને ને અમલદારોને એકઠા કરીને જણાવ્યું કે : હું કેવળ ઐક્યવાનો વિરોધ કરવાને જ આહિં આવ્યો છું. રાજ પ્રત્યે અમને કાંઈ રોષ નથી. અમે તો તેમને વફાદાર છીએ. તેમજ કાંઈ અમે તે ધર્મ પાળે તે માટે પણ અમે વાંધો નથી. ધાર્મિક બાબતોમાં હું ડખલ કરવાનો જ નથી. તમારે સૌએ પણ ઐક્યવા સામે બળવો ખેંચારવો જ રહ્યો. અમલ-

દારોને ઐલવાનો ૩૨ હતો એટલે તેમણે તો એ ન માન્યું પણ પ્રજા તો લુધને મળી ગઇ. વેપારીઓએ રાષ્ટ્રીય લશ્કરને મદદ કરવાને નાણાં એકઠાં કરવા માંડ્યાં. અને નામરિકોએ શહેરમાંથી અગિયાર સૈનિક ટુકડીઓ ઉભી કરી આપી. બીજા ત્રણ દિવસમાં તો બીજા બે હજાર ફ્રેંચ સૈનિકો પણ લુધની મદદે આવી પહોંચ્યા. બીજા મહિનાની શરૂઆતમાં મૌન્ટગોમરી પે ૧૨૦૦ લડવૈયા સાથે તેને આવી મળ્યો.

ઐલવા અકળાયો

ઐલવાએ જોયું કે દેશનું વાતાવરણ બળવાની આંધીએ ચઢ્યું છે. એક પછી એક શહેર રાષ્ટ્રીય લશ્કર કબ્જે કર્યે જાય છે. મૌન્ટ લુધના હાથે પડ્યું એ ખબર મળી ત્યારે ઐલવાએ પહેલાં તો સાચું જ ન માન્યું. તેણે કહ્યું: મને હજી ગઇ કાલે તો ખબર મળી છે કે લુધ પેરિસમાં ટેનીસના દડા ઉછાળી રહ્યો છે, ત્યાં એ મૌન્ટમાં પહોંચ્યો જ ક્યાંથી? પરંતુ ખબર આપનારે તે વાતની ખાત્રી આપી ત્યારે તેના ઉકળાટનો પાર જ ન રહ્યો. તે માથાનું ટોપચું જમીન પર પછાડતાં બોલ્યો કે: આ સઘળાં કારસ્થાન ક્રાન્સની બદમાશ મહારાણીનાં જ છે. તેને માટે તે જ જવાબદાર છે. હજી હમણાં જ એણે મારી પર ક્રાન્સથી કમળ મોકલેલાં: હું તો એને રપેનના કીડા જ બેટ કરનાર છું.

આમ ચારેકારથી ઐલવા પર મ્હોંકાણુના સમાચાર જ આવવા લાગ્યા. તે એવો તો અકળાયો કે ન પૂછી વાત. ક્યાં લશ્કર મોકલવું ને ક્યાં ન મોકલવું એનો પણ નિશ્ચય ન કરી શક્યો. પરંતુ મૌન્ટ પડતાં જ એને તો પાછું મેળવવું જ એક એણે નક્કી કર્યું અને તે શહેર પર ઘેરો ઘાલવાને પોતાના પુત્ર ડૉન ફ્રેડરિકને મોકલ્યો. ફ્રેડરિકનું લશ્કર તડીંગ ધીમ તડીંગ ધીમ કરતું બેન્થેલહમમાં પહોંચ્યું ને તે ગામડું કબ્જે કર્યું. પછી ચાર હજાર સૈનિકો સાથે તેણે ત્યાંથી કુચ કરી મૌન્ટને ઘેરો ઘાલ્યો.

નવો વાઈસરૌય

એટલામાં તો નેધરલાંડનો નવો વાઈસરૌય રેકુઈસિન્સ ડયૂક ઓફ મેડીના કાલી પોતાના રસાલા સાથે ફ્લેશિંગ નજીક આવી પહોંચ્યો. તે દેશના આધુનિક વાતાવરણથી તદ્દન અપરિચિત હતો: ફ્લેશિંગની પરિસ્થિતિની જે તેને ખબર નહોતી. એ સાહેબે તો જાણેલું કે નેધરલાંડમાં પગ મૂકતાં જ પ્રજા આપણું ખૂબ ધામધૂમથી સ્વાગત કરશે. પરંતુ ફ્લેશિંગે કરેલું સ્વાગત તો એને જીંદગીભર સાંભરે એવું નીવડ્યું—એની આંખો તો ચકરાઈ જ ગઈ. મહામુશ્કેલીએ પોતાનાં બે વહાણો લઈ જીવ બચાવીને એ ધસેલ્સ ભાગ્યો.

મિસકેની ખાડીમાં રહેતું સરકારી નૌકાસૈન્ય જરૂરેરાત વગેરે ખૂબ કિંમતી સામાન સાથે મુસાફરી કરી રહ્યું હતું. જેવાં વહાણ કિનારે આવ્યાં કે તરત જ કાન્તિકારીઓએ તે લૂંટી લીધાં. એક હજાર સ્પેનીશ સિપાઈઓને પણ કેદ કર્યાં. આવી કિંમતી લૂંટ આજ સુધીમાં કોઈ દિવસ દેશબક્તોએ નહોતી કરી. એ લૂંટથી બે વર્ષ સુધી સરકાર સામે લડી શકાશે એમ સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા.

ઐલવાની તિજોરીનું તળાયું આવી રહ્યું હતું. લોહીનો ઘૂંટ મળી જઈને મહા પરાણે સેંકડે દશ ટકાવાળો કર રદ કરવા તે તૈયાર થયેલો. અને તેમ નેધરલાંડની પંચાયતો દર સાલ ૨૦ લાખ રૂપિયાનું સાલીયાણું ભરે એ શરતે. એની આ શરતો પર વિચાર ચલાવવાને સરકારે ૧૫ મી જુલાઈએ હોલાંડમાં પંચાયતોની બેઠક બોલાવી હતી. પણ હવે મામલો બગડી ચૂક્યો હતો. ૧૫ મી જુલાઈએ એ બેઠક મળી તો ખરી પણ હેગમાં ઐલવાની સાથે વાતચિત કરવાને નહિં. એ બેઠક તો ઓરેંજે બોલાવી હતી અને ડોઈમાં મળી હતી: દેશ-બક્તોએ હવે આગળ કેમ કામ કરવું જોઈએ તેનો વિચાર કરવાને.

ઓરેંજની અખીલ

ઓરેંજે જર્મનીમાં વળી પાછું પંદર હજાર પાયદળ સૈનિકોનું

ને સાત હજાર ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. એ સૈન્યમાં નેધરલેન્ડના ત્રણ હજાર બૈલૂન સિપાઇઓ પણ આવી મળ્યા હતા. પરંતુ યુદ્ધની શરૂઆત કરતા પહેલાં સૈનિકોને ઓછામાં ઓછા ત્રણેક માસનો પગાર તો મળશે જ તેવી તેમને ખાત્રી આપવાની જરૂર હતી. ઓરેંજની પાસે નાણું ન હતું. માત્ર સહેરોએ તેને મદદ કરવાનાં—નાણાં વિષયક મદદ કરવાનાં વચનો આપ્યાં હતાં એટલું જ. એણે દેશનાં બધાં શહેરોને અપીલ કરતાં જણાવ્યું કે: સૌ કોઇ ખેતાના દેશના હિતનો વિચાર કરે. બજલદારમના ઘેલા ન બને. દ્રવ્યને માટે પોતાની પત્ની, બાળબચ્ચાં ને ભાવિ સંતાનનો ટોટો પીસવા તૈયાર ન બને. અમે જે લશ્કર એકઠું કર્યું છે તે તમારે જ માટે—પરદેશી ગીધડાંઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢવાને જ સાફ. તમે અમને મદદ કરશો તો જ અમે તમારું રક્ષણ કરી શકીશું. અને કદાચ તમે અમને મદદ નહિ કરો તો અમે દેશને કાળે મરી મટશું એનો બધાય દોષ તમારે માથે આવશે; અરે, એટલું જ નહિ પણ તમારી ગરદન પર પરદેશી રાક્ષસોની તલવાર ઝખૂમતી જ રહેશે અને આખરું જગત તમારી હાંસી દરશે તે તો વિશેષમાં.

ઓરેંજની આ અપીલને લીધે તેમજ તેના બોલાવવાથી ડાટ્ શહેરમાં દેશના સરદારો, નગરના પ્રતિનિધિઓ વગેરે સૌ લોકો એકત્ર થયા હતા. જગતના ઇતિહાસમાં આ એ જમાનો હતો કે જે સમયે રાજ્ય પૃથ્વી પરનો પ્રભુ મનાતો. ખૂદાએજ શીલિખને નેધરલેન્ડનો માલિક બનાવીને જગત પર મોકલ્યો હતો એમ દેશનો સાધારણ જન સમાજ તો માનતો. આથી તેના એ માલિકીપણાના હક્ક પર કુહાડો મારવાનો વિચાર સરખો ય એ બિચારા ન કરતા. એમ કરવામાં તે પાપ સમજતા. પરંતુ એ માલિકીમાં ઓરેંજને પણ તેઓ થોડો થોડો હિસ્સેદાર સમજતા: ક્યારણ કે એને જામે રાજકુળમાં થયે હતો. રાજના વફાદાર સુબેદાર—ઓરેંજનાં વચન

પર દેશના લોકો, રાજ્યહિતના વિચારથી એકવા સામે જળવો પોઠારવાને તૈયાર હતા. આ વિચિત્ર સિદ્ધાંત પર વિચારણા ચલાવવાને હોલાંડની પંચાયતો ડોટમાં એકઠી મળી હતી. એ સભામાં ઉપયુક્ત પ્રશ્નને વિચાર ચલાવવાને ઓરેંજના લીડનનિવાસી મિત્ર પાલુદસની હોલાંડના વકીલ તરીકે વરણી થઈ. તે દિવસે ફક્ત એટલું જ કામ થયું. પછી સભા ૧૮ મી જુલાઈ પર મુલતવી રહી.

દેશ પહેલાં દ્રવ્ય પછી

સેન્ટ એલ્ગોન્ડે ઓરેંજની ગેરહાજરીમાં સભાનું કામકાજ ચલાવી શકે તેવું તેની ખાસેથી અધિકાર પત્ર લખને ૧૮ મી જુલાઈએ ડોટમાં આવ્યો. એણે પંચાયત સમક્ષ ખૂબ પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાન કરી શાહજહાં ઓરેંજના લાગતી પ્રશ્નસા કરતાં કહ્યું કે: સને ૧૫૬૫ માં જનની જન્મભૂમિની મુક્તિ અર્થે મોટું લશ્કર લઈ તે દેશમાં આવ્યો હતો: પરંતુ એ સમયે કોઈએ એને મદદ ન કરી. કોઈ પણ સહેરે એના આગમન વખતે દરવાજા ખોલી એને હુલ્મ પૂર્વક ન સન્માન્યો. આથી આખરે ઓરેંજને નિરાશ થઈ પાછા ફરવું પડ્યું. છતાં એ હિમ્મત ન હાર્યો તે ન જ હાર્યો. દેશનું કુખ જોઈ એના હૃદયમાં સળગતી જ્વાળાઓ ન જૂઝાણી. ઇશ્વર કૃપાથી આજે પ્રગતી આંખ આગળનાં પડળ ઉતરી ગયાં છે. હવે સહેરોએ એકલાની જુદમજહાંમીરી સામે મોરચા માંડી દીધા છે. આ સુખવસરે, દેશનાં દીનકુખીયાંની અરજીઓ પર વિચાર કરીને, પાસે કોઠી કફેન ન હોવા છતાં ઓરેંજે વળી પાછું સૈન્ય એકઠું કર્યું છે. અને જો વ. પોતાના મિત્રોની મદદથી અને વગવડીલાથી પ્યારા દેશખંડુઓ, ત્યારે આવો સુખવસર શું એને જવા દેશે? ઉઠો, ઉઠો, સ્વાતંત્ર્ય લુદને માટે કોમળીનાં મ્હોં છૂદાં મૂકી દે. દેશના પ્રમ આગળ દ્રવ્ય વસાણું ન જ કસાય.

સ્વાતંત્ર્ય ફાળો

આ અસરકારક ભાષણ શ્રોતાઓના હૈયા સોંસરવું ઉતરી ગયું. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ એલડગોન્ડેતું કહેવું માન્ય કરી લીધું—એમને ગળે એ વાત ઉતરી ગઈ. આખા દેશમાંથી ‘તિલક સ્વરાજ્ય ફંડ’ની જેમ ઉધરાણું થવા લાગ્યું. રૂપિયા-પૈસા, સોનું—ચાંદી, ધરણી—ઝવેરાત જે જેનાથી બન્યું તે તેણે એ દેશમુક્તિના ફાળામાં ભર્યું. અમીર વર્ગે તો દેવું કરી કરીને પણ એ ઉધરાણામાં ખૂબ નાણું ભર્યું. લોકો એલવાને કર આપવાને તૈયાર નહોતા પણ ઓરેંજ પર તો સર્વસ્વ ઓવારી નાંખવાને તૈયાર હતા એમ જરૂર પ્રતીત થતું. એલવાએ તો શીલિપને લખ્યું કે: હજૂરને માટે રૂપિયા એકઠા કરતાં એટલી મુશ્કેલી નડે છે કે ન પૂછો વાત: પણ આ બળવાખોર પાછળ તો લોકો દિવાના બન્યા છે! એ આશ્ચર્ય નહિ તો બીજું શું? હોલાંડના સૂબેદાર બોસ્સને પણ એ જાણીને ખૂબ તાજબી થતી.

પંચાયતે પછી તો એકે મતે-ઓરેંજને હોલાંડ, ઝીલાંડ, ફ્રીઝ-લાંડ ને ચૂટરેકટનો સૂબેદાર માની લીધો. તેમજ એલવાને સ્થળે તેને જ સારા નેધરલાંડનો નવાબ માને એમ બીજા પ્રાન્તોને સમજાવવાનો પણ નિશ્ચય થયો. વળી રાષ્ટ્રીય સૈન્યનો સેનાપતિ નીમી દેવાને પણ પંચાયતે ઓરેંજને અરજ કરી. આ વસ્તુની જરૂર પણ હતી. એટલે નૌકાસૈન્યનું અધિપત્ય ડેલામાર્કને સોંપાયું. તેની મદદમાં થોડાક પંચાયતના પ્રતિનિધિઓની પણ નીમણુંક કરી દીધી. ડોર્ટ, લીડન ને એનપ્રુઇઝેન ખાતેથી ખુશ્કી લશ્કર હસ્તો લઈ જાય તેહું હતું. જ્યાં સુધી નૌકાસૈન્ય ને ખુશ્કી લશ્કર સરકાર સાથે સંધિ કરવા સંબંધમાં એકમત ન થાય ત્યાં સુધી સંધિ પણ ન થઈ શકે. તેમજ કોઈ પણ જાતની ધાર્મિક બાબતોમાં વિસ્તેષ નાંખવામાં ન આવે તેમ નક્કી થયું. છતાં જે કોઈ એક બીજાના ધર્મ સંબંધમાં અંતરાય રૂપ થઈ પડે તેને માટે મોતની સજા પણ નિર્માણ થઈ. ન રોમન

કેથોલીક પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મીઓને પીડી શકે કે ન પ્રોટેસ્ટન્ટ કોઈ રોમન કેથોલીકને પીડી શકે.

ઔરેંગની સરખવારી

ડાટની આ મહાસભાએ શાહજહા ઔરેંગને દેશનો સરમુખ્યાર બનાવી દીધો હતો. પરંતુ ઔરેંગને મહત્તાની પરવા નહોતી એણે તો દેશને ખાતર-જનની જન્મભૂમિના હિદ્દારની ખાતર ફનાગીરી આદરી હતી. એને તો દેશમાંના પરદેશી સત્તાધીશોના રાક્ષસી જીવનનો અંત આણવો હતો. લોકોએ એને સરમુખ્યાર તો બનાવ્યો પણ એણે પંચાયતોની સંમતિ સિવાય પોતે કાંઈ નહિ કરે એવું જાહેર કર્યું. એકદંત્ર સત્તાનો એ જૂખ્યો નહોતો: એના લોહીમાં જ એ વસ્તુ નહોતી. ઘરઘર પર પણ સર્વોપરિ સત્તા પંચાયતની જ રહેશે એમ પણ એણે જણાવ્યું અને પંચાયતને જ વફાદાર રહેવાના સોગંદ તેણે ઘરઘર પાસે લેવાયા.

લુધની ઝબક

મૌનમાં લુધ ઘેરાઈ ગયો હતો. સરકારી ઘરઘર એટલી તકેદારી રાખતું કે એક ચલીયું પણ તેની મદદે ફરકી શકે એમ નહોતું. લુધ આ પરિસ્થિતિથી મુંઝાઈ ગયો હતો. જ્યાં સુધી એને બહારથી મદદ ન મળે ત્યાં સુધી રપેનના ઘરઘર પર વિજય મળવો પણ અસંભવ હતો. તેણે પોતાના જેનલિસ નામના એક મિત્રને ક્રાન્સથી નવું ઘરઘર કુમકે લઈ આવવાને ઓકસ્યો હતો. અને ખૂબ હેંચિયાસીથી આવવાની તેને સૂચના આપી હતી. વળી ઔરેંગના ઘરઘરને લેણે મળી જવું એમ પણ સૂચવ્યું હતું. પરંતુ જેનલિસ બાકેબાદુર હતો. એને થયું કે આલને હું જ એકલો આ રપેનીસોનું કાસજ કાઢી નાંખું: આટલો સાધન સંપન્ન હોવા છતાં મારે તે વળી ઔરેંગને મળી જવાની શી જરૂર? એકલા જઈ ખાલી જવાને

ભાઇ વટમાં ને વટમાં ઓરેંજની મદદ મેળવ્યા વગર જ આગળ વધ્યા પણ રસ્તામાં જ એમના લશ્કરનું આવી બન્યું. બૂખ્યા વર સમા સ્પેનીશ સૈનિકોએ જેનલિસનું લશ્કર ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું ને તેને એંટવર્પના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. બરાબર સોળમે મહિને એ કિલ્લામાં જ એના રામ રમાડી દીધા. બહાર વાત ઉડી કે જેનલિસનું મંબીર માંદગીને પરિણામે મૃત્યુ થયું. ક્રાન્સથી આવી પહોંચનારી મદદનો આવો ફેરતો થયો એટલે લુઈની આશાના રંગ ફટકી ગયા.

ગાંધાતૂર જર્મન સૈનિકો

ઓરેંજ પણ પોતાના લશ્કર સાથે નેધરલાંડ તરફ આગળ વધ્યે જતો હતો. ૨૩ મી જુલાઇએ તેણે રોઅરમોન્ડે શહેર પર એકાએક છાપો મારી તેને કબ્જે કર્યું. વિજયના નશામાં મદમત બનેલું સૈન્ય હવે તો ગાંડું બની ગયું અને ઓરેંજની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થઇને લશ્કરે શહેરમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી. પોતાના દેશભાઇઓને લૂંટાતા જોઇને ઓરેંજનું હૈયું હલમલી ગયું. તેણે એકદમ હુકમ બહાર મડ્યો: જે કોઇ સૈનિક નગરમાં લૂંટફાટ કરતો માલૂમ પડશે તેને જાળાથી વીંધી નાંખવામાં આવશે. પરંતુ લશ્કર તો ગાંડુતૂર બન્યું હતું. તેની ઉપરવટ થઇને પણ શહેરમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યું. આખરે એનું સૈન્ય તો જર્મનોનું જ બનેલું ને: એને નેધરલાંડવાસીઓ તરફ લાગણી ક્યાંથી હોય !

એ બધું ખરું થતું એલવાની લૂંટમાં ને ઓરેંજના લશ્કરની લૂંટમાં પ્રકારભેદ તો હતો જ. વિજય મળ્યા પછી એલવા પોતાના સૈન્યને માતેલા સાંઢની જેમ છૂટું મૂકી દેતો જ્યારે ઓરેંજ પોતાનું લશ્કર લૂંટફાટ ન કરે તે માટે ખૂબ પ્રયત્નશીલ રહેતો: એટલે તેનું લશ્કર હદ ન ઓળંગતું. ઓરેંજે રોઅરમોન્ડે લીધું તો ખરું પણ એને ત્યાં બરાબર એક મહિના સુધી રહેવું પડ્યું. કારણ કે એની પાસે

લશ્કરનું ગાડું ગમડાવવાને પૈસા જ ન હતા. ૨૭ મી ઓગસ્ટે, તેને પૈસા મળશે એવો હોલાંડની પંચાયતે વાયદો કર્યોની તેને ખબર મળી એટલે તે મ્યુઝ નદી પાર કરીને—ચકકર લઇને ડાઈરેક્ટ, ટિર-લમોન્ટ, લુવેન અને મેચલિન થઇ આગળ વધવા લાગ્યો. ધણું ધણું શહેરો અને ગામડાંએ ઓરેંજનું આધિપત્ય સ્વીકારી લીધું. અને તેની ફોજને પોતપોતાના શહેર કે ગામડામાં રાખીને તેનું ખર્ચ ઉપાડી લેવા માંડ્યું. ફોજનું ખર્ચ ઉપાડી લેનારાં શહેરોમાં મેચલિન મુખ્ય હતું.

મેચલિન નગરે ઓરેંજનું આધિપત્ય સ્વીકાર્યોની ખબર મળતાં જ એલવાએ તે શહેરને દમદારી આપવામાં બાકી ન રાખી. તેણે આવેશમાં કહી પણ નાંખ્યું કે: મેચલિનને તો હું જોઈ લઈશ. અને એની એવી મજા આણીશ કે એને જીવનભર યાદ રહે.

કૌલિગ્ની કપાયો

ઓરેંજ આગળ તો વધતો હતો પરંતુ એનો સહજો આધાર ક્રાન્સથી આવનાર લશ્કર પર હતો. ક્રાન્સના રાજ્યએ લુઇને લશ્કરની મદદ આપવાનો વાયદો કર્યો હતો. અને ત્યાંના સુધારક દલના પ્રખ્યાત સેનાપતિ કૌલિગ્નીની સરદારી નીચે ૧૨૦૦૦ પાયદળ અને ૩૦૦૦ ઘોડેસ્વાર નેધરલાંડના ઉદ્ધારને અર્થે મદદે આવવાર હતા. તેણે ઓરેંજને પોતે મદદે આવનાર છે તે સંબંધમાં પત્ર લખેલો. પરંતુ ક્રાન્સના દગાખોર રાજ્યએ દગો દીધો. એણે એક દિવસ કૌલિગ્ની ને તેના એક હજાર સાથીઓને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા. ને તેમની કતલ કરાવી નાંખી. ઓરેંજને આ ખબર મળતાં જ તેના હોશભેર ઉડી ગયા. ક્રાન્સના બચાવની કે વિજયની હવે તેને આશા ન રહી.

ક્રાન્સના રાજ્યને પોતાનો સાગરીત બનાવવાનું આજે વર્ષો પહેલાં શીલિપને ને એલવાને મન હતું. તે માટે તેઓ ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ અત્યાર સુધી તેણે કદ નહિ દીધેલી. તે કહેતો કે:

પ્રભ સામે હથિયાર ઉઠાવવામાં મદદ પાપ છે. એ જ ક્રાન્સના રા-
જને એની ધર્માંધ માતાએ પામલ બનાવ્યો ને એણે બેવકુશી આ-
દરવાનું ખીડું ઝડપ્યું. સુધારક પંચીઓ પર ત્યારથી પસ્તાળ
પડવા લાગી. હવે તો એણે દેશમાંથી સુધારકોનું નામ નિશાન
મીટાવી દેવાનો નિરધાર કર્યો !

પચ્ચીસ હજારની કતલ

સેન્ટ બાર્થોમ્યોના વધ પછી ક્રાન્સમાં ઓછામાં ઓછા
૨૫૦૦૦ સુધારકોની કતલ કરવામાં આવી. કેટલાકો તો કહે છે કે
તે સમયે એક લાખ સુધારકોનો ઘડો લાડવો કરી નાંખવામાં આવ્યો
હતો. ખુદ રાજ્યએ પોતે મહેકને બારણેથી અગ્નિવર્ષણ કરી રસ્તે
જનાર આવનારને જનાવરની જેમ ગોળીએ વીંધી નાંખ્યા હતા. એ
રાજ ગદ્ ગદ્ સુધી તો ઓરેંજ અને લુઇને મદદ કરવાના
મતનો હતો.

પરંતુ હાથીના દાંત ચાવવાના ને બતાવવાના બૂદ્ધા હતા: એની
પર વિશ્વાસ રાખવામાં ઓરેંજ અને લુઇ આ વખતે છક્કડ ખાઇ
ગયા હતા. અત્યાર સુધી ક્રાન્સના રાજ્યએ પોતાની પ્રભ પર શિલ્પિ-
પની સલાહ માની ધર્મને નામે જુલમ નહોતો વરસાવ્યો. પરંતુ હવે
તેની આવી ધર્મ તરફની વલણ જોઈને શિલ્પિના આનંદનો તો
પાર જ ન રહ્યો. તેણે તો દેવળમાં જઈને પરમાત્માની પ્રાર્થના કરી
ને ખૂદાના શુકાના ગુળર્ખાં. પોપજી પણ અધર્મીઓની કતલની વાત
જણી ખુબ ખુશી થયા. એણે પણ ક્રાન્સના રાજના એ સત્કાર્યની
ખૂશાલીમાં દેવળમાં જઈ પ્રાર્થના કરી.

બેનલિસનો વધ

ઓરેંજને હવે ક્રાન્સની મદદની આશા ન રહી. શિલ્પિ અને
બોલવા તો એવા ખુશી થયા કે ન પૂછો વાત. કારણ કે અત્યાર

સુધી તેને ક્રાન્સનો બહુ ભય રહેતો. પણ હવે તો એ ભયે જતો રહ્યો. ક્રાન્સનો રાજા શીલિપનો મિત્ર બની ગયો. તેણે શીલિપને લખ્યું કે: લુધની મદદ માટે મોકલાયલા લશ્કરમાંથી જે સૈનિકા કેદ પકડાયા હોય અને આપની જેલમાં હોય તેમનું કામે તમામ કરી નાંખવામા આવે એમ હું ઇચ્છું છું. શીલિપને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે તરત જ જેનલિસ વગેરે કેદલાય કેદીઓની કતલ કરાવી નાંખી.

ક્રાન્સનો રાજા તે લોકોનું કાસળ કઢાવવા માંગતો હતો તેનું એક બીજું કારણ હતું. ન કરે નારાયણ ને જેનલિસ વગેરે ક્રાન્સ પાછા ફરે તો ક્રાન્સમાં ઉત્પાત થવાનો તેને ભય હતો. એટલે જ નવમો આર્સ આમ બેદી રમત રમતો હતો. બીજા બાજુ હજુ ઓરેન્જને મદદ કરવાના જૂઠા વાયદા એ કરી રહ્યો હતો: તેને ઓરેન્જનો ખુબ ડર લાગતો.

એ બધા (ઓરેન્જ) નેધરલેન્ડમાં જ રહે તો ફીક એવી એની ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. ક્યાંક એ ક્રાન્સમાં ઘૂસી જાય તો કૌશિબીની કતલને માથે પાણી ફરી વળે તેમ હતું; એટલે તેને તો એ ક્રાન્સથી દૂર જ રાખવા મથતો. મૌન્સની સામે પડેલી એલવાની છાવણીમાં ક્રાન્સના સમાચાર મળતાં જ આનંદોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યા અને જ્યાફતો પર જ્યાફતો ઉડવા માંડી. બધાના મનમાં થયું કે હવે મૌન્સ તો હાથ-વેંતમાં. એને કબજે કરતાં શી વાર લાગવાની છે ?

આ સમયે ઓરેન્જે પેરોન જઈ પહોંચી બીન્ચે ને મૌન્સની સામે પડેલી એલવાની ફોજથી થોડે જ દૂર પડાવ નાંખ્યો. શત્રુ લશ્કરમાં મહારથીઓનો પાર નહોતો. ડોન ફેડરિક તો તેમાં હતો જ અને વધારામાં એલવા, મેડીનાકોલીનો ઠાકોર વગેરે તેને આવી મળ્યા હતા. ઓરેન્જની સામે અલ્સારે એક જ માર્ગ હતો: શત્રુઓને યુદ્ધ માટે લલચાવીને ખાઇઓમાંથી બહાર કાઢવાનો.

પરંતુ એકવા પશુ એક હુંસિયાર સેનાપતિ હતો. તે ખાઈમાંથી નીકળીને જાણી જોઈને મોતના કાયામાં જઈ પડે એવો માફક નહોતો.

કપરા સંયોગો

મોંસમાં લુધ સાથેના કાન્સના સિપાઈઓ બળવો કરવાની તૈયારીમાં છે અને લુધ માંદગીને ટિંકાને છે એવી વાત જ્યાં ત્યાં સંભળાતી હતી. ઓરેંજની સાથે જર્મનીથી આવેલું લશ્કર તથા માસ માટે જ પગારદારીથી આવ્યું હતું. કાન્સમાંથી સહાય નહિ મળવાની ખાત્રી થતાં જ તે ઓરેંજને છોડીને ભાગી જાય એવો પૂરેપૂરો સંભવ હતો. સને ૧૫૩૮ માં જેમ એકવાની સાથે યુદ્ધ કર્યો વગર જ ઓરેંજને નાસી જવું પડેલું તેમજ આ વખતે પશુ નાસી જવું પડે તેવા સંયોગો ઉપસ્થિત થયા હતા.

૧૧મી સપ્ટેમ્બરે ડોન ફ્રેડરિક ૪૦૦૦ ચુનંદા નવજુવાનો લઈને શહેરના હાવરે નામના દરવાજા આગળ સેન્ટ ફ્રેડેરિકન નામના ગામડે જઈ પહોંચ્યો. ઓરેંજ પશુ ત્યાંથી થોડે દૂર હરમિય આગળ રહીને મોંસને મદદ કરવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. રાતની રાતમાં ફ્રેડરિકે ઓરેંજના લશ્કર પર એવો આચ્ચિતો હાથો માર્યો કે એના આખા લશ્કરની રેવડી દાણાદાણુ થઈ ગઈ અને ઓરેંજ પશુ સંકળમાં સપડાતો માંડ માંડ બચ્યો.

આચ્ચિતો હાથો

હસો નવજુવાનો સાથે ડોનના સૈન્યનો નાવક જૂલિયન રોમેરો ઓરેંજની જાવણીમાં આચ્ચિતો ધૂસ્યો. આ સમયે રાત્રિનો માઠ અંધકાર જગત પર છવાઈ ચૂક્યો હતો. જાવણીના સૈનિકો એકાં ખાઈ રહ્યા હતા. તે બિચારા તો એકાએક દસ્યો થતાં જ મભરાઈ ગયા. રોમેરો ને તેના સૈનિકો ઓરેંજના ઉંઘના લશ્કરને ખાસતી

જેમ કાપવા લાગ્યા. કાળની જીભ સમી તલ્લવારોના ખણખણાટ ને
ધાયલોના આતંનાદથી વાતાવરણ છવાઈ ગયું. જરાગર ત્રણ કલાક
સુધી આ રણતાંડવ ચાલ્યું. એક તો ઓરેંજનું લશ્કર ઓચિંતા
છાપાથી ગભરાયલું હતું તેમાં રાત્રિના અંધકારે ઉમેરો ક્યોં એટલે
કોઈ કોઈને ઝાળખી સકતું જ નહિ. શત્રુ સૈન્ય કેટલું છે તેની યે
સમજ ન પડી. એક ઘાએ બે ટુકડા કરતો રોમેરો આગળ વધતો
જ ચાલ્યો તે ઓરેંજના તંત્રુ નજીક આવી પહોંચ્યો. રોરેજ ને
તેના પહેરેગીરો થાક્યા પાક્યા સૂઈ રહ્યા હતા. જે મહાપુરુષ નેધર-
લેંડના રવાતંત્રની એક માત્ર આશા સમેા હતો તે લગભગ શત્રુના
સકંજમાં સપડાઈ ચૂકવાની અણી પર હતો. પરંતુ તેના વફાદાર
કુતરાએ તેને બચાવી લીધો.

કુતરાએ પ્રાણ બચાવ્યા

એ વફાદાર કુતરો હંમેશા ઓરેંજના ખિલાના આગળ જ
સૂતો. ઘોડાના દાખડાનો દખડક દખડક અવાજ કાને પડતાં જ એણે
ઓરેંજને સૂતો જગાડ્યો. શત્રુ આવી પહોંચે તે પહેલાં જ ઓ-
રેંજનું નસીબ પાકરું કે કુતરાને તેને ઉઠાડવાની પ્રેરણા અર્ધ પાસે
ઘોડો તૈયાર હતો. તેણે વખત વિચારીને ઘોડા પર ફૂદકો માર્યો ને
તેને બેફાલ મારી મૂક્યો. શત્રુએ તંત્રુમાં આવ્યા તો ખરાં પણ
ઓરેંજ હાથ ન લાગ્યો. પછી તો તેના જોકરો ને કારભારીઓને
મારી મારીને તેમણે પોતાનો રોષ હળવો કર્યો.

ઉપાના અજવાળાં પૃથ્વી પર ઉતરતાં જ ઓરેંજના લશ્કરે
જેમું તો શત્રુસૈન્ય બહુજ થોડું હતું. એટલે તેઓ સામનો કરવાને
એકત્ર થવા લાગ્યા. ત્યાં તો જોતજોતામાં રોમેરો પોતાના નવજીવાની-
યાઓને લઈને પોતારા ગણી ગયો. ઓરેંજના સેંકડો સૈનિક રાત્રિયુ-
દમાં ખપી ગયા ને સેંકડો ઉંધતા સળગાવી દેવાયા બ્યારે રોમેરોના
નવજીવાનોમાંથી ભાગ્યે ૬૦ નવજીવાન કામ આવ્યા હશે. જે કુતરાએ

ઔરેંજનો પ્રાણુ બચાવ્યો હતો તે પેનિયર જાતનો હતો. સાર પ-છીથી ઔરેંજ હંમેશા તે જાતના કુતરાને પોતાના બિજાના સમીપ સ્વાડવા લાગ્યો.

હત્યારો હીસ્ટ

ઔરેંજને પરાજય તો મળ્યો પણ તે નિરાશ ન જ થયો. એની બાજુ તો સેન્ટ બાર્થેલ્મોના વધે બગાડી મૂકી હતી. તે પાછો પેરોન પહોંચ્યો. તે સમયે હીસ્ટ નામનો એક જર્મન હત્યારો તેની પૂંઠે પડ્યો હતો. ઐઞવાએ એને નવાજી નાંખવાની લાલચ આપેલી એટલે લાઘ લપટી પડેલા અને ઔરેંજનો ઘાટ ધડવાની તક શોધતા. ઔરેંજ પેરોન પહોંચ્યો કે તરત જ લશ્કરે હજુ સુધી તેને પગાર ન મળ્યો હોવાથી લઢવાની સાફ ના ચોપડાની દીધી. બિચારે દુઃખી દિલે ને ભારે હૈયે પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપતાં લુધને લખ્યું કે: તારો બચાવ કરવો એ હવે મારી શક્તિ ઉપરનું કામ છે. બને તો શત્રુ સાથે માનભરી સુલેહ કરવી એ અત્યારે હિતાવહ છે.

પછી ઔરેંજ લગ્ન હૃદયે પોતાના વ્હાલા ભાઈને મૌન-સમાં ઘેરાયલો છોડીને મ્યૂઝ નદી પાર કરી રાઈન તરફ ચાલ્યો. એની પાસે સિપાઈઓનો પગાર ચૂકવવાને દેશનાં શહેરોના વાયદાપત્ર સિવાય બીજું કંઈ નહોતું. સૌ કોઈએ પૈસાની મદદ કરવાને વાયદા કર્યા હતા પરંતુ ઔરેંજ પૈસાની જાંખી નહોતી કરી શક્યો. આથી આખું લશ્કર બગવાખોર બની ગયું. કેટલાક અફસરોએ મહા પ્રયાસે ઔરેંજને બચાવી લીધો નહિ તો એનાં તો સોએ વર્ષ પૂરાં જ થયાં હોત. પછી તો રાઈન નદી પાર કર્યા બાદ ઔરેંજે આખું લશ્કર વેરી માયું અને પોતે રામભરોસે હોલાંડ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

ઔરેંજ હોલાંડ તરફ

ઔરેંજનું વ્યક્તિત્વ એવું મજબૂત હતું કે આત્મ નિરાશાના

સમયે પણ એના મુખ પર વીરત્વની જ ઝાંખી થતી. કાંઈ વિગતી સમ્રાટના ગૌરવે એવું નર ઓપી ઉઠતું. હોલાંડનો એ હૃદયનાથ હતો. સાઈ હોલાંડ એના બોલ પર પ્રાણ પાચરવા તૈયાર હતું. દેશના ઉદ્ધારને અર્થે લડતાં લડતાં મરી મટવું એ જ માત્ર ઓરેંજની આશા હતી. એણે એના બાઇને લખ્યું પણ હતું કે: બાઇ, હોલાંડમાં હું મારી કચર તૈયાર કરવાને જઇ રહ્યો છું. ગમે તેમ પણ એણે દેશોદ્ધારનું હાથમાં લીધેલું કાર્ય ન છોડ્યું તે ન જ છોડ્યું. તે પોતાના પ્રયત્નોમાં મંડ્યો જ રહ્યો.

એકવાને લુઇ પ્રત્યે એટલો તિરસ્કાર હતો કે કાંઈ બાકી જ નહિ. પરંતુ મૌન્સ એટલું મોક્કાતું નગર હતું અને સમય પણ એવો કટોકટીનો હતો કે તેણે લુઈ સાથે સંધિ કરી લેવાનું ઉચિત માન્યું. લુઈના સેનિકોને તેમજ એના સહાયક નાગરિકોને શહેરમાંથી કાંઈ પણ જાતની હાનિ હરકત વગર એણે નીકળી જવા દીધા. શહેર છોડતા પહેલાં લુઇ રપેનીશ લશ્કરમાં ગયો. ત્યાં તેનો મેડીનાક્ષી, ડાન ફ્રેડરિક વગેરે સરદારોએ સુંદર સત્કાર કર્યો.

લુઈ મૌન્સ છોડે છે

લુઇ એમની વિદાય લઈ જ્યારે ત્યાંથી નીકળ્યો ત્યારે ફ્રેડરિક પોતાના તંજુની બહાર નીકળી વીસ વીસ યુદ્ધમાં ભાગ લેનાર એ વીરનરને નિહાળી રહ્યો. તેની પ્રતિમા જ્યાં સુધી દેખાઇ ત્યાં સુધી તે મીટ માંડી રહ્યો અને એ વીરનરના વીરત્વની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.

એકવા ફૂટનીતિય હતો. અને લુઇને હેમખેમ જવા દેવામાં એ રાજનીતિની રમત રમ્યો હતો. લુઈ એને બરાબર ઓળખતો હતો. એકવા બાર્બેસ્મોના વધ-સંબંધમાં કહેતો કે: હું પહેલાં તો મારા હાથ કાપી નાંખું પરંતુ એવું ધૃષ્ટિત કાર્ય તો કાંઈ દિવસ ન કરું. જાણે અત્યાર સુધી એણે કરેલાં કાર્યો બધાં પવિત્ર જ ન હોય તેમ ! લુઈના આત્મા ગયા પછી નોતરકારમયે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. શહે-

રમે ત્યાગ કરવાવાળા લુછના કેટલાક સહાયકો પોતાના સ્નેહી સંબંધીઓને મળી લેવા હજુ શહેરમાં રહ્યા હતા. તે નીકળી જવાની તૈયારીમાં જ હતા ત્યાં તો નાયરકારમસે તેમને અટકમાં લીધા અને બધાયને રામશરણ પહોંચાડી દીધા. સુલેહની શરતો તો ક્યાંય ગળી જવાય !

ફાંસીના માંચડા

આટલેથી જ એલવા અટક્યો નહિ. એણે બસેસની જેમ 'ખૂની કચેરી'ની ત્યાં સ્થાપના કરી લોકો પર અત્યાચાર શરૂ કર્યો. શુક્રવારને દિવસે માંસ ખાનારને, લુછને મદદ કરનારને, સુધારક તરફ સહાનુભૂતિ બતાવનારને ને એવાં જ બીજાં નજીક બહાનાં કાઢી કાઢીને લોકોને દોષપાત્ર ઠરાવી કેટલાય ફાંસીના માંચડા તૈયાર કર્યા. તેમની જમીન જગીરે જમ કરવામાં આવી. અને એ જમીન જગીરે રાખનાર પણ કોણ ? નાયરકારમસ-બંધ પોતે જ. લીલામમાં નજીવી કિંમતે પોતે જ તે રાખી લેતો. આમ પોતાનાં ખીસ્સાં તરફ કરવાનો વ્યાપાર તેણે આરંભી દીધો. આવી રીતે એક વર્ષ સુધી મૌન્સમાં નાયરકારમસનું રાવણરાજ્ય ચાલ્યું. બીજે વર્ષે દેકુઇએ-સે અપરાધીઓને સરકાર તરફથી મારી બક્ષવામાં આવે છે એવું જાહેર કર્યું. આ સમયે પણ મૌન્સની જેલની લોખંડી દિવાલો વચ્ચે જીવન મરણને હિડોલે હિંચતા ૭૫ કેદીઓ સગડી રહ્યા હતા. કોણ જાણે કેટલીય સદીઓ સુધી એ અત્યાચારોના બોલતા કાગળપત્રો પણ છૂપાવી રાખવામાં આવેલા અને એનો પત્તો પણ નહોતો. ૧૬મી સદીમાં ચેટોડનાસમાં આવેલો એક પૂરાણો મિનાર ધરાશાયી થયો ત્યારે એનાં ખંડિયેરામાંથી એ કાગળો મળી આવ્યા. અને ત્યારે જ ઇતિહાસનવેશએ શીલિપના બચકર અત્યાચારો સંબંધમાં અજવાળું પાડ્યું. મૌન્સ દેશની કુંચી સમું હતું. એ રપેનીશોના હાથમાં આવતાં જ બીજાં સ્થાનં થયેલાં શહેરો પણ તેમના હાથમાં આવી શક્યાં. ડોન

આમળ વધી જેવો મેચલિન પહોંચ્યો કે ત્યાંના કાયર સૈનિકોએ રખેનીશો પર તોપના બે ચાર ગોળા મખમલો ને પછી ભાગી ગયા. બિચારા શહેરીઓ નિરાધાર બન્યા. લશ્કરની હુકમ હતી તે પણ જતી રહી. એકવાએ એ શહેર સ્વતંત્ર થયું ત્યારે જ તેને મઝા ચખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેમાં વળી તોપના ગોળા છૂટયા એટલે અગ્નિમાં લી હોમાયું. રખેનીશોનો ક્રોધ બબૂકી ઉઠ્યો; તરત જ ફેડરિક ને નાયરકારમસ સૈન્ય સાથે નીકળ્યા ને શહેર ઉપર બમંકર જીલમ વરસી રહ્યો.

અમાનુષી જીલમ

એ સમયના એક સનાતની લેખકે એ અમાનુષી જીલમ સંબંધમાં પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખતાં લખ્યું હતું કે: મૌનમાં ચાલી રહેલા અમાનુષી જીલ્મનું વર્ણન કરતાં મારી કલમ કાંપી ઉઠે છે. શરીર રોમાંચ અનુભવે છે. માંદગીને બિછાને પડેલાઓને પણ ન જવા દીધા—તેમને પણ રેંસી નાંખ્યા. દેવળોમાં ઓંઓની લાજ પણ લૂંટાઇ. વળી ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી તો શહેરમાં એવા મારપીટના મહોત્સવ ઉજવાયા કે પત્થરહુકમોનું દૈન્ય પણ દ્રવી ગય. સરકારી ફોજના સૈનિકો જ્યાં જુઓ ત્યાં ભૂખ્યા વરૂની જેમ શિકારની શોધમાં અહિંથી તહિં બટકતા માલૂમ પડતા હતા. અને લૂંટ તે કેવી ? ભૂખે મરતાં બાળકોના મોંમાંથી ય રોટલીના ટુકડા છીનવી લેવાયા હતા.

જુએન્ટ ને ફ્લેન્ડર્સ વળી પાછા ગુલામીની જંજીરમાં જકડાયા. ગ્રીલાંડમાં ઓરેંજની પરિસ્થિતિ પણ કાંઈ સારી નહોતી. બાલ્કયરેન ટાપુ પર આવેલાં મિડલબર્ગ ને આનેંધ્યુડ હજી સુધી સરકારના જ હાથમાં હતાં. કેમ્પવીયર ને ફ્રેશિંગ ઓરેંજના આધિપત્યમાં હતાં. દક્ષિણે બીવલેંડ ટાપુ પર આવેલું ટરગોજ નામનું મોઝાનું સ્થળ પણ હજી રખેનીશોને જ કબજે હતું. સરકારી ફોજ બહાદુરીથી

એનું રક્ષણ કરી રહી હતી. એ સ્થળ એટલું મહત્વનું હતું કે સરકારના હાથમાંથી તે જતાં જ આખા બાલચરેન ટાપુ ઉપરથી જ સરકારને હાથ ધોઈ નાંખવા પડત.

ઔરંગના રાષ્ટ્રીય સૈન્યમાં જેરોમ નામનો એક વીર સરદાર હતો. તેણે મિડલ્સબર્ગ વગેરે સ્થળો પર હુમલા કર્યા હતા પણ તેની ધારણા ખર નહોતી આવી. આખરે તેણે નિરાશાના ધૂંધવાટમાં વિજયી બનવાનો કે મરી મટવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાત હજારનું લશ્કર લઈ એણે ટરગોજને ઘેરો ઘાલ્યો. એટલે એલવાએ તરત જ એંટવર્પના કોટવાળા ડેએબિલિને તેની કુમકે મોકલ્યો. પરંતુ ટરગોજને મદદ ન મળી શકી. દેશબકતોએ એલવાને તે પ્રયત્નોમાં ન ફાવવા દીધો. જળ ને સ્થળ—બંને માર્ગે દેશબકતોનું લશ્કર વચ્ચે પડ્યું હતું. છેવટે સ્પેનીશોએ ટરગોજને મદદ કરવાને એક સરસ યુક્તિ શોધી કાઢી. જગતભરના યુદ્ધના ઇતિહાસમાં એ યુક્તિ અદ્વિતીય જ છે ને હંમેશા સ્પેનીશોની કીર્તિબાધા પ્રસારતી જ રહેશે.

સ્પેનિશ યુક્તિ

એંટવર્પ શેલ્ડ નદીને કિનારે આવેલું હતું. અને તે નદી જુએન્ટ ને ફ્લેન્ડર્સની વચ્ચે થઇ સમુદ્રને મળતી હતી. તે બંને શહેરો તેને સામસામે કિનારે હતાં. શેલ્ડ ગ્રીલાંડની આજુબાજુ બે ધારાઓમાં વહેતી. તે પ્રાંતનો કેટલોક જમીનનો ભાગ સમુદ્રમાં ફેલેલો હતો અને કેટલોક સપાટીથી ઉંચે હતો. ટરગોજ દક્ષિણ બીવલેંડનું મુખ્ય શહેર હતું. દક્ષિણ બીવલેંડ પહેલાં ટાપુ ન હતો. લગભગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં સમુદ્રની ભરતી તેની પર ફરી વળી ને તેને ટાપુ બનાવી દીધો. એ ટાપુ નજીકની ખાડીમાં ઓટ સમયે ચારથી પાંચ ફૂટ પાણી રહેતું અને ભરતી સમયે લગભગ દસ ફૂટ જેટલું વધી જતું. સ્પેનીશ લશ્કરના કેપ્ટન પ્લોમર્ટ એ ખાડી નીચે છૂપાવવા માર્ગ વાટે ટરગોજની કુમકે જવાનું વિચાર્યું. પહેલાં તો એણે બંને

જ એ ખેડુત બોમીયાઓને સાથે લઇ એ દસ માઈલની લાંબી ખાડી એ વખત પાર કરી. ત્યાર પછી જ સેનાપતિ સમક્ષ એણે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. આ સાંભળીને તરત જ કર્નલ મૌન્ટ્રોમન પોતે લશ્કર લઇને લાંબો જવા તૈયાર થયો. તેણે સ્પેનીશ, બેલૂન ને જર્મન સૈનિકોમાંથી એક એક હજાર ચુનંદા નવજુવાનો ચૂંટીને ગિરકુટ ને બંદુકના દારૂની એક એક બેગ તેમના હાથમાં પકડાવી તેમને કૂચ માટે તત્પર થવા જણાવ્યું. પણ તેઓને ક્યાં જવાનું છે એ વાતથી અણવાકેફ જ રાખ્યા. મૌન્ટ્રોમન એ સૈનિકોને લઇને સાગર તટે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે: આપણે કોઇ બચકર રસ્તે થઇને જવું પડશે. આમ કહેતાંની સાથે જ એણે ખાડીના પાણીમાં ઝંપલાવ્યું. માર્ગ વિકટ છે તે સાંભળીને સૈનિકોમાં પણ નવું જોમ પ્રગટ્યું હતું. ખાડીમાં પડે મૂકતાં જ મૌન્ટ્રોમને વળી સૈનિકોને ઉત્સાહિત કર્યા કે: વીરો, આ વીકટ માર્ગ વટાવીને આપણે વિજયી થઇશું તો જગતભરમાં આપણું નામ રહી જવાનું છે.

સામે પાર

પછી તો સિપાઈઓના ઉત્સાહનો પાર ન રહ્યો. સૌ ઉત્સાહના આવેશમાં પાગલ બની ગયા અને જગતમાં અમર થઇ જવાની તેમને તમના થઈ આવી. વીર:મૌન્ટ્રોમન લશ્કરને મોખરે હતો અને તેની પાછળ સિપાઈઓની કતાર બાઝી હતી. સૌ ખાડી પાર કરતા હતા. ખાડીમાં છાતી સમું પાણી હતું દરેકને માથે ગિરકુટ ને બંદુકના દારૂની બેગ હતી. જેમ તેઓ આગળ ધપતા તેમ તેમ કેટલીક જગ્યાએ તો આંધ બરાબર પણ પાણી આવી જતું. ઘોર અધારી રાત્રિ હતી. ઓટનો સમય હતો. ભરતી વધવાને લગ્ગુ ૬ કલાકની વાર હતી. બરાબર તે સમય દરમ્યાન દસ માઈલની લાંબી ખાડી પાર કરવી હતી. નહિ તો ભરતીના જીવાળ સૌને ભરખી જવાની તૈયારીમાં હતા. કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો સાગરની તળેટીની ખાડીમાં ખુબ ચીકારો હતો. કેટલીક

જગ્યાએ નયોં કીચડ જ ભરેલો હતો. ત્યાં આગળ બિચારા સૈનિકો પોતાના પગ પણ ટેકવી શકતા નહિ એટલે તરીને આગળ વધવા વિના છૂટકો નહોતો. પરંતુ સવાર થતા થતામાં તો એ વીર સૈનિકો ઉત્સાહભેર સામે પાર જઈ ઉભા. ત્રણ હજારમાંથી માત્ર નવ માણસો જ ફૂળી ગયા. ખાડી પાર કર્યા પછી મૌન્ડ્રેગને સેનાપતિને મથાલો એતાવી સફળતાની નિશાની આપી. ઘોર અંધારી રાતમાં આટલું સાહસ ખેડવું એ ખરેખર જૌરવ લેવા સમું છે. કોઈ જાનકુર્મ ખળે ઐલવાતું લશ્કર સામે પાર ન પહોંચ્યું હોય તેમ સાગર પાર કરીને મૌન્ડ્રેગને ત્યાં જઈ ચઢ્યો હતો. પછી તો આ વાત વાએ ચાલી. ટરગેજમાં પણ એ ઉડતી વાત આવી અને દેશભક્તોના લશ્કરમાં ગભરાટ ફેલાયો—સૌ ભાગવા લાગ્યા. મૌન્ડ્રેગને તો શહેર પર કબજો મેળવવામાં તકલીફ જ ન પડી અને પછો તે પોતાનું સैन्य લઈ ક્લુએન્ટ તરફ આગળ વધ્યો.

ક્લુટફેનમાં ઠટકેઆમ

મૌન્ડ્રેગને મેચલિન કબજે કર્યા પછી ઐલવા નીમવીજન તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. ડોન ફ્રેડરિકને એણે ઉત્તર અને પૂર્વ બાજો પર કરપ બેસાડવાને મોકલ્યો હતો. ત્યાં ત્યાં ફ્રેડરિક ગયો ત્યાં ત્યાં દરેક શહેરે તરત જ તેની સત્તા કબૂલ રાખી. એક ક્લુટફેન નગર જરા ઉધમાતીયું નીકળ્યું; એટલે ઐલવાની આજ્ઞા મુજબ ત્યાં ઠટકેઆમ ચલાવાઈ. અને સ્ત્રીઓની લાજ પણ લૂટાઈ. જુલમનો એવો હાકોટો હતો કે એ અત્યાચાર સંબંધી કોઈની તપાસ કરવાની ચે તાકાત નહોતી. તેની પાસેના એક બીજા શહેરના સરદારે પોતાના એક મિત્રને પત્ર લખતાં લખ્યું હતું કે: પાછલા રવિવારે ક્લુટફેનમાં હાહાકાર વર્તી ગયો હતો; અને ભયંકર આત્મનાદો સંબળાઈ રહ્યા હતા; જાણે કોઈ કરપીણ ઠટકેઆમ ન ચાલી રહી હોય તેમ. પરંતુ ત્યાં થું બનતું હતું એની કાંઈ અમને ખબર પડી નહોતી.

ઝોરેજી ઝીઠરસેંડ ને ઝોવરીસેંડ નગર પોતાના સાળા સર-
દાર વાન્ડેનઅગને સોંપી દીધાં હતાં. પરંતુ એ કાયરનો બચ્ચો પોતાની
જાતિ પર કથંક લગાડી અનાથ પ્રજાને જીવમીઓના હાથમાં મૂકી
બચનો માર્યો ભાગી ગયો. પોતાની સગમાં પત્નીને પણ તે એક
ખેડૂતને ત્યાં મૂકી ગયો હતો. આમ વગર મહેનતે બંને શહેર ઐશ-
વાના હાથમાં આવી પડ્યાં. ફીઝલાંડ પણ નમી પડ્યું. છતાં હજી
હોલાંડે રાષ્ટ્રીય ઝંડો નીચો નમવા દીધો ન હતો. અને જ્યાં ઝોરેજી
જાતે જ ત્યાં હોય પછી એ ઝંડો નમે પણ કેવી રીતે ?

નઆરડનની ના

ખીજાં ત્રીજાં સ્થળોએ બળવાનો અગ્નિ શમાવીને ફેડરિક પો-
તાની ધાક ખેસાડતો હવે હોલાંડ તરફ ધપ્યો. રસ્તે નઆરડન નામનું
નાનકડું શહેર આવતું હતું. તેણે ફેડરિકનો અધિકાર સ્વીકારવાની
ચોડખી ના ચોપડાવી હતી. દેશભક્તોનું લશ્કર લડવા માટે તૈયાર
નહોતું પણ શહેરીઓના ઉત્સાહ નહોતો. સમાતો. એક પાગલો તો
સ્પેનના લશ્કર પર ઝોળા છોડવાનું ય શરૂ કરી દીધું. સરકારી ફોજ
આવી પહોંચે તે પહેલાં શહેરીઓએ દેશભક્ત સેનાપતિ સોનાય પાસે
મદદ માંગેલી પણ તે બિચારા પાસે પૂરતાં સાધનો નહોતાં એટલે મદદ
ન જઈ શક્યો. પરંતુ તેણે તેમને માનભરી સુલેહ કરી લેવાની સલાહ
આપી. માગરિક પાસે હવે તે સિવાય અન્ય માર્ગ નહોતો. એટલે
તેમણે સુલેહના સંદેશ શરૂ કર્યાં. ફેડરિક નગર પર હત્યો લાઇ
જવાનો હુકમ કરી દીધો હતો. એટલે તેણે ખેલા બે સંદેશવાહકોને
કહ્યું : તમે મારા લશ્કર સાથે જાવ. શહેરીઓને તેમના નગરના દર-
વાબા પર જ સુલેહ સંબંધી ઉત્તર આપવામાં આવશે. પેલા બિચારા
તો આત્મા પછી લશ્કરની સાથે, એ બેમાંનો એક તો ચેતી ગયો
ને તક બળતાં લાંથી નાસી છૂટ્યો. બતાં જતાં તેણે પોતાના સા-
થીદારને કહ્યું : ભાઇ, શહેરમાં જવામાં નવાણું ટકાવું જોખમ મને

તો લાગે છે. પણ પેલા બિરાદર તો ન જ ચસ્યા. એમને પોતાનાં પત્ની ને બાળબચ્ચાંના દુઃખમાં સહભાગી થવાનું રચ્યું.

બંદુકની ગોળીઓ -

ફેડરિક પછી તો આવી પહોંચ્યો શહેર પાસે ને ડેરાતંબુ ઠાકી દીધા. તેણે શહેરમાં કલાવ્યું કે: સુલેહ કરવી હોય તો નચ્ચારડને ખીજ પણ કેટલાક પ્રતિનિધિઓ મોકલવા જોઈએ. આથી ખીજે દિવસે સવારમાં શહેરના ખીજ ચાર પ્રતિનિધિઓ પણ સુલેહની વાટાઘાટ માટે ફેડરિકની છાવણીમાં આવ્યા. તે સમયે જૂલિયન રોમેરોએ આગળ આવીને કહ્યું કે: હું ફેડરિક તરફથી સુલેહ કરવાને તૈયાર છું: મને શહેરની કુંચીઓ સોંપી દો. પછી એણે લોકોના જનમાલના રક્ષણની તેમને ખાત્રી થાય તેટલા સાફ પેલા પ્રતિનિધિઓ સાથે હસ્તધૂનન કર્યાં. રોમેરાના વચનમાં તેમણે તેને એક સાચ્યો સિપાઈ જાણીને શ્રદ્ધા રાખી; ને તેને કુંચીઓ સોંપી દીધી. કુંચીઓ હાથમાં આવતાં જ તેણે નગર તરફ દોટ દીધી. તેની પાછળ છસો બંદુકધારી સૈનિકો પણ શહેરમાં ઘૂસ્યા. નાગરિકોએ રપેનીશોને ખૂશ કરવાને રોમેરાનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું ને સૌને જ્યાંફત આપી. પાટી પૂરી થતાં જ શહેરનો ઘંટ બજારી રોમેરોએ નાગરિકોને દેવળમાં એકત્ર કર્યાં. સૌ લોક સંધિની શરતો સાંભળવાને બિત્સુક હતા. એટલામાં એક પાદરી ત્યાં આવ્યો અને બધાને મોતની સજા ફરમાવવામાં આવે છે એમ સંભળાવી દીધું. તરત જ રપેનીશ લશ્કર પછી તો બૂખ્યા વાધની જેમ દેવળનાં બારણાં ખોલી અંદર ધસ્યું. બંદુકની જામગીરીઓ સળગી ને ફડોફડ ધડાકા થવા લાગ્યા. લોકો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. તેમને વીંધીને ગોળીઓ ચારપાર નીકળવા લાગી. લાશોનો તો મોટો મંજ વાગ્યો. પછી તો દેવળમાં રહેલા જીવતા ને મૃત્યુલો-સધળાને અગ્નિને સ્વાધીન કર્યા-સાફ દેવળ જ ફૂંકી મૂક્યું.

ભંકાદહનની પુનરાંતિ

ત્યાંથી સૈનિકો દોડ્યા રસ્તા પર. જે એમના હાથમાં આવે એના ખાર જ વાગતા. ભયંકર ખૂનરેણ ચાલી રહી. જેમનાં ઘર લૂંટ્યાં તેમના જ મસ્તકે તેમનો માલઅસખાઅ ચઢાવી તેમને ફટકારતા ફટકારતા છાવણીએ લાવ્યા ને મળૂરીના ધનામ તરીકે તેમનાં માથાં ધડથી છૂટાં કરવામાં આવ્યાં. આખું શહેર અગ્નિમાં ભડભડ બળવું હતું. કદાચ કોઇ નાગરિક છૂપાઈ રહ્યો હોય તો ય ન બચવા પામે તે ખાતર જ આ ભયંકર અસાચાર ગુજારતો હતો. અગ્નિ-શિખાઓ મગનને બેટતી હતી. આગથી બચીને જેઓ નાસી છૂટતા હતા તેમનાં માથાં તલ્લવારથી કે કુહાડીથી કાપી નાંખતાં ને સૈનિકો તેમને ભાલાથી ય વીંધી નાંખતા. અને ગણે આટલેથી અધૂરું રહ્યું હોય તેમ મુડદાને લઇ લઇને તેઓ ભડભડાટ બળી રહેલી અગ્નિશિખામાં ફગાવી દેતા. સડસડાટ કરતી અગ્નિની ભયંકર જ્વાળાઓ તેમને પોતાના હૃદયમાં શમાવી દેતી. નાગરિકોના પ્રાણ જતા હતા અને સ્પેનીશોને મન તો એ રમન હતી. એમાંના કેટલાક સિપાઇઓ તો એટલા દિવાના બન્યા હતા કે તેઓ નાગરિકોના શરીરની નસેનસ કાપીને શરાબની જેમ તેમાંથી લોહી પી રહ્યા હતા. અમાનુષિતાની કેટલી હદ ?

કેટલીય વહુમેટીઓની તેમનાં વડીલો સમક્ષ એ નરરાક્ષસોએ લાજ લૂંટી ને પછી તેમને સ્વધામ પહોંચાડી દીધેલી. એક વિદ્વાનને તેની તરફની પૂજ્ય શ્રદ્ધિથી જતો કરવામાં આવ્યો પરંતુ તેની સામે જ તેના પુત્રનું—જ્યાં પુત્રનું કાળજી કાઢી લેવાયું. ફૂરતાના તાંડવ નૃત્યનું એ બિભત્સ દ્રશ્ય હતું. કેટલાક બરફ પર ચઢીને જીવ બચાવવા નાસી છૂટ્યા. તેમને પણ પકડી પકડીને નગ્નદશામાં ઉધા લટકાવી દીધા. બિચારા તરફડી તરફડીને બરફમાં ગળી જઇ મોતના કાચામાં જઇ પડ્યા.

લાશોના ગંજ વાચ્યા

ધનવાન વર્ગ પરે ગુજરવામાં બાકી ન રહી. તેમને તાળવે ભજૂકતા અંગારા મૂકી-રીબાવીને પહેલાં તો રૂપિયા વસુલ કર્યાં ને પાછળથી તેમને પણ મૃત્યુના મુખમાં હોમી દીધા. નઆરડનમાં કાગવાસ થઇ ગયું. એક જીવ પણ ન બચ્યો. ત્રણ ત્રણ અડવાડિયાં સુધી તો સડકો ઉપર લાશોના ગંજના ગંજ પડ્યા રહ્યા. ઝાડ પર કે દરવાજા પર, દિવાલો પર કે જ્યાં જુઓ ત્યાં હાડમાંસના લોચા લખડી રહ્યા હતા. સારું યે શહેર માટીમાં ન મળી ગયું હોય તેવી દશા થઇ રહી. નઆરડન નગર ખીયાળાં સમું બની ગયું.

આ અભાચારનું વર્ણન કરતાં ય લેખિની થર થર કંપી જાય એવા એ અમાનુષી છે. છતાંએ હૃદયદ્રાવક ઘટનાઓનું વર્ણન કરવું એ સાહિત્ય નવેશોની ફરજ છે: પત્યરહૃદયી બનીને પણ. સત્ય ઉપર ઢાંકપીછોડો કરવો એ પાપ છે. અને સત્ય એ તો સત્ય જ છે. છૂપખું છૂપે એમ નથી જ. ધણા ધણા લેખકો કાન્તિના ઇતિહાસો લખી લખીને જીલ્લમનાં રોદધાં રહ્યા છે. જીલ્લમ તો જગત પર સૃષ્ટિના સર્જનકાળથી જન્મ્યો છે: તે સર્જનજૂનો છે છતાં ય નવો છે. કારણ કે કોઇને કોઈ સ્વરૂપે પણ એ હંમેશા દેખા દે છે જ.

ભગવાને ઐલવાના અમાનુષી જીલ્લમો કેમ ચાલવા દીધા એ જ નથી સમજાતું! શું સ્વાતંત્ર્યને ખાતર ભાવિ પ્રજાને ખૂનની નદીઓ વહાવવાનું અનિવાર્ય હતું? વિલિયમ ઓરેન્જનું વ્યક્તિત્વ જગતમાં વધુ ઊજ્જવળ બને એટલા માટે ઐલવાના અમાનુષી જીલ્લમોની જરૂર હતી? શું રાવણ રાજ્ય ન હોત તો રામાવતાર ન થાત? અત્યાચારી ઐલવા જન્મ્યો જ ન હોત તો ઓરેન્જનું વ્યક્તિત્વ ન ઝળકી ઉઠત?!

હોલાડમાં ઓરેન્જનો સત્કાર

મૌનમાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી ઓરેન્જ હોલાડમાં ચાલ્યો મથેલ.

તે હોલાંડમાં પહોંચ્યો ત્યારે તેની પાસે ૨૦૦૦૦ સૈનિકોના ગંજવર લશ્કરમાંથી ફક્ત સત્તર જ સૈનિકો બચ્યા હતા. એનાપ્રમુખજેનમાં પ્રવેશતાં જ કોઈ વિજયી સેનાપતિને સન્માને એમ લોકોએ તેનો સત્કાર કર્યો. જર્મનીમાંથી હવે ત્રીજી વાર લશ્કર એકઠું કરી શકાય એ કેવળ અસંભવિત વસ્તુ છે એની ઓરેંજને ખાત્રી હતી. એટલા માટે જ તે હોલાંડમાં ભાગ્ય અજમાવવાને પાછો ફર્યો હતો. તેણે પછી તો ગાર્મેગામ ફરવા માંડ્યું ને લોકોને સમજાવી-સમજાવીને દેશને સુવ્યવસ્થિત રાખવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હારલેમમાં તેણે હોલાંડની પંચાયત બોલાવી ને તેની સમક્ષ પોતાના રિયારો રજૂ કરી દીધા. એ બેઠક બંધ બારણે બરવામાં આવેલી.

હોલાંડમાં કેવળ એમ્સટર્ડમ જ હજી સુધી એલવાના અધિકારમાં હતું. એલવા ને ફેડરિક ત્યાં રહીને સારા હોલાંડને કબજે કરવાની તરફીબો રચી રહ્યા હતા. ઓરેંજ હોલાંડના દક્ષિણ ભાગમાં હતો અને એનો સેનાપતિ ડિડરિશ સેનોય હતો ઉત્તર હોલાંડમાં. બંનેની વચ્ચે હારલેમ આવેલું હતું. તે એલવાના હાથમાં જાય તો દેશભક્તોનું સૈન્ય બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય ને પરસ્પર મદદ કરવાનું એ તેમને અશક્ય થઈ પડે તેવી હાલત બને. વળી હોલાંડના સરકારી ગવર્નર બોસ્સએ જાહેરનામું પ્રગટ કર્યું હતું કે: સરકારની આજ્ઞાનું ઉત્ત્તરબન કરનાર શહેરની, જુટફેન ને નઆરડન જેવી જ દુર્દશા કરવામાં આવશે. આથી તો હારલેમવાસીઓ ઠંડા પડવાને બદલે ઉલટા ઉકળી ઉઠ્યા હતા. પરંતુ ત્યાંના કેટલાક કાયર અમલદારોના ટાંટીયા ઢીલા થઈ ગયા ને તેઓ પહોંચ્યા એલવાને માખણ લગાડવા. હારલેમ કેમ કબજે લેવું તે સંબંધમાં પછી તો ગ્રુત મંત્રણાઓ થવા લાગી. એ ત્રણ અમલદારોમાંનો એક તો એલવા પાસે જ રહ્યો ને બાકીના બે શહેરમાં પાછા ફર્યા. જેવો એમણે શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ શહેરોઓએ તેમને પકડી ફાંસીના માંચડો ખતાવી દીધો.

અમલદાર વર્ગ આમ હ્યુપચુ હતો પણ ઓરેંજના લશ્કરનો વીર કેપ્ટન રિપોર્ડો ભોકાને એકઠા કરી સ્વાતંત્ર્ય ખાતર આખર સુધી લડવા તૈયાર થઈ ગયો. હારલેમવાસીઓ શરે ચઢ્યા હતા. તેમના ઉત્સાહની અવધિ નહોતી. માત્ર અમલદારોનાં જ પોતીયાં દીલાં હતાં. એ વાત ઓરેંજના જાણવામાં આવતાં જ તેણે પેલા ડરપોક અમલદારોની જગ્યાએ શહેરનું સુકાન સંભાળવા એલડગોન્ડેને મોકલ્યો.

હારલેમનો ઘેરો

એમ્સટર્ડમ ને હારલેમ વચ્ચે એક મોટી ખાઈ આવેલી હતી. તેની બેખડ ઉપર જ એક રાહદારી સડક હતી. તે બંને શહેરો વચ્ચે પૂલ સમી હતી. આ ખાઈની જ આજુબાજુ સંગ્રામનાં મંડાણ થવાનાં હતાં. ૧૦મી ડીસેમ્બરે ફ્રેડરિક સૈન્ય લઈ એમ્સટર્ડમથી નીકળ્યો. કુચકદમ આગળ ધપતાં તેણે રસ્તે સ્પારેન્ડમ નામનું ગામડું કબજે કર્યું ને પછી હારલેમને ઘેરો ઘાલ્યો. બચાવ કરવો હીક થઈ પડે તે હેતુથી ઓરેંજ ખાઈની બેખડે દિવાલો ઉભી કરી હતી. ફ્રેડરિકે પણ આવતાંની સાથે જ પોતાના પડાવની આગળ તેવી જ દિવાલો ઉભી કરી દીધી.

સ્પેનનું લશ્કર લગભગ ત્રીસ હજાર સૈનિકોનું હતું. તેમાં પંદર હજાર તો ઘોડેસ્વાર હતા. ન્યારે હારલેમની કુલ વસ્તી જ ત્રીસ હજારની હતી. અને સૈન્ય તો બાગ્યે ચાર હજાર સૈનિકોનું હશે. હાં ! એ વસ્તુ સાચી છે કે પાછળથી ખાનદાન કુટુંબની ત્રણસો વીર બહેનોએ દેશભક્તોના સૈન્યને મદદ કરી હતી. ન્યારે નગરની સ્ત્રી-શક્તિ રણચંડિકા બની મોતના મયદાનમાં ઝૂકાવે ત્યારે મર્દ ધરખૂણો સેવી શકે ? નામદને પણ પાનો ચઢાવવાને એ વસ્તુ બસ હતી.

ઝડપુ એવી હતી કે દિવસે પણ ધૂમ્મસ વરસતું. સારું વાતાવરણ ધૂમ્મસથી જ છવાઈ રહેતું. એનો લાભ બંને પક્ષે ઉઠાવ્યો. આ બાજુ ફ્રેડરિક ધૂમ્મસના અધારધેર્યા વાતાવરણમાં પોતાના

સૈન્યના બચાવ ખાતર ખાઇઓ ઉપર દિવાલો ઉભી કરાવવાના કામે મંડી પડ્યો હતો અને બીજી બાજુ એ પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી હારલેમવાસીઓ પડોશનાં શહેરોમાંથી અન્નસામગ્રી એકત્ર કરતા હતા ને યુદ્ધની તડામાર તૈયારીઓ કર્યે જતા.

ઔરેંજ પણુ યુદ્ધની શેતરંજ પર કેમ દાવ ખેલવો એના જ વિચારમાં હતો. લીડનમાં એણે ત્રણ ચાર દમ્બર નવજીવાનોનું લશ્કર એકઠું કરી ડેલામાર્કની સરદારી નીચે હારલેમની મદદે મોકલી પણ આપ્યું હતું. પરંતુ શત્રુએ રસ્તામાં જ એ લશ્કરને ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું. ખાનદ્રાયર નામનો ડેલામાર્કનો એક સરદારે સરકારી ફોજના હાથમાં કેદ પકડાયો. એને છોડાવવાને ડેલામાર્ક ખૂબ ખૂબ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. એના છૂટકારાના બદલામાં અનર્ગળ દ્રવ્ય આપવાનું એણે કબૂલ્યું: રપેનીશોના ૧૯ કેદીઓ પણ બદલામાં છોડી મૂકવાનું એણે કહેણુ મોકલ્યું પરંતુ રપેનીશો એકના બે ન થયા. એમણે ખાનદ્રાયરનો છૂટકારો ન કર્યો તે ન જ કર્યો: આખરે એ શય-તાનોએ એને ચળાએ ચઢાવી દીધો. ડેલામાર્ક એથી એવો ઉત્કેશ મળ્યો કે એણે તેમના ૧૯ કેદીઓને તરત જ ફ્રાંસીને માંચડે લટકાવી દીધા. અહિંથી જ સંગ્રામના શ્રીમંત્રેશ મંડાયા.

હારલેમની વીરતા

ફેડરિક પછી તો હારલેમની દિવાલો પર તોપના અગ્નિઝરતા ઝોળા વરસાવ્યા. ફ્રાંસ ગેટ ને સેન્ટજોન ગેટ વચ્ચેની દિવાલો ચા-રણી જેવી થઇ પડી. પરંતુ જ્યાં જ્યાં દિવાલ તૂટેલી માલૂમ પડતી ત્યાં ત્યાં નગરનાં સ્ત્રી બાળબચ્ચાં પણ પહોંચી જઇ કામે લાગી જતાં ને દિવાલો ઉભી કરી દેતાં. ફેડરિકે ધારેણું કે એકાદ અઠવાડિયામાં તો હું જરૂર હારલેમ કબજે કરીશ ને આગળ વધીશ. પરંતુ એની એ ધારણા લગભગ ધૂળ મળવા બરાબર થયું. તે અકળાયો. સરદાર રોમેરોને બોલાવી લશ્કર લઇ ધસી જવાની તેણે આજ્ઞા કરી. રોમે-

રોતું લશ્કર માર માર કરતું ધસ્યું મસ્યું. સહેરની તુટેલી દિવાલો ન-
જીક આવી પહોંચ્યું. પણ હારલેખવાસીઓએ કમાલ કરી. જેના
હાથમાં જે આવ્યું તે લઇને તેઓ સરકારી ફોજની સામે ગયા.
કેવળ હથિયારોથી નહિ પણ ધીકતું તેલ, બળબળતા અંગારા, ને
બળતી મશાલો પણ શત્રુઓ પર ફેંકવામાં આવ્યાં. આ અસલ મારા
સામે લશ્કર ટક્કર ન ઝીલી શક્યું ને સૈનિકોએ પૂંઠ ખનાવી. રો-
મેરોની બિચારાની તો એક આંખે ફૂટી ગઇ. કેટલાય અફસરો કામ
આવ્યા ને ત્રણસો ચારસો સૈનિકો પણ ખપી ગયા. જ્યારે નાગરિ-
કોમાંથી તો ભાગ્યે ત્રણ ચાર માણસ મર્યા હશે. હવે જ ફેકરિકને
માલમ પડ્યું કે હારલેખ લેવું એ કાંઇ રમત નથી: ઘેરો સાલી
રાખ્યા વગર છુટકો જ નથી.

ઝોરેજનું હૃદય દયાળુ હતું. ડેલામાર્કની કૂરતા એ સાંખી ન
શક્યું. એણે તરત જ તેને પકવ્યુત કર્યો ને તેની જગ્યાએ બેટન-
બર્ગની નીકણુંક કરી. વળી તેની સરદારી નીચે ફરીથી તેણે ૨૦૦૦
લડવાયાનું લશ્કર હારલેખની કુમકે મોકલ્યું. આ લશ્કર પાસે સાત
તો તોપો હતી. પરંતુ જેની ફુફંશા ડેલામાર્કના સૈન્યની થઇ હતી
તેવી જ આ ફોજની પણ થઇ.

ખૂનનો બહલો ખૂન

ધૂમસ વરસી રહ્યું હતું. બેટનબર્ગનું લશ્કર અંધારમાં બૂલું
પડ્યું. રોમેનીશો આવો સુઅવસર ચૂકે એમ નહોતા. અંધારનો
લાભ લઈ તેઓ બૂલેલા સૈન્ય પર તૂટી પડ્યા ને તેની ફેવડી દબા-
દાણ કરી નાંખી. બેટનબર્ગ બિચારો ભાગી ગયો. પરંતુ એનો એક
અફસર શત્રુઓના સંકળમાં સપડાયો. એનું નામ હતું ડેક્કનિંગ.
પછી તો બધો યે રોષ એની પર છિતર્યો. એક જણે તો આવેશમાં
આવી જઇ એનું મસ્તક જ ઉઠાવી દીધું. અને એ માથા સાથે
એક પત્ર બાંધી તેમણે હારલેખમાં ફેંક્યું.

એ પત્રમાં લખ્યું હતું કે આ છે શ્રીયુત ક્રેટન ડેકોનિંગનું માથું. હારલેમની મહદે આવી રહ્યા હતા તે જ આ સળંગન. હારલેમવાસીઓ પણ રપેનીશોથી જાય તેવા નહોતા. તેમણે પણ ક્રૂરતાનો હિત્તર ક્રૂરતાથી જ વાળ્યો. તેમણે શત્રુદળના અગિયાર કેદી સૈનિકોનાં માથાં છિડાવી દધને એક પત્ર સાથે કાયળામાં ઐલવાને ભેટ મોકલ્યાં. પત્રમાં લખ્યું હતું કે: ઐલવાના સેંકડે દશ ટકાના કરની ભરપાઈ આ મસ્તકોથી કરવામાં આવે છે. એ કાયળો પછી ફેરિકની ઓવણીમાં ફેંકી દીધો.

મરણિયા નાગરિકો

દાંત કકડી ઉઠે એવી સમસમતી ટાઢ હતી. ઠંઠી કહે કે માફ જ કામ. રોજ મારફાડ ચાલતી ને બને પક્ષના સૈનિકો કેદ પકડાતા. બિચારાઓ માટે શળીઓ તૈયાર જ રહેતી. ફેરિક છેવટે કંટાળ્યો ત્યારે શહેરને સુરંગથી છિડાવી દેવાનો ય એણે પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ હારલેમવાસીઓ પણ સુરંગો ખોદી ખોદીને શત્રુઓની સુરંગોમાં ધૂસી ગયા; ને મથાલો સળગાવી એ અધકારમાં ભયંકર ભૂતાવળની જેમ તેમણે શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું. સુરંગો ફાટતી ત્યારે જાણે ધીકતો જ્વાળામુખી ફાટતો ન હોય તેવું દરબ બની રહેલું. અંદરથી મનુષ્યના કપાયેલા હાથ પગ અને ખીજાં અંગો છરાની જેમ ઉઠી છીટીને બહાર આવતાં હતાં. નાગરિકોએ એવું પાણી ખતાવ્યું કે રપેનીશો એવાં કરડી ગયા. તેઓ શહેરમાં ઘૂસવાને ધણું ધણું મથ્યા પણ કારણ કાળ સમા નમરવાસીઓએ તેમને એક ડગલું પણ આગળ ન અસવા દીધા.

ઓરેંજ બહાર રહ્યો રહ્યો પણ કબૂતરો દારા અશિતંદનના સંદેશ પાઠવી નાગરિકોને હિત્સાહ વધારી રહ્યો હતો. ૨૮ મી જાન્યુઆરીએ Sledge-સ્લેજ (બરફ પર ચાલનારી ગાડી)માં ભરી ભરીને શેડી ને બંદુકનો દારૂ તેણે નાગરિકોની મહદે મોકલ્યાં. એવી એવી

૧૭૦ રત્નેબે મોકલાવી: ચારસો નવજુવાનો પશુ હારલેમવાસીઓની મદદે મોકલ્યા: શહેરના દરવાજા અગ્નિઝરતા ગોળાના વરસાદથી ચારણી સમા થઇ ગયા હતા. તે તૂટી પડશે કે શું એવો શહેર-વાસીઓને પણ ભય લાગ્યો. એ દરવાજા તૂટે તો શહેરનું રક્ષણ કરવું અશક્ય થઇ પડે એમ હતું. આથી નગરના વૃદ્ધજનોએ ને સ્ત્રી બાળકોએ છાનામાના દરવાજા પાછળ ખડકાઇ જઇ એક નવી દિવાલ ઉભી કરી દીધી.

મધરાતનો છાપો

૩૧ મી જાન્યુઆરીની મધ્ય રાત્રિ હતી. એકાએક ફેડરિકની છાવણીમાંથી ધડકું ધૂમ ધડકું ધૂમ અવાજ આવવા લાગ્યા. તોપના અગ્નિ વરસાવતા ગોળા આવી આવીને શહેરની દિવાલો પર અથડાવા લાગ્યા. સ્પેનીશોએ ઓચિંતો છાપો માર્યો. દરવાજા પર કુલ ૪૦-૫૦ દરવાજા પહેરા પર હતા. તેમણે આખર કરી. જળકું બુધ જાગ્યું. નગરમાં ભયનો ધંટ વાગવા લાગ્યો. નગરવાસીઓ હાથમાં જે આવ્યું તે લઇને નગર રક્ષણ માટે દોડવા લાગ્યા. આખી રાત ધમસાણ ચાલ્યું. બીજા દિવસનું પ્રભાત ફૂટ્યું છતાં લડાઈ બંધ ન થઇ.

પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થનાથી પરવારી સ્પેનીશોએ હારલેમ પર જોસ-બેર લુમલો કર્યો. ઉચ્ચ સરોદે જ્યુગલ વાગવા માંડ્યું. સૈનિકો ખૂબ ઉત્સાહમાં આવી ગયા ને દરવાજા પર દાખકયા. પરંતુ દરવાજાને કબજે લેવો શક્ય વાત નહોતી. તેનું રક્ષણ કરવાને તેની પાછળ એક જીવતી દિવાલ ઉભી હતી. જેત જેતામાં તો નાગરિકોની બંદુકો સામેથી મોત વરસાવવા લાગી. સ્પેનીશો બિચારા બચાવનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ત્યાં તો જે દરવાજા પર તેઓ ઉભા હતા તે દારૂથી ઉડાવી દેવાયો. સ્પેનીશો ધડાકો થતાની સાથે આકાશમાં ઉડ્યા ને નીચે પડી પડીને બૂરા કોળાની માફક ફસડાઇ પડવા લાગ્યા. પોતાના જથ્થો બહાદુરોની લાશો પડી રહેવા દઇને સ્પેનીશોને ત્યાંથી ભાગવું

પડ્યું. શહેર પર હુમલો કરવાથી વિજય નહિ મળે તેવી ફેડરિકને પછી તો ખાત્રી થઈ ગઈ. એણે હારલેમને બૂખે મારીને કબજો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ખાવાપાણી ખૂટ્યાં

ટાઠ કહે માઈ જ કામ એવી ઠંડી હતી. ફેડરિકના સિપાઈઓ ખિચારા ફુંકવાઈ જવા લાગ્યા. એ ઘેરો ઉઠાવી લેવાના મતનો થયો પરંતુ એલવાએ નહિ માન્યું. શહેરવાસીઓ પાસે ખાવાપાણી ખૂટવા માંડ્યું હતું. સૌ કોઈને તોળી તોળીને અનાજ રોટી અપાતાં હતાં. તેઓ બૂખના દુઃખે રીખાઈને મરી જવા કરતાં સ્વાતંત્ર્ય ખાતર મૃત્યેઘાટે ઝૂઝી મરી મટવાનું દુરસ્ત ધારતા. ફેડરિકને ચીડવવા રાષ્ટ્રધ્વજ ફરફરાવતા ને ઢોલ બજાવતા તેઓ કિલ્લાની દિવાલો પર ફરતા. પૂજારીઓ ને મૂર્તિઓની ઠેકડી કરતા. પણ ફેડરિક ન ચીડાયો. તેણે જરા પણ નાઝરિકોની હાંસી મગ્ગકની પરવા ન કરી. ઘેરો ધાલીને એ તો ચૂપચાપ પડ્યો જ રહ્યો.

શહેરની ગાયો રોજ બહાર મેદાનમાં ચરવા આવતી. તેમાંની એકાદ ગાય પર રપેનીશો હાથ ઉપાડતા તો આઠ દસ જથ્થુને છુંદગીથી હાથ ધોઈ જ નાંખવા પડતા. ફેડરિકે નાઝરિકોની વીરતાની કદર કરતાં એલવાને લખ્યું કે: હારલેમવાસીઓ ખરેખર કોઈ યુનંદા લડવૈયાઓની જેમ ખાંડાના ખેલ ખેલે છે.

આમ કરતાં કરતાં ફેબ્રુઆરી માસ પૂરો થવા આવ્યો. ઠંડીના વખતે તો ખાઈનું પાણી જમી જઈ બરફ બની ગયું હતું અને માણસની અવરજવર થઈ શકે એવો માર્ગ જ બની ગયો હતો. પરંતુ હવે બરફ પીગળવા લાગ્યો. નાઝરિકોને ચિંતા થઈ કે ઓરેંજ હવે મદદ નહિ કરી શકે. વળી ખાઈ પાર કરવા માટે તે નૌકાસૈન્ય લાવશે પણ ક્યાંથી ?

હોલાંડનો સરકારી ગવર્નર બોસ્સ પણ હવે હારલેમ બાંઝવા

તૈયાર થયો. તેણે એમ્સટર્ડમમાં નૌકાસૈન્ય તૈયાર કર્યું ને હારલેમ તરફ વધ્યો. આ સમયે ઓરેંજ પણ કાંઈ માથે હાથ દબા નહોતો બેસી રહ્યો. એણે પણ એક નાનકડું નૌકાસૈન્ય તૈયાર કરી હારલેમ-વાસીઓની મદદે મોકલી દીધું હતું.

બરફ પીગળવાથી જેટલું ગુલસાન હારલેમને હતું તેટલું જ એમ્સટર્ડમને પણ હતું. સમુદ્રના બંધ તોડીને ઓરેંજ એમ્સટર્ડમમાં પણ જૂખમરો ફેલાવી શકે એમ હતું: જેવી રીતે સ્પેનીશ હારલેમને જૂખમરોથી દબાવવા માંગતા હતા તેવી રીતે.

ઐલવાની ચિંતાનો પાર નહોતો. તેના મ્હોંમાંથી ય શબ્દો નીકળી પડ્યા કે: મારી આટલી જીંદગીમાં મને આવી ચિંતા કોઈ દિવસ નથી થઈ. ઓરેંજ બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતો પરંતુ સાધનને અભાવે કાંઈ જ ન કરી શકતો. એની પાસે નહોતું લશ્કર કે નહોતું નાણું. એણે પછી તો ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ ને જર્મનીમાંના પોતાના મિત્રોને મદદ માટે કહેણું મોકલ્યું. ને લુઇને પણ લખી નાંખ્યું કે: બાઈ, અહિં જલદી આવ. જેટલું લશ્કર મળી શકે તેટલું લઇને આવ. લોકોને માત્ર તારી જ આશા છે.

મરદ બચ્યો

ઓરેંજનો પડાવ હારલેમની દક્ષિણે હતો ને સેનોયની બવણી ઉત્તરે હતી. ઓરેંજે તેને એમ્સટર્ડમ નજીકનો બંધ તોડી નાંખવાનો સંદેશ મોકલ્યો ને તેની મદદે લશ્કર પણ મોકલ્યું. સ્પેનીશોએ હુમલો કર્યો તેની સાથે જ લશ્કર તો ઉભી પૂંછડીએ ભાગવા લાગ્યું. સેનોયે ભાગતા સૈન્યને રોકવા બણા બણા પ્રયત્ન કર્યા પણ સાધ્ય ન મળ્યું. પરંતુ એ પાલેયાગ્રમાંથી ય એક મર્દ તો નીકળ્યો. હાથ તલવાર લઇને તે સમુદ્રના બંધ પર ચડી ગયો અને રસ્તો રોકતો ઉભો. તે જગ્યાએથી એક જ માણસ પસાર થઈ શકે તેમ હતું. ક્યાં સુધી તે એકલો હાથે ઝમઝમો ને એક હાથે સ્પેનીશ

બહાદુરોને હાંકાવ્યા. છતાં પણ સૈનોયનું સૈન્ય એકત્ર ન થયું. સ્પેનીશોનો સામનો કરવાની એ હિચકારા સૈનિકોમાં હિમ્મત ન આવી.

પોતાનું લશ્કર સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચી ગયું છે એવું જાણતાં જ પેલા વીર સૈનિકે પોતે ઉભો હતો તે સ્થળેથી સમુદ્રમાં બૂસકો માર્યો ને ઇટાલીના પ્રખ્યાત વીર હોરેશિયસની માફક સાગર તરી ગયો. રોમ કે ગ્રીસમાં એ વીર સૈનિકનો જન્મ થયો હોત તો એની વીરતાની માદમાં જરૂર સ્મરણસ્તંભ રોપાત-સાફ એ યૂરોપ એ વીર મુર્તિને હૈયાનાં હેતપુષ્પે વધાવત.

નિર્દયતાની પરાકાષ્ટા

આ યુદ્ધમાં ઘણા દેશભક્તો કામ આવી ગયા ને ઘણા ક્રોધ પકડાયા. જે ક્રોધ થયા તેમને છાવણીમાં ઉંચી થળા રોપીને હારલેખવાસીઓને દેખાડી દેખાડીને રામશરણ કર્યા. નાગરિકો પણ સામે તેવો જ જવાબ વાળતા. જે સ્પેનીશ તેમના હાથમાં ઝડપાતો તેનું આવી જ બનતું. ફાંસીને માંચડે લટક્યા વગર તેનો છૂટકો જ ન થતો. નાગરિકો દયાહિન નહોતા પણ સ્પેનીશો જ તેમને નિર્દય થવાની ફરજ પાડતા. મેચલિન, જુટફેન ને નઆરડનનું નિર્દોષ લોહી જમીનમાંથી પોકારી રહ્યું હતું. દેશભક્તો એનો બદલો ન લેતો એમને કાં દેવતા સમજવા કે કાં પણ.

સહુદયીનાં હૃદય આવા હલ્લાકાંડથી ખૂબ જ દુઃખાદ્ર થતાં. તેને માટે આ એક જ દષ્ટાંત બસ છે. દેશભક્ત સૈન્યનો એક સરદાર માત્ર પ્રગળે સ્પેનીશોની જીવમજાંગીરીમાંથી બચાવવાને જ લશ્કરમાં જોડાયો હતો. બાકી એને ખુનરેણ પ્રત્યે ઘણી ધૂણા હતી. રાતના એ સરદાર સ્પેનીશો પર આચિંતો છાપો મારતો ને બેટલા શત્રુઓ હાથ આવે તેનો કચ્ચરધાણ વાળતો. પરંતુ પાછા ફર્યા પછી ક્યાંય સુધી એ દુઃખી હૃદયે રડ્યા કરતો. આવો દયાળુ એનો સ્વભાવ હતો. વળી કેટલાક દિવસ વહી જતા ને સ્પેનીશોના

અત્યાચારની યાદ આવતાં જ તે ઓચિંતો દુશ્મનો પર તૂટી પડતો ને ખંખ વાળતો.

નાગરિકોનાં કેસરીયાં

રાષ્ટ્રીય સૈન્ય માથું હથેળીમાં રાખીને જ ખાંડના ખેલ ખેલતું. રૂપ મી માર્યની સવાર પડી. ત્યાં તો એક હજાર નાગરિકો ધસ્યા મસ્મા બહાર નીકળ્યા ને ફેડરિકના સૈન્યમાં માર માર કરતા ઘૂસી ગયા. યત્રુપક્ષે ત્રીસ હજાર લડવૈયા છે એની યે એમણે પરવા ન કરી. ફેડરિકની છાવણીમાં પેસતાં વેંત જ તેમણે ૩૦૦ તંબુઓને આગ લગાડી દીધી ને જોતજોતામાં ૮૦૦ રપેનીશોનો ફેંસલો કરી નાંખ્યો. પછી તો તરત જ પાછા ફર્યા. સાથે યત્રુપક્ષની ૯ તોપો ને ખાલ-સામગ્રી લઇને. નાગરિકોની એ હિંમત અજબ હતી. કાળના કરાગ જડખામાં ધસી જઇને એ લડ્યા હતાઃ છતાં તેમનાં તો માત્ર ચાર કે પાંચ માણસો જ કામ આવ્યાં હતાં. આ વિજય કેં નાનોમનો નહોતો. નાગરિકોએ તે દિવસે ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ ઉત્સવ તેમણે ઉજવ્યો તો ખરો પણ બહુ વિચિત્ર રીતે ઉજવ્યો. શહેરની દિવાલો પર તેમણે કબરના જેવો એક ચખ્ખતરો બાંધ્યો ને રપેનીશો પાસેથી છીનવી લીધેલી તોપો એની પર ગોઠવી. તેમજ એ કબર ઉપર મોટે અક્ષરે લખ્યું કે: હારલેમ એ રપેનીશોનું કબરસ્તાન છે.

ઐલવાએ શીલિપને હારલેમના સંબંધમાં લખ્યું હતું કે: માર્કે આખખું જીવન યુદ્ધના મેદાનોમાં જ વીત્યું છે પરંતુ છેલ્લાં ૬૦ વર્ષમાં હારલેમ જેવી વીરતા મેં જોઈ કે સાંભળી નથી.

ઐલવાની કુમકે

ઐલવાની મદદે રપેનથી નવું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું. રાજ્ય શીલિપે નાણાં પણ મોકલી આપ્યાં હતાં. ઓરેંજે પણ મમે તે પ્રકારે ૧૫૦ લડાયક નૌકાઓ તૈયાર કરી હતી. ખાલ દેશબાહોના

હાથમાં રહે તો જ તેમને સહાય મળી શકે એમ હતું. રપેનીશોના હાથમાં તે આવી જાય તો તેમને બહારની મદદ માટે હાથ ધોઈ જ નાખવા પડે. એ જ દુર્ભાગ્ય હારલેમને નસીબે આવી પડ્યું. ઓરેંજની લડાયક નૌકાઓ રપેનીશોએ છિન્નભિન્ન કરી નાંખી. નાગરિકો બિચારા ગભરાઈ ગયા. તેમણે ઓરેંજને સંદેશો મોકલ્યો કે: ખાલ-સામગ્રી વગેરે મોકલી આપવાનો જલદી પ્રયત્ન કરો નહિ તો અમે ત્રણ અઠવાડિયાંથી વધુ ટકરૂં ઝીલી શકીએ એમ નથી. આ સમાચાર મળતાં જ તેણે કબૂતર સાથે જવાબ મોકલ્યો કે: થોડાક દિવસ માટે સંભાળી લ્યો: હું ખાલસામગ્રી વગેરે શહેરમાં મોકલી આપું છું.

ખાસડેવને બટકાં

મે વીત્યો ને જીન આવ્યો. શહેરમાં અનાજનો એક કણ પણ નહોતો. લોકોએ અળસી ને સરસવ ખાવાનું શરૂ કરી દીધું. અને તે ખલાસ થયું ત્યારે કુતરાં, બિલાડાં, ને ઉંદરની વારી આવી. છેવટે એ તિરકારપાત્ર જનાવરે પતી ગયાં એટલે આવી પડ્યું ઘોડા ને બળદના ચામડા પર. અને ખાસડેવને ય તેમણે ન મૂક્યા. લોકો એને પણ બટકાં ભરવા લાગ્યા. છેવટે પાણી ને હવા ભરખી ભરખીને રહેવા લાગ્યા. ઓરેંજની મદદ મળે ત્યાં સુધી ટકી રહેવાને હારલેમ-વાસીઓ કાઠી મોકોડાને ય ભોજન તરીકે લેવાનું નહોતો ચૂક્યા. કેટકેટલાં સ્ત્રી, પુરૂષ, બાળક શરીરોમાં બૂખના દુઃખે હેરાન થઈ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં અને કેટકેટલી લાશો શહેરમાં આમતેમ સખડતી હતી.

એ મોતના ડાચામાંથી બચેલાની લાશોને દફનાવવા હિંમત નહોતી કે એને ઉઠાવવા તાકાત નહોતી. ઉલટા મૃત્યુ પામેલા વધુ સુખી હતા. એમની મુશ્કેલીઓનો અંત પરમાત્માએ આણી દીધો હતો—તેમને પોતાની ગોદમાં લઈ લીધા હતા. જે જીવતા હતા તેમની સામે પણ કારણ કાળ પોતાનાં રાક્ષસી જડમાં ફાડી તેમનો કોળાયો કરી જવા તૈયાર ઉભો હતો.

સંધિનું કહેણ

આમ કરતાં કરતાં જુન પલ્લુ ચાલ્યો. પહેલી જૂલાઈ આવી. નાગરિકો ખૂબ કંટાળી ગયા હતા. તેમણે સંધિ માટે કહેણ મોકલ્યું. પલ્લુ ફેડરિકે સાફ સાફ ના સંભળાવી દીધી. ત્રીજી જૂલાઈએ તેણે નગર પર તોપોનો ભયંકર મારો ચલાવ્યો. જવાળામુખીમાંથી લાવા વરસતો હોય તેમ તોપના ગોળા અગ્નિ વરસાવવા લાગ્યા. કોટની દિવાલો ઠેર ઠેર તૂટી ગઈ. છતાં તેણે નગર પર લશ્કર તો નજ મોકલ્યું. એણે ધાર્યું કે હારભેમ એની મેળે ટાંટીયા ધસતું શરણે આવશે. હુમલો કરીને શા માટે સૈનિકોને જાતના જોખમમાં ઉતારવા ?

હારભેમવાસીઓએ પછી તો પોતાની પરિસ્થિતિ સંબંધમાં લોહીના અક્ષરે લખીને ઓરેંજને એક પત્ર મોકલ્યો: આખ્યા શહેરમાં બે ચાર શેટલીના ટુકડા હોય તો ય બાગ્ય. આખ્યા નગરમાં નિરાશ્ચાનું વાતાવરણ છવાઈ ગયું. દેવળો પર કાળા ઝંડા ફરફરાવી દેવાયા. એટલામાં ઓરેંજનો ઉત્તર લઇને એક કખૂતર આવ્યું: પત્રમાં લખ્યું હતું: હવે બે જ દિવસ વધારે હિમ્મત રાખો: મદદ આવી પહોંચે છે.

ઓરેંજથી જોટલું થઇ શકે તેટલું એ હારભેમને મદદ કરવા ક-રતો. એણે લોકોને ઉદ્દેશમાં એકઠા કરીને કહ્યું: ક્યાંકથી લશ્કર મળી જાય તો હું જાતે હારભેમની મદદે જવા તૈયાર છું. સૈન્ય તો નહોતું પણ ઉદ્દેશ, રાહડમ, ગુડા વગેરે શહેરોની હારભેમ તરફ પૂર્ણ સહાનુ-ભૂતિ હતી. અનેક નાગરિકો હારભેમની મદદે જવાને સૈનિક બનવાને તૈયાર થઇ ગયા. એમાંના કેટલાક તો ઉચ્ચ ખાનદાનના નખીરા હતા. પરંતુ ઓરેંજને આ લશ્કર પર અદા ન આવી. શત્રુઓ સામે અનુભવી ને કસાયલા સૈનિકો ઉનારાય તોજ ફાવી શકાય, નહિ તો નહિ એવી એને ખાત્રી હતી. છતાં આ સિવાય હારભેમને મદદ કરવાનો ખીજો માર્ગ નહોતો એટલે ચાર હજાર સ્વયંસેવકો લઇને

હારલેમ જવા તૈયાર થયો. પાલણુધસની પોતાની જગ્યાએ ગવર્નર તરીકે તેણે નીમણુંક કરી અને કદાચ પોતે મુદ્દમાં ખપી જાય તો સારા દેશને સંભાળવાની તેને સૂચના આપી.

ઔરેંજ હારલેમની મદદે જવા આમ તૈયાર થયો. પણ દેશ-ભક્તોને તે જનનું જ્યેષ્ઠ ખેડે એ નાપસંદ પડ્યું. તેમણે તેનું નિરધાર સામે સખત વિરોધ જિહાવ્યો. આખરે ઔરેંજને લાચાર થઈ તેમની માંગણીને તાબે થવું પડ્યું. ન કરે નારાયણુ ને તેને રજાકળ થઈ તો પછી દેશનું શું ? એના વગર આખા દેશમાં ખીજે કાણુ સ્વાતંત્ર્યનો ઝડો ફરકતો રાખી શકે ?

હારલેમની મદદ

પછી ૮મી જુલાઈએ સરદાર બેટનગર્જની સરદારી નીચે સ્વયં-સેવકોનું લશ્કર હારલેમની કુમકે મોકલાયું. આગળ જતાં દેશના ઇતિહાસમાં મશહૂર થનાર વીર ઓર્ડોન બારનેવેલ્ડ પણ ખાંધે ખંડુક મૂકીને આ સૈન્ય સાથે આવ્યો. હારલેમ તરફ મદદ જાય છે તે સંબંધી ખબર ઔરેંજનાં પક્ષડાયલાં કબૂતરો પાસેથી રપેનીશોને મળી ચૂકી હતી. એટલે એમણે જે રસ્તે દેશભક્તો આવવાના હતા તે રસ્તે લીલી ડાંખળાઓ ને ઝાડનાં પાંદડાનો ધૂમાડો કરી વાતાવરણુ ઓટઓટ કરી મૂક્યું. અને આજુ બાજુ સંતાઈ ગયા. જેવું રાષ્ટ્રીય લશ્કર પાસે આવ્યું તેવું જ રપેનીશોએ વેરણુખેરણુ કરી નાંખ્યું. બેટનગર્જ ખિચારો માર્યો ગયો. એક કેદીનાં નાક કાન કાપીને હારલેમ મોકલ્યો. હારલેમવાસીઓ પોતાની મદદે આવનાર લશ્કરનો શું ફેજ થયો તે જાણી શકે તે વાસ્તે. આ વાતની ખબર પડતાં જ ઔરેંજનું હૈયું ખેસી ગયું. એણે નિરાશ નાગરિકોને લખી દીધું કે : બને તો સંધિ કરી લો.

સંધિ શક્ય નહોતી. હારલેમવાસીઓ એ જરાખર જાણતા હતા. એકલે જોડલા લડી શકે એવા હતા તેવા નાગરિકોએ તો બૂખના

કુઃખે રીખાઇ રીખાઇને મરવા કરતાં શત્રુની ગોળીઓ .ખાઇ સામી છાતીએ લટતાં લટતાં મરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ જેવા એ કેસરીયાં કરીને મોતના મયદાનમાં પડવા તૈયાર થયા કે નગરનાં ધરડાંવરડાં ને સ્ત્રી બાળબચ્ચાંએ એવું રૂદન માંડ્યું કે બઝાબઝા પાપાણુહૃદયીનાં પણુ હૃદય પીમળી બન્ય. પછી તો તેમને નિરાધાર છોડી જવામાં એ વીરોને હિયકારાપણું લાગ્યું. અને એમણે એ વિચાર પડતો મૂક્યો.

હારલેખવાસીઓનો નિરધાર

આખરે ખૂબ ખૂબ વિચારણાને અંતે તેમણે ધરડાંવરડાં ને સ્ત્રી બાળકોને વચ્ચે રાખી શત્રુસૈન્યને વીંધી બહાર નીકળી જવાનો નિર્ણય કર્યો. ક્યાં તો સૌ બચી જઈશું ક્યાં તો સાથે મરી મટશું, આ એ નિર્ણયનો હેતુ હતો. આ ખખર ફેડરિકને પણ મળી. ખાલી શહેર હાથમાં આવ્યું તો જમતમાં હાંસી જ થવાની એવો એને ડર લાગ્યો. હારલેખવાસીઓ જે વિચારતા તે અમલમાં મૂકતા જ; ફેડરિકનો સાત મહિના થયાં તેવો અનુભવ હતો. તેણે કપટ કરીને પોતાના લશ્કરના સેનાપતિ તરફથી શહેરમાં એક પત્ર મોકલ્યો. હારલેખવાસીઓ હથિયાર છોડી દે તો તેમને જવા દેવામાં આવશે એવું એમાં લખાણુ હતું. વળી નાગરિકો જાતે જ જેમને અપરાધી ઠેરવશે તેમને જ સજા કરવામાં આવશે, એવી પણ વીમત એ પત્રમાં હતી.

નાગરિકોએ ફેડરિક વીર છે એમ માનીને એના વચન પર વિશ્વાસ મૂક્યો. તેમણે ૧૨મી જુલાઈએ શહેર રપેનીશોને સોંપી દીધું. રપેનીશો આ અવસરની જ વાટ જોતા હતા. શહેરના દરવાજા ખૂલતાં જ ફેડરિક ને ખોરસૂ ધસ્યામસ્યા શહેરમાં ધૂસ્યા. શહેરનું દશ્ય વળનું દેયું પણ હલમલાવી નાંખે એવું હતું.

ફેડરિકનો વિશ્વાસઘાત

ફેડરિક કોઇ અજાણ જ પૂતળું હતું. વચનની બધે એને

કિંમત જ નહોતી. શહેરમાં પેસતાંવેંતજ એણે નઆરડન સરખવ્યું. શહેર પર જુદમની ઝડીઓ વરસવી શરૂ થઈ. લગભગ ૨૩૦૦ માણસો કલેઆમમાં ખપી ગયાં. ત્યાર પછી એણે કામાનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. હવે એ જાહેરનામું પ્રગટ કરવાની જરૂર જ નહોતી. એ એક મશકરી સમું હતું. આમ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ હારલેમના ઘેરાનો કશું અંત આવ્યો. વિશ્વાસઘાતની રમત રમી સ્પેનીશોએ હારલેમ હાથ ક્યું. હોલાંડમાં પરદેશીઓ સાથેના દેશબક્તોના યુદ્ધનો પહેલો અધ્યાય આમ સમાપ્ત થયો. હારલેમ પર સાત મહિના ને એ દિવસ સુધી ઘેરો રહ્યો તે દરમિયાન સ્પેનીશોએ તોપોમાંથી ૧૦૨૫૬ ગોળા છોડ્યા હતા. અને તેમના લશ્કરમાંથી ૧૨૦૦૦ સૈનિકો રણબૂમિમાં ચિરનિદ્રસ્થ થયા હતા. સંકટવર્ષણ ને સંકટસદનની શક્તિનું હારલેમનો ઘેરો એ રોમાંચક, અદ્ભુત ચિત્ર છે.

જીત બારે પડી

હારલેમ પર જીત મળતાં સ્પેનીશોની ખૂશાલીનો તો પાર જ ન રહ્યો. ચૂટરેકટમાં તો ઓરેંજનું પૂતળું બનાવીને તેને જંજીરમાં જકડ્યું ને પછી બળબળતી અગ્નિજ્વાળાઓમાં ઝાકાવી દીધું. હારલેમ પર સ્પેનીશોએ જીત મેળવી એમ કહેવાય છે પરંતુ સ્પેન જેવા મહાન સામ્રાજ્યની સામે તેણે જે ટક્કર ઝીલી તે તો જરૂર ગૌરવ સમી છે. એ દૃષ્ટિએ તો સ્પેનીશોની જ હાર થયેલી ગણાય. ખેર, મમે તેમ હો પણ સ્પેનીશોને એ જીત બારે જ પડી.

હોલાંડનું એક નાનકડું નગર જીતતાં જે સામ્રાજ્યને સાત માસ થયા અને ૩૦ હજાર સૈનિકોની જરૂર પડી એ સામ્રાજ્યને આખું હોલાંડ કબજે કરતાં કેટલા શેરનું થયું હોત. હારલેમ સામે ઉતરેલી ફ્રાંજમાં ત્રણ ટુકડીઓ તો એવી હતી કે જેને એકવા 'અખંડ' 'અમર' ને 'અન્નેડ' ને નામે ઓળખતો. છતાં પણ એ ૩૦૦૦૦ શરવીર લડવૈયામાંથી બાર હજાર લોકો કામ આવી ગયા હતા. સારા

હોલાંડને સકંજમાં લેવા જતાં કોણ જાણે કેવલાય સેનિકોનો બલિ આપવો પડત.

નઆરડનના હલાકાંડથી જેવી રીતે પ્રજા ઉરકેરાઈ મધ હતી તેની જ રીતે હારલેમના ઘેરાથી પણ પ્રજાનો રોષ રપેનીશ સામ્રાજ્ય પર ઉતર્યો. આખું હોલાંડ તમે ઉપર થઇ ગયું. અત્યાર સુધીમાં નેધરલાંડમાં લડાતાં યુદ્ધ માટે રપેને એ કરોડ ને પાંચ લાખ રૂપિયા ખર્ચી નાંખ્યા હતા. અમેરિકામાંથી ધસડી આણેલી દોલત, નેધરલાંડમાં ફેરવી જતીઓથી મળેલું નાણું ને કર વસુલાત—એ બધું જ ખર્ચાઈ ગયું હતું. તિજેરીનું તળાવું આવી રહ્યું હતું. છતાં પણ હારલેમના વિજયે રપેનીશોનાં હૃદય થોડા સમયને માટે તો આનંદી ઉઠ્યાં.

શિલ્પ માંદગીને જિજાને હતો. હારલેમના હલાકાંડની ખબરે એની પર અફસુન અસર કરી. એ સાંભળતાં જ એનું દુઃખ ક્યાંય ચાલ્યું ગયું ને એકાએક એ તો સાળે સારો થઇને ફરવાહરવા લાગ્યો.

ઝોરેંજની અડગતા

ઝોરેંજ હારલેમ પગાથી ન ડર્યો કે ન નિરાશ થયો. એ કામ કર્યે જતો પણ ‘ધાયુ’ ધરણીધરનું થાય’ એ સૂત્રમાં માનતો એટલે હતાશ તો કદિ યતો જ નહિ. દેશના ઉદ્ધારને માટે જીવતાડ મહેનત કરવામાં એ મંડયો જ રહેતો.

એણે પોતાના ભાઇ લુઇને લખ્યું કે: “તને શુભ સમાચાર સંભળાવવાની મને ધણી જ ઇચ્છા હતી પરંતુ મનુષ્ય ધારે છે કંઈ ને ઇશ્વર કરે છે કંઈ. મારી એ ઇચ્છા ફળિજૂત ન થઇ શકી. હારલેમને બચાવી લેવા માટે પ્રજાનો કરવામાં મેં મજૂર નથી રાખી તેનો ઇશ્વર સાક્ષી છે.”

વળી થોડા દિવસ પછી એણે પોતાના ભાઇ લુઇને ખીલ્યે

પત્ર લખ્યો: “ ગ્રીક્ષાંડવાસીઓએ બાલચરેન ટાપુ પર આવેલો રો-
મેક્રમ્સનો કિલ્લો હાથ કર્યો છે. આથી સ્પેનીશોનો આંકડો જરી
નીચો નમશે: બહુ ઉત્સાહના આવેશમાં આવી ગયા છે તે. હારલેમ
પર વિજય મેળવ્યા પછી એમને એમ લાગ્યું હશે કે દેશભક્તોનું
નામનિશાન નીકળી જશે પરંતુ એમની એ ધારણા તો ધૂળજ
મળવાની, એની મને ખાતરી છે.

ઐલવા ખૂદાના દરબારમાં

ઐલવા ને મેડીનાકોલી—બંનેનાં દિલ અમુચાની આગે ઉંચાં થયાં. મેડીનાકોલી નેધરલાંડનો નવો વાઈસરોય હતો. ઐલવા દેશમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધનો યુદ્ધ સુકાની હતો. બંને પોતપોતાનું ‘ધાયુ’ કરવા મથતા. પણ એક આનમાં બે તલવાર સમાઈ સાંભળી છે કે દિ ? બંને શીલ્પિને પત્ર લખી લખી એક બીજા સામે બખાળા કરતા ને પોતપોતાનાં રોલ્લ્યાં રડતા.

સ્પેનીશ સૈનિકોને આજ કેટલાય દિવસથી પગાર નહિ મળેલો એટલે તેઓ બળવાખોર બનવા માંડ્યા હતા. એટલે સુધી કે હાર-લેમના ઘેરા વખતે કેટલાક સૈનિકો છાનામાના ઓરેન્જને મળવા ગયા હતા અને તેમણે કહ્યું હતું કે : અમે સ્પેનીશ, લશ્કરના પ્રતિનિધિ તરીકે તમારી પાસે આવ્યા છીએ. આપ અમને ચાળીશ હજાર રૂપિયા આપો તો અમે ઐલવાની વિરુદ્ધ જઈને પણ હાર-લેમનો કબજો તમને સોંપીએ.

ઓરેન્જે એમની શરત તો કબૂલ રાખી પણ ઠરાવેલે સમયે નાણાં એકઠાં ન કરી શક્યો. એટલે દુર્ભાગ્ય યોગે તેને સાંપડેલી સોનેરી તક ગુમાવી દેવી પડી. એમ્સટર્ડમના સૈનિકોએ પણ બળવો પોકાર્યો. ઐલવાની સ્થિતિ જોયા જેવી થઈ રહી. બિચારો જાતે જ થોડાક રૂપિયા લઈને નીકળ્યો ને સૈનિકોનાં મન મદા પ્રયાસે એણે ઠેકાણે આપ્યાં.

નેધરલાંડવાસીઓ યાદ રાખે !

હારલેમ હાય કર્યા પછી એણે રાજા શીલિપ તરફથી ક્ષમાપત્ર પ્રગટ કર્યું કે: મહારાજા શીલિપ પોતાની પ્રજાને પિતાનાં વાત્સલ્યે રહાય છે. સૌ કોઇ કરેલા કાર્ય માટે પરતાવો કરી વિરોધ કરવો મૂકી દે તો તેઓ તેમના બધા અપરાધ માફ કરવા તૈયાર છે. પરંતુ તેમ નહિ કરવામાં આવે તો તેમણે નેધરલાંડનું એક ચત્રીયું પણ જીવતું ન જવા દેવું એવો નિશ્ચય કર્યો છે. આખ્રો દેશ ઉગ્ગડ વેરાન જેવો બનાવી દઇ નેધરલાંડવાસીઓની જગ્યાએ બીજા દેશના લોકોને વસાવવામાં આવશે: પણ દેશના એક પણ માણસને જીવતો છોડવામાં આવશે નહિ એ નેધરલાંડવાસીઓ ખૂબ યાદ રાખે.

પરંતુ જનતા ઉપર આ જાહેરનામાની કાંઇ જ અસર ન થઇ. એટલે એલવાએ રાજા શીલિપને લખ્યું: હારલેમના હત્યાકાંડથી જ લોકો માની જાય તેમ નથી. હજી તો તેમને બરાબર સીદ્ધા કરવાની જરૂર છે. જેઓ—જે અમલદારો રપેનમાં બેઠે બેઠે આપને શાન્તિનો ઉપદેશ આપતા હોય તે સાંભળવા જેવો નથી: કારણ કે તેમને નેધરલાંડની ખરી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન નથી. શાન્તિ રાખ્યે કાંઇ શુદ્ધરવાર વળવાનો નથી. હાય બનાવ્યા વગર કાંઇ મામતો સુધરે એમ નથી.

સોનોય મહારાયો

આવો પત્ર લખી દીધા પછી એણે અલ્કમઆર નગર પર ચઢાઈ કરી. સોનોય તો એથી મજરાઈ જ ઉઠ્યો. એણે ઓરેંજને લખી દીધું કે: બહારથી મદદ આવવાની હોય તો તરત જ તેવું જાહેરનામું પ્રગટ કરો જેથી શહેરો હિંમત ન ખૂએ. ઓરેંજ તેને પ્રેમથી ઢાટી આપતાં ઉત્તર આખ્રો: શું આટલી વારમાં જ હિંમત હારી ગયા ? એક હારલેમ હાયમાંથી ગયું એટલે સાફ હોલાડે ગયું કે શું ? એ વીર શહેરને મદદ કરવા મેં મારાથી બનતું કરેલું—અધું જ

કરેલું' પણ ઇશ્વરની મરજી જાદી હતી. હશે, આપણે તો એની ઇચ્છા આગળ સિર ઝૂકાવવું જ રહ્યું. એ તો હજાર હાથનો ધણી છે. એના પર ભરોસો રાખનારને એ છેલ્લે નથી જ દેતો. મેં દેશના સ્વાતંત્ર્યને કાળે હાથમાં તલવાર લીધી ત્યાર પહેલાં એ રાજાઓના રાજ સાથે મિત્રતા કરી દીધી છે. તે આપણી મદદે ગમે ત્યાંથી લશ્કર મોકલશે જ મોકલશે.

૧૨ કલાક સુધી અલ્હમઆર પર તોપનો ભયંકર મારો ચાલ્યો. પછી ઐશ્વર્યાએ રપેનથી માર માર કરતી આવેલી નવી ફોજને શહેર પર હલ્લો કરવાને મોકલી. પણ એ કાંઈ બચ્ચાંના ખેલ નહોતા. રપેનીશો ધસ્યામસ્યા ગયા તો ખરા પણ સ્વાધીનતાના પૂજારીઓ તેમનું સ્વાગત કરવાને તૈયાર જ હતા. અલ્હમઆર ખીજું હારક્ષેમ બની ગયું. શહેરવાસીઓએ જે હાથમાં આવ્યું તે લઈને રપેનીશો પર અજમાવવા માંડ્યું. કડકડતું તેલ ને બળબળતા અંગારાનો રપેનીશો પર વરસાદ વરસ્યો. ઇંટ પથ્થર ને લોખંડના ટુકડા પણ કાળો કેર કરવા લાગ્યા. આખરે રપેનીશો તેમની સામે ન ટકી શક્યા. ચાક્યા હાથો પાછા ફર્યા. ગયા હતા ધસીને પણ પાછા આવ્યા હાથ ધસીને જેવું એમને થયું.

હતાશ રપેનીશો

રપેનીશ સૈનિકો એટલે સુધી હતાશ થઈ ગયા કે તેઓ ઐશ્વર્યાના હલ્લો કરવાના હુકમને પણ અનાદર કરવા લાગ્યા. ખીજી બાજુ એવેં જે નગરવાસીઓની પીઠ યાજડી. તેણે સંદેશ મોકલ્યો કે: ટકર ન ગ્રીહાય તો મિનારા પરથી મચાસો સળગાવી નિશાની આપજો એટલે અમે સમુદ્રના બંધ તોડી નાંખીશું. ગામ અને ફસલ નાશ તો પામશે પણ સાથે સાથે શત્રુના સોળ હજાર સૈનિકોમાંનો એક પણ બચી શકશે નહિ. જે માણસ આ સંદેશ લઈને શહેરમાં જતો હતો તેની પાછળ શત્રુઓ પચ્યા. સંદેશનો કાગળ એક છડીમાં જૂપાવેલો

હતો. પેલો સદેશવાહક થાપ આપીને સહેરમાં ધૂસી ગયો જરતુ તેની પાસેની પેલી છઠી શત્રુઓના હાથમાં જઈ પડી.

ફેરિકના હાથમાં પેલો પત્ર આવતાં જ તેને ખાત્રી થઈ ગઈ કે સ્વાધીનતાના પૂજારી આ ત્રાગરિકા ને એમનો નિર્ભય સરદાર જે ધારે તે કરી શકે એમ હતા. જ્યાં સૈનિકો હુમલો કરવાને જ તૈયાર નહોતા ત્યાં સમુદ્રમાં ડૂબી મરવાને કાશુ તૈયાર હોય ? તેણે વિચાર્યું : આ નાનકડા નગરને કારણે સોળ હજાર જન ગુમાવવા એ મૂર્ખાઈ છે. ઘેરો નાંખવાને ય ત્રણ અઠવાડિયાં થઈ ગયાં. સ્પેનીશ લડવૈયાઓએ પ્રયત્ન કરવામાં કે બહાદુરી જતાવવામાં પાશુ'ં વાળીને નથી જોયું; તો ય કાંઈ વળ્યું નથી; પછી શા માટે નાહક અવિચારી જોખમ ખેડવું ? આમ ખૂબ ખૂબ વિચારી લીધા પછી એણે નગર પરથી ઘેરો ઉઠાવી લીધા ને એક્સટ્રા તરફ વળ્યો-આપને જઈ મળ્યો.

લુઇ જેવો વીર સેનાપતિ હતો તેવો જ દક્ષ રાજનીતિગ્ર હતો. આર્થેલ્મોના હત્યાકાંડ પછી ઓરેંજને ક્રાન્સના રાજા ચાર્લ્સ પ્રત્યે ખૂબ જ ઘૃણા હતી પરંતુ લુઇ તો હજુ તેની પાસેથી કાંઈ ને કાંઈ મદદ મેળવવાના પ્રયત્ન કરી જ રહ્યો હતો. સેન્ટ આર્થેલ્મોના હત્યાકાંડને લીધે જર્મની ને ઇંગ્લાંડના નવા મત્તાવડાંની રાજા, પ્રજા ને સરદારો-સૌ ક્રાન્સના વિરોધી બની ગયા હતા. સ્પેન આ સળંગેલી આગમાંથી ફાયદો શોધતું હતું.

સામ્રાજ્યવૃદ્ધિની લીધા !

જર્મનીનું સિંહાસન ખાલી પડવાનું હતું. એની પર રાજા ફ્રી-લિપ્તો ડાળો હતો. એટલે એણે જર્મનીના સુધારકપંથી સરદારોને હાથમાં લેવાના પ્રયત્ન કરવા માંખ્યા. તેઓ તેને એ સિંહાસન પર બેસાડવાને તૈયાર હોય તો નેધરલાંડની પ્રજાને-સુધારકપંથીઓને તે નહિ કનડે ને ઓરેંજને પણ તેની જમીનજમીર ખાલી આપશે

એવી તેણે ખાત્રી આપી.

ઇંગ્લાંડની રાણી ઇલિઝાબેથનો વિવાહ ક્રાન્સના રાજવંશમાં—
ડચ્ઠ ડી એલોન્કૌન સાથે થઇ જાય તો ડીક એમ ક્રાન્સનો રાજ
ચાલ્સ ને એની મા મેડિસી ઇચ્છતાં. સાથે સાથે એનજૂફાયલેંડનું
ખાલી પડનાર સિંહાસન પણ ક્રાન્સના રાજવંશમાં આવે તેવી થ
તેમની ઇચ્છા ખરી. પરંતુ બાર્થેલ્મોના હત્યાકાંડથી ઇંગ્લાંડની મહા-
રાણી અને જે સરદારના હાથમાં પોલાડનું તખ્ત હતું—તે બને
નારાજ હતાં. આથી ચાલ્સે જેને તેને કહેવા માંડ્યું કે: બાર્થેલ્મોના
હત્યાકાંડ સંબંધમાં હું જરાય દોષિત નથી: બીજાઓની બહેરણીથી
તેવું દુષ્ટ કૃત્ય મારાથી બનવા પામ્યું છે. એને માટે ખરેખર
હું ધણેજ દિલગીર છું. બવિખ્યમાં મારા હાથે તેવું કાળું કૃત્ય નહિ
બનવા પામે તેની હું ખાત્રી આપું છું,

પ્રસંગપારખ લુધ

ઇતિહાસ લેખકો આ રાજાઓનો તેઓ ધર્મોંધ હોવાથી જ
અત્યાચાર કરતા એવો બચાવ કરે છે. પરંતુ ધર્મની એમને કાંઇ પડી
નહોતી એમને તો સામ્રાજ્ય વધારવાં હતાં. નવો દેશ ગડપ કરવાને
મળતો હોય તો તેઓ ‘અધર્મીઓ’ સાથે પણ નાતો જોડવાને તૈયાર
હતા. હોશિયાર લુધએ જોઇ લીધું કે: આ મંત્રેની તક છે. એણે
ચાલ્સને કહ્યું: બાર્થેલ્મોના હત્યાકાંડ પછી માત્ર આપનાં વચનો પર
વિશ્વાસ ન રખાય. માટે તમારે સુધારકપંથીઓ પર થતા અ-
ત્યાચાર બંધ કરાવવા ને કેદીઓને મુક્તિ આપવી. આટલું કરો તો
પ્રજાને કાંઇ આપના પર વિશ્વાસ આવે. બાકી શીલિપ જર્મ-
નીનું તખ્ત ખાટી ગયો તો એ એવો શક્તિશાળી બનશે કે તમને થ
હડપ કરી જશે. ચાલ્સને લુધનું કહેવું યોગ્ય લાગ્યું. અને લુધ
એની બાજમાં ફાળ્યો. એણે ઓરેંજની સંમતિથી એની જોડે સંધિ
કરી. શરતોમાં ક્યાં તો એ જાતે રોનનો સામનો કરી નેધરલેંડને

મદદ કરે અમર રપેનીશો સાથે યુદ્ધ કરવાને ઓરેંજને નાણાં ને લશ્કરની મદદ આપે એમ હતું. નેધરલાંડમાં બધાજ મતાવલ્લંબીઓને એકસરખી સ્વતંત્રતા રહે તો હોલાંડ ને ગ્રીલાંડ સિવાયના તેના બધા પ્રાન્તો હાથ કરવામાં ઓરેંજ ને લુઇ ચાલ્સને મદદ કરે એમ પણ નક્કી થયું. માત્ર હોલાંડ ને ગ્રીલાંડમાં શીલિપને ઠેકાણે ચાલ્સનું નામનું રાજ્ય ગણાશે. એનું શાસન પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને હસ્તક જ રહેવાનું અને પ્રાચીન રીતરિવાજ મુજબ પ્રજાની સંમતિથી જ જે કાંઈ કરવું હોય તે થઈ શકેઃ અન્યથા નહિ. ક્રાન્સ જેટલી નાણાંની મદદ કરે તે હોલાંડ, ગ્રીલાંડ ને ઓરેંજ ભરપાઈ કરે. એન્જૂ ને પોલાંડનું તખ્ત અપાવવાના પણ પ્રયત્નો કરવામાં આવશેઃ આટ-આટલું નક્કી થયું.

સિદ્ધાંતવાદી ઓરેંજ

પોલાંડનું તખ્ત જે સરદારોના હાથમાં હતું તેમાંનો એક પક્ષ ઓરેંજને સિદ્ધાસને બેસાડવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. પરંતુ એ લાલચમાં ઓરેંજ ન લપટાયો. એ તો મુક્તિમંદિરનો પૂજારી હતો. એને દેશને સ્વતંત્ર કરવો હતો. પરદેશોની ધૂંસરીમાંથી નેધરલાંડ ક્યારે છૂટે, એ જ માત્ર એનો ઉદ્દેશ હતો. સિદ્ધાંતવાદીઓ સિદ્ધાંતની પાછળ ફનાગીરી આદરે છે. એણે કેવળ સિદ્ધાંતને ખાતર પોલાંડનું તખ્ત ઠોકરે ચડાવ્યું. સંધિમાં પણ એકજ ઠેકાણું એનું નામ હતું. અને તે ય કયે ઠેકાણે ? હોલાંડ ને ગ્રીલાંડ ક્રાન્સનું દેવું ભરપાઈ ન કરે તો તેની બધી જીભેદારી ઓરેંજને માથે. ઓરેંજ નામનો જૂખ્યો નહોતો. કાતિંદેવી તો એની પાછળ ગાંડી ફરતી પણ એની સામે એ દષ્ટિએ ન કરતો. એ તો આઝાદીનો આશક હતો—મુક્તિસંગ્રામનો મહારથી હતો.

હવે આગળ યુદ્ધ કેમ ચલાવવું તે સંબંધમાં વિચાર કરવાને ઐલવાએ બધી પંચાયતોને સપ્ટેમ્બર માસમાં બ્રસેલ્સમાં એકત્ર થવાને

સદેશ પાઠવ્યા. ઓરેંજે આ તકનો લાભ લેવાનું વિચાર્યું. એણે હોલાંડ ને ઝીલાંડની મંચાયતો તરફથી તેમજ પોતાની તરફથી બધા પ્રાંતોનું ધ્યાન ખેંચવાને એક અપીલ બહાર પાડી. તે અપીલમાં તેણે પ્રાચીન કાળથી પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે ચાલતા આવેલા લાઇચારાના સંબંધનું સ્મરણ કરાવ્યું ને બધાને એકસંધીથી કાર્ય કરવા પ્રાર્થના કરી.

મહાડીના હાથા ન બનો

વળી એણે લખ્યું હતું કે: ફ્લેન્ડર્સ, બ્રુએન્ડ, બર્મન્ડી ને હોલાંડ-એ પ્રાંતોમાં રાજ્ય ગ્રમની સંમતિ વિના કર નહોતો નાંખી શકતો. ન તો એની સંમતિ વિના ટંકશાળમાં સિક્કા પડાત્ર કે ન તો સંધિના કરારો પર સહીસિક્કો થઈ શકતાં: પછી આજે દેશ કેમ ચાલવાના અભ્યાસ કરી રહ્યો છે ?

એમ્સટર્ડમ ને મિડલબર્ગ દ્વાર રહ્યાં હોત તો આજે સ્પેનીશો ઉત્તરના પ્રાંતો પર નજરે ન નાંખી શકતા હોત પરંતુ દેશવાસીઓ જ દેશનું સત્તાનાશ વાળવા ખેદા છે. ચાલવા આટલો શક્તિસંપન્ન ને ધંમડી કેમ છે, બસો છો ? માત્ર નેધરલાંડનાં નગરોની હુરે જ. એને વહાણ, રૂપિયા, સૈનિક, હથિયાર વગેરે ક્યાંથી મળે છે ? નેધરલાંડમાંથી જ. દેશની પૂરાણી વીરતા—એનાથી વિદેશીઓ થરથરી ઉઠતા તે—ક્યાં માટીમાં મળી ગઈ ? એક નાનકડો હોલાંડ પ્રાંત સ્પેન જેવા મહાન સાંપ્રાપ્ત્યનો સામનો કરી શકે છે તો દેશના ક્ષીઝલેંક, ફ્લેન્ડર્સ, બ્રુએન્ડ વગેરે પ્રાંતો એકસંધીથી કેમ તેની સામે મોરચો ન ઝાંઝી શકે ? માટે લાઇચો આવો: આપણે માળખમાં લાંકુની જેમ એકબીજાના હાથમાં હાથ રાખી સ્વાતંત્ર્ય સંપ્રાપ્તિમાં ઝૂકાવીએ. આપણી પ્રાચીન માન-મર્યાદા અને અધિકારોનું રક્ષણ કરવા બહાર પડો.

સરકારના આક્ષેપોઃ હહહહહહ જુઠ્ઠાણું

આ સમયે ઓરેજે હોલાંડ ને ઝીલાંડની પંચાયતો તરફથી પ્રીલિપને એક પત્ર લખ્યો ને છપાવીને દેશભરમાં વહેંચ્યોઃ આ પત્રે સાસ યૂરોપમાં સનસનાટી ફેલાવી દીધી. એ પત્રમાં લખ્યું હતું કેઃ આ દેશની પ્રજા પર સરકાર તરફથી જે આક્ષેપો મૂકવામાં આવે છે તે કેવળ જુઠ્ઠાણું છે. તેમાં વળૂદ હોય તો અમને ક્ષમાની ઇચ્છા નથીઃ અમને ક્ષમા મળવી પણ ન જોઈએ. ઇશ્વર સાક્ષીએ આ અમે કહીએ છીએ. અમારાં પાપી કૃત્યો માટે અમે કુતરાને મોતે મરવા પણ તૈયાર છીએઃ મહાંમાંથી એક હાથ નહિ કાઢશું.

હે દયાળુ રાજા ! અમારા પર મૂકવામાં આવેલા આક્ષેપ સાંખીત થાય તો અમારા ટુકડે ટુકડા કરી નાંખવામાં આવે તેની યે અમને ના નથી. પરંતુ અહિં તો વાત જૂદી છે. કેવળ બદલો લેવાની ખાતર દેશભરમાં જૂલમ વર્તી રહ્યો છે. અને દિલની એ હોંસ પૂરી કરવા સાથે નિર્દોષ લોકોને ઝાડ પર લટકાવી લટકાવીને બેળન કરવામાં આવે છે. દેશની જમીન ખૂનની નદીઓ વહાવી લોહીવર્ષા બનાવાઈ છે. અમે હથિયાર હાવ્યાં છે તે અમારાં કુટુંબીઓ ને ધરોના રક્ષણ માટે—ઐલવાના ખૂની પંખમાંથી બચવા—બચાવવા માટે. નીચી મુંડીએ દેશને ગુલામી જંગલોમાં જકડાવા દેવા કરતાં સ્વાતંત્ર્યને ખાતર ખપી જવું એ બહેતર છે એમ અમે માનીએ છીએ. આ બાબતમાં દેશનાં સર્વ શહેરો એકમત છે. સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ માટે અમે હસ્તેમુખે સર્વ દુઃખો સહન કરવા તૈયાર છીએ પણ હવે તો ગુલામી બરદાસ્ત નથી કરવાના તે નથી જ કરવાનાઃ પ્રાણોંતે પણ.

અલકમઆરની ધતના બની ગયાને ત્રણ દિવસ થયા ત્યાં તો દેશભદ્રતોને વળી પાછી વિગમગમી વરી. ન્યૂડરજ આમળ દેશભદ્રતોના નૌકાસૈન્યે સરકારનાં ફોજ જહાઝને પર કબજે મેળવ્યો ને સુબેદાર બોરસને ગિરફતાર કર્યો. ઐલવાને આ બબર મળતાં જ તેના દિલને

જાઓ આધાત પહોંચ્યો. એને થયું કે આ ખીનધડાયલી ફોજ સ્પેનીશોના કસાયલા લશ્કરને કેવી રીતે જીતી શકે છે તે જ સમજાતું નથી ! પછી ઓરેંજે બોસ્સના બદલામાં સેન્ટ એલ્ડગોન્ડેને ઐલવાની જોલમાંથી છોડાવ્યો. આથી રાષ્ટ્રીય સૈન્યને ખૂબ લાભ થયો. ઐલવા તો પોંચ્યા કરડતો જ રહ્યો.

ઐલવા નેધરલાંડ છોડે છે

પાંચ છ વર્ષ થયાં દેશભરમાં પ્રવર્તી રહેલા અત્યાચારોથી લોક-લાગણી ઐલવાની વિરૂદ્ધ હતી. વિગ્લિયસ, બક્ષમોન્ટ અને એયરશોટ પણ એનું અપમાન કરવા લાગ્યા. શીલિપ પણ પોતાના પર રીસે બળતો હતો તે ય ઐલવો જાણતો. સ્પેનના લોકોએ તેના સંબંધમાં શીલિપના કાન ભંજેરવામાં બાકી નહોતી રાખી. એટલે દુઃખી હૃદયે એણે રદમી નવેંબરના રોજ મેડીનાડોલીને નેધરલાંડનો શાસનભાર સોંપી દીધો. અને ૧૮મી ડીસેમ્બરે તો એણે નેધરલાંડ છોડ્યું.

છ વર્ષની એની કારકીર્દિ દરમિયાન ૧૮૬૦૦ માણસોને તો એણે માત્ર ફ્રાંસીએ જ ચઢાવ્યા હતા. લડાઈઓમાં, ઘેરામાં કે કલેઆમમાં જે માર્યા ગયા એની તો ગણતરી જ નથી. ત્યાંથી નીકળતાં નીકળતાં ય એનાથી સખના ન રહેવાયું. એણે શીલિપને લખ્યું કે : અહિંની રાજસભામાંથી વિગ્લિયસ, બક્ષમોન્ટ ને એયરશોટ વગેરે દેશી સરદારોને રૂખસદ આપી તેમની જગ્યાએ સ્પેનીશો ગોઠવી દેવા જોઈએ; કારણ કે તેઓ આ દેશના હોવાથી વારંવાર સરકારી બાબતોમાં હસ્તક્ષેપ કર્યા વગર નથી રહેતા. નેધરલાંડ સીધી રીતે માન્યા ન કરતું હોય તો તેને તો ખેદાનખેદાન કીધે જ છૂટકો

કાળદૂતની દાસ્તી

દેશના ધણા માણસો પાસેથી ઐલવાએ કરજે નાણાં લીધેલાં એટલે ત્યાંથી ચૂપચાપ નીકળી ગયો. ન કોઇનાં નાણાં આપ્યાં કે ન કાંઈ !

લેને તો સહી મગર દેને તો ગાંડુકા કામ જેવું એ બિરાદરે કયું. આ ખૂની જીવન પર વધું લખવું વ્યર્થ છે. તેને માટે નીચેનું એક જ દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. ફેડરિકના કુટુંબની એક બાઇને થાપ આપવા માટે એને ને એના દિકરાને-અનેને શીલિપે કેદ કરેલા. પછી પોર્ટુગલ સાથેના યુદ્ધમાં શીલિપને જ્યારે એક અનુભવી સેનાપતિની જરૂર પડી ત્યારે જ એ બાઈને બહાર કાઢ્યા. ઐલવા એ યુદ્ધમાં ગયો તો ખરો પણ પાછો ફર્યો ત્યારે તેને કાળદૂતની દોસ્તી થઇ ગઇ હતી. વિપમજ્વર તેની પૂંઠે પડ્યો. ઘણા ઘણા દિવસ સુધી પાસાં સેવ્યા પછી સને ૧૫૮૨ની ૧૨મી ડીસેમ્બરે એનું અવસાન થયું. મૃત્યુના છેવટના દિવસોમાં તો બિચારાથી ખોરાકે ન લેવાતો. માત્ર એક સ્ત્રીના ધાનનું દૂધ જ પીતો. જે નરરાક્ષસે સીતેર વરસની ઊંમર સુધી કેવળ માનવનું લોહી જ પીધું હતુ તેને અંત સમયે એક અસહાય બાળકની જેમ સ્ત્રીના ધાનનું દૂધ પીતાં પીતાં કંઈ મોતે મરવું પડ્યું !

મુક્તિને મારથે

ગ્રાન્ડ કમાન્ડર ડ્યૂક ઓફ મેડીનાકોલી જન્મેલો તો સાધારણ કુટુંબમાં પણ સ્વપરાક્રમે આગળ વધેલો. પાન્ટોના યુદ્ધમાં એણે ખૂબ વીરતા બતાવેલી. નેધરલેન્ડવાસીઓ આવો સાધારણ માણસ વાઈસ-રૌય બનીને આવે તેથી નાખૂશ હતા. પરંતુ ઐલવાની કારકીર્દિથી લોકો એટલા કંટાળી ગયા હતા કે નવો વાઈસરૌય આવીને સખ્તાઈ કરી કરશે એવી તેમને આશા હતી. આવીને જોયું તો મેડીનાકોલીને 'તિજેરીનું' તળાવું' સાફ દેખાયું. એટલે તેણે કુનેહથી કામ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું. મારફાડની નીતિથી વાત વણસી જશે ને કર વસુલાત નહિ થઈ શકે એમ તેને લાગ્યું. ઐલવાની જેમ એ પણ ડંડાખાજીથી જ રાજ્ય ચલાવે તેવો હતો પણ તેને હમણાં પોત પ્રકાશવું અડીક જણાયું. એને થોડો સમય મામલો શાંત રાખી તિજેરી ભરી લેવી હતી. આથી તેણે લોકોને મીઠી મીઠી વાતોથી ભોળવવા માંડ્યા ને ક્ષમા આપવાનો ય ઢોંગ કરવાનું ન ચૂક્યો. લોકો સરકારની ક્ષમાને બરાબર ઓળખતા એટલે કોઈ સકંજનમાં જ ન આવ્યું. છતાં પણ વખતે લોકો ભોળવાઈ જશે એવો ઓરેજને ડર હતો. કારણ કે લોકો સંકટો વેડી વેડીને કંટાળી ગયા હતા. સેન્ટ એલ્ડગોન્ડે જેવો દેશભક્ત પણ જેલનાં સંકટોથી ગભરાઈ ઉઠ્યો હતો. સરકારના અત્યાચારનો સામનો કરનારને દયા લાવીને સરકાર માલઅસખાલ સાથે દેશ છોડીને જવાદે તેય પૂરતું હતું એમ તેને લાગતું.

સરકારી સેનાપતિ મૌન્ડ્રેગન મિડલવર્ગમાં ઘેરાઈ પડ્યો હતો.

એના બચાવ માટે મેડીનાકોલીએ રોમેરોની સરદારી નીચે એક મોટું નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું હતું. પરંતુ રાષ્ટ્રીય ફોજ જલાળેએ એને ખાખાવીખી કરી નાંખ્યું. રોમેરો મહા મુશ્કેલીએ બચ્યો ને તરીને નાસી છૂટ્યો. સમુદ્રની સપાટી પર હોલાંડવાસીઓ સામે ઝૂઝવું એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. આખરે ઓરેંજે મૅન્ડ્રેગનને સૈન્ય સહિત મિડલબર્ગમાંથી નીકળી જવા દીધો. મિડલબર્ગ પડ્યું. દેશબંકતોને હાથ આવ્યું. આથી સમુદ્રનો સારો ઉત્તર દિનારો વળી પાછો દેશ-વાસીઓના હાથમાં જઈ પડ્યો.

લુઈની શહાદત

ડયુક ઓફ એંજુ પોલાંડના સિંહાસને જેસી ચૂક્યો હતો. એની પાસેથી તેમજ ફ્રાન્સ ને જર્મનીના મિત્ર-સરદારો પાસેથી નાણાં મેળવીને લુઈએ વળી પાછું નાનકડું લશ્કર એકઠું કર્યું હતું. પછી તો એ સૈન્ય સાથે પોતાના બે ભાઈઓને લઇને એણે નેધરલાંડના રસ્તો લીધો. બોમ્બ ટાપુ પર તે ઓરેંજને જઈ મળવાનો હતો. પણ મ્યુઝ પાર કરીને જેવો એ મુકામ આગળ નીકળ્યો તેવો જ સરકારી લશ્કર સાથે ભટકાઈ પડ્યો. ઓરેંજને જઈ મળવાની પ્રત્યક્ષ પ્રત્યાયી એણે બચકર યુધ્ધ કર્યું. લુઈ અને એના બે ભાઈઓ મુક્તિના મૃત્યુધાટે ઝૂઝ્યા અને રોળાયા. એમની લાશોનોય દુપત્તો ન રહ્યો. સ્વાતંત્ર્યના એ શહીદોએ-મુક્તિ મંદિરના એ પૂજારીઓએ-સ્વાધીનતાની વેદિ પર ફર્યાની કરી દીધી.

ઓરેંજ ઉત્સુકતાપૂર્વક પોતાના ભાઈઓની વાટ જોઈ રહ્યો હતો. એણે આ બચકર સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એને એ વાત પર વિશ્વાસ ન આવ્યો. સ્પેનીશ સૈનિકોને ત્રણ વર્ષ થયાં પમાર નહોતો મળ્યો. એટલે તેમણે ઉધમાત મચાવી એન્ટવર્પ કબજે કરી લીધું. નાગરિકોના ઘરમાં ઘૂસી ઘૂસીને શરાબ, માંસ, મચ્છી, મિઠાઈ વગેરે જેને જે ફાવ્યું તેની માંગણી કરવા લાગ્યા. બરાબર આજ સમયે

જહાજેએ એટવર્પનું સરકારી નૌકાસૈન્ય છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું.

મહ્તમ લીડનવાસીઓ

સને ૧૫૭૩ ની ૩૧મી અક્ટોબરે લીડન પર ઘેરો નાંખેલો. ૧૫૭૪ની ૨૧મી માર્ચે સીમાડા પર લુધ સાથેના યુધ્ધમાં સૈનિકોની જરૂર પડી એટલે સરકારને એ ઘેરો ઉઠાવી લેવો પડ્યો. લુધને પતાવી દીધા પછી વળી પાછો તે શહેર પર ઘેરો નાંખવાનો સરકારી લશ્કરનો નિશ્ચય હતો. એટલે ઓરેંજે નાગરિકોને તે દરમિયાન તૂટી ફૂટી દિવાલોનું સમારકામ કરાવી લેવાની સલાહ આપી. ખાદ્યસામગ્રી વગેરે પણ ભરી લેવાને જણાવ્યું. પરંતુ તેમને લુધના કરતાંય લુધની જીત પર વધુ વિશ્વાસ હતો. એટલે તેઓ નચિંત દિલે બેસી જ રહ્યા. ૨૬મી મેએ લુધનો પરાજય થતાં જ વળી પાછું સરકારી લશ્કર લીડનની આસપાસ ઘેરો નાંખીને પડ્યું. રાઈન નદી પર આવેલા એ લીડન શહેરમાં નહેરો ઉપર દોડસો તો પૂલ બાંધેલા હતા. સુંદર બાગ-બગીચાનો સુમાર નહોતો. સડકોની જગ્યાએ નહેરોથી જ બધો વ્યવહાર ચાલતો. એનું દૃશ્ય કારમીરના સ્વર્ગ શ્રીનગરની યાદ આપતું.

એ સુંદર નગરને કેવળ ધ્વસ્તરનો, પોતાના બાહુબળનો ને વિલિયમ ઓરેંજનો ભરોસો હતો. એની પાસે રપેનીશોનો સામનો કરવા લશ્કર નહોતું. ઓરેંજે તો સાફ સાફ તેમને જણાવી દીધું હતું કે: નેધરલેંડની જીત અને હાર તમારા પર જ નિર્ભર છે. કેાધપણુ ઉપાયે ત્રણ મહિના સુધી તો તેમની સામે ટક્કર ઝીલો. તે દરમિયાન હું મને લાંથી મદદ મોકલવાના પ્રયત્ન કરીશ.

ફટી જીને સરકારે લીડનવાસીઓને ક્ષમા આપવામાં આવશે એવું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું. કદાચ લડાઈથી કંટાળી ગયેલા નાગરિકો એ બાબતમાં લપટાઇને ક્યાંક ભેરવાઈ ન પડે એવો ઓરેંજને ડર લાગ્યો. પરંતુ લોકો તો મહ્તમ જ રહ્યા. એમની પર એ જાહેરનામાની કાંત જ અસર ન થઇ.

સ્પેનીશોની ક્ષમા એટલે શું ? જે વસ્તુ માટે આટઆટલાં લોહી રેડાયાં એનો ત્યાગ; નેધરલાંડવાસીઓને સિધ્ધાંતબ્રષ્ટ કરનારી લપટામણુ. એ લપટામણુમાં સારાચે હોલાંડમાંથી બેજ જણુ ફર્યા; એક લુહાર અને એક ચમાર.

પરાધીનતા ના બેઝંતે

ડેફ્ટ ને રોટડેમમાં ડેરાતંબુ ઠોડીને ઓરેંજ પડ્યો હતો. લીડન કાંધ બંદર નહોતું એટલે સમુદ્રમાર્ગે મદદ પહોંચાડી શકાય એમ હતું જ નહિ. પણ હજુ એક રસ્તો હતો. સમુદ્રના બંધ તોડીને એનાં પાણી લીડનના બચાવ અર્થે રેલાવવાનો. આથી નુકસાન તો થયું જ હતું, પરંતુ એ વિના બીજો રસ્તો નહોતો. પોતાની નજર સામે ધરબાર તણાઈ જાય એ વાત હતી એટલે મહા મુશ્કેલીએ લોકો એ ઠરાવને અનુકૂળ થયા. સૌ કોઈ ચીઢમાં ને ચીઢમાં બંધ તોડવાને ઉપડ્યા. દેશને પરાજયની કાળી ટીલી ચોંઢવી એના કરતાં સમુદ્રશાથી બનાવવો એ બહેતર છે. ઓરેંજ જતે બંધ તોડવાના કાર્ય પર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો. ઠેર ઠેર ગામડે ગામડે નાવડાં તૈયાર રાખવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. આ તૈયારીમાં લગભગ ત્રણ મહિના વીતી ગયા.

૨૧મી ઓગસ્ટે ઓરેંજને લીડનનો પત્ર મળ્યો. લીડનવાસી-ઓએ જણાવ્યું હતું કે: મહા પરાણે અમે પેટ બાળી બાળીને આ ત્રણ માસનો ગાળો પૂરો કર્યો છે. તમારી મદદનો વાયદો તો વીતી ગયો ને અહિં તો હવે આવી રહ્યું છે. ભાગ્યે ત્રણ ચાર દિવસ ચાલે એટલો ખોરાક હશે. તરતજ મદદ નહિ મળે તો ફક્કંફક્કા થવાના. બૂબે મરી જવાના એ નક્કી.

નાગરિકોની નિરાશા

ઓરેંજ રોટડેમમાં તાવની બીમારીથી પટકાઇ પડ્યો હતો.

લગભગ બેલાન અવસ્થામાં હતો. પણ પત્ર મળતાં જ તે હોશમાં આવી ગયો. તેણે ઉત્તર લખાવ્યો: અંધ તોડી નાખવામાં આવ્યો છે; મદદ આવી પહોંચશે. ધીરજ રાખો. આ પત્રમાં તેણે પોતાની ખીમારી સંબંધમાં કાંઈ જ ન લખાવ્યું: વખતે નાગરિકો ગભરાઈ જાય તેથી. લીડનમાં એ ઉત્તર પહોંચતાંજ લોકો ખૂશ ખૂશ થઈ ગયા. સારાથે શહેરમાં ખુશાલીના વાળાં મીઠા સરોદે વાગવા લાગ્યાં. આ હર્ષનાદ સાંભળીને તો સ્પેનીશોના આશ્ચર્યની સીમા જ ન રહી. જ્યારે એમની ચારે બાજુ થોડું થોડું સમુદ્રનું પાણી આવવા લાગ્યું ત્યારે જ તેઓ નાગરિકોના ઉલ્લાસનું કારણ સમજી શક્યા. પરંતુ લીડન સુધી સાગરનાં પાણી ધસમસ્યાં આવે તે વાત પર કોઈને શ્રદ્ધા ન આવી. નાગરિકોને પણ અશ્રદ્ધા આવવા લાગી. તેઓ રોજ શહેરના મિનારા પર ચઢી ચઢીને જોતા પણ કોઈ દિશામાં પાણી જ નજરે ન ચડતું. પાણીમાં ભરતી આવતી ન જણાતી.

શત્રુઓ આ વખતે બહારથી ચીંટવતા: જુઓ, જુઓ, મિનારા પર ચઢીને જુઓ. સમુદ્ર તમારી મદદે દોડતો આવી રહ્યો છે.

આખરે નાગરિકો નિરાશ થયા. તેમણે પ્રાંત પંચાયત પર એક ચિઠ્ઠી મોકલી: અમે ખૂબ મુશ્કેલીમાં છીએ અને તમને તો કાંઈ પડી જ નથી !

પંચાયતે તરત જ સ્ટેફપૂર્ણ જગાળ વાળ્યો: ભાઈઓ, આમ નિરાશ ન થાઓ. તમારા બચાવને માટે અમે ફરિયાન થઈ જઈશું ! સારા દેશને સમુદ્રશાયી બનાવીશું ! તમારા પર જ દેશના જય પરાજયનો આધાર છે.

ખીમાર ઓરેંજ

ઓરેંજને તાવ એટલો તો ચઢી વાગ્યો હતો કે બિચારો બેકામ તરફડતો પડ્યો રહેતો. પરંતુ નજર સામેથી લીડનની છબી નહોતી ખસતી. માત્ર લીડનની જ તેને ચિંતા નહોતી. સારા દેશને માટે

તે ચિંતાતુર હતો: રોગ વધવાનું કારણ આ ચિંતા જ હતી એમ વૈદ્યએ કહ્યું અને રોગમુક્ત થવું હોય તો એ ઠાગિકાનો સાથ છોડયે જ છૂટકો એમ પણ જણાવ્યું. પરંતુ આખ્યા જગતના વૈદ્યો મરી મરીને મથી જાય તોય ઓરેંજની એ ચિંતા દૂર થઈ શકે એમ નહોતું. પતંગમાં તરફડી રહ્યો હતો છતાં પણ ઓરેંજ લીડનવાસીઓને પત્ર લખાવી રહ્યો હતો. દેશમક્તોના નવા સૈન્યના સેનાપતિ આયસોટને પણ હવે કેવી રીતે કામ લેવું તે સંબંધમાં હુકમ લખાવતો હતો. આમ એનું મગજ એ ગડમથત્રમાં જ ઘૂમ્યા કરતું.

ઓગસ્ટ મહિનો પૂરો થવા આવ્યો ત્યાં તો અફવા ઉડી કે લીડન પડ્યું. ઓરેંજને એ ખબર પર શ્રદ્ધા ન આવી. પરંતુ ચિંતામાં એને તાવ વધતો જ ચાલ્યો. આ વખતે એક અમલદાર એને મળવા આવેલો. ઓરેંજની દશા જોતાં જ એને નવાઈ ઉપજી. તે એકત્રો જ મકાનમાં હતો. નોકર ચાકર ત્યાં કોઈ નહોતું. ઓરેંજે એ બધાને લીડનની ખરી ખબર શું છે તે સંબંધમાં ખાતમી કાઢવા મોકલી દીધેલા એમ એને પૂછતાં ખબર પડી. પછી એ અમલદારે લીડન હજુ પડ્યું નથી એવી ખાત્રી આપી. ત્યારેજ એને શાતા વળી.

આયસોટ લીડનની મદદ

સપ્ટેમ્બરમાં તો ઓરેંજનું શરીર સુધરી ગયું. એટલે આયસોટ ચાલ્યો લીડન તરફ. પહેલાં લીડન સમુદ્રના બંધથી ૧૫ માઈલ દૂર હતું. આ બંધ તોડી નાખીને પાણી છોડી મૂકવામાં આવ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે આયસોટ લરકરી નૌકા લઇને લીડનથી પાંચ માઈલ દૂર આવેલા શીલ્ડિંગ શહેર પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેને એક બીજો મજબૂત બંધ સામે જણાયો. શીલ્ડિંગ ને લીડનની વચ્ચે એવા કંઈક બંધ આવેલા હતા. તેના પર નાનાં નાનાં ગામ ને કિલ્લા પણ હતા. એ કિલ્લામાં સરકારી ફોજ રહેતી. દેશમક્તોએ ૧૧મી ત્રે ૧૨

મીએ એકાએક શીલ્ડિંગ પર છાપો માર્યો. કિલ્લો ને બંધ કબજે કર્યા. પછી એ બંધ તોડીને તેઓ ત્યાંથી આગળ વધ્યા. પરંતુ સામેજ વળી પાછો બંધ નજરે પડ્યો. એ પર પણ એચિંતો હતો લઇ જઈ એને કબજે કર્યો ને બંધ તોડીને આગળ ધસ્યા. ત્યાં તો વળી પાછો ત્રીજો બંધ જણાયો. આ બંધ પર સરકારી લશ્કર પણ વધારે પ્રમાણમાં હતું. એટલે બાયસાટ ચક્કરમાં ફરીને બીજી તરફ વળ્યો. નાર્થોક્ની નજીકમાં તે પહોંચ્યો કે વળી સામે બંધ જણાયો. એટલામાં એકાએક પૂવનો તોફાની પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ને સાગરના પાણીમાં એટ આવી ગઇ.

હારલેમથીયે ખૂરી દશા

લીડનની દશા હારલેમથીયે ખૂરી હતી. ગાય, ઘોડા, કુતરાં, બિલાડાં, ઉંદર વગેરે ખવાઇને ખપી ગયાં હતાં. સ્ત્રીઓ ને બાળબચ્ચાં નાળાંના ગંદવાડમાંથી કાંઈ ખાવાનું મળે એ આશાએ ગંદકી ચૂંથી રહ્યાં હતાં. લગભગ આઠ હજાર માણસોને તો બૂખમરના હાઉએ ભરખી લીધા હતા. સંધિની લાલચ આપી આપીને લીડનને લપટાવવાની બાજી રમાઈ રહી હતી. કેટલાક લોકો લશ્કરી જહાજો ખનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા. શહેરની સુધરાઈના વીર પ્રમુખ મિ. બર્ફ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો હતો.

બર્ફની વાણી

એક દિવસ બર્ફ સાહેબ બજારમાં થઇને જતા હતા. તે વેળા લોકોએ તેમને ચારે બાજુથી ઘેરી લીધા. બર્ફે એક ઓટલા પર ચઢીને બાંગ મારી કહ્યું—“તમે શું કરવા માંગો છો ? શું તમે દુશ્મનની સામે ધુંટણીયે પડવા માંગો છો ? યાદ રાખો કે શત્રુઓને હાથે તમારી આંધી પણ જુરી દશા થશે. તમારે બચકર હાલતે મરવું પડશે. મેં તો સોગંદ ખાધા છે કે હું તો આ શહેરને શત્રુઓના

હાથમાં સોંપવાનો નથી. ભગવાન મને મારા સોગંદ પૂરા પાળવાનું બળ આપો. મોત ! મોત તો એકજ વાર આવવાનું છેને ? તો ભલેને મારે તમારે હાથે મરવું પડે. ગમે તે થાય-સ્થાય તમારે હાથે મરવું પડે, સ્થાય તો ભગવાનને હાથે મોત આવે. મને આ દેહની ચિંતા નથી. પરંતુ જે શહેર મારા હાથમાં સોંપાયલું છે તેને હું કદિ પણ કસાઈઓના હાથમાં સોંપવાનો નથી.

“હું જાણું છું કે જે વેળાસર બહારની મદદ આવી પહોંચે નહિ તો આપણે બધાને બૂખથી મરી જવું પડશે. હા. પરંતુ શત્રુઓના હાથે અપમાન પામીને કૂતરાંને મોતે મરવું એના કરતાં બૂખે મરી જવું એ વધારે સારું છે. તમારી ધમકીઓથી હું જરા-પણ ડરતો નથી. મારું જીવન તમારે ચરણે છે. હ્યો, આ ખંજર હ્યો ને મારા દેહના ટુકડેટુકડા કરીને તમારી ક્ષુધા મટાડો...પણ ન્યાં સુધી હું જીવતો ખેડો છું ત્યાં સુધી તો આ શહેર શત્રુઓના હાથમાં સોંપવાની આશા જ ન રાખશો.”

પહોંચ્યા કરડી ખાશું !

બુદ્ધનાં આવાં વીર વચનો સાંભળીને લોકોનાં અંતઃકરણ શૈયથી ઉભરાયાં. તેમનામાં નવીન જુસ્સો આવ્યો. તેઓ દિવાલો પર ચઢીને દુશ્મનોને કહેવા લાગ્યા—

“તમે અમને કૂતરાં બીલાડાં મારી ખાનારા ગણીને હસો છો ? ભલે હસો. પરંતુ એટલું ધ્યાન રાખજો કે ન્યાં સુધી આ શહેરમાં એક પણ કૂતરું કે બીલાડું જીવતું છે ત્યાં સુધી લીડન તમારે તાબે થવાનું નથી. લીડનવાસીઓ તમારી આગળ ઘૂંટણીયે પડવાના નથી. ન્યારે ખાવાને માટે એક તણખલું ચે ન રહેશે ત્યારે અમે અમારા ડાબા હાથનાં પહોંચ્યાં કરડીને ખાશું. ને જમણે હાથે તલવાર ઝાલી સ્વતંત્રતા માટે તમારો સામે જૂઝીશું. અરે, ખુદ ભગવાનનો પણ અમારો ઉપર કોપ ઉતરશે તોયે અમે તમને નમતું આપવાના નથી.

અમારે હાથેજ આખા શહેરને આગ લગાડીને સ્ત્રીઓ અને બાળબચ્ચાં સાથે અમે સર્વ બળીને બરમ થઇ જઇશું, પરંતુ કદિ પણ તમારે તાબે થનાર નથી.”

પલાયનમ

૨૯ મી સપ્ટેમ્બરે ફરીથી પવનની દિશા બદલાઈ. બાયસોટ પોતાનું નૌકાસૈન્ય લઇને શહેરની નજીક આવી પહોંચ્યો. એ વેળા શહેરની આસપાસ રપેનવાળાની અનેક ટુકડીઓ પડેલી હતી. પરંતુ જે ભગવાને દુખીઓની સહાય માટે સમુદ્રને નજીક મોકલી આપ્યો હતો, ને જેણે પશ્ચિમ તરફનો પવન ફુંકવા માંડ્યો હતો તેણેજ શત્રુઓના હૃદયમાં એકાએક એવી ભીતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી કે બાયસોટને આવી પહોંચેલો જોતાંજ રપેનનું બધું લસ્કર રાતોરાત હેંગ તરફ ભાગી ગયું !

બાયસોટે નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. બખ્તે મહિનાથી બૂખનું દુઃખ સહન કરતા નાગરિકોને રોટલી ખાવા મળી. કેટલાક તો રોટલી ખાધા છતાં તરતજ મરી ગયા. કેટલાક માંદા પડ્યા. કારણ કે કદિ ન દોઢેલી એવી વસ્તુઓ તેમને મળી હતી ! બખ્તે મહિનમ્નો બૂખ-મરો હતો. આખરે સંભાળપૂર્વક વહેંચીને રોટલીઓ આપવા માંડી. બધાંયે મળીને એક સરધસ કાઢ્યું. સરધસને દેવળમાં લઈ ગયા. ત્યાં પ્રભુપ્રાર્થના કરતાં કરતાં કેટલાંકના તો હૃદય એવાં ભરાઈ આવ્યાં તેઓ ખુલ્લી છાતીએ રહી પડ્યાં. તેમનાં રૂદનને લીધે પ્રાર્થનાનું કામ પણ અશ્વકથ થઈ પડ્યું.

૬૨ દિવસનો મેળો

જ્યારે આ બધી વાતની ખબર ઓરેન્જને પહી ત્યારે એની છાતી ગજગજ ફુલી. પંચાયતની સલાહ લઈને એણે એવી ગોઠવણ કરી કે લીડન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ખતાવવાને ખાતર ત્યાં દર વરસે

આખા દેશનો એક મેળો દશ દિવસ સુધી ભરવો. ઉપરાંત એણે શીલિપ મહારાજના તરફથી લીડન શહેરની વીરતાનાં સ્મરણ ચિહ્ન તરીકે લીડન વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. અલગત શીલિપ મહારાજ હજીયે નેધરલેન્ડ દેશના નામના પણ રાજ ગણાયા કરતા હતા.

આમ હોલાંડ અને ઝીલાંડના લોકો જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે પોતાનાં શિરની નદિઓ વહેવડાવતા હતા, તેજ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ખીજ પ્રાંતવાળાઓ કાગળના લખોટા ગળડાવતા હતા. શીલિપની સાથે સમજૂતિ કરવા માટેના પત્ર વહેવારમાં રીમના રીમ કાગળો ખપી જતા હતા. એ લોકો કદાચ એમજ સમજતા હશે કે સ્વતંત્રતા મેળવવી એ માત્ર લખાપટ્ટીનોજ સોદો છે. ખુદ ઓરેન્જની પાસે પણ સેન્ટ એલ્ડગોન્ડ વગેરે માણસોને મોકલવામાં આવ્યા હતા અને તેમના દ્વારા એમ કહાવ્યું હતું કે રાજાજીની સત્તા અને જૂના ધર્મની મહત્તા એ બે ચીજ સિવાયની બીજી કોઈ પણ બાબતમાં સમજૂતિ થઈ શકશે.

ઓરેન્જની સત્તા

પરંતુ ઓરેન્જે અને પંચાયતોએ એવી રીતની સમજૂતિ કરવાની સાફ ના પાડી. તેમણે કહ્યું કે ઓરેન્જના હાથમાં હોલાંડ અને ઝીલાંડનો બધો કારભાર આવી ગયો છે. શહેરોની પંચાયતોનો ઓરેન્જ ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ હતો, ને તેમણે એના હાથમાં એટલી બધી સત્તા મૂકી દીધી હતી કે જે જે અધિકારો એ પંચાયતોના હાથમાં મૂકવા માંગતો હતો તે અધિકાર પણ એને પોતાનેજ ભોગવવા પડ્યા.

પરંતુ પાછળથી પંચાયતોની વલણ બદલાઈ ગઈ. તેમને પોતાના હાથમાં સત્તા રાખવાનું મન થયું. તેથી તેઓ ઓરેન્જના માર્ગમાં અડચણો નાંખવા લાગી. એટલે ઓરેન્જે બધાયે અધિકાર-પદવીઓમાંથી રાજાનામાં આપવા માંડ્યાં પરંતુ ઓરેન્જ એવી રીતે

છટી જય તે આખા દેશની દૃષ્ટિએ સ્વતંત્રતા વિશે હાથ ધોષ નાંખવા જેવું હતું. તેથીજ આખરે પંચાયતોએ ઓરેન્જની માંગણીઓ સ્વીકારી લીધી. હોલાંડ અને ઝીલાંડ એ બે પ્રાન્તો જેમણે અત્યાર સુધી વરસ દહાડે પણ વધારેમાં વધારે બે લાખ ૭૧ હજાર આખ્યા ન હતા તેજ એ પ્રાન્તોએ ઓરેન્જને દર મહિને બે લાખ ને ૧૦ હજાર રૂપિયાની આવક કરી આપવા માંડી. શરૂ શરૂમાં તો વાણીયાની પેઠે ખૂબ ખેંચતાણ કરવી પડી, પરંતુ પછી તો દર મહિને ૪૫૦૦૦ રૂ. લશ્કરને માટે પણ મંજૂર થઈ ગયા.

તીબેરીનું તળીયું

સરકારની તરફથી સંધિની વાત આવી. સરકારી તીબેરીનું તળીયું આવી રહ્યું હતું. અને હવે લડાઈ આગળ ચાલે એ તો અસંભવિત દેખાતું હતું. જર્મનીના મહારાજાએ પણ ફરીવાર સંધિ કરવાના પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધા હતા. તેને બચ હતો કે જે શીલિપ નેધરલાંડના સુધારકો ઉપર અત્યાચાર કરવાનું બંધ કરશે નહિ, તો જર્મનીના અમીર ઉમરાવો જેમાંના મોટે ભાગે સુધારકો હતા તેઓ જરૂર શીલિપને રાજગાદી ઉપર ધડીબર પણ ટકવા દેશે નહિ. અને એ રીતે મહારાજાના કુટુંબના રાજ્યનો પણ અંત આવી જશે.

આથી સમજૂતિ કરવાની કોન્ફરન્સ એડાં શહેરમાં ધણી દિવસ સુધી ચાલી. ઓરેન્જ તો ખરેખર હૃદયથી સુલેહશાંતિ ચાહતો હતો. પરંતુ શીલિપ જૂના ધર્મને જરા પણ આંચ ન આવે તે માટે તનતોડ પ્રયત્ન કરતો હતો. જે કે નેધરલાંડમાં તો દેવળના પૂજારીઓ સિવાયના સૌ કોઈ નવા ધર્મ-પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મને માનતા થઈ ગયા હતા. એ બધા લોકોને દેશમાંથી કાંઈ હાંકી કઢાય તેમ ન હતું; ને ઓરેન્જ તેમજ પંચાયતો તેવું થવા પણ કેમ દે ? આથીજ કોન્ફરન્સમાં કશીયે સમજૂતિ-માંડવાળ-થઈ નહિ અને બંને પક્ષના લવાદો પોતપોતાને મુકામે પાછા ફર્યા.

હરામનદી ?

ઔરેન્જની સ્ત્રી પ્રિન્સેસ શુરબન કંઈક ગાંડા જેવી હતી. તે ધણીજ કોધી અને કંકશા હતી. રીસાળ તો તે પહેલેથીજ હતી પરંતુ ઔરેન્જ સાથે પરણ્યા પછી એનામાં ઔરેન્જ જેટલી દહતા કે ઠરેલપણું ન હોવાથી તે ઔર રીસાળ ને લઠકણી બની. બ્યારે ઔરેન્જ પોતાનો સરસામાન વેચીને દેશને બચાવવાને ખાતર લશ્કર ભેગું કરતો હતો ત્યારે પ્રિન્સેસ શુરબન માત્ર ઘરમાં કલહ મચાવતી એટલુંજ નહિ, પરંતુ જાહેરમાં પણ ઔરેન્જના નામ ઉપર ગાળોનો વરસાદ વરસાવતી હતી. એ હરામનદીએ તો એટલે સુધી જાત જણાવી કે એવાને એક કાગળ લખી જણાવ્યું કે “મારો ધણી તો ગાંડો થઇ ગયો છે ને બધા પૈસા હિડાવી દે છે. મારી પાસે ખરચવાને એક કોડી પણ નથી. તમે મને થોડાં નાણાં મોકલી આપો.”

ઔરેન્જ છાતી પર પત્થર રાખીને આ ઘરની પીડાને સહન કરી લેતો હતો. પેટ પાક્યું હોય ત્યાં કોઇને શો દોષ દેવો ? લોક હિતનાં કાર્મ કરનારને બહારની આપત્તિઓ કરતાં ઘરની આપત્તિ-ઓજ વધુ સહન કરવાની આવી પડે છે ! અસ્તુ.

ઔરેન્જનું બીચું લગ્ન

આખરે આ મૂખી બામડીએ એક બીજા માણસ સાથે સંબંધ કરી લીધો. ઔરેન્જે કાચર થઇને તેને ફારગતી આપી દીધી. અંતે એ શાહનશી જર્મનીના કોઈક સરદારને ત્યાં જેલ પડી ને ત્યાંજ સ્વધામ પહોંચી ગઇ. ઔરેન્જે એની આટલી જીંદગીમાં કુટુંબ સુખ તો ભોગવ્યુંજ ન હતું તેથી એણે રાજકુમારી શાહીદની સાથે ફરી લગ્ન કર્યું; પરંતુ એ લગ્નથી જર્મનીના ધણા સરદારો એના પર નારાજ થયા.

એક વાર સત્તા મળ્યા પછી મગજને ઠોકાણે રાખવું એ ધણું મુશ્કેલીનું કામ છે. સનોયે આસ્કામરમાં કેટલાક લોકોને દેશહિતની વિરૂધ્ધ કાવતરું કરતાં પકડ્યા હતા. તેણે એ લોકોના શરીર પરથી જીવતાંજીવત ચામડીઓ ઉતરાવી એટલુંજ નહિ પણ એ રીતે કરેલા જખમ ઉપર અંગારાના ડામ દઈ દબને એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે એ સનોયની સરખામણીમાં તો ઐશ્વાની અને એની ખૂની મંડળીની નિર્દયતા ક્યાં ને ક્યાં બૂલાઇ જાય ! જ્યારે આ બાબતની ખબર ઓરેન્જને પડી ત્યારે એણે એ ઘોર કૃત્યોને અટકાવી દીધાં. સનોયને એણે સજા પણ કરી હોત. પરંતુ ખીજ રીતે તેણે દેશની ધણી સેવાઓ બજાવી હતી, તેથી જવા દીધો.

બાયસૉટનું ખૂન

મેડીનાકોલીને હજુ આશા હતી કે સ્પેનથી નૌકાસૈન્ય આવી પહોંચશે. ગ્રીકાંડના કિનારા પર તે કાંઈ એવા સ્થળની શોધમાં હતો જ્યાં અધિકાર ઝમાવી દેવાય અને પછી વખત આવે હોલાંડ ગ્રીકાંડ બંને ઉપર સહેલાઈથી હલ્લો લઈ જવાય. થોલન ટાપુ હજુ સુધી સરકારને તાબે હતો. ત્યાંના કેટલાક દેશદ્રોહીઓની ગદ્દથી એની એક ટુકડી સમુદ્રમાં થઇને ડૂબીજતાં જઈ પહોંચી. ત્યાં પહોંચતાંજ તેમાંના એક દેશદ્રોહીએ વીર સરદાર બાયસૉટનું ખૂન કરી નાંખ્યું. સરદારનું એકાએક ખૂન થઈ જવાથી દેશભક્ત સેના મહારાઈ અને નાસભાગ કરવા લાગી. એ રીતે ફરી પાછી સ્પેનવાળાની સત્તા સમુદ્ર કિનારાના અમુક ભાગ પર ઝામી.

આકર્ષક કન્યા !

હોલાંડ હજુ સુધી એકલુંજ પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે ઝૂઝી રહ્યું હતું. પરંતુ હવે ઝાઝા દિવસ ટકવાનું એને માટે અશક્ય હતું. આથી ઓરેન્જે ખીજ દેશોની પણ સહાય લેવાનો વિચાર કર્યો. તે

તો કહેતો હતો કે “ નેધરલાંડ જેવી આકર્ષક કન્યાને માટે જોઇએ તેટલા મુરતીઆ મળી રહેશે. ”

પ્રાંત-પંચાયતોએ અને નગરજનોએ મળીને ઠરાવ્યું કે શીલિ-પના જીવનની તો હવે અવધિ આવી રહી છે. એને નેધરલાંડના રાજ્ય કહેવાવાનો કશો પણ અધિકાર નથી. તેથી બીજા કોઇ દેશના રાજ્યને આપણા રાજ્ય તરીકે ચૂંટી કાઢવો જોઇએ. કોને રાજ્ય બનાવવો તે વિષેનો છેલ્લો નિર્ણય કરવાનું કામ ઓરેન્જની ઈચ્છા પર છોડી દેવામાં આવ્યું. હોલાંડ કે ઝીલાન્ડને કોઇને એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો કે આ પ્રાંતો નેધરલાંડના ભાવિ પ્રજાતંત્રના બે સ્તંભરૂપ બની જશે.

મેડીનાનું મરણ

ઓરેન્જે બીજા દેશ પાસેથી સહાય લેવાનું શરૂ કર્યું. જર્મન સામ્રાજ્ય તો જાણે ડાંગલનો અખાડો બની રહ્યું હતું. ફ્રાન્સમાં તો આપસઆપસમાં-આંતરિક યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. ઇંગ્લાંડમાં મહારાણી ઇલીઝાબેથ શીલિપથી ખૂબ ડરતી હતી એટલે શીલિપની સામે પડવા ને બીલકુલ તૈયાર ન હતી.

ખૂબ ખટપટ કરવા છતાં ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાંડમાંથી ઓરેન્જને મદદ મળી નહિ. તેથી તે નિરાશ થઇને વિચારવા લાગ્યો કે “હોલાંડ અને ઝીલાંડના લોકોએ પોતાનાં ગાંસડા પોટલાં બાંધીને વહાણોમાં બેસી બીજે ચાલી જવું જોઇએ. શહેરોને આગ લગાડીને બાળીને ખાખ કરી મૂકવાં. સમુદ્રના બંધ તોડી ફેડીને આખા દેશને પાણીમાં ડૂબાવી દેવો. આ પૃથ્વી બહુ વિશાળ છે. કોઇ બીજાં સ્થાન પર જઇને વસી જવું....” વગેરે. પરંતુ એટલામાં મેડીનાકોલી એકા-એક તાવથી મરણ પામ્યો. તેથી ઓરેન્જ સાહેબના આ વિચારો હાથ ટુરત તો અભરાઇ પર મૂકાયા.

રાષ્ટ્રીય એકતા

મેડીનાકાલી મરણ પામવાથી શીલિપને તો કથુ'યે લાગ્યું નહિ. ઉલટું આવે કટોકટીને વખતે એ પૂછ્યા જાછ્યા વગર મરી ગયો. તેથી શીલિપને તો એના ઉપર ક્રોધ ચઢ્યો. હવે કોને નેધરલાંડનો સુખો બનાવીને મોકલી આપવો તેનો નિશ્ચય શીલિપ પોતાના હંમેશના સ્વભાવ પ્રમાણે કરી ન શક્યો. તેથી એણે રાજસભા જ રાજસાસનનો બધો અધિકાર સુપરત કર્યો. આ રાજસભામાં તો સ્પેનના એક માણસ સિવાયના બાકી બધા નેધરલાંડવાસીઓજ હતા. દેશની હાલત એવી બગડી ગઈ હતી કે કોઈ સારા તેજસ્વી રાજકર્તાની ખૂબજ જરૂર હતી. ઓરેન્જે હોલાન્ડ ઝીલાન્ડની નગર પંચાયતો અને અમીર ઉમરાવો, વેપારીઓ, વગેરેને ભેગાં કરીને તેમની સંમતિ લઈ લીધી હતી કે હોલાન્ડ અને ઝીલાન્ડને એકઠાં કરીને તેનો એક સંઘઠિત દેશ બનાવી દેવો. આ નવા રાષ્ટ્રનો રાજકારભાર પણ ઓરેન્જના હાથમાં સોંપાઈ ગયો હતો. પંચાયતો ઓરેન્જનાજ મસ્તક ઉપર રાજમુગટ ધરવા માંગતી હતી.

પગારને અભાવે

આ તરફ સ્પેનના લશ્કરને ઘણો સમય થયાં પમાર મળતો ન હોવાથી સિપાઇઓએ ખુશ્કી રીતે બગવો ઉઠાવ્યો હતો. છ હજાર સંઘઠિત સિપાઇઓએ પોતામાંથીજ નાયકો ચૂંટી કાઢીને આખા દેશમાં જાણે પિંઢારાની માફક ફરવાનું અને લૂંટફાટ કરવાનું શરૂ કરી દીધું હતું. લશ્કરના કપ્ટનો પણ સિપાઇઓની સાથે આ

કામમાં સામેલ થઈ ગયા હતા. સ્પેનની તીજેરીમાં પગાર આપવાનું પૈસાજ ન હતા. એનો મુખ્ય સેનાપતિ મેઇન્સશીલ્ડ સિપાઇઓને સમજાવવા આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો—“અરે, તમારી કીર્તિ તો આખી દુનિયામાં ગવાય છે. આમ ગેરવર્તન ચલાવીને તમે શા માટે તમારી આબરૂને બદી લગાડો છો ?”

સિપાઇઓએ જવાબ આપ્યો—

“ભાઈશાળ, આબરૂને ખીરસામાં કે પેટમાં પધરાવી શકાતી નથી. કીર્તિ તો બહુ મળી ચૂકી છે. હવે વધારેની અમારે જરૂર નથી. પૈસા લાવો પૈસા. હવે તો અમારે પૈસાનીજ જરૂર છે.”

બિચારા મેઇન્સશીલ્ડની પાસે પૈસાને નામે એક કોડી પણ ન હતી. સિપાઇઓએ એના શબ્દો પર તાળીયો પાડીને અને હુરિયો હુરિયો કરીને તેને ભગાડી દીધો. શીલ્ડિયે ચીઢવાઇને આખી સેનાને બળવાખોર બહેર કરી અને શહેરીજનોને હુકમ આપ્યો કે કોઇ પણ સિપાઈ સામે મળે તેને બીલકુલ સકોચ વગર ઠાર કરી દેવો.

આ વેળા રાજસભા બીલકુલ કમજોર બની ગઈ હતી. દેશ ઉપર તેનો કાબુ અને અમલ હોવાને બદલે ઉલટી તે પોતેજ ક્ષત્રેક્ષમાં કેદી જેવી બની રહી હતી.

પ્રાન્તોના ભેદ

હોલાંડ અને ગ્રીલાંડ સ્વતંત્રતાને પાંથે બહુ આગળ વધી ગયેલા હતા. એ પ્રાન્તોએ તો શીલ્ડિયનું આધિપત્ય ફગાવી દેધે પ્રજાતંત્રની લગભગ સ્થાપના પણ કરી દીધી હતી. પરંતુ હોલાંડ-ગ્રીલાંડ અને દેશના બીજા ૧૫ પ્રાન્તોની વચ્ચે એકતા અને સંગઠન કરાવવાનું અત્યંત મુશ્કેલ કામ હતું બાકી હતું. એ બીજા પંદર પ્રાન્તો અને આ બે પ્રાન્તો વચ્ચે ધણીએક અગત્યની બાબતોમાં મોટા મતભેદ હતા. હોલાંડ-ગ્રીલાંડમાં લગભગ બધા લોકો પ્રોટેસ્ટન્ટ હતા. બીજા પ્રાન્તોમાં હજુ ધણા લોકો જૂના ધર્મને માનવાવાળા હતા.

પરંતુ ધાર્મિક મતભેદ હોવા છતાં બધાય પ્રાન્તોના લોકો પોતાના મૂળ અધિકારો અને સ્વતંત્રતાને કાયમ રાખવા ઇચ્છતા હતા. ઓરેન્જની તો ખાત્રીજ હતી કે જ્યાં સુધી શીલિપના હાથમાં રાજની લગામ હશે ત્યાં સુધી લોકોના મૂળ હકો અને સ્વતંત્રતા કાયમ રહેવાનાં નથી. હોલાંડ અને ઝીલાંડવાળા પણ એમજ માનતા હતા. બીજા પંદર પ્રાન્તો એવું માનતા ન હતા. એ એક મોટામાં મોટો તફાવત હતો.

બીજું, એ જમાનો એવો હતો કે લોકો એક બીજાના ધાર્મિક વિચારોમાં મતભેદ સહન કરી લેવાનું સમજતાજ ન હતા. જૂના ધર્મવાળાઓ નવા પંથવાળા ઉપર બુલ્લમ ગુનરતા હતા અને નવા પંથવાળાઓ પોતાના પ્રત્યે જૂના ધર્મીઓ એવું ન કરે એમ ઇચ્છતા હોવા છતાં જ્યારે પોતાના હાથમાં સત્તા આવતી ત્યારે લાગ જોઇને જૂના ધર્મવાળાઓ ઉપર તેવાજ અત્યાચાર કરવાને ચૂકતા નહિ. આથી પણ હોલાંડ અને ઝીલાંડના આગેવાનોની આગેવાની સ્વીકારવાને બીજા પ્રાન્તવાળાઓ તૈયાર ન હતા—ઉલટું ડરતા હતા.

મહાપુરુષ ઓરેન્જ

પરંતુ ઓરેન્જ તો મહાપુરુષ હતો. મહાપુરુષો હંમેશા પોતાના જમાના કરતાં બહુજ વહેલા જન્મે છે અને અન્ય લોકોને ખરા માર્ગનું દર્શન કરાવે છે. ઓરેન્જ હંમેશાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાને માટે પ્રચાર કાર્ય કરતો હતો. તે રાતદિવસ કથાજ કરતો કે આપણે એક બીજાના ધર્મભેદ માટે ઉદારતા રાખવી જોઇએ; એક બીજા ઉપર અત્યાચાર ન કરતાં આપણી માતૃભૂમિને વિચાર કરીને સખળા દેશીલાઇઓમાં એકતા કરવી જોઇએ. વગેરે.

ઝેન્ડની પરિષદ

આખો નેધરલાંડ દેશ સ્પેનના લશ્કરને એકઠીલીધી ધિક્કારતો

હતો. એ લશ્કરે તો બળવાખોર બનીને દેશમાં લૂંટફાટ ચલાવવા ને ખુનામરફી કરવા માંડી હતી. ઓરેન્જે ધાયુ" કે આ તો કુદરતે પા-
કવેલો શુભ સંજોગ છે. આ સંજોગને લીધે, એટલે રપેનીશ લશ્કરનાં
તોફાનને લીધે આખો નેધરલેન્ડ દેશ તેની સામે ખળભળાઈ ઉઠશે...
ઓરેન્જ એ રીતે દેશને રપેન સામે ખળભળાવી મૂકવાને અને
રપેનની જૂંસરી ફગાવી દેવાને માટે લોકોને ઉશ્કેરવા લાગ્યો. એણે
ઐક્યની ભાવના જાગ્રત કરે એવી લાખો પત્રિકાઓ છપાવીને ચોમેર
ફેલાવવા માંડી. અને એક તરફથી આખા દેશના પ્રતિનિધિઓની એક
પરિષદ એન્ટનગરમાં બોલાવવાની ઘોષણા કરી. આ પરિષદ અક્ટોબર
મહિનાની આખરમાં એન્ટ શહેરમાં મળી.

આ દરમિયાન એક ઉત્સાહી દેશભક્ત જુવાને એક દિવસ પાં-
ચસો માણસની ટુકડી લઈને બ્રસેલ્સમાં સ્ટેમટ-કાઉન્સિલની બેઠક
ઉપર હુમલો કર્યો અને કાઉન્સિલના બધા સભ્યોને કેદ પકડી લીધા.
પાછળથી તેણે બધાને છોડી મૂક્યા. તે દિવસે નસીબસંજોગે વિગ્લી-
યસ અને બેરલામોન્ટ એ બે જણા માંદગીને કારણે સલામાં આવ્યા
નહતા.

“રપેનનો કેપ” !

આ બનાવથી સ્ટેમટ કાઉન્સિલની જે રહીસહી થોડીક પ્રતિજ્ઞ
હતી તે ઘોવાઈ ગઈ. એન્ટવર્પનો કિલ્લો કે એલિવા નામના અધિકા-
રીના કબજામાં હતો. પાસેજ રપેનનું બળવાખોર લશ્કર પડેલું હતું.
કે એલિવાની સૂચનાથી એ બંડખોર લશ્કરે એન્ટવર્પ શહેરને ખૂબ
લૂંટ્યું. બીજાં સ્થળોના જેવાજ ધોર અસાચારો અહીં પણ કરવામાં
આવ્યા. એક ગૃહસ્થને ત્યાં લગ્નનો ઉત્સવ હતો. સિપાઈઓ તેના
ઘરમાં ધુસી મયા અને વરઘોડાના સાજનમજનમાં પધારેલા જૂઠ-
રથોને મારી નાંખ્યા. અરે, સાંધ્યની મૂર્તિ જેવી રૂપાળી કન્થાને
તર્જન નખ બનાવી દઈ તેને લોખંડની સીક વડે મારી મારીને તેને

ગ્રાણી કાઢી નાંખ્યો ! સેન્ટ આર્થોલોમ્યુના ઘાતકી ઐતિહાસિક અભ્યાસરોને પણ બૂલાવી દે એવા ભયંકર રોમાંચકારી અભ્યાસરો એન્ટવર્પમાં થયા. ઇતિહાસમાં આ હત્યાકાન્ડ પણ ‘રપેનનો કોપ’ એ નામથી સુપ્રસિદ્ધ છે.

એન્ટવર્પ લૂંટાયું

એન્ટવર્પ આખા યુરોપમાં સૌથી ગજબાન વેપારી સ્થાનક હતું. તેમાં પાંચ છ હજાર સિપાઇઓએ ચાળાસ પચાસ લાખની લૂંટ ચલાવી. એ સિપાઇઓ ગાંડાની પેઠે દરખતો મદમરત ખનીને નાચવા લાગ્યા. એવકુદ સિપાઇઓએ લૂંટલા માલમાંથી રોજ દશ દશ હજાર તો જુગાર-સદામાં ગુમાવી દીધા. પહોંચેલ છુટ્ટીઓએ સોના અને ચાંદીની લગડીઓ ખનાવી લીધી. સરકાર પગાર ન આપે તો પછી આવો હાથ ચઢેલો લાગ તેઓ શા માટે જતો કરે ? શહેરનો કોટવાલ શેમ્પની, જે ગ્રેનવિલનો ભાઇ હતો છતાં બધા રપેનીશ લોકોને હૃદયથી ધિક્કારતો હતો તે પણ નાસીને ઓરેન્જને શરણે આવ્યો.

ફાંચ્યા

આ તરફ એન્ટનગરમાં કોંગ્રેસની બેઠક ચાલી રહી હતી. ત્યાં એન્ટવર્પ લૂંટાયેલા સમાચાર આવી પહોંચ્યા. તરતજ બધા પ્રતિનિધિઓએ અરસપરસના બેદબાવ બૂલી જઇને આખા દેશની એકતા અને સંઘટન કરવાની ઓરેન્જની સલાહ માન્ય કરી લીધી, અને પોતપોતાની સહીઓ આપી. આ ભારે મહત્વનું કામ થઇ ગયું. ઓરેન્જે વરસો સુધી જે જેહમત ઉઠાવી હતી તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો. હોલાંડ-ગ્રીલાંડ બે પ્રાંતોમાં તો પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ સારી રીતે ફેલાઇ ગયો હતો. હવે ખીજા પ્રાંતોના કેથોલિક લોકોએ નવો ધર્મ સ્વીકારનારા પ્રાંતે જે વિરોધ દાખવતા હતા તે વિરોધ બંધ કર્યો. અને જ્યાંસુધી રપેનીશ લોકોને આખા દેશમાંથી હાંકી કાઢવામાં ન આવે

લાંસુધી બધી જાતની સત્તા ઓરેન્જના હાથમાં મૂકવામાં આવી અને તેને સેનાપતિ બનાવવામાં આવ્યો. સ્પેનીશ લોકો નીકળી જાય પછી દરેક પ્રકારની શરતો કરવાનું કામ દેશની સાર્વજનિક પંચાયતોને સોંપવામાં આવ્યું.

લોકોની સહાનુભૂતિ

ઓરેન્જના હર્ષને પાર ન રહ્યો. સ્પેનવાળાની સામે આખો દેશ ખળબળી ઉઠે અને તેને દેશ બહાર ફાંકી કાઢવામાં આવે એજ એની આકાંક્ષા હતી. એણે પરિષદના આ નિર્ણયની આખા દેશમાં ગામેગામ ઘોષણા કરાવી. જેથી, જનસામાન્યને પણ પરિષદના આ નિશ્ચય સંબંધમાં પોતપોતાના વિચારો જાહેર કરવાની તક મળે. ઓરેન્જ હંમેશ દરેક અગત્યની બાબતમાં લોકોની સલાહ લેતો. લોકોએ ચોટચકલે દીવા અને ધનપતાકાની ધામધૂમ કરીને પરિષદના નિર્ણય પ્રત્યે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી.

ડાનજેનની પધરામણી

એન્થ્વર્પના અભ્યાસારની એક દિવસ પહેલાં અને પરિષદની ઘોષણાના ચાર દિવસ પહેલાં લક્ઝમબર્ગમાં એક પરદેશી સરદાર આવી પહોંચ્યો. તેની સાથે એક મુસલમાન મૂર જાતિનો ગુલામ હતો. એ સરદારનું નામ ડાન ઓટાવિયો ગોન્ઝાલેસ હતું. તે મેક્સીકોના શાહજાદાનો બાઈ હતો. એની સાથે ગુલામના લેખાસમાં આવનાર તે ઝેનેડાનો વિજેતા, લેપેન્ટોનો વીર ઓસ્ટ્રીયાનો ડાનજેન હતો. જેને નેધરલેન્ડના વાઈસરાય તરીકે નીમીને મોકલવામાં આવ્યો હતો, તે ગુલામનો વેશ ધારણ કરીને ઉતાવળે ઉતાવળે જર્મની અને ફ્રાન્સમાંથી પસાર થઈ જઈ નેધરલેન્ડને આંગણે આવી પહોંચ્યો હતો. પરંતુ આટલી ઉતાવળ કરવા છતાં તે વેળાસર પહોંચી શક્યો નહિ.

ડાનજેનની ઓળખ

ડાનજેન કોણ હતો ? શીલિપના પિતા મહારાજ ચાલ્સીની એક ધોળણ રખાતનો દીકરો. બચપણથી ડાનજેન, શીલિપના પુત્ર કાર્લોસ અને ડયેસ પરમાનાં પુત્ર એલેકઝાંડરની સાથેજ રાજવંશી ઠાઠમાઠમાં ઉછર્યો હતો. એનેડાના મુસલમાનોનો બાળબચ્ચાં સહિત નાશ કરીને ડાનજેને તુર્કીના સુલતાનના મોટા નૌકાસૈન્યને હરાવ્યું હતું. એટલુંજ નહિ પણ મુસલમાન સેનાપતિનું ડોકું તેમજ એનો ૨૮૬૧૨ અલ્લાહનાં નામો લખેલો લશ્કરી ઝુંડો પણ તેની પાસેથી છીનવી લઇને એણે શીલિપની પાસે મોકલી આપ્યો હતો. એને હાથે લગભગ ૨૦-૨૫ હજાર મુસ્લિમોના જન ગયા હતા. ડાનજેનના પણ દશેક હજાર માણસ ખપી ગયાં હતાં. એ વેળા ખુદ એવાએ પણ ડાનજેનને કહ્યું હતું કે સીઝરના સમય પછી તારા જેવો વીર સેનાપતિ બીજો કોઇ મેં જોયો નથી.

લેપેન્ટોની ફતેહ મળ્યા પછી ડાનજેને ટયુનીસ સહેર પર હુમલો કર્યો અને ત્યાંના રાજાને એના બે પુત્રો સહિત કેદ પકડીને એણે શીલિપની પાસે મોકલી દીધો. પછી પોતે 'શીલિપ' પાસે ટયુનીસનું રાજ્ય પોતાને માટે માંગવા લાગ્યો. પોપ મહારાજ તો આથી રાજી થઈ ગયા. પરંતુ શીલિપને લાગ્યું કે આ ઉગતો ઉજળતો જુવાન મોટાં મોટાં સ્વપ્નાં જોઇ રહ્યો છે, તે આજે ટયુનીસનો તાજ માંગે છે ને કાલે ઉડીને મારો પણ માંગશે. તો મારી પોતાની સત્તા જોખમમાં પડી જશે. એટલે કોઇ પણ રીતે એની મહત્વાકાંક્ષાને સફળ થવા દેવી નહિ.

ઇઝ્લાંડ પર દાઢ

એ રીતે આ બાજુ નિરાશા મળતાં ડાનજેનની નજર ઇઝ્લાંડ તરફ વળી. ઇઝ્લાંડની રાણી ઇલિઝાબેથને ગાદી પરથી ઉતારી મૂકીને

સ્કોટલાંડની રાણી મેરી, જે કેદમાં હતી તેને કેદમુક્ત કરીને ઇંગ્લાંડની ગાદી પર બેસાડવાનાં અને એ રીતે પોતે ઇંગ્લાંડનો લાગ્યવિધાતા બનવાનાં સ્વપ્નાં ડોનજોનને દેખાવા લાગ્યાં. ઇલિઝાબેથ પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ પાળતી હતી. તેથી પોપ મહારાજની ઇચ્છા એને જોમ બને તેમ લલકરી પાડવાની હતી. તે ડોનજોનને દરેક રીતે ઇંગ્લાંડનું રાજતખ્ત લાથ કરવાને માટે પ્રોત્સાહિત કરવા લાગ્યા. ડોનજોન પોતે એમ તો માનીજ લીધું હતું કે શીલિપે મને નેધરલાંડનો વાઇસરાય તો બનાવીજ દીધો છે. ને તે માન્યતાથી પણ એ કાંઇ કાંઇ સુખસ્વપ્નો જોઈ રહ્યો હતો, અને મનમાં ને મનમાં કુલાતો હતો.

બહુરૂપીને વેશ

નેધરલાંડમાં સ્પેનના દશ હજાર યુનંદા સિપાઇઓ હતા. તેઓ સેંકડો લઢાઇઓ લડ્યા હતા. પરંતુ સોનાચાંદી લૂંટવાની તેમની બૂખ મટી ન હતી. નેધરલાંડમાં વિશ્વવની હોળી ધુંધવાઈ રહી હતી. તેને જરા પણ ખ્યાલ ન કરતાં ડોનજોન એમ વિચારવા લાગ્યો કે આ સિપાઇઓની સહાય લઇને હું અત્યારે ઇંગ્લાંડ પર ચઢાઈ કરીશ તો હું મારું સુખસ્વપ્ન સાચું કરી શકીશ. તેટલાજ ખાતર એ આવો બહુરૂપી વેશ ધારણ કરીને, પોતાના પાંચ છ માણસને સાથે લઈ નેધરલાંડ જવાને માટે ઉપડ્યો હતો અને ફ્રાન્સ અને જર્મન હકુમતના પ્રદેશમાં થઇને નેધરલાંડને સીમાડે આવી પહોંચ્યો હતો.

પેરીસમાં એણે રાતોરાત સ્પેનના એક જસુસની સાથે મુલાકાત કરીને ઇંગ્લાંડ પર ચઢાઈ લઇ જવાની મસલત કરી હતી. ત્યાં વેશ બદલીને એક નાચપાટીમાં પણ ગયો હતો, ત્યાં નેવારની અનુપમ સૌદર્યમયી રાણી માર્ગારેટની ઉપર મોહિત પણ થઇ પડ્યો હતો. પાછળથી તેની સાથે એને નામુરમાં મુલાકાત થઇ હતી.

ઔરેન્જ અને ડાનજોન

સુંદર ઘાટદાર અને બટકા શરીરવાળો, બત્રીસ વરસની ઉમ્મરનો આ જુવાન જેના શીર પર ગુચળીયાળા વાળ, મરદન સુધી ઝૂલી રહ્યા હતા, જેના અંતરમાં અખંડ ઉત્સાહ અને મહત્વાકાંક્ષાઓ ઉછળી રહી હતી તેણે તા. ૩ જુન ૧૯૦૬ના દિને નેધરલેન્ડમાં પ્રવેશ કર્યો. અત્યાર સુધી એની જાહેરાતોમાં એને જીત પર જીતજ મળ્યા કરી હતી. ૩૨ વરસની ઉમ્મર છતાં તે ખીલકુલ છોકરા જેવા દેખાતો હતો. ખીજી તરફ ઔરેન્જ દાર ઉપર દાર ખાતો છતાં પોતાના પરતંત્ર દેશને સ્વાધીનતાના શખર ઉપર લઘુ જવાને પ્રયત્ન કરતો હતો. એ ચિંતાઓમાં તે માત્ર ૪૩ વરસનો હોવા છતાં શુદ્ધો ખખ જેવો દેખાવા લાગ્યો હતો.

ડાનજોને આવતાંની વારજ પંચાયતોના આગેવાનોની સાથે સાંધની વાતચિત શરૂ કરી. પ્રજના પ્રતિનિધિઓએ ડાનજોનની આગળ પોતાનું પેલુંજ કરારનામું રજૂ કર્યું—જે કરારનામા પ્રમાણે ચાર્સ અને એલ્વાના બધાયે ધાતકી કાયદાઓ રદ ગણાતા હતા. પરંતુ ફરી પાછી જુના ધર્મની મહત્તા અને શીલિપ રાજની સત્તાને કબૂલ રાખવામાં આવી. રપેનના લશ્કરને દેશમાંથી બહાર કાઢવાનો હરાવ બધાની સમ્મતિથી પસાર થયો હતો, તેથી કરારનામામાં તેની પણ એક શરત દાખલ કરવામાં આવી હતી.

પરંતુ ડાનજોનના મનમાં સવાલ ઉઠ્યો; કે જે કરારનામામાં હોલાંડ અને ઝીલાંડના જે પ્રાન્તોને નવીન ધર્મો-પ્રોટેસ્ટન્ટ-પ્રાન્ત તરીકે સ્વીકારેલા હોય અને જેમાં ખીજા પ્રાન્તોમાં પણ નવીન ધર્મવાળાઓને મારવા બાળવાની સત્તા ન હોય તે કરારનામાથી સનાતન ધર્મની મહત્તા જળવાયજ કેવી રીતે? વળી જે કરારનામામાં વિલિયમ ઔરેન્જ જેવા રાજદ્રોહી માણસને પ્રાન્તોના મવનર તરીકે સ્વીકારેલા હોય તે વડે ત્યાં શીલિપનો અધિકાર ચાલુ છે એમ

કહી શકાય જ કવી રીતે ?

કરારનામું

આથી ધણી દિવસ સુધી તકરારો, દલીલો, ઝઘડાટંટા અને ગાળાગાળી સુદ્ધાં કર્યા પછી આખરે ડોનજોને એ કરારનામું માન્ય રાખ્યું. છતાં, સ્પેનની સેના હવે જમીન રસ્તે પાછી જાય કે સમુદ્ર માર્ગે તે નકકી કરવામાં બહુ દિવસ સુધી રકઝક ચાલી. ડોનનો વિચાર તેને દરિયા માર્ગેજ મોકલવાનો હતો કારણ કે તે લશ્કરના અધિકારીઓ સાથે શરત કરી ચૂક્યો હતો, અને ઇંગ્લાંડ ઉપર છાપો મારવાની એની વેતરણ હતી. પરંતુ પંચાયતવાળા તો સ્પેનીશ લશ્કરને જમીન માર્ગેજ વિદાય કરવા માંગતા હતા અને તેમણે એ બાબતમાં એની તો હક પકડી કે ડોનજોને નહુટકે તેમની આ વાતને નમતું આપવું પડ્યું.

ડોનજોનેના દબાણથી પંચાયતોએ એ કબૂલ કર્યું કે ઓરેન્જનો પુત્ર કાઉન્ટ ખ્યુરન જે સ્પેનમાં કેદ પડેલો હતો તેને છોડવાની જે વાત એન્ટના કરારમાં માન્ય રાખી હતી તેનો સ્વીકાર સરકાર નહિ કરે તો ચાલશે. એ પ્રમાણે કરાર થતાં પંચાયતોએ ડોનજોનેને નેધરલેન્ડના વાઇસરાય તરીકે કબૂલ રાખ્યો.

સરકારની પ્રપંચબળ

આથી ઓરેન્જને બહુજ દુઃખ થયું. એણે જ્ઞેયું કે સંધિ કરીને પ્રજા ફરી પાછી સરકારની જાળમાં ફસાઇ પડી છે. તે સારી રીતે સમજતો હતો કે સરકારને કારણે નેધરલેન્ડમાં હવે વધારે લોહી રેડવાં એ અસંભવિત છે, અને તેથીજ સરકાર આવું અર્થ વગરનું કરારનામું કરીને દેશની સાથે છળ કરવા માંગે છે. સમય આવે બધી કસર કાઢી નાંખાશે. ડોનજોનેના સંબંધમાં ઓરેન્જ કહેતો કે શીલિપ, એલ્વા અને ડોનજોને એ ત્રણમાં માત્ર આટલોજ ફરક

છે કે ડોનજોન સૌથી જીવાન હોવાથી સૌ કરતાં વધારે બેવકૂફ, છીછરા પેટનો અને લોહીમાં હાથ ખરડવાને સૌથી વધુ ઉત્સુક છે.

ઔરેન્જે હોલાંડ ગ્રીલાંડ અને પોતાના તરફથી ડોનજોનના કરારનામાને કબ્જા કરવાની સાફ ના પાડી. અને પંચાયતોને લખી જણાવ્યું કે માત્ર તમને અર્થહીન શબ્દોની જાળમાં લપટાવીને ફસાવી માર્યા છે. કશું પર કરવા કે કરાવવાનો સરકારનો ઇરાદો છેજ નહિ. તે છતાં પણ હું કરાર પણ સહી કરવાને તૈયાર છું. પરંતુ તે માત્ર આ શરતે—જો સ્પેનીશ લશ્કર અમુક નક્કી કરેલી મુદત સુધીમાં દેશ છોડી જાય નહિ તો તેને હથિયાર લઈ મારીને હાંકી કાઢવાને માટે તમારે સૌ પંચાયતોએ તૈયાર થઈ જવું. એટલું કબ્જા હોય તોજ હું સહી આપું.

ડોનજોનની ચાલબાજી

ડોનજોન સમજતો હતો કે ઔરેન્જની સાથે મિલાવટ કર્યા વિના નેધરલાંડ દેશમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાનું અને શીલિપની આજુ સુરક્ષિત ચાલુ રાખવાનું કામ મુશ્કેલ છે. તેણે શીલિપને લખી જણાવ્યું કે નેધરલાંડનું નાવ ઔરેન્જના હાથમાં છે, તેને પાર ઉતારવું કે ડૂબાવી દેવું એ તેની ઇચ્છાની વાત છે. વધારામાં તેણે લખ્યું કે ઔરેન્જને શીલિપે એવી ‘ઝાફર’ કરવી કે જે તું નેધરલાંડ છોડીને જર્મની પાછો ચાલ્યો જાય તો અમે તારા પુત્ર કાઉન્ટ ખ્યુરનને જલમુક્ત કરીને તેને તારી જૂની જગીરો વગેરે બધી સત્તા સુપરત કરી દઈશું.

શીલિપે ડોનજોનની આ સૂચના માની. ડોન જ્યારે લુવેનના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પહેલ્યો કે તરતજ તેણે એરશોટની સાથે મસક્ત કરીને ડાક્ટર લીયોનીનસ નામના એક અધ્યાપકને સંદેશો આપી ઔરેન્જ પાસે મોકલ્યો. તે સંદેશમાં એણે એમ કહેવાડ્યું હતું કે “તારા કુટુંબને આરામમાં રાખવાનું અને તારી પહેલાંની સુખ-

સાક્ષી પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનું તારા હાથમાં જ છે. ડોનજોન તારો મિત્ર છે અને તારે માટે સર્વ કંઈ કરવાને તૈયાર છે. દેશમાં શાંતિની સ્થાપના કરવાને માટે તે એટલો બધો ઉત્સુક છે કે પોતાના દેહની પણ એને પરવા નથી અને તેને ખાતર એ એકલો એકલો ચોમેર ધૂમી રહ્યો છે.”

દેશભક્તનું હૃદય

લેપાન્ટોના જે વીર યોદ્ધાએ હજારો દુશ્મનોને સમુદ્રમાં ધુડાડી દીધા હતા. જેણે સ્કોટલાન્ડની રાણી અને ઈંગ્લાંડની માદી હાથ કરવાનાં સ્વપ્નાં સેવ્યાં હતાં તેજ ડોનજોન કમનસીબે એક સાચો દેશભક્ત કેવો હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ પણ કરી શકતો નહતો. તે ઓરેન્જને લાલચો આપી રહ્યો હતો. રાજની કૃપા, કુટુંબનું સુખ, એશઆરામ પદવી-અધિકાર અને ખીજી લાલચો તે આગળ કરતો હતો. પરંતુ એને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો કે આ સંસારમાં કેટલાંક માણસો આવી બધીયે લાલચોને લાત મારી, એના કરતાં પોતાના પિતૃદેશને વધારે વહાલો ગણી શકે છે. એક રાજદ્રોહી માણસને રાજ ક્ષમા આપે અને સાથે સાથે તેની માલમિલકત પાછી આપી એશ-આરામથી રાખે તો તે માણસ રાજની આવી હિદયરતાને પાછી ઠેલી જ કેમ શકે ? એમ ડોનજોનને સંકા પડતી હતી !

ઓરેન્જનો જવાબ

ડાક્ટર લીયોનીનસે મીડલબર્ગ જઈને ઓરેન્જને મળી ડોન-જોનનો સંદેશો કહી સંબળાવ્યો અને તેણે બતાવેલી લાલચો રજૂ કરી. ઓરેન્જે ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો—“ હું લોકોના લાભ-હાનિ આગળ મારાં વ્યક્તિગત લાભહાનિને તથ્યવત્ સમજું છું. એટલે આપની માંગણીનો સ્વીકાર થાય એવી મને રજૂ પણ આશા નથી. છતાં હું તમારી વાત પંચાયતોની આગળ રજૂ કરીશ. અત્યાર

સુધીમાં હોર્ન, એમ્બોન્ટ વગેરે સાથે જે કાંઈ વર્તણૂક ચક્રાવવામાં આવી છે તે જોતાં અને આજસુધીની સરકારની ચાલબાજી અને ગુપ્તમંત્રણાઓ જોતાં અમને સરકારની વાતો ઉપર જરાયે વિશ્વાસ આવતો નથી. અમને ખબર પડી છે કે હોલાન્ડ અને ગ્રીલાન્ડને બાજુએ રાખી બીજા નાના નાના પ્રાન્તોને સરકાર હુમલો કરી કચડી નાંખવાની પેરવી કરી રહી છે. ભલે, અમે પણ અમારો શક્તિ પ્રમાણે અમારો બચાવ કરવાની તૈયારી કરી રહ્યાં છીએ.”

ચોમાસાના અળશીયા

ન્યાં સુધી રપેનનું લશ્કર દેશ છોડી ચાલ્યું ન જાય ત્યાંસુધી પંચાયતો નવાં કરાર મુજબ ડોનજોનને વાઈસરાય તરીકે સ્વીકારવાને તૈયાર નહતી. ડોનજોન પોતાની કબૂલત જેમ અને તેમ જલદી પૂરી પાડવા ઇચ્છતો હતો. એણે રપેનનું બધું લશ્કર મેઇન્સપ્રીફ્ટની આગેવાની હેઠળ રવાના કરી દીધું. એરશોટને એન્ટવર્પના કિલ્લાને દુર્ગેશ્વર (કિલ્લેદાર) બનાવવામાં આવ્યો. ડોનજોન ચાર્લ્સની પેઠે લુવેન જઈને બધા સરદારો અને સામાન્ય લોકોની મિત્રતા અને ખેલ તમાસામાં ભાગ લઈ લઈને લોકપ્રિય બનવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. જેની સાથે એ મોંઘાં મલકાવીને બે ચાર શબ્દોની વાતચિત કરતો તે માણસ પછી એનોજ બની રહેતો. વર્ષાઋતુમાં ઉભરાઈ નીકળતા અળશીયાની પેઠે એવાં માણસો એની આસપાસ ઉભરાઈ નીકળ્યાં. તેઓ હંમેશા એની ખુશામત કરતા રહેતાં. એ પણ તેમને ખિતાબો, ચાંદ અને નાની નાની બક્ષિસો આપીને સંતોષવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

એપ્રિલની આખર સુધીમાં રપેનનું બધું લશ્કર નેધરલેન્ડની બહાર નીકળી ગયું. પહેલી મેને દિવસે ડોનજોને વાઈસરાય તરીકે ભારે ઠાઠમાઠ અને રસાલા સાથે પ્રસેલ્સ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા શહેરને અનેક શણગારથી સજ્જવું હતું. અનેક નોતરાં મળ્યાં.

સુંદરીઓએ અટારીઓ અને ઝરખાઓ ઉપરથી જોનની ઉપર પુષ્પ-વૃષ્ટિ કરી. નેધરલાંડમાં આવો ઉત્સવ માણવાનો પ્રસંગ ઘણાં વરસોથી આવ્યો ન હતો.

આશા ધૂળ મળી

પરંતુ આ બધા ઠાઠમાઠ અને સત્કારથી ડોનજોન કાંઈ જૂલા-વામાં ન પડી ગયો. તે જાણ્યો કે આ લોકો ઉપર જેટલો ઓરેન્જનો કાચુ છે તેટલો મારો કે સરકારનો નથીજ. તે નેધરલાંડવાસીઓને અંતરથી ધિક્કારતો હતો. નેધરલાંડ ઉપર રાજ્ય કરવાના ઇરાદાથી કાંઈ તે અહીં આવ્યો પણ ન હતો. એ તો સ્કોટલાંડની રાણી મેરીને ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેસાડવાના અને એ રીતે ઇંગ્લાંડનું તખ્ત હાથ કરવાની ધારણાથી આવ્યો હતો. પરંતુ હડીલા નેધરલાંડવાસીઓએ રૂપેનનાં લશ્કરને સમુદ્ર માર્ગે જવા નહિ દીધું તેથી એની બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ. હવે એને નેધરલાંડમાં એક દિવસ પણ ગાળવાનું અકારું લાગવા માંડ્યું. એ અને એનો મંત્રી એસ્કોવેડો રોજ શીલિપના મંત્રી પેરેઝ ઉપર આવા કામજો લખીલખીને પોતાનાં સેદણાં રડયાં કરતાં હતાં:

બાયડી પામ ચાલે

“કોઈ પણ રીતે અમને આ બહીમાંથી ઉમારી લો. અમને હવે અહીં રહેવાની બીલકુલ ઇચ્છા નથી. જે કામને ખાતર અમે અહીં આવ્યા હતા તે કામ તો કમનસીબે સફળ થયું નહિ. નેધરલાંડ ઉપર રાજ્ય કરવાને માટે તો કોઈ બાયડીને પણ મોકલી શકાય તેમ છે. કારણ અહીંની ઉદ્ધત પંચાયતો દરેક કામ પોતાની મરજી મુજબજ કરાવે છે. અહીં વાઇસરાયનું કામ તો બેઠાં બેઠાં કામજો ઉપર સહીઓ કરવાનુંજ છે.”

એસ્કોવેડો એવી સલાહ આપતો હતો કે ડોનજોનને રૂપેનની

એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ (મંત્રી સભા) નો પ્રમુખ બનાવવામાં આવે તો સારું. પરંતુ પેરેઝ આનો એવોજ જવાબ આપતો કે—“હું તજવીજ કરી રહ્યો છું. ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. કદાચ શીલિપને આપણા પત્રવહેવારની ખબર પડી જશે અને એ જાણી જશે કે આપણે તો સ્વાર્થ સાધનાને ખાતરજ ખટપટ કરીએ છીએ—તો બધો તાલ બગડી જશે.”

પેરેઝની ચાલાકી

પરંતુ પેરેઝ એ તરફની ટોલકી બજાવતો હતો. એસ્કોવેડોની સાથેનો બધોયે પત્ર વહેવાર તે શીલિપને બતાવતોજ હતો, ને તેની સલાહથીજ જવાબો લખતો હતો. તે બંને પક્ષોની સાથે છળ કરીને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માંગતો હતો. એસ્કોવેડો એને પોતાનો ખાસ વિશ્વાસુ મિત્ર ગણતો હતો. પરંતુ એ તો એસ્કોવેડોનીજ ધોર ખાદ-વાની પેરેવીમાં હતો !

નિરંકુશ પરદેશી રાજતંત્રની લીલા તો જૂઓઃ જે માણસોના હાથમાં લાખો મનુષ્યોનું નસીબ મૂકાયલું હતું તે માણસો તો એક બીજા પર અવિશ્વાસ રાખીને છળપ્રપંચ કરવામાં પોતાનું જીવન વીતાડતા હતા. ઓરેન્જે પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે હોલાંડ અને ગ્રીલાંડને તો એક સૂત્રે બાંધીને સંગઠિત કર્યા હતાં. એન્ટનગરની સંધિથી આખા દેશમાં અમુક સમય માટે એકસંપી થઇ ગઈ હતી.

ઓરેન્જની માતા

ઓરેન્જના મિત્રો હંમેશા એની કુશળતા માટે ચિંતા કર્યાજ કરતા હતા. એની વૃદ્ધ માતા જેણે પોતાના ત્રણ પ્યારા પુત્રો હુઇ, એડોલ્ફસ અને હેનરીની સ્વતંત્રતાની વેદીમાં આહુતિ આપી દીધી હતી, તે એને વખતો વખત પત્રો લખી જણાવતી હતી કે:

“બેટા, મને મારા કાગળની કોર-સમા બેટાની ખબરો મળવા

માટે ખૂબ ચિંતા રહે છે. હું સાંભળું છું કે હવે શાંતિ થવાની છે. ખ્યાન રાખજો કે એ શાંતિ યુદ્ધ કરતાં વધુ ભયંકર ન હોય. બેટા, સ્વતંત્રતાને ખાતર સર્વ કાંધ હોમી દેજો પરંતુ દુશ્મનને શરણે જવાનું કદી પણ કબૂલીશ નહિ.”

આવી માતાનો પુત્ર દેશની સ્વાધીનતાને ખાતર પોતાનું જીવન સર્વસ્વ હોમી દે એમાં શી નવાઇ ?

દેવું કરીને દેશસેવા—

ઝોરેન્જને એક બીજો ભાઇ હતોઃ કાઉન્ટ જોન. તે ક્રાન્સમાં રહેતો હતો. અને ત્યાંજ બેઠો બેઠો પોતાના દેશની મુક્તિ કાળે મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કરતો હતો. તેણે એક વાર ઝોરેન્જને પત્ર લખી જણાવ્યું કે—“ભાઇ, મેં અને લુઇઝ ભાઇએ લશ્કર ભેગું કરવાને માટે નાણાં મેળવવા ખાતર અમારી પત્નીઓનાં શરીર પરના દાગીના ઉતારી ઉતારીને ગીરે મૂક્યા છે. અમારે માથે એટલું બધું દેવું થઈ ગયું છે કે તેના બાર તો અમે કચરાઇ જઇએ છીએ. જો નેધરલેન્ડના નગરજનો પોતાની જવાબદારી સમજીને અમારી આ કરજદારીમાંથી અમને મુક્ત કરાવે તો બધું સાફ થાય.”

ઝોરેન્જ પોતાની મા, ભાઇ, સ્ત્રી, તથા અન્ય લોકો બધાંયને એકસંપી કરવા બલામણુ કરતો હતો. એ જાણતો હતો કે સરકારની સાથે સુલેહ કરવી એટલે જાણી જોઇને બળતામાં ઝંપલાવવા જેવું છે. યુદ્ધ સિવાય એને બીજો કોઇ પણ માર્ગ દેખાતો ન હતો. ડોનજોનને પણ લડાઈ લડવા ઉપર કુદરતી પ્રેમ હતો. પરંતુ સરકારી તિજોરીનું દેવાળું નીકળ્યું હતું અને સિપાઇઓને આપવા પૈસાજ ન હતા. એથી સુલેહ કરવા સિવાય બીજો કોઇ ઉપાયજ એને દેખાતો ન હતો. એણે ફરીથી દ્વિતી મોકલીને ઝોરેન્જની સાથે સંધિ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મિડલબર્ગમાં તેમની વચ્ચે કેટલાક દિવસો સુધી મસલત ચાલી. પરંતુ કશું પરિણામ આવ્યું નહિ. ડોનજોનના

પ્રતિનિધિઓ કહેતા હતા કે શીલિપ મહારાજની આણુ-સત્તા અને કૃષેલિક ધર્મની મહત્તા એ બે બાબત સિવાયની બીજી કોઈ પણ બાબતમાં બાંધછોડ કરવાને તૈયાર છીએ. ઓરેન્જ કહેતો કે મારે તો દેશની અને ધર્મની પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા જોઈએ. હવે આનો મેળ કેમ ખાય ? કશું પરિણામ ન આવ્યું. બંને પક્ષનાં માણસો ફરી પોતપોતાને ઘેર ગયા. ડોનજોને શીલિપને લખી જણાવ્યું કે ઓરેન્જના હૃદયમાં આપને માટે ખૂબજ ધિક્કાર છે. એટલે સુધી કે જો આપનું લોહી એને પીવા મળે તોયે આનંદથી પી જાય. વગેરે.

હવે દેશમાં બરાબર ત્રણ પક્ષ પડી ગયા હતા. એક તો અમીર ઉમરાવનો પક્ષ, જેઓ રપેનવાળાને ધિક્કારતા તો હતા પરંતુ જાતે આમ વર્ગમાં લગતા ન હતા. બીજો પક્ષ ડોનજોનેનો—તેઓ જોનપંથીને નામે ઓળખાતા. ત્રીજો પક્ષ ઓરેન્જનો. અમીર ઉમરાવો દુધ દહીં બેમાં પગ રાખવા માંગતા હતા. બેરલા-મોન્ટ વગેરે બે ચાર એવા પણ કુટુંબ હતા જે દરેક પ્રકારે રપેનને મદદ કરવા તત્પર હતા. બીજાઓ બધા અમીર મંડળના સામાન્ય પ્રવાહની સાથે તણાતા હતા.

એરશોટ તો બીલકુલ ખુશામતી ટટું હતો. તે ઓરેન્જથી તેમજ સરકારથી બેઉથી ડરતો હતો. સરકારી કાગળીયાં, શીલિપ મહારાજના પત્રો અને બીજી બધીયે ગુપ્ત ખબરો તે ઓરેન્જને પહોંચાડ્યા કરતો હતો. બીજી બાજુ ડોનજોનેની પાસે જઈને તે ઓરેન્જની ખૂબ નિંદા કરતો હતો. કોઈ પણ રીતે જેની વચ્ચેથી પોતાનું કામ કાઢી લેવા ઇચ્છતો હતો.

ઉભી પૂંછડીએ

એક દિવસ મધરાતને વખતે એરશોટ ડોનજોનેને મુકામે ઢાઢી ગયો અને કહેવા લાગ્યો—“નાસો, નાસો. અહીંથી આજ પળે નાસો. નહિ તો બચવાનો આરો નથી.” ડોનજોનેને ખબર તો

હતીજ કે ઓરેન્જના માણસો એવા અને મેડીના કેલીને પકડવાના પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. હાલમાંજ ખુદ ડોનજોનને પણ પકડી લેવાની ખટપટ ઓરેન્જ તરફથી થઇ હતી. રોજને રોજ મને પકડવાની એક એક નવી નવી તરકીબ થાય છે એની ખબર ડોનજોનને પડતીજ હતી. આથીજ ન્યારે એરશોટ મધરાતને વખતે આવા સમાચાર લાવ્યો ત્યારે એ બિચારો ખૂબ ગભરાઈ ગયો અને તરતજ મીચલીન લાગી ગયો. ત્યાં પણ એક દિવસ એરશોટ પહેંચી ગયો અને ડોનજોનને ડાંધ કાંધ વાતો સાંભળાવવા માંડીઃ મારા હાથમાં હમણાંજ ઓરેન્જનો એક ગુપ્ત પત્ર આવી પડ્યો છે તે પરથી જણાય છે કે એણે બધી પંચાયતોને તમને કેદ પકડવાનો હુકમ આપી દીધો છે.

ડોનજોન પૂછ્યું કે—“બલા મને પકડીને પંચાયતો શું કરશે ? ”

એરશોટ ભારે ગમ્મતભર્યું ગપ્પું ચલાવ્યું કે—“નેધરલેન્ડમાં એવી પ્રથા તો જૂના જમાનાથી ચાલતી આવી છે. તમને કેદ પકડીને તેઓ ગમે તેવા કાગળ દસ્તાવેજ ઉપર તમારી પાસે જબર-દસ્તીથી સહી કરાવી લેશે. પહેલાં એક વાર આપના એક પૂર્વજને એવીજ રીતે પકડીને મનમાન્યા દસ્તાવેજ પર તેની સહી કરાવી લેવામાં આવી હતી. અને પછી તેમને તેમના સાથીઓની સાથે બારીની બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યા હતા.”

ડોને ઘાંટો પાડી કહ્યું—“ખબરદાર, આવી વાતો ફરી મારી આગળ કરી તો.”

એણે એમ કહ્યું તો ખરું. પણ એ જૂહી વાતો સાંભળીને પણ એ એવો તો ગભરાયો કે પોતાનો બધો માલસામાન વેચી નાંખીને તુરતજ મીચલીન છોડી દૂર નાસી ગયો. ઓરેન્જનો બધો આ-ધાર મધ્યમ વર્ગના લોકો ઉપર હતો. કારણ કે તેમની પાસે નાણાં

થોડાં છતાં શુદ્ધિ અને વિદ્વતા પૂરતા પ્રમાણમાં હતાં.

રમ-૧ કે શક્તિસી

એલેચની રાણી માર્ગારેટ જેના મુખસાંધ્ય ઉપર ડોનજોન પેરીસમાં મોહ પામી ગયો હતો તે ફ્રાન્સના ડ્યુક એલેન્ડ્રાનની બહેન થતી હતી. તે પરણેલી હતી છતાં પોતાના ધણી તરફ તિરસ્કાર રાખતી હતી અને ભાષના પ્રત્યે સામાન્ય બ્રાતૃપ્રેમ કરતાંય અધિક પ્રેમ રાખતી હતી.

એલેન્ડ્રાનભાષને પોલાંડની ગાદી તો મળી ચૂકી હતી. હવે એની દાઢ નેધરલાંડ ઉપર સળકી હતી. પોતાના ભાષને નેધરલાંડનું રાજ મેળવી આપવા માટે માર્ગારેટ નેધરલાંડ આવી હતી. તેણે બહાનું તો એવું કાઢેલું કે ‘હું તો તીરથ કરવા નીકળી છું.’ પરંતુ રસ્તામાં તે નેધરલાંડના અધિકારીઓને મળીને તેમને ફેડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. એની પાસે ત્રણ બાણ હતાં. એક તો અનુપમ સાંધ્ય, બીજું નાજુક લટકામટકાવાળી વાતચિત અને ત્રીજું એનું મનવિધી મધુર સંગીત—એ તો જાણે સુવર્ણમાં સુગંધ જેવું હતું. પેરીસમાં એનું સાંધ્ય જોઈને ડોનજોને ઉદ્વેગર ફાટ્યો હતો કે—

“અહાહા ! આ તો માનવી નહિ પણ દેવી સુંદરતા છે.”

પરંતુ એ સાંધ્ય કાંઈ મનુષ્યોને આનંદ આપવાને માટે સર્જાયું નહતું. લોકોના આત્મા પર ઈદ્રજળ ફેલાવવાને માટે સર્જાયું હતું. માર્ગારેટ કંઈક કવિતાઓ પણ લખતી હતી. એની વાણીમાંજ કંઈક જાદુ હતો. એવી જાદુબરી પૂતળી કોઈ પણ સરકારી અમલદાર ઉપર પોતાની ઈદ્રજળ કેમ નહિ ફેલાવી શકે ? અનેક અધિકારીઓને એણે એલેન્ડ્રાનના પક્ષમાં ખેંચી લીધા.

રૂપચુંદરીની પધરામણી

ડોનજોન મીચલીન છોડીને બાગી જવાનો વિચાર કરતો જ

હતો. નામૂર જીને પેરીસની પોતાની સ્વમસુંદરીનો મેળાપ કરવાનું એને ઠીક બહાનું મળ્યું હતું. બાઇસાહેબ માયામાં લપટાયા. નામૂર બહુજ શોભીતું શહેર હતું. આજે સૈકાઓ વીસા છતાં પણ એ તેવુંજ રમણીય નગર છે. ત્યાં ડાનજોને બારે દાઢમાઠ સાથે માર્ગારેટ સુંદરીની પધરામણી કરી. પ્રેક્ષકો સૌ એકે અવાજે વાહવાહ પોકારવા લાગ્યા. જે મહેલમાં માર્ગારેટને ઉતારો આપવામાં આવ્યો હતો તેને તુર્કસ્તાનના સુલ્તાનોએ ભેટ મોકલેલા ગાલીચાઓ અને પડદાઓથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. લેપાન્ટોની લડાઇમાં વિજય મળવાથી ડાનજોનેને જે જે અમૂલ્ય વસ્તુઓ ભેટ મળી હતી તે બધી એ મહેલના ઓરડાઓમાં ચોમેર ગોઠવવામાં આવી હતી. શહેર આખું જાણે દીવાળી હોય તેમ ઉજળવામાં આવ્યું હતું. ખીચારા ડાનજોનેને થોડાજ ખ્યાલ હતો કે માર્ગારેટ ખુદ એનીજ સાથે છળ કરવાને અને એના નોદરોને ફાડવાને માટે આવી હતી ?

અત્યાચારનો અખાડો

ડાન તો પ્રેમમાં આંધળો બનીને સિંદર્યાની વેદી પર પોતાનાં હૃદયપુષ્પ ન્યહાવી રહ્યો હતો. પરંતુ જેવી માર્ગારેટની પીઠ ફરી કે એ જાણે સ્વપ્નમાંથી ચોંટી ઉઠ્યો. એણે સરદાર બેરલામોન્ટને શીખવીને મોકલ્યો કે નામૂરના કિલ્લેદારને કહેવું કે ડાનજોને સાહેબ અહીંથી શિકારે નીકળવાના છે ને તે તમારા કિલ્લામાં થોડો વખત આરામ લેશે, તેની આમનાસ્વાગના કરવાને તૈયાર રહેજો.

નામૂરના કિલ્લેદારે બેરલામોન્ટના શબ્દો પર વિશ્વાસ રાખી ડાનજોને સાહેબની સરભરા કરવાનું કબજા ક્યું. પરંતુ એને આ રીતે ભ્રમમાં નાંખીને ડાનજોને પોતાના સાથીઓ સહિત કિલ્લામાં પ્રવેશ કરી દિલ્લો હાથ કર્યો. દેખીતી રીતે એને એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નહિ હતી. કારણ કે એ પોતે સ્પેનથી નેધરલેન્ડના વાઇસરાય તરીકે તો આવેલોજ હતો. દરેકદરેક કિલ્લા ઉપર એનો અધિકાર તો

હતોજ. તો પછી આવી રીતે છળપ્રપંચ કરીને કિલ્લો સર કરવાની એને શી જરૂર ?

પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે નામૂરનો કિલ્લો જેને ઓરેન્જ 'અત્યાચારનો અખાડો' એ નામથી ઓળખતો હતો તે કિલ્લો આટલી સહેલાઈથી મારે તાબે થઈ જશે એવો ડોનજોનને ખ્યાલજ ન હતો. કેટલેક અંશે તો એની શંકા પણ વાજખીજ હતી. પરંતુ જે માર્ગરેટના લગ્નને દિવસે છળકપટથી આર્થોલેમ્યુના અત્યાચાર કરવામાં આવ્યા હતા તેજ માર્ગરેટનું સ્વાગત કરવાને બહાને પ્રપંચથી નામૂરનો કિલ્લો હાથ કરવામાં આવ્યો હતો.

સાંકડી શેરીમાં ખૂન

એસ્કોવેડો થોડાક દિવસ માટે રપેન ગયો હતો. પેરેઝે શીલિપને સમજાવી રાખ્યું હતું કે એસ્કોવેડો અને ડોનજોન બે જણા મળીને કાવતરું કરી રપેનનું રાજ્ય હાથ કરવા માંગે છે. આથી શીલિપે એસ્કોવેડોને ઝેર ખવરાવી મારી નાંખવાનો નિશ્ચય કરી દીધો હતો. શીલિપને શાહજાદા ઇબોલીની સ્ત્રી સાથે આડો સંબંધ હતો. અને ઇબોલી મરણ પામતાં તે સ્ત્રીની સાથે પેરેજને પણ આડો વહેવાર ચાલુ થયો હતો. એસ્કોવેડો રપેન પહોંચ્યો ત્યારે એને આ વાતની ખબર પડી. જે સ્ત્રીનો મહારાજ સાથે સંબંધ છે તેજ સ્ત્રી સાથે તેનો સંકેટરી પણ આડો વહેવાર રાખે છે એવું જોઈને તેને બહુ દીલગીરી થઈ. એણે પેરેજને ધમકી આપી કે હું બધી વાત શીલિપ મહારાજને કહી દઈશ. આથી પેરેજ પણ એસ્કોવેડોનું કાટલું કાઢવાનો લાગ શોધી રહ્યો હતો. તેણે એને ત્રણ વાર ઝેર આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેમાં સફળતા મળી નહિ. આખરે પાંચ છ મવાલીઓને મોકલીને એણે એક દિવસ રાત્રે એસ્કોવેડોને એક 'સાંકડી શેરી'માં મારી નાંખવો. એ મવાલીઓને એણે લશ્કરમાં નોકરીએ રખાવી દીધા અને હાંડગી સુધીનું વરસાસન બાંધી આપ્યું.

બાપુ વિલિયમની જય !

હોલાંડ અને ઝીલાંડના લોકો સમુદ્રના તૂટેલા બંધ દુરસ્ત કરવામાં રોકાયા હતા. ઓરેન્જ હામદામ ફરીને સર્વેને ઉત્સાહિત કરતો હતો. લોકોની વિનવિઓ પરથી એણે બને પ્રાંતોના બધા શહેરોની મુલાકાત પણ લીધી. એ ન્યાં ગયો ત્યાં એને કોઇ વિજયવંત સેનાપતિ અથવા રાજા મહારાજાની પેઠે ખૂબ માનપાન મળ્યાં. કુલ-મંડળીની કમાનોમાં થઇને લોકોએ એની હાઠમાઠથી સવારીઓ કાઢી. ન્યાં ન્યાં એ જતો ત્યાં ત્યાં—“બાપુ વિલિયમ આવે છે ! બાપુ વિલિયમની જે !” એવા પોકારો થતા હતા. જેવી રીતે બાપુ પોતાનાં સંતાનોની સાથે હજેમજે છે તેવીજ રીતે ઓરેન્જ લોકોની સાથે હજતો. લોકો પણ એનું સ્વાગત ખરા હૃદયથી કરતા હતા.

અંગરક્ષકો આપો

યુટ્રેક્ટ ઉપર જૂના હક પ્રમાણે ઓરેન્જનોજ અધિકાર હોવો જોઇએ. પરંતુ ત્યાંના લોકો અત્યાર સુધી એને માનતા ન હતા. હવે ત્યાંથી પણ એને આમંત્રણો આવ્યાં. એ ત્યાં તરતજ જઈ પહોંચ્યો. યુટ્રેક્ટના લોકોએ એનું અદ્વિતીય સ્વાગત કર્યું. ડોનજોને પંચાયતોની આગળ પોતે નામુરનો કિલ્લો છળપ્રપંચથી સર કર્યો તેનું કારણ એમ જણાવ્યું કે “વિલિયમ મને મારી નાંખાવવાની તજવીજમાં છે. ન્યાં જોઈ ખું ત્યાં એના દૂતો મારો ઘાટ ધડવાની પેરવી કરતા માલમ પડે છે. તેથી મેં તો મારા પ્રાણુની રક્ષાને માટે બીજો કોઇ ઉપાય ન માલમ પડવાથી નામુરનો કિલ્લો કબ્જે કર્યો છે. મારે બીજું કશું કારણ નથી. પંચાયતોએ મારી રક્ષાને માટે મને અંગરક્ષકો આપવા જોઇએ.”

નારદ વિદ્યા

ઓરેન્જે પંચાયતોની કને સંદેશો મોકલ્યો કે ડોનજોનની દરેક

હિલચાલ ઉપરથી માત્રમ પડે છે કે એ જીન કરીને દરેકને સભા કરવાની પેરવી કરી રહ્યો છે. હજી સુધી એના દશ હજાર જર્મન સિપાઇઓ આ દેશમાં આમતેમ વિખરાતા ફર્યા કરે છે. તેમને દેશ બહાર કાઢવાની બાબતમાં એ કાંઇ ને કાંઇ બહાનાં બતાવ્યા કરે છે. નામુરના કિલ્લા પર એણે જીનથી સત્તા ઝમાવી છે. બીજાએ કિલ્લાઓ ઉપર એની નજર ચોંટલીજ છે. પંચાયતોને ઊસ્કેરી ભંભેરીને તમને મારી સાથે લડાવી મારવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. આપણી વચ્ચે ટંગે કરાવી એક બીજાને લડાવી ડાનજોન પોતાની બીનહરિક સત્તા ઝમાવવા માંગે છે.” વગેરે.

પંચાયતોએ ડાનજોનને માટે ત્રણસો અંગરક્ષકો તો મોકલી આપ્યા. પરંતુ એનો જન સેવાની ઓરેન્જની ખટપટવાળી વાત કાંઇ પંચાયતોએ માની નહિ અને તેને નામુરનો કિલ્લો છોડી જવાનું કહ્યું. વળી પંચાયતોએ પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલીને ડાનજોનને એમ પણ કહેવરાવ્યું કે એન્ટનું કરારનામું બરાબર જળવાય તે માટે જર્મન સેનિકોને તુરતજ દેશ બહાર કાઢી મૂકવા નેમશે.

વીર ઉખોરસ

ડાનજોને એન્ટવર્પના કિલ્લેદાર એરશોટને માર્ગીરેટનું સ્વાગત કરવાના બહાના હેઠળ એન્ટવર્પથી ખસેડીને ટ્રેસલોંગના કિલ્લા પર મોકલી દીધો હતો. ડાનજોન એમ સમજતો હતો બસ હવે એન્ટવર્પનો કિલ્લો પણ મારા હાથમાં આવી ગયો. પરંતુ એન્ટવર્પ શહેરના એક વીર પુરૂષ ઉખોરસે ઓરેન્જના મિત્ર માટિની અને બીજા શહેરના ગવર્નર લીડકોર્કની સલાહ લઇને વેપારીઓ વગેરેની ધનસહાય વડે ઓચિતો એન્ટવર્પ કિલ્લા પર હુમલો કર્યો અને કિલ્લો કબજે કર્યો. એ રીતે કિલ્લા પર તો શહેરીજનોની સત્તા ઝામી. પરંતુ અમલદારો, વેપારીઓ અને શહેરીઓ મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા કે સરકારનું જર્મન લશ્કર તો હજી શહેરમાંજે પડાવ નાંખી રહ્યું છે.

જે તે કદાચ વિક્કરશે તો મારફાડ ને લૂંટ કરવા મંડી પડશે. આથી વેપારીઓએ કહ્યું કે અમે ત્રણ લાખ રૂપિયા સુધી એમની પાછળ ખરચવા—એમનાં ખીરસાં ભરવા—તૈયાર છીએ. રૂપિયા લઈ એમણે શહેર તુરતજ છોડી જવું જોઈએ.

એ જર્મન સૈનિકોએ ખજાનની વચ્ચે એક યોગાનમાં પોતાનો સરંજામ ખડકોને યુદ્ધની તૈયારી કરી મૂકી હતી. કિલ્લા પરથી સુલેહનો સફેદ વાવટો ફરકાવવામાં આવ્યો. જે ઉપક્ષના લોકો આવીને સોદાની રકમક કરવા લાગ્યા. વેપારીઓ પુલ પર ઉભા રહીને સિક્કાઓથી ભરેલી કોથળીઓ સિપાઇઓને દેખાડ્યા કરતા હતા. સિપાઇઓના મ્હોંમાં પાણી છૂટવા લાગ્યાં. તે કહેવા લાગ્યા કે જે અમારા કેપ્ટન તમારી સાથે સુલેહ કરવાને તૈયાર નહિ થશે તો અમે તેને મારી નાંખીશું.

પરદેશી કાસળ

એટલામાં શેઠ નદી પર ઓરેન્જની લશ્કરી બોટો આવી પહોંચી અને તેણે ગોળીઓ ચલાવવા માંડી. જર્મન સિપાઇઓ એવા તો ગભરાયા કે વેપારીઓ પાસેથી નાણાં કોથળી લેવાની વાત તો બાજુએ રહી પણ પોતાનો સરસામન અને સરંજામ છોડીને જીવ લઈ નાઠા. કિલ્લા પર દેશભક્તોનું રાજ્ય થયું. બાર બાર વરસની અથક મહેનતને અંતે આજે પહેલીજ વાર એન્ટવર્પ શહેરમાંથી વિદેશી લશ્કરનું કાસળ ગયું. દશ હજાર પુરખો સ્ત્રીઓ અને બાળકો સુદાં મળીને રાતદહાડે મજૂરી કરીને એન્ટવર્પ શહેર ઉપર જીલ્મની ધૂંસરી સરખા એ કિલ્લાની દિવાલો તોડી ફેંડીને જોતજોતમાં મેદાન કરી મૂકી. એમનું જોઈને એન્ટવર્પ વાળાઓએ એન્ટના કિલ્લાનું પણ એજ રીતે તોડી ફેંડીને નામ નિશાન કાઢી નાંખ્યું.

ડોનજોનને આ ખબરો પડતાં તેનું મન બહુજ ખાટું થઈ ગયું. પહેલાં એણે પંચાયતોને લખ્યું કે—“દેશનું બધું લશ્કર અને

બધા કિલ્લા મારા હાથમાં આવી જવા જોઈએ. ઓરેન્જ એન્ટનમરના કરારનામા પ્રમાણે વર્તેલા નથી. તેની પાસે તે કરારનામાનો અમલ કરાવવો જોઈએ. જો એ માને નહિ તો એની સાથે લડાઈ કરવામાં પંચોએ મને મદદ કરવી જોઈએ. હું પંચાયતોની સાથે સમજૂતી કરવાને માટે જે કંઈ કહો તે કરવાને તૈયાર છું. જો મારા ચાલ્યા જવાથી પંચાયતોને સંતોષ થતો હોય તો હું આ દેશ છોડીને ચાલ્યો જવાને પણ તૈયાર છું.” વગેરે.

પંચાયતોનો પડકાર

પરંતુ ડોનજોન ઉપર પંચાયતોને જરા પણ વિશ્વાસ રહ્યો ન હતો. લેપાન્ટોના એ વિજયી સરદારની તીક્ષ્ણ તલવાર ઓરેન્જની બુદ્ધિની સામે કશુંજ કામ આવતી ન હતી. ડોનજોને નામુર અને એન્ટવર્પના કિલ્લા હાથ કરવાની જે ચેષ્ટા કરી તેથી પંચાયતોને એટલી ખાત્રી થઈ ગઈ કે એનું હૃદય મેલું છે. એમને હજી એ ખબર ન હતી કે ડોનજોન તો ઈંગ્લાંડ પર ચઢાઈ લઈ જવાની પેરવી કરી રહ્યો છે. ને તેથીજ એણે જે જર્મન લશ્કર દેશમાં રાખી મૂક્યું હતું અને એ લશ્કરના અમલદારો સાથે ગુપ્ત રીતે જે મસક્ત ચલાવી રહ્યો હતો તેને લીધે પંચાયતો એના પર વહેમાતી હતી. જર્મન લશ્કરને ડોનજોન અને એરકોવેડોની મારફતે શીલિપ મહારાજની સાથે છૂપો પત્ર વહેવાર ચાલતો હતો તે કાગળીયાં કોઈક રીતે ઓરેન્જના હાથમાં જઈ પડ્યાં હતાં. તેણે તે પંચાયતોની આગળ રજૂ કર્યાં એટલે ડોનજોનનું પોગળ પંચો આગળ ખુલ્લું પડી ગયું અને તેમને રહીસહી થોડો વિશ્વાસ પણ ઉડી ગયો. તેમણે ડોનજોનના ધૂણતાભર્યા કાગળો વિશે બહુજ કડક જવાબ લખ્યો.

“જર્મન લશ્કર અને તેના પરદેશી અમલદારો સાને તરતજ દેશ બહાર કાઢી મૂકો. તમારા જે કાગળો અમારા હાથમાં આવી પડ્યા છે તે પરથી અમારી ખાત્રી થઈ છે, કે તમે અમારે માટે

ક્રીક નેક દાનત રાખો છો. કિલ્લો તમારા હાથમાં નજ સોંપવો એવો અમે નિશ્ચય કર્યો છે તે વાજખીજ છે. મહારાજા શીલપ ઉપર અને સનાતન ધર્મ ઉપર અમારી પૂરી શ્રદ્ધા છે. તમે અહીંથી જાઓ તો મહારાજાને અમારી એટલી વિનંતિ છે કે તમારી જગોએ ખીજે કાંઈ માણસ મોકલે તે એવો મોકલે કે જેની નસોમાં ખરેખરે આદ-શાહી ખાનદાનીનું લોહી વહેતું હોય.”

ધોખખને! બેટો!

આ છેલ્લા શબ્દો લખીને પંચાયતોએ ડોનજોન ધોખખનો દીકરો હતો તે બાબત પર ટીકા કરી હતી. તે વાંચીને એ ક્રોધથી બળા ઉઠ્યો. પરંતુ કરે શું ? હાથ પગ અક્ષાળવા સિવાય એનાથી ખીજું કશું થાય તેમ ન હતું. પોતાનીજ ગોઠવેલી જાળમાં તે પોતેજ ફસાઈ પડ્યો હતો. જેમ જેમ તે હાથ પગ અક્ષાળતો હતો તેમ તેમ તે વધારે ને વધારે જાળમાં ગુંચવાતો જતો હતો. ઓરેન્જ તેને કચરી નાંખવાની પેરવીમાંજ હતો.

ઔરેન્જનો ઉદય

પંચાયતોની બેઠક અસેસમાં મળી હતી. તે ડાનજેન સાથે સંધિ કરવા બાબતમાં પત્ર વહેવાર ચલાવી રહી હતી. લોકોએ પંચાયતો ઉપર એવું દબાણ કર્યું કે પંચાયતોને ઔરેન્જને અસેસ આવી આ કામમાં સલાહ આપવાનું આમંત્રણ મોકલવું પડ્યું. ઔરેન્જે અગીયાર વરસ થયાં અસેસમાં પગ મૂક્યો ન હતો. અસેસ જઈને પોતાના મિત્રોને મળવાની એને બહુજ ઇચ્છા હતી. પરંતુ એણે તો હોલાંડ ગીલાન્ડની પંચાયતો સમક્ષ અસેસની પંચાયતોને આવેલો આમંત્રણ પત્ર રજૂ કર્યો અને પોતે અસેસ જવું કે નહિ તેની રજા માંગી. ઔરેન્જની સ્ત્રીએ અને પંચાયતોએ બહુજ રકઝક પછી ડરતાં ડરતાં ઔરેન્જને અસેસ જવાની રજા આપી. કારણ કે એ અસેસ નગરમાંજ ઔરેન્જના સૌથી પ્યારા અને સમર્થ મિત્રોનાં ડોકાં ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં હતાં. હોલાન્ડ અને ગીલાન્ડની પંચાયતોને ઔરેન્જની ઉપર બહુજ મમતા હતી. તેમણે ફરમાન કાઢ્યું કે ઔરેન્જ અસેસ જાય તે દરમ્યાન એની રક્ષાને માટે દરેક દેવળોમાં રૈજ પ્રાર્થના કરવી.

અસેસમાં સ્વાગત

અસેસ નેધરલાંડ દેશની રાજધાની હતી. રપેનનો વાઈસરાય અસેસમાં રહેતો છતાં ત્યાં પણ આ બંડખોર, દેશનિકાલ કરેલા રાજદ્રોહી ગણુતા શાહનશાહ ઔરેન્જનું ભારે ધામધૂમથી સ્વાગત થયું. અડધું શહેર તો એની સવારીની આગળ ઠંઠકે માઈલ દૂર

ઉભા ઉભાં ‘આપૂ વિલિયમની જે’ પોકારતું હતું. ઓરેન્જના ૭૫-
નમાં આ સૌથી ગૌરવભર્યો દિવસ હતો. સરકારે એને રાજદ્રોહી
હરાવીને દેશનિકાલની સજા ફરમાવી હતી. છતાં સરકારેના
પ્રતિનિધિ આપડો નામુરના કિલ્લામાં ભરાઈ બેઠો હતો અને તેનીજ
રાજધાનીમાં સૌ પ્રજા આ રાજદ્રોહી વિલિયમનુંજ ઉત્સાહભરે સ્વાગત
કરી રહી હતી. તારીખ ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે બ્રસેલ્સ શહેરમાં એની
ધામધૂમ સાથેની પધરામણી એ પ્રજાને માટે ભારે વિજયનો પ્રસંગ
હતો. ઓરેન્જ પ્રજાના હકોને માટે લડત ચલાવી રહ્યો હતો. તે એવું
ધન્ય હતો કે દેશના રાજકારભારની લગામ પહેલાંની માફક સાર્વ-
જનિક પંચોના હાથમાંજ રહેવી જોઈએ; પંચોએ નીમેલી એકઝી-
ક્યુટિવ ‘રેપ્રટ કાઉન્સિલ’ બધો કારભાર ચલાવે; અને પંચાયતો
ઉપર રાજાનો અધિકાર માત્ર નામનોજ રહે. શીલિપે પોતાનાં વર્તનથી
નેધરલાંડના રાજા કહેવાવાનો અધિકાર ગુમાવ્યો હતો. ઓરેન્જ પોતે
રાજમુગટ ધારણ કરવાને તૈયાર નહતો. એની નજરમાં તો એક માત્ર
ફ્રાન્સનો ડ્યુક એલેન્ડ્રાનજ નેધરલાંડનો રાજા થવાને હાથક દેખાતો હતો.

લેડાઈ માટે પડકાર

બ્રસેલ્સમાં દાખલ થઈને ઓરેન્જે પહેલું કામ તો એ ક્યું કે
એણે પંચાયતોને સાફ સાફ જણાવી દીધું કે સરકારની સાથે સુલેહ
થવી અશક્ય છે માટે ડોનજોનની સાથે લખાપટી કરવાનું બંધ કરે.
પંચાયતોના જે પ્રતિનિધિઓને નામુર મોકલવામાં આવ્યા હતા તે
બધાયને પાછા બોલાવી લેવામાં આવ્યા.

ન્યારે ડોનજોનને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે બોલ્યો કે
આ તો સીધીસીધી લડાઈના પડકાર જેવું છે. ને સાચી વાત પણ
એજ હતી. પંચોએ સરકારને માત્ર ત્રણજ દિવસની મહેતલ આપી.
ડોનજોને જે સિપાઈઓ થોડાજ દિવસ પર નેધરલાંડની હદ છોડીને
બહાર ચાલ્યા ગયા હતા તેમને પાછા ફરવાના હુકમ મોકલી દીધા.

તે સિપાઇઓની ટુકડીઓ પર ટુકડીઓ આવીને ડોનજોનના ઝુંડા હેઠળ બેગી થવા લાગી. યુદ્ધનો પડકાર આપ્યા પછી પંચાયતોએ જો સરકારને વધારે લાંબી મહેતલ આપી હોત તો બારે મૂખાંધ થાત. પ્રજા ઓરેન્જના શબ્દ ઉપર પ્રાણ કુરબાન કરવાને તૈયાર હતી. પ્રજાનાં દબાણથી નેધરલેન્ડના સરદારોએ ઓરેન્જને બ્રસેલ્સમાં બોલાવ્યો હતો ખરો, પરંતુ તેઓ અંદરખાનેથી ઓરેન્જ પ્રત્યે ધર્મ્યાથી બળી જતા હતા. એરશાટ વગેરે માત્ર પ્રજાના ડરથીજ ઓરેન્જની સામે શિર ઝુકાવતા હતા. પરંતુ તેમના હૃદયમાં તીણી છરી રાખતા હતા.

બેવકુફ મેથ્યુસ

આ સરદારોએ ઓરેન્જના કાળમાંથી છૂટા થવાને માટે એક ચાલબાજી માંડી. તેમને બય હતો કે ઓરેન્જ જાતે તો નેધરલેન્ડનો રાજા નહિ થઇ પડે ? તેથી તેમણે જર્મનીના શહેનશાહ રૂડોલ્ફના બાઇ મેથ્યુસને નેધરલેન્ડ આવી રાજા બનવા માટેનું ગુપ્ત આમંત્રણ મોકલ્યું. આ મેથ્યુસને એની પણ લાલચ આપવામાં આવી કે તું નેધરલેન્ડ આવી તારી સત્તા ઝમાવવા માંડશે કે તરતજ શીલિપ મહારાજા તારી સાથે પોતાની કુંવરીને પરણાવશે અને નેધરલેન્ડનો મુલક પહેરામણી તરીકે તને ખુશીથી આપી દેશે.

એ મેથ્યુસ પણ બેવકુફ હતો. આ સરદારોની આવી હવાઇ વાતો સાંભળીને નેધરલેન્ડ ઉપર પોતાની સત્તા ઝમાવવાના ઈરાદાથી એક દિવસ પોતાના બાઇ શહેનશાહ રૂડોલ્ફને કબ્જા કારવ્યા વમર રાતોરાત નેધરલેન્ડ દોડી આવ્યો. એણે ન તો પોતાને બોલાવવાવાળા સરદારોની શક્તિનું માપ કાઢવાની દરકાર કરી કે ન તો એણે વિચાર કર્યો કે નેધરલેન્ડમાં સત્તા ઝમાવવી એટલે ઓરેન્જ, ડોનજોન અને શીલિપ એ ત્રણેનો મુકાબલો કરવો પડશે. ઓરેન્જ આખા યુરોપમાં સર્વોત્તમ મુત્સદ્દી પુરૂષ હતો. ડોનજોન પ્રખ્યાત

હડવૈયો હતો અને શીલિપ બહુજ સમર્થ અને કોધી સમ્રાટ હતો. એ ત્રણે ભેગાં મળે એટલે શું ?

ઝોરૈન્જનું ડહાપણ

ઝોરૈન્જે બહુજ દીર્ઘદ્રષ્ટિથી કામ લેવા માંડ્યું; એણે જોયું કે મેથ્યુસને કોઇ પણ રીતે આમંત્રણ તો અપાયલુંજ છે. હવે એ અહીં આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે આપણે એનું સ્વાગત નહિ કરતાં અપમાન કરીશું તો તેથી જર્મનીના શહેનશાહ તેમજ જર્મનીના બધા સરદારો પણ નેધરલાંડના દુશ્મન બની જશે. આથી મેથ્યુસ આવી પહોંચ્યો ત્યારે ઝોરૈન્જ પોતે લશ્કર સાથે તેને સામે તોડવા ગયો.

હવે લોકો તો ઝોરૈન્જ સિવાય બીજા કોઇના પણ હાથમાં સત્તાધિકાર આપવા ચાહતા ન હતા. સરદારોની બાજુ ધૂળધાણી કરવાને ખાતર લોકોએ ઝોરૈન્જને જુએન્ટના રવાર્ડ તરીકે ચૂંટણી કરીને નીમ્યો. જુએન્ટની રાજધાની બ્રસેલ્સમાંજ હતી. પરંતુ બ્રસેલ્સમાં સરકારી વાઈસરાય પોતે રહેતો હોવાથી જુએન્ટ પ્રાન્તને માટે જુદો ગવર્નર સરકાર તરફથી નીમવામાં આવતો ન હતો. એ પ્રાન્ત બ્રુક્ વાયસરાયની સીધી દેખરેખ તળે ગણાતો. રવાર્ડના હાથમાં પ્રાન્તનો બધોજ કારભાર રહેતો. રવાર્ડની પદવી સરમુખત્યાર કરતાંયે ચઢીયાતી રહેતી. ઝોરૈન્જે પહેલાં તો આ પદવી સ્વીકારવાની ના પાડી. પરંતુ લોકોએ ખૂબ દબાણ કરવાથી એણે રવાર્ડ પદ સ્વીકાર્યું. તા. ૨૨ મી અક્ટોબરને દહાડે ઝોરૈન્જને જુએન્ટના રવાર્ડ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો અને તે દિવસે ખૂબ ધામધૂમ અને આનંદોત્સવ કરવામાં આવ્યો.

નિંદાસનો વરસાદ

ફેબ્રુઆરી પ્રાન્તની પંચાયતોએ પણ અનેક વાર ઝોરૈન્જને

પોતાના નાયક તરીકે ચૂંટ્યો હતો, પરંતુ એણે હંમેશાં એ પદ સ્વીકારવાની અનિચ્છા બતાવી હતી. હોલાંડ અને ગ્રીલાંડ એ પ્રાન્તો તો એના પર પ્રાણ આવારી નાંખતા હતા. હવે બ્રુએન્ટ અને ફ્લેન્ડર્સ પ્રાન્તોએ પણ પોતાની લગભગ આરેન્જના હાથમાં સોંપી દીધી અને દેશની રાજધાની બ્રુસેલ્સ પણ એના ઉપર પ્રેમનો વરસાદ વરસાવી રહી હતી એટલે જો એની ધમ્મિ હોત તો એ નેધરલેન્ડનો રાજા બનીને સરદારોના મનની ભીતિ સાચી પાડી શક્યો હોત.

આ વેળા સરકારની તરફથી એરશોટને ઝેન્ટના ગવર્નર તરીકે નીમવામાં આવ્યો. ડોન જોનના પક્ષની હાર થયા પછી એરશોટ આરેન્જની તરફેણમાં આવી ગયો હતો. પરંતુ લોકો બધા જાણતાજ હતા કે એરશોટ તો ખુશામતખોર છે. મેથ્યુસને નેધરલેન્ડમાં બોલાવનાર મંડળનો એ આગેવાન છે એમ જાણીને લોકોને એના તરફ ખૂબ તિરસ્કાર હતો. એને ઝેન્ટનો ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો તેથી લોકો ખૂબ ઉકળા ગયા. અને ઝેન્ટ શહેરમાં એની પધરામણી થનાંજ શહેરમાં બળવો જાગ્યો. રાયહોવ નામનો એક જુવાન સરદાર આરેન્જનો ભક્ત હતો. તેણે પોતાના બહાદુર સાથીઓને લઇને એક ખીજ સરદાર ધમ્મીઝની મદદથી એરશોટને પકડી કેદ કરી લીધો. આ બંને જુવાન સરદારોને તો પ્રજાતંત્રી રાજ્ય જોઈવું હતું. તેમનો એવો વિચાર હતો કે નેધરલેન્ડના પ્રાન્તોનું એકીકરણ કરીને સ્વીટઝર્લેન્ડના જેવુંજ પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપવું. શુદ્ધિમાન હોવાનો દાવો કરનારા લોકો આ યુવાનોને ગાંડા અને બડાઈખોર ગણતા હતા. પરંતુ આમર્થ્યના લોકો ઉપર એ બેઉનો સારો પ્રભાવ પડતો હતો.

આરેન્જની ઉદારતા

હવે ‘ખૂની કચેરી’વાળો હસેલ આજકાલ ઝેન્ટમાંજ રહેતો હતો. એ હસેલ ઉંઘમાં પણ ચમકી ઉઠીને ‘દાંસી દાંસી’ એવા બરાડા

પાડતો હતો. એની સ્ત્રીની વાણી ફળી. આ બળવામાં લોકોએ એને પકડીને કંદ કરી લીધો અને પાછળથી તેને ફાંસીએ લટકાવીને મારી પણ નાંખ્યો. ઓરેન્જે એન્ટના લોકોને સદેશો મોકલ્યો કે જેને જેને કંદ પકડ્યા હોય તેને છોડી મૂકો. લોકોએ એરશોટને એકલાને છોડી મૂક્યો પરંતુ બીજા કાંધને છોડ્યા નહિ.

નવો કરાર

આ બળવાથી ફ્લેન્ડર્સમાં બળવાના શ્રીગણેશ મંડાયા અને તેનો પ્રભાવ આખા દેશ ઉપર બહુજ સારો પડ્યો. ફ્લેન્ડર્સની ચારે-ચાર પંચાયતોના આગ્રહજર્થા આમંત્રણને લીધે થોડા દિવસ પછી ઓરેન્જ એન્ટ નગરમાં આવ્યો. લોકોએ ઘણીજ ધામધૂમથી નાટક-ચેટક—પાનસુપારી વગેરે કાર્યક્રમો ગોઠવીને એનું સ્વાગત કર્યું. ઓરેન્જે બધા પ્રાન્તોની વચ્ચે એક નવો કરાર કરાવ્યો. આખા દેશના કેથોલિક ધર્મવાળા તેમજ નવા, પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મવાળા સૌએ એક બીજાના ધર્મની રક્ષા કરવાના અને એકસંપી કરી દુશ્મનની સામે લડવાના સોગન ખાધા. આ બહુજ મહત્વનું કામ થઈ ગયું. અગાઉના કરારનામામાં સુધારક પંથવાળાઓને માત્ર પોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ આ કરારનામાથી તો બંને પંથવાળાને સરખી કોટિમાં મૂકવામાં આવ્યા. આખો દેશ દુશ્મનની સાથે લડવાને એકેમતે તૈયાર થઈ ગયો.

પરંતુ કમનસીબે આ એકસંપી માત્ર એક મહિનો પણ ટકી નહિ. જેમ્સલુસની લડાઈ પછી નેધરલાંડમાં કદિ એકસંપી થઈ નહિ. સાત પ્રાન્તોએ મળીને એક મજબૂત પ્રજાતંત્રની સ્થાપના તો કરી પરંતુ બાકીના પ્રાન્તો કંઈક સદીઓ સુધી ગુલામના ગુલામજ રહ્યા. માત્ર હમણાં, આપણા જમાનામાંજ તેઓ સ્વતંત્ર બન્યા છે.

માથું ઉંચક્યું !

૭ મી ડીસેમ્બર ૧૫૭૭ ને દિવસે નેધરલાંડની સાર્વજનિક

પંચાયતોએ ખુલ્લેખુલ્લી રીતે કાયદેસરનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે ડાનજેનને નેધરલાંડના વાઇસરાય તરીકે અમે કબૂલ રાખતા નથી. એ જાહેરનામામાં એમ જણાવ્યું હતું કે ડાનજેન વારેવારે લડાઇઓ ઉભી કરનારો અને દેશનો દુશ્મન છે. જે માણસ એની મદદમાં રહેશે તેને દેશદ્રોહી જાહેર કરવામાં આવશે એને તેની માલમિલકત જપ્ત કરવામાં આવશે.

થોડાક દિવસ માટે દેશમાં યુદ્ધ બંધ પડ્યું હતું. તે ફરી જગાવવામાં આવ્યું. ઓરેન્જ પોતાની રાજનીતિમાં સફળ થયો. એણે બ્રેડાની કોન્ફરન્સની સમાપ્તિ વખતે કહ્યું હતું કે—“આ વહેંચ બરેલી સુલેહ શાંતિ કરતાં યુદ્ધ વધારે લાભદાયક છે.” અને તેજ દિવસથી દેશને યુદ્ધના રસ્તા પર લાવવાને માટે એ સતત પ્રયત્ન કરતોજ હતો.

લોકનિયુક્ત પહેલો વાઇસરાય

હવે ઇંગ્લાંડની મહારાણી ઇલિઝાબેથને ભય લાગ્યો કે જો ક્રાન્સવાળા એલેન્ડાનનો નેધરલાંડ પર અધિકાર ઝામશે તો ક્રાન્સ બહુજ બળવાન થઈ જશે. આથી તેણે ૭ મી જાન્યુઆરીને દિવસે ઓરેન્જને પત્ર લખીને સલાય આપવાનું કબૂલ કર્યું. એણે આ પ્રમાણે ઓરેન્જને મદદ કરવાની તત્પરતા બતાવી તે વાત જાણીને ડાનજેન અને શીલિપ ખૂબ ચીડવાયા. ઓરેન્જની સલાહ પ્રમાણે પંચાયતોએ એક ખરડો તૈયાર કર્યો. તે ખરડામાં ૩૦ શરતો લખી હતી. એ શરતો મુજબ રાજકારભાર ચલાવવાની વ્યવસ્થા કરવાનું અને કાયદા ધડવાનું કામ સાર્વજનિક પંચોને સોંપવામાં આવ્યું. વાઇસરાયના હાથમાં સહી કરવા સિવાય બીજી કોઈ સત્તા રહે નહિ. પંચોની સંમતિ લીધા વગર તેનાથી કોઈ કામ થઈ શકે નહિ. પંચો-યતો મેથ્યુસને વાઇસરાય બનાવવાને તૈયાર હતી પરંતુ તે આ શરતો કે એણે આ ૩૦ શરતો ઉપર સહી કરવી અને પંચાયતો પ્રત્યે અને શીલિપના પ્રત્યે એણે વફાદાર રહેવું જોઈએ, શીલિપના પ્રત્યે વફાદાર

રીનો કેવળ ઢાંગજી હતો. મેથ્યુસ ખીચારો મોટી મોટી આશાથી આવ્યો હતો. પરંતુ એને કશો અધિકાર કે સત્તા આપવામાં આવ્યા નહિ. ચોરેન્જને મેથ્યુસનો વડીલ અને ખુએન્ટનો ર્વાર્ડ બનાવવામાં આવ્યો. ચોરેન્જને જે ઇચ્છા હોય તે તે થઈ શકતો હતો. મેથ્યુસ તો માત્ર એના તૈયાર કરેલા હુકમો ઉપર સહી કરનાર કલાર્ક જેવો હતો. મેથ્યુસ ભાઈએ ત્રીસેત્રીસ શરતો માન્ય કરી અને ૧૮ મી જાન્યુઆરીને દલાડે એને ભારે ધામધુમથી વાઈસરાય બનાવવામાં આવ્યો.

સોનેરી શિખામણ !

ડાનજોને જર્મનીના શહેનશાહને એક ગુસ્સાભરે કાગળ લખીને જણાવ્યું કે આપ તો મહારાજા શીલિપના કુટુંબી છો. એમના લાભ હાનિનો વિચાર કરીને આપે કામ કરવું જોઈએ. આપે એ વિચાર કરવો જોઈએ કે આજે શીલિપ મહારાજાની પ્રજા એની સામે માથું ઉંચકે છે તો કાલે એનું જોઈને આપની પ્રજા આપની સામે પણ માથું ઉંચકશે. સ્વતંત્રતા તો ચેપી રોગ છે. રાજાઓએ તો ન્યાં ન્યાં કોઈ પણ પ્રજા પોતાના રાજાની સામે થતી હોય ત્યાં બધું બળ એકઠું કરીને તે પ્રજાને દાબી દેવી જોઈએ અને આશા છે કે આપ આ બધી બાબતનો વિચાર કરીને મેથ્યુસ લાઇને જર્મની પાછો બોલાવી લેશો.' વગેરે.

ડાનજોનનું જાહેરનામું

પચીસમી જાન્યુઆરીને દિવસે ડાનજોને ફ્રેન્ચ, જર્મન અને ફ્લેમીશ એ ત્રણ ભાષાઓમાં એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે—હું કાંઈ પ્રાન્તોને ગુલામ બનાવવાને માટે આવ્યો નથી. હું તો એની રક્ષા કરવાને માટે આવ્યો છું. મહારાજાધિરાજ શીલિપની આજી અને આપણા કચડાઈ ગયેલા પુરાતન ધર્મની ફરી સ્થાપના અને દૃઢ રક્ષા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ છે. જે નાગરિકો અને સૈનિકો આ કાર્યમાં

સહાય કરવાને માટે મારા ઝુંડા નીચે આવશે તેને બધા પાછલા ગુલાઓની મારી આપવામાં આવશે અને દેશદ્રોહીઓ સામે તેની રક્ષા કરવામાં આવશે.

નેધરલેન્ડ છોડી ગયેલી સેનાનો મોટો ભાગ પાછો આવીને ડોનજોનના વાવટા હેઠળ ભેગો થયો હતો. મેઇન્સરીલ્ડ, મેન્ડોઝા, મોન્ડ્રેન વગેરે જૂના સરદારો પોતપોતાની ટુકડીઓ લઈ લઈને પાછા આવી ગયા હતા. ડોનજોનનો બાળપણનો ગોડીઓ એલેક્ઝાન્ડર પરમા, જે લેપાન્ડોના યુદ્ધમાં એનો સાથી હતો તે પણ ઇટાલી અને સ્પેનથી દંધક વિખરાયલાં લશ્કર ભેગાં કરીને આવી પહોંચ્યો હતો. રાત દિવસના અપમાનો અને ચિન્તાને લીધે કરમાઇ ગયેલું ડોનજોનનું મ્હોં જોઈને એલેક્ઝાન્ડરને ખૂબ નવાઈ લાગી. ડોનજોન ગમે તેવો (ધોબણનો) તોયે એને મન ચાલ્સ રાજાનો બેટો હતો. ડોનજોન પાસે હવે બધું મળીને લગભગ વીસ હજારનું લશ્કર ભેગું થયું હતું. એના બધા સિપાઇઓ અને સરદારો અનુભવી હતા. ડોનજોન પોતે સેનાપતિ તરીકે આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત હતો.

લોકપક્ષની તૈયારી

બીજી તરફ દેશભક્તોનાં લશ્કરની સંખ્યા પણ એટલીજ થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તેની વ્યવસ્થા બહુજ ખરાબ હતી. ઓરેન્જના હાથમાં સત્તા આવ્યાથી બીજા બધા સરદારો એના પ્રત્યે દ્વેષથી બળતા હતા. ઓરેન્જ જેમ અને તેમ તેમને ખુશ અને મળતાવડા રાખવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. એ સરદારોને ખુશ રાખવાના હેતુથીજ એણે કેટલાકને એવા હોદ્દા આપ્યા હતા કે તેને માટે તેઓ બીલકુલ નાલાયક હતા. લેલેન નામના એક સરદારને ઓરેન્જે પાયદળ લશ્કરનો આગેવાન બનાવ્યો હતો પરંતુ લેલેન પોતે માર્ગારેટના સૌંદર્ય જનકમાં ફસેલો હોવાથી એલેન્ડાનનો માણસ બની ગયો હતો. તેજ રીતે રાયર્ટ મીલાન થોડેસ્વાર લશ્કરનો કેપ્ટન હતો પરંતુ થોડાજ દિવસ પછી

તે ડાનજોનનો એલચી બનીને રાણી એલિઝાબેથની પાસે સંદેશો લઈ ગયો હતો. ન્યારે યુદ્ધને માટે લશ્કરો તૈયાર કરવામાં આવતાં હતાં. ત્યારે આ બંને સરદારો તોપખાનાના ઉપરી સરદાર ઉવામોટને સાથે લઈને દોડકના લગ્ન પ્રસંગમાં મહાલવાને માટે બહાનું કાઢી આપ્યા ગયા !

સચોટ વિજય

નામુરથી ૧૦ માઇલ દૂર આવેલા ગેમ્બલુર્સના મેદાનમાં દેશ-ભક્ત સેનાને રપેનના લશ્કર સાથે યુદ્ધ થયું. એલેક્ઝાંડર પરમાએ માત્ર છસો જુવાન લડવૈયાની સહાયથી દેશભક્ત લશ્કર ઉપર એવો તો અચાનક હસ્તો કર્યો કે તેમના આઠ દસ હજાર માણસો જોત-જોતામાં ભોંયભેગમાં થઈ ગયાં. તેમની સેના ગબરાઈને નાસવા લાગી. એલેક્ઝાંડરનો એકે માણસ મરાયો ન હતો. એલેક્ઝાંડર રપેનને માટે અનેક લડાઈઓ લડ્યો હતો. યુધ્ધકળામાં તે ધણોજ પ્રવીણ હતો. અને આવો એકતરફી સચોટ વિજય મેળવવો એ એનીજ કુશળતાનું પરિણામ હતું.

એમરટર્ડામ બહલામ

આ બનાવ પછી ડાનજોને બીજાં અનેક નાનાં નાનાં શહેરો પર આક્રમણ કર્યાં અને તે સ્થળોં પર પોતાનો અધિકાર ઝમાવ્યો. ગેમ્બલુર્સની હારની વાત લોકોને ખબર પડી એટલે તેઓ સરદારોની ઉપર ખૂબ ગુસ્સે થયા. હારણ કે તેમનીજ બેદરકારીને લીધે પ્રજા સૈન્યની હાર થઈ હતી. તે છતાં પણ ગેમ્બલુર્સની છત અને તેના પરિણામ રૂપ બીજાં શહેરોમાં જે હોતોહો મળી તેનાથી પણ સરકાર કરતાં તો પ્રજાપક્ષનેજ વધારે ફાયદો થયો. એમરટર્ડામ હજુ લોકોના હાથમાં આવ્યું ન હતું. ન્યારથી હોલાન્ડ અને ગ્રીલાંડ ઉપર ઓરેન્જનો અધિકાર ઝામ્યો હતો ત્યારથીજ તે એમરટર્ડામનો કબજો

લેવાને પ્રયત્ન કરી રહી હતો. જેમ્મલુસની હારની ખબર પડતાંજ એમસ્ટર્ડામ સહરે ઓરેન્જના પક્ષમાં લખા ગયું. જે નાનાં સહરો સરકારના કબજામાં આવી ગયાં હતાં તે બધાંય મળીને પણ એક એમસ્ટર્ડામની બરાબર થઈ શકે તેમ ન હતું.

ઇંગ્લાંડની સહાયથી

આ હરમ્યાન નોયરકાર્મસનો બાપ ડેસેલસ રપેનથી શીલિપ મહારાજ તરફથી વિષ્ટિ કરવા માટે ઓરેન્જની પાસે આવ્યો. પરંતુ તે જે સંદેશો લાવ્યો હતો તેમાં પણ એજ જૂની પુરાણી વાતો એટલે રાજની સર્વોપરિ સત્તા અને જૂના ધર્મની મહત્તા એ બે મુદ્દા ઉપર બાર મુકવામાં આવ્યો હતો. સુલેહ કરવાની જરાયે શક્તિ દેખાતી ન હતી. ઓરેન્જે ઇંગ્લાંડથી કંઈક ધનસહાય મેળવીને નવું લશ્કર ઉભું કર્યું હતું. પરંતુ આ વેળા પણ એણે લશ્કરની પકડીઓ પર પેલાજ જૂના સરદારો, એરશીટ, રોમ્પની બોસ્તુ, લેલેન વગેરેની નીમણુંક કરી. આ મોટી બૂલ હતી.

બીર' બહેરનામું

ડાનજોન ધણી દિવસથી શીલિપને પૈસા તથા માથુસની મદદ મોકલવાને માટે લખ્યા કરતો હતો. આખરે એણે નિરાશ થઈને શીલિપને લખી જણાવ્યું કે હવે તો આખા નેધરલેંડ દેશ ઉપર ઓરેન્જની સત્તા ઝામી જવાની અને એનું રાજ્ય કાયમ થઈ જવાનું એમાં કંઈ સંદેહ નથી; ત્યારે શીલિપે ૧૯ લાખ ડોલર મોકલી આપી ને જણાવ્યું કે આમાંથી ત્રીસ હજાર પાવલન, સોળ હજાર ધોડેસ્કાર અને ત્રીસ તોપ, એટલી તૈયારી થઈ શકશે તે કરો. પછી હિન્ડુસ્તાનથી વહાણ આવી પહોંચશે એટલે બીજું વધારે નાણું હું મોકલી આપીશ. વગેરે. ડાનજોને નેધરલેંડમાં બહેરનામું કાઢ્યું કે કાંઈ પણ પંચાયતોની બેઠક ભરવી નહિ તેમજ કાંઈ પંચાયતો નીમેલા

અમલદારની કરી વાત સાંભળવી નહિ. પરંતુ એવ જાહેરનામાંની હવે નેધરમાંડમાં કરી ફિમત રહી ન હતી. પંચાયતોએ તો ખુલ્લે ખુલ્લો બળવો જાહેર કર્યો હતો.

વિલિયમ બોર્ડેજ

જર્મનીમાં સેન્ટ એલ્ડગોન્ડને ખબર પડી કે સ્વીડનના ડ્યુક ચાર્લ્સની પાસે એમસ્ટર્ડામ ઉપર હુમલો કરવા માટે વહાણોની મદદ માંગવામાં આવી છે, એ ખબર મળતાંજ તેણે એમસ્ટર્ડામમાં પોતાના મિત્રોને તે જણાવી. સેન્ટ નમરના કરારનામા પછી એમસ્ટર્ડામમાં નવો ધર્મ પાળનારાની સંખ્યા બહુજ વધી ગઈ હતી, પરંતુ અમલદારો સૌ હજુ જૂના કેથોલિક ધર્મના હતા. એમસ્ટર્ડામમાં વિલિયમ બોર્ડેજ નામનો એક જુવાન રહેતો હતો. તે કેથોલિક ધર્મના એક ઉચ્ચ પદવીવાળા અમલદારનો દીકરો થતો હતો. તે ઓરેન્જનો તેમજ સુધારક ધર્મવાળા બધાઓ મુસ્ત પ્રશંસક હતા. તેણે ઘણા સમયથી એવો નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે જૂના ધર્મના અધિકારીઓ, કેથોલિક પાદરીઓ, દેવળના પુનરીઓ વગેરેને જાહેરની બહાર હાંકી કાઢવા. એમસ્ટર્ડામ ઉપર હલ્લો થયો છે એવી વાતની એને ખબર પડતાંજ એણે પોતાનો નિશ્ચય પાકો કરી લીધો. બોર્ડેજ સારી રીતે જાણતો હતો કે આખું જાહેર બળવો કરવાને માટે જોઈએ તેવું તૈયાર છે. એણે મર્વનર સોનોપની સાથે મળીને નક્કી કરી રાખ્યું હતું કે કેટલાક છુટાછવાયા જુવાનોએ મકાનોમાં સંતાઈ રહેવું અને બ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તુરંતજ બળવો કરનારાઓની મદદ માટે ઉતરી પડવું. તારીખ ૨૪ મીને દિવસે એણે સોનોપની પાસેથી પોતાને માટે એક બખ્તર પણ મંગાવી રાખ્યું હતું.

છાપો ખાચો

તા. ૨૮ મી ને દિવસે બોર્ડેજ પોતાની સાથે ચાર સામીતોને

લઘને મેજસ્ટ્રેટની સલામાં પહોંચી ગયો અને લોકપક્ષની માંગણીઓના સંબંધમાં વાતચિત કરવા માંડી. બે કલાક થયા. દરમ્યાન એનો એક સાથી જરા બહાર છળમાં ગયો. એણે પોતાના માથા ઉપરથી ટોપ ઉતારીને તરતજ પાછો માથે પહેરી લીધો. શહેરમાં ગુમ રહેલા બળવાવાદીઓને માટે આ એક સકેત ગોઠવેલો હતો. થોડીજ વારમાં એક વહાણુવટી હાથમાં ઝુંડો લઘને રસ્તાઓ ઉપર દોડતો દેખાયો. તે પોકાર કરતો હતો કે 'જેઓ ઓરેન્જને ચાહતા હોય તે મારી સાથે ચાલો.'

ચોતરફથી સૈનિકો અને શહેરીજનો હથિયાર લધ લધને બહાર નીકળવા માંડ્યા. બોર્ડેન્જે બધા અમલદારો, પાર્થીઓ અને પૂજારીઓ સર્વેને તરતજ કેદ કરી લીધા. અને તેમને એક વહાણુમાં બેસાડીને શહેરની બહાર લધ જધને તેમને છોડી મૂક્યા. એ બિચાશઓએ તો એવીજ આશા રાખેલી કે અમને પાણીમાં ઝબોળી ઝબોળીને કુતરાંને મોતે મારવામાં આવશે. પરંતુ જરાયે રક્તપાત કર્યા વગર એમસ્ટર્ડામમાં બળવો પરિપૂર્ણ થયો. બોર્ડેન્જના પક્ષે પોતાની કાઉન્સિલ ચૂંટી કાઢી. એ પોતે પણ તે કાઉન્સિલના એક સભ્ય તરીકે ચૂંટાયો.

આવીજ ઘટના હારલેમમાં પણ બની. પરંતુ ત્યાં તો થોડો રક્તપાત પણ થયો હતો.

ડાનજેનનો કરણ અંત

ક્રાન્સ સામે ઇંગ્લાંડ

એક પક્ષના લશ્કરો એકઠાં થઈને એક ખીજના પ્રત્યે ધસતાં હતાં. ડાનજેનનું લશ્કર આશરે ત્રીસ હજારનું હતું. તેમાં મોટે ભાગે રપેન અને ઇટાલીના લડવૈયા હતા. દેશબંધ લશ્કરની સંખ્યા લગભગ વીસ હજારની હતી. મહારાણી ઇલિઝાબેથે ક્રાન્સના ડ્યુક એલેન્ડ્રાનની સત્તા નેધરલેંડમાં રખે આમી જય એ બચથી રપેનવાળાની ઇતરાજને નહિ ગણ્યારતાં ઓરેન્જને સહાય કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. તેણે ઇંગ્લાંડથી સરદાર જહોન કેસમીયરની સાથે કેટલુંક લશ્કર અને નાણાંની મદદ મોકલી હતી. પરંતુ એ જહોન કેસમીયર તો જુટફ્રાઈનમાં પડી રહીને ઉલટો પંચાયતોની પાસે પૈસા માંગ્યા કરતો હતો.

ડ્યુક એલેન્ડ્રાન હંમેશાં પોતાની સધવડ પ્રમાણે ધર્મ અને વિચારો બદલ્યાં કરતો હતો. તેની આંખ નેધરલેંડ ઉપર ચોટી હતી. ઓરેન્જે જાતે પણ એલેન્ડ્રાનને લાલચ આપી મૂકી હતી. જેની વાત સાંભળીનેજ ઇલિઝાબેથ શીલિપની સામે નેધરલેંડને મદદ કરવા તૈયાર થઈ હતી. જ્યે નેધરલેંડ ઉપર ક્રાન્સની સત્તા આમે તો ઇંગ્લાંડને માટે એ બારે થઈ પડે તેમ હતું. તેથીજ એણે જહોન કેસમીયરની સરદારી હેઠળ લશ્કર મોકલી આપ્યું હતું.

એલેન્ડ્રાનનો ધસારો

પરંતુ રાણી ઇલિઝાબેથ પોતાના આશકાની સાથે લાંડ બહુ

ક્યાં કરતી હતી. એ તેની કુટેવ હતી. એલેન્ડોન ઇલિઝાબેથ ઉપર પ્રેમ રાખતો હતો એટલે ઇલિઝાબેથ પણ ઉપર ઉપરથી તેની સાથે સારો સંબંધ રાખવા ઇચ્છતી હતી, જેથી પોતાના વ્યક્તિગત રંગમાં ભંગમાં ન પડે. એલેન્ડોનની બહેન માર્ગરેટ નેધરલાંડ ગઇ અને ત્યાં હેનાલ્ટ પ્રાન્તના અમલદારો પર છુરકી નાંખીને એ પ્રાન્તમાં એલેન્ડોનનો પગપસારો થઇ ગયો એવી તૈયારી કરી દીધી. જે સરદારોએ ઓરેન્જના પ્રત્યે દ્રેષ્ટી એની સત્તા રોકવા માટે મેથ્યુસને બોલાવ્યો હતો તે સરદારોની આજ્ઞા નિષ્ફળ ગઇ હતી કારણ કે ઓરેન્જે ચાલાકી વાપરીને મેથ્યુસની ઉપર ઉછેટો પોતાનો અધિકાર ઝમાવી દીધો હતો. આથી એ સરદારોએ આ વેળા એલેન્ડોનને નોંતરું મોકલ્યું. જેમણે સંની હાર થયા પછી એલેન્ડોને પંચાયતોને રપેનની વિરુદ્ધ સહાય આપવાનો સંકેતો મોકલ્યો હતો. ચોતરફ મેદાન સાફ થયું છે એવું જોઇને એલેન્ડોન આગળ ધસ્યો. એણે મૉન્સના મેદાનમાં આવી ડેરા તંબુ નાંખ્યા. પંચાયતો અને એલેન્ડોનની વચ્ચે કરારની કરતો થવા લાગી.

[ખતાન નજરાણ]

પંચાયતોએ મેથ્યુસને વાઇસરાય તરીકે સ્વીકાર્યો હતો. તે છતાં પોતાની હાથપાંચ પંચાયતો જાતે સુલેહની વાટાપાટ કરવા લાગી તેથી મેથ્યુસને બહુ માડું લાગ્યું. તેને તો આશ્ચર્ય આવી ગયાં. ખીજી તરફ એલેન્ડોન નેધરલાંડમાં છુરકો તેથી ઇલિઝાબેથ ગભરાઇ ઊઠી. એણે પંચાયતોને ધમકી આપી કે હું મારી મદદ પાછી ખેંચી લઇશ અને જાતે નેધરલાંડ પર હુમલો કરીશ. તા. ૧૩મી ઓગસ્ટે પંચાયતોએ એલેન્ડોનની પાસે પણ ત્રેવીસ શરતો રજૂ કરી અને મેથ્યુસની પાસે જેમ સહી કરાવી હતી તેમ એની પાસે પણ સહી કરાવી લીધી. એ પણ કમળમાં આવ્યો. બધો અધિકાર અને સત્તા પંચાયતોના અને ઓરેન્જના હાથે આવી રહે. તેમણે એલેન્ડોનને એક સરસ લાંબો

ચોડા ખિતાબ આપ્યો. કે “રથેન અને તેના સાથીઓના અભ્યાસ-શૈથી નેધરલેન્ડને બચાવનાર વીર પુરુષ.” આથી એલેન્ડ્રાન રાજ થઇ ગયો. એ વેળા ઇંગ્લાંડના બચાવને માટે પણ એવી શરત કરવામાં આવી કે ડયુક એલેન્ડ્રાનને ઇંગ્લાંડની વિરુદ્ધ કાંઇ પણ કાર્ય નહિ કરવું. ‘એલેન્ડ્રાનને વાઇસરાયનું ખાલી પદ આપવામાં આવ્યું’, પરંતુ સત્તાને નામે મીઠું ! અસબત એને એવી આશા આપવામાં આવી કે જે પંચાયતો શીલિયને બદલે ખીજા રાજની ચૂંટણી કરવાનું નક્કી કરશે તો તેને માટે પહેલા ઉમેદવાર તરીકે એલેન્ડ્રાનને પસંદગી આપવામાં આવશે, વગેરે.

ડોનજોન સાથે શરતો

ઓગસ્ટ મહિનાની આખર સુધીમાં ડોનજોનની સાથે સુલેહ કરવાની કુદત હતી. એની સાથે નીચે પ્રમાણેની શરતો કરવાની હતી:

- (૧) ડોનજોને બધાથે ક્રિસ્તા પંચાયતોને હવાલે કરી દેવા અને પોતે પોતાનું લશ્કર લઇને દેશ છોડીને ચાલ્યા જવું.
- (૨) જે શરતે મેથ્યુસને વાઇસરાય બનાવવામાં આવ્યો હતો તેજ શરતે મેથ્યુસ એ પદવી ઉપર કાયમ રહે.
- (૩) ધર્મ વિશેના બધા અધિકાર પંચાયતોના હાથમાં રહે.
- (૪) બધા ક્રીઝોને છોડી મૂકવામાં આવે.
- (૫) દેશનિકાલ થયેલાઓને પાછા દેશમાં આવવાની રજા મળે.
- (૬) જે જે માથુસોની મિલકતો જપ્ત કરવામાં આવી હોય તે તે માથુસોને તે બધી પાછી સોંપવામાં આવે.
- (૭) મેથ્યુસના મરણ પછી નવા વાઇસરાયની નિમણૂક પંચાયતોની ઇચ્છા પ્રમાણે થવી જોઇએ.

આ બધી શરતો માટે ડોનજોને પહેલાંની માફક આ વેળા કાંઇ કોઇ ન કહ્યો, પરંતુ એનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડી. એની તબીબત ખીલકુલ બગડતી ચાલી હતી. એરેકોવેડોનું ખૂન થવા પછી

પોતાના પ્રત્યે શીલિપ મહારાજની પણ ખૂબ દષ્ટિ થઈ છે એમ લાગવાથી તે હંમેશ દુઃખી થતો હતો. એનો બધો જીવન ઉતરી ગયો હતો. એનામાં હવે પહેલાંની માફક કોઈ કરવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી.

ધાર્મિક સદનશીલતા

જીન મહિનામાં સુધારક પંથવાળાના પાદરીઓની એક સમાયઈ હતી. તેમાં ઓરેન્જ ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની બાબતમાં પોતાના વિચારો લોકોને સમજાવ્યા હતા. બહુ મુશ્કેલીથી એણે તેમના મગજમાં ઇસાવ્યું હતું કે અને ધર્મવાળાને પોતપોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ હોવી જ જોઈએ. ઓરેન્જ પોતે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને માનવાવાળો હતો પરંતુ એના સાથીઓ એના સિદ્ધાંતને સમજી શકતા ન હતા. તેઓ તો માત્ર નવીન પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથવાળાની જ સ્વતંત્રતાને ચાહતા હતા. જ્યાં જ્યાં એમની સત્તા ઝામટી ત્યાં ત્યાં જીન કથોલિક ધર્મવાળાની ધર્મ સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાને તેઓ ઇચ્છતા હતા. સેન્ટ એડ્ડગોડ સુદ્ધ કથોલિકોને છૂટ આપવાની વિરુદ્ધમાં હતા. ઓરેન્જના બધા ભાઈઓ સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા. એક માત્ર જહોન નેસામ બચ્યો હતો. તેણે પણ ભારે મુશ્કેલીઓ વેડી હતી. અને આખરે જીહ્વસ્થાન પ્રાન્તના મવર્નર થવાનું સ્વીકાર્યું હતું. આ પ્રાન્તનું એણે બહુજ વીરતાથી ઉપર ચુકી રક્ષણ કર્યું. પરંતુ એ પણ કથોલિકોને છૂટ આપવાની વિરુદ્ધમાં હતો.

શેમ્પની પર દરોડો

એક તરફ પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો ઓરેન્જ ઉપર એની ઉદારતાને માટે નારાજ થયા હતા. બીજા શેમ્પની વગેરે કથોલિક સરદારો પણ એના ઉપર ગુસ્સે હતા. શેમ્પનીએ કથોલિક ધર્મવાળા તરફથી એક અરજી

અસેક્સના અમલદારો આગળ રજૂ કરી હતી. ન્યારે લોકોને એ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓ શેમ્પની ઉપર બહુજ ગુસ્સે ભરાયા. એણે અત્યંત વીરતાથી એન્ટવર્પ શહેરનું રક્ષણ કરીને દેશની જે સેવા કરી હતી તે બધી લોકો ક્યાંની ક્યાં બૂલી ગયા; અને તેને બદલે તેમને માત્ર એટલુંજ યાદ રહ્યું કે શેમ્પની તો પેલા દેશદોષી ગ્રેનવિલનો ભાઇજ છે જે ગ્રેનવિલે દેશના ગળા ઉપર છરી ચલાવવામાં પાછું વાળીને જોયું પણ ન હતું. લોકોએ શેમ્પનીને અને તેના બધા સાથીઓને પણ કેદ પકડીને જેલખાનામાં બેસાડી દીધા. ઓરેન્જને ન્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એને બહુજ દીલગીરી થઇ. કારણ કે આવા બનાવોથી દેશભક્ત મંડળ પ્રત્યેની લોકોની શ્રદ્ધા કમી થતી જાય છે એમ એ સમજતો હતો. લોકોનું કામ સુધરવાને બદલે બગડતું હતું.

કાળે અબ્બુ'ન લૂટીઓ-

ડાનજોનનો મુકામ નામુરની પાસે ખૂબ નામની જગ્યા પર આવેલો હતો. લેપાન્ટોના એ વીર પુરૂષે નેધરલેન્ડમાં આવતાં વાર ઓરેન્જને એના રાજદ્રોહ માટે ક્ષમા અને અભયદાન આપવાની બડી બડી વાતો કરી હતી, તેનીજ આજે એવી તો દશા થઇ પડી હતી કે તે જોઇને શત્રુઓને પણ દયા આવતી હતી. શીલિપ એના ઉપર સોનાની લગડીઓ મોકલવાને બદલે શબ્દોના ભંડાર પાઠવતો હતો. શબ્દોમાંથી કાંઈ સોનું નીકળે નહિ. તે છતાં ડાનજોન જેમ તેમ લશ્કરના પમારો ચૂકવી નેધરલેન્ડનો બળવો દાબી દેવાને માટે પ્રયત્ન કરતો હતો. એક બાજુ શીલિપ એના ઉપર અવિશ્વાસ કરતો હતો. બીજી બાજુ નેધરલેન્ડના લોકો ડાનજોનના નામ ઉપર યુક્તાં હતા. એરેકોવેડોના મોતે એના હૃદય ઉપર બહુજ ખરાબ અસર કરી હતી. એ યુદ્ધ વગરની પણ બેઠી બેઠી જીંદગીથી કંટાળી ગયો હતો. પોતાના મિત્રોને એ લખતો કે “ભાઇ સાહેબ, તમે બહુ મઝામાં છો,

મારી આસપાસ તો અહીં એટલી મુશ્કેલી, હાથવરાળ અને એટલાં સંકટ આવી પડ્યાં છે કે જો હવે જરા પણ આરામ નહિ મળશે તો નક્કી મારે કબરનો છેલ્લો આરામજ લેવાનો થશે.” વગેરે.

છેલ્લી ઘડીએ!

શીલિપને પણ એ બાપડો વારંવારે લખતો કે મને અહીંથી પાછો બોલાવી દ્યો. પરંતુ શીલિપ એને પાછો બોલાવતો કે નહિ તેમજ કશી મદદ પણ મોકલતો નહિ. ડોનજોનના મનજ ઉપર મિતનો ભાર તો હતોજ. તેની હાથવરાળ હવે એના સરીરમાં પણ ફેલાવા લાગી. દર દિવસ સુધી એ ખાટલામાં પડ્યો, પડ્યો લવારો કરતો રહ્યો. અગિયારમે દિવસે એનામાં જરા એતન આવ્યું અને તરતજ પ્રાણ નીકળી ગયા. જે ઘરમાં એનો દેહ પડ્યો તે કોઈ મરીજ માણસની ઝુંપડી હતી. એ ઘરમાં ઝોરડો તો એકજ હતો અને તે પણ ઘણાં વરસથી કબૂતરખાના રૂપે વપરાતો હતો. તેને ઝાડીઝૂડીને સાફ કરી આમ તેમ પડદા તોરણ લટકાવીને માંદા ડોનજોનને રહેવા જેવો બનાવ્યો હતો. ઊપર પહાંજ અને રાજવાદીનાં સ્વપ્ને જોવાવાળાનો અંત પણ આવી રીતે ઝૂંપડા જેવા ઘરમાં આવ્યો. મરણ થતાંજ એના સખનો રંગ કાળો પડી ગયો. છાતી તો પહેલેથીજ કરમાઇ ગઈ હતી. કોષ્ઠક કોષ્ઠક વાતો કરતા હતા કે એને ઝેર આપવામાં આવ્યું હતું. શું એ ખંદે હશે? જે શીલિપે અનેક માણસોના જીન લીધા તેણે ડોનજોનને પણ ઝેર અપાવ્યું હોય એ અસંભવિત નથી. પરંતુ વધુ સંભવિત તો એ લાગે છે કે તે વેળા ડોનજોનના લશ્કરમાં જે વિષમ જવરનો રોજ-બાજો ચાલુ હતો તેજ એને પણ લાગૂ પડ્યો હોય અને તેને લીધેજ એનું મોત નીપજ્યું હોય.

“સિંહની ખાડ”

ડોનજોનની દફનગીરીની વાત બહુજ જાણવા જેવી ને

ચોંકાવનારી છે. ત્રણ દિવસ સુધી એના શબને સાચવી રાખીને પછી તેને નામુરના દેવળમાં દફનાવવામાં આવ્યું. એલેક્ઝાંડર પર-
માએ ડોનજોનના મૃત્યુની જમા પર એક પાળિયા ઉભો કર્યો તે
આજે પણ મોજુદ છે. એ પાળિયા ઉપર લખ્યું છે કે ‘અહીં એક
સિંહ ખાકમાં મળી ગયો.’ ડોનજોને મરતી વખતે એવી ઇચ્છા
પ્રગટ કરી હતી કે મારા શબને મારા પિતાની કબર પાસે દાટવું.

અધાર કંજુસાઈ

શીલિપે એની આ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાને માટે શબને સ્પેન
મંગાવ્યું. પરંતુ તે કેવી રીતે ? ક્રાન્સની સરકારે માત્ર થોડા
સિપાઈઓની સાથે એની લાશ પોતાનાં મુલકમાં થઈને લઈ જવાની
પરવાનગી આપી હતી. તે વેળા કોઇપણ લાશને એક સ્થળેથી બીજે
સ્થળે લઈ જતાં વચમાં અનેક જગાએ તેના ઉપર મોટી મોટી
જગાતો આપવી પડતી હતી. પરંતુ શીલિપ કાંઈ તે જગાતો ભરે
એવો ન હતો. એ તો ભારે કંજુસ હતો. તેથી એણે ઉપાય શોધી
કાઢ્યો કે લાશના ત્રણ ટુકડા કરીને જુદા જુદા કોથળામાં ભરીને
જાનામાના લઈ આવવા ! કોઇને પણ એમ માલમ પડે નહિ કે
લાશને લઈ જવામાં આવે છે !

બે વરસનો નાટક

યુરોપના પ્રખ્યાત લડવૈયા અને ભેપાન્ટોના વીર ડોનજોનના
મૃત શરીરના આવી રીતે ત્રણ ટુકડા કરવામાં આવ્યા અને એ
ભયંકર નિંદાપાત્ર રીતે તે ટુકડાઓને કોથળાઓમાં ભરીને સિપાઈ-
ઓ ખાંધ પર મારી ક્રાન્સની હઠમાંથી જાનામાના ચોરી છપીથી
સપાટાખંધ પસાર કરી લઈ ગયા પણ ખરા. બે વરસ ઉપર એજ-
ણવતો ડોનજોન મુર ગુલામના વેશમાં ક્રાન્સનો મુલક ચોરી છપી-
થી પસાર કરીને ભારે આશ્વા અને ઉત્સાહથી નેધરલેન્ડને આંગણે

આવ્યો હતો. તેજ ડોનજોનના મુડકાને ત્રણ કટકા કરીને ચોરી છૂપીથી ક્રાન્સના પ્રદેશમાં થઇને પાછું લઇ જવામાં આવ્યું !

અને પછી ? રપેનમાં એ ત્રણે કકડાને પાછા એક બીજા સાથે જોડીને તારથી સીવી લેવામાં આવ્યા ! આખું મુંડકું પાછું ઢિલું કરવામાં આવ્યું ! અને પત્થરના કાળજવાળા શીલિપ મહારાજે તેને નેત્રો ભરીને નીરખ્યું ! એનું હૃદયે જરાઈ આવ્યું. અંતે તેણે ડોનજોનની અંતિમ ધમ્મી મુજબ ચાલ્સ રાજની કબરની પાસેજ એ સળને દફનાવ્યું.

એલેકઝાંડર પરમા

હવે નેધરલાંડ માટે પાંચમા વાઈસરાય પધાર્યા—એલેકઝાંડર ફાર્નિસ પરમા. પહેલા ચાર વાઈસરાયો આ પ્રમાણે હતા:—ડચેસ પરમા, એલ્વા, રેકવીસીન્સ, અને ડોનજોન. એ બધા વાઈસરાયોમાં એલેકઝાંડર સૌથી વધારે લાયકાતવાળો હતો. એની ઉંમર ૩૩ વરસની હતી. એનો જન્મ ડોનજોન અને ડોન કાર્લાસના જન્મની સાથે સાથેજ થયો હતો. બચપણથી તે એ બે જણાની સાથે સાથેજ ઉછર્યો હતો. શિક્ષણ પણ સાથેજ મળ્યું હતું. એનો બાપ ઓક્ટોવો ફાર્નિસ નામનો હતો જે ચાર્લ્સ રાજાનો બહુજ વિશ્વાસુ સેનાપતિ હતો અને ત્રીજા પૌલ નામક પોપ મહારાજનો પૌત્ર થતો હતો. એની માતા ડચેસ માર્ગરેટ હતી. તે અગાઉ નેધરલાંડની વાઈસરાય તરીકે નીમાઈ ગઈ હતી.

ઉંદાદનો શોખ

એલેકઝાંડરે તો પાશ્વર્યામાંથીજ વિજયી પિતાના હથિઆરોના ખણખણાટ સાંભળ્યા હતા. અગીઆર વરસની ઉંમરે એણે ચાર્લ્સ પાસે સેન્ટ કવીન્ટેનના યુદ્ધમાં જવાની રજા માંગી હતી. અને ચાર્લ્સે રજા આપવાની ના પાડવાથી એ ખૂબ દુસકે દુસકે રડ્યો હતો. વીસ વરસની ઉંમરે એનાં લગ્ન પોર્ટુગાલની કુંવરી મેરિયા લુઇઝી સાથે થયાં હતાં. લગ્ન જતાં એને સંતતિ પણ થઈ હતી. પોતાની રાજધાનીમાં કાંઈ કામ ન હોવાથી એલેકઝાંડર રોજ રાતના એકલો

મહાર નીકળી લશ્કરના સિપાઇઓને મુકામે જતો. અને તેમની સાથે દંદયુદ્ધ કરતો. જે લડવા આખા પરમા શહેરમાં સૌથી બળવાન. ગણાતા તેમનેજ એલેકઝાંડર દંદયુદ્ધની એકેન્જ આપતો.

તુકીનો ઝુડો

પરંતુ એક દિવસ એની આ રાત્રિચર્યાનું પોકળ પુટી મથું ત્યારથીજ એ રાત્રે ઘેરજ રહેવા લાગ્યો. ન્યારે પોપ મહારાજે મુસલમાનોની સામે ધર્મયુદ્ધનો પડકાર આપ્યો ત્યારે પોતાની માતા અને સ્ત્રીની કાકલુદીઓને ન ગણકારતાં એ તો મુસલમાનોની સાથે લડવા માટે ડોનજોન કાકાને મળવા લુએન્ટ ગયાં. ત્યાં લેપાન્ટોના યુદ્ધમાં એણે બારે જોમ બતાવ્યું. એકલોજ તકવાર લઇને એ તુર્કોના વહાણ ઉપર ચઢી ગયો. મુસ્તફા એને મારી નાંખીને વહાણનો કબજો લઈ લીધો, અને તુકીનો ઝુડો ઉતારી પાડ્યો.

ગેમ્બલુર્સનો કચ્ચરધાણ

આ બનાવ પછી ધણા વરસ સુધી એને પોતાનું જોર અજબાવવાનો કોઇ પ્રસંગ મળ્યો નહિ. ન્યારે ડોનજોનની મદદે નેધરલેન્ડમાં લશ્કર મોકલવાની જરૂર પડી ત્યારે એ ઇટાલીથી લશ્કર લઇને તરતજ આવી પહોંચ્યો. નેધરલેન્ડમાં ગેમ્બલુર્સના યુદ્ધમાં એણે માત્ર છસો જુવાનીઆની મદદથી એવો તો ફેર વર્તાવ્યો કે માત્ર દોઢ કલાકમાં આઠ હજાર હજાર માણસોનો એણે કચ્ચરધાણ કાઢી નાંખ્યો. લેપાન્ટોના યુદ્ધથી ડોનજોનની કીર્તિ આમેર ફેલાઇ હતી. પરંતુ એલેકઝાંડર કાંઇ ડોનજોન કરતાં કોઈ રીતે ઉતરે તેવો સેનાપતિ નથી એવી ખાત્રી ગેમ્બલુર્સના યુદ્ધ પછી થવા લાગી.

કો ડેથોલિક

રાજકાર્યની બાબતમાં તો એલેકઝાંડર ડોનજોન કરતાં ખરેખર મહીમાતો હતો. ડોનજોનની માફક એ કદિ કોષ કરીને આજખાણ

કરવા ઉતરી પડતો નહિ. એને સામ, દામ, બેદ, દંડ સર્વ રાજનીતિ આવડતી હતી. આઠી અવળી ચાલખાજીથી શત્રુઓને થકવવા અને ફસાવવામાં તે બહુજ કુશળ હતો. એ કાંધ ડોનજોનની માફક કોઈ કેદી રાજીને ગાદીએ બેસાડી તેને પરણવાના હવાઈ કિલ્લા બાંધે તેવો ન હતો. શ્રીલિપે મને શું કામે નેધરલાંડ મોકલ્યો છે તે એ સારી રીતે જાણતો હતો. તે એમ પણ જાણતો હતો કે શ્રીલિપેનો ઉદ્દેશ જર લાવવા માટે સૌથી લાયક માણસ અલારે હુંજ છું. એ કાંધ નેધરલાંડના લોકો સાથે ખુલ્લા મેદાનમાં લડવા માટે આવ્યો ન હતો. જે નીતિ અખત્યાર કરીને નેધરલાંડના લોકોએ ડોનજોનને થકવી થકવીને એના પ્રાણ લીધા હતા તેજ નીતિ અખત્યાર કરીને એજ લોકોને થકવવા માટે એલેકઝાંડર સ્પેનથી આવ્યો હતો. આગળ ચાલતાં એણે જતાવી આપ્યું કે હું લડાઈ લડવામાં જેટલો કુશળ છું તેટલોજ કુશળ જીજ્ઞાસુ અને મુત્સદ્દીગીરી કરવામાં પણ છું. જો એની સરખામણીમાં ઓરેન્જ ટક્કર ઝીલી શકે તેવો સ્પષ્ટ જુદિશાળી ન હોત તો એણે ખરેખર આખા નેધરલાંડ દેશને પાછો ગુલામીમાં જકડી લીધો હોત. ધર્મે એલેકઝાંડર કદો દેથોલિક હતો. નવા ધર્મવાળાઓને તે કાળી-ચમાર જેવા ગણતો અને ધિક્કારતો. એનું જીવન બહુજ નિયમિત હતું. એ કહેતો કે માત્ર જીવન ટકાવી સમવાને ખાતરજ હું જમું છું, એને જમતાં જમતાં પણ ઘણું ખર્ચ એ ચાર વાર ઉઠવું પડતું હતું.

નેધરલાંડમાં ફાટ ૨

એલેકઝાંડર આવી પહોંચતાંજ નેધરલાંડના જે સરદારો ઓરેન્જથી લાખુસ થઈલા હતા તેઓ એની પાસે આવી ખુશામત કરવા લાગ્યા. મેથ્યુઝ અને એલેન્ડ્રાનને ફસાવવાની બાજીમાં તેઓ નિષ્ફળ મળ્યા હોવાથી પોતાના દેશને વેચવાને તેઓ તૈયાર થઈ ગયા હતા. જકારના શત્રુને દેખીને જે એક સંપી થોડા વખત ઉપર ઝામી

હતી, તે એ શત્રુને પડેલો જોઇને તૂટવા લાગી હતી. આપસઆપના ઝઘડા, કેથોલિક અને પ્રોટેસ્ટાંટની મારામાર અને પક્ષાપક્ષી ફરીથી શરૂ થઇ હતી. બેલૂન પ્રાન્તના લોકો ચુસ્ત કેથોલિક હતા. ઝેન્ટમાં પ્રોટેસ્ટાંટની સંખ્યા વધારે હતી. જે રાયહોવે બારે વીરતાથી ઝેરશોટને કેદ પકડ્યો હતો તેજ રાયહોવ હવે લોકો ઉપર ખૂબ અત્યાચાર કરતો હતો. રશેલને તો એણે દાદી બેન્ચી બેન્ચીને મારી નાંખ્યો હતો.

ધમ્મીજ પણ બહુજ દલકટ અને પક્ષપોર માણસ હતો. હવે દેશમાં શાંતિની સ્થાપના થઈ જશે એવી આશાથી ધણા સુધારકો, પ્રોટેસ્ટાંટ પોતપોતાને વતન ચાલ્યા ગયા હતા. પરંતુ બેલૂનના લોકો ઉપરના અત્યાચારની વાતો જાણીને તેમને બહુજ નિરાશા થઈ. ઝેન્ટમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતાને વિસ્તૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં કેથોલિકો ઉપર દમનનો દોર શરૂ થયો હતો. એલેન્કોને મૌન્સનગર પોતાને કબજે કરવાના પ્રયત્ન કર્યા હતા, પરંતુ તે બધા નિષ્ફળ ગયા હતા.

નવરો બેટો નખખોદ વાળો

ખીજી તરફ જહોન કેસમીયર ઝેન્ટમાં પડ્યો પડ્યો રાજદ્રોહ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. કેટલાક લોકોએ કેસમીયરને ફેલેન્ડર્સની સુબેદાર બનાવવાની પણ વાત ફેલાવી હતી. એ તો આ સમાચાર સાંભળીને બહુજ ખુશ થઈ ગયો. પરંતુ એલેન્કોનને આ વાત ખબર પડતાં તે બહુજ ગુસ્સે થઈ ગયો, અને પોતાનું આખું લશ્કર વિખેરી નાંખીને ફ્રાન્સ પાછો ચાલ્યો જવાને તૈયાર થઈ ગયો.

કેસમીયરનું લશ્કર ગામડાઓમાં લૂંટફાટ કર્યા કરતું જ હતું. હવે એલેન્કોને છૂટા કરેલા સિપાઇઓ પણ તેમની સાથે લૂંટફાટમાં સામેલ થયા. કહેવત છે કે નવરો બેટો નખખોદ વાળો. તે મુજબ આ સિપાઇઓ બારે ઉપદ્રવ કર્યા કરતા હતા. પંચાયતોના લશ્કરમાં

માણસો ધટી ગયાં હતાં. ચોતરફ લુંટારૂઓની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. રપેનીશ, જર્મન, ઇટાલીયન, બર્ગન્ડીઅન, બેલૂની, સ્કોટિશ વગેરે ઘરઠરના રખડતા સિપાઈઓ દરવાયાં દોરની પેઠે ધુમતા, આમ લોકોને રાત દહાડો પળવી રહ્યા હતા. તેમની સામે પડી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાવાળું કોઈ ન હતું. સૌ કોઈની નજર ઓરેન્જના પ્રત્યે લાગી રહી હતી.

ઓરેન્જની શતો

આખરે ઓરેન્જે ઝેન્ટના નગરજનો આગળ તથા શરતો રજૂ કરી.

- (૧) કેથેલિક પાદરીઓની જાગીરો છીનવી લેવી નહિ.
- (૨) તેમને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે ધર્મપાલન કરવાની છૂટ.
- (૩) અકટોબરની ૨૮મીએ પકડેલા બધા કેદીઓને છોડી મૂકવા.

જો આ શરતો કબજા હોય તો હું તથા મેથ્યુસ તમારા સહે-રનું દરેક રીતે રક્ષણ કરવાને હંમેશ તૈયાર રહીશું એમ પણ એણે કહી નાંખ્યું. ઝેન્ટના નગરજનોએ એની પહેલી બે શરતો તો જોમ તેમ માન્ય રાખી. પરંતુ ત્રીજી શરત કબજા કરવાને તેઓ તૈયાર ન હતા.

ઝેન્ટમાં તોફાન

કોઈક રીતે ૩૭ નવેમ્બરને દહાડે ઝેન્ટવર્ષમાં બેઉ ધર્મ-વાળાઓએ સુલેહની શરતો પર સહીઓ કરી. જ્યારે આ સુલેહની વાતચિત ચાલી રહી હતી ત્યારે જ કમનસીબે ઝેન્ટમાં બારે ઇતિહાસ થઈ ગયો. પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોએ કેથોલિકોને ખૂબ લુંટ્યા. તેમની મૂર્તિઓ તોડી ફેંદીને મેદાન કરી નાંખી. આ ખખર ઓરેન્જને પડી ત્યારે એના દિલમાં બહુજ દુઃખ થયું. તે વિચારવા લાગ્યો કે જો લોકો મારી વાત સાંભળે છે છતાં સમજતા નથી તેમને શ્રદ્ધ

આપવાથી શો ફાયદો ? કેટલાક તો વળી ઓરેન્જને આ બધાં હુલ્લડના કારણે રૂપ માનતા હતા.

આથી ઓરેન્જને વિચાર આવ્યો કે હું એક ખુલાસો બહાર પાડું તો ઠીક. એણે એલેન્ડ્રાનનો પક્ષ લીધો, તેથી ખુદ હોલાંડમાં પણ કંઈક લોકો એના ઉપર સંદેહ રાખવા લાગ્યા હતા; પરંતુ આખરે ઓરેન્જે વિચાર કરીને એમજ નક્કી કર્યું કે હલકટ આક્ષેપો તરફ દુર્લક્ષ કરીને આપણે તો આપણા ધ્યેયની સાધના માટે દૃઢ રહેવું. તે પોતે એન્ટ ગયો અને બધા પક્ષોના આગેવાનોની સાથે મુલાકાત કરી બધાની સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરો. ઇમ્પી-અની સાથે ખાણું લીધું અને બધાને સમજાવી એકસંપી કરાવી ફરી વાર શહેરમાં શાંતિનું રાજ્ય સ્થાપન કર્યું.

ધૂળમાં રોળાશે

કેસમીયરના લશ્કરે નેધરલાંડમાં જે તોફાનો કર્યાં હતાં તેથી ઇલિઝાબેથ ગુસ્સે થઈ ગઈ હતી. કેસમીયરને ખબર પડી કે પંચાલ-તોવાળા મને પાછો ઇંગ્લાંડ બોલાવી સેવામાં આવે તેવી તજવીજ કરી રહ્યા છે. આથી તે ત્રીસ હજાર જર્મન સિપાઈઓને પગાર આપ્યા વગર છૂટા મૂકીને પોતે છાનોમાનો જર્મની ચાલ્યો ગયો. આ સિપાઈઓ દેશમાં ચોમેર લૂંટફાટ અને મારફાડ કરવા લાગ્યા. કંઈક સદીઓથી નેધરલાંડ લૂંટાયા કરતું હતું. એટલે આ સિપાઈઓને લૂંટમાં પૂરતું દ્રવ્ય મળી શક્યું નહિ. તેથી તેમણે જળમરી કૃષ્ટતા કરી, અને એલેકઝાંડરને લખી જણાવ્યું કે અમારા પગારનો બદોબસ્ત કરી દો. એલેકઝાંડરને તેમની બેહુંદી વર્તાણુક ઉપર હસવું આવ્યું. એણે સિપાઈઓને જવાબ આપ્યો કે ‘દેશ છોડીને તરતજ ચાલ્યા જાઓ. નહિ તો બધાનાં માથાં ધૂળમાં રોળાશે’ બિચારા સિપાઈઓના હાથમાં કશું આવ્યું નહિ. તેમણે એક ગાયન બોલ્યું ને તેમાં પોતાનાં રોદણાં રડવા લાગ્યા. એજ ગીત ગાતા ધાંટાશોર

કરતા તેઓ જર્મની તરફ દૂર કરી ગયા.

પનાતી

એલેન્ડાન મૌન્સ શહેર છોડ્યા પછી કંઈક દિવસ સરહદ ઉપર થોભ્યો. ત્યાંથી પંચાયતો ઉપર એણે એક પત્ર લખ્યો કે મારે મારા ભાઈ સાથે ફ્રાન્સમાં ધણું અગત્યનું કામ છે. એવો કાગળ લખીને તે ચાલતો થયો. તે વરસ પૂર્ણ થતાંમાં તો કાઉન્ટ બોરસુ સ્વધામ પહોંચી ગયો. તેથી એરેન્જને બહુજ દુઃખ થયું. દેશભક્ત મંડળને પણ એ મૃત્યુથી ધણી ખોટ ગઈ; એ ખોટ પૂરાવી અસંભવ થઈ પડી હતી.

ત્રણ પક્ષો

નેધરલેન્ડમાં બળવો દબાવી દેવાના બધા ઉપાયો સરકારે અજમાવી જોયા હતા. છતાં એલેક્ઝાંડર ફારનિસે એક નવો ઉપાય શોધી કાઢ્યો, અને બારે યુક્તિથી તે અને અમલમાં મૂકવા માંડ્યો. મોટી મોટી લાલચો આપીને ફારનિસ દેશભક્ત મંડળના આગેવાનો, અમલદારો અને સિપાઈઓને ફોડી પોતાના કરવા લાગ્યો. સૌથી પહેલો તો લા મોટે નામનો અધિકારી પૈસાને ખાતર ફારનિસના હાથમાં વેચાયો. સ્વદેશી સરકારે એરેસ નગર ઉપર એક ખાસ કર નાંખ્યો હતો. લોકોનો તેની સામે સ્વાભાવિક રીતેજ વિરોધ હતો. એ વિરોધનો લાભ કેથોલિક પાદરીઓએ અને સરકારો ખુશામતીઆઓએ ઉઠાવ્યો. તેમણે લોકોને એરેન્જની સામે અને સ્વદેશી સરકારની સામે બમાવી મૂક્યા. સેન્ટ એલ્ડગેન્ડે લોકોમાં જઈને તેમને સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેથી કશું વળ્યું નહિ. બેલ્ગ પ્રાન્તમાં ત્રણ પક્ષ પડી ગયા. મૌન્સમાં એલેન્ડાનનો પક્ષ હતો. ગ્રેવલાર્ધન્સમાં લામોટેનો પક્ષ હતો અને દેશભક્તોનો પક્ષ તો હતોજ, એરેસનો ગવર્નર વાયકાઉન્ટ ઝેન્ટ કરીને હતો

તે ઓરે જની તરફેણમાં હતો. સરકારી પક્ષની એમ ખાત્રી હતી કે જ્યાં સુધી ઓરેન્જ જીવતો છે ત્યાં સુધી બળવો દબાઈ શકવાનો નથી. એમના મત પ્રમાણે તો બધા ધાંધલનો નાશ કરવાનો એક જ ઉપાય હતો કે ઓરેન્જનું કાસળ કાઢી નાંખવું.

લાંચનો ઉપાય

સરકારે લામોટેની મારફતે બધા દેશભક્ત આગેવાનોને લાંચ આપીને ફેડવાનું કામ શરૂ કર્યું. એ દલાલ વડે તો સરકારે હૈઝ, હોવર, કેપ્રેસ, વીર એન્ડ મોન્ટ વગેરેને ઢીલા કરી મૂક્યા. માર્ગરેટના જાદૂથી અંજનયક્ષો લેલેન પણ એલેન્ડોનના પક્ષનો થઈ ગયો. એને બાઈ મોન્ટની અને વાર્ધકાઉન્ટ એન્ટ પણ પક્ષળી ગયા. હવે દેશ-ભક્ત મંડળવાળા તેમનો વિશ્વાસ કરી શકે તેમ ન હતું.

ગોસેન વકીલ

ઐરેસમાં ઓરેન્જની તરફેણનો એક વકીલ ગોસેન નામનો હતો. તે અમીર હતો અને બહુજ પ્રભાવશાળી તથા પ્રખ્યાત હતો. ફારનિસનું આગમન થયા પછી થોડાજ દિવસમાં ઐરેસના સત્તાવાળાઓ ફારનિસની સાથે પત્ર વહેવાર કરીને છાનામાના બેલૂન પ્રાન્ત સરકારને હવાલે કરી દેવાની ખટપટ કરવા લાગ્યા હતા. ગોસન વકીલે કેપ્ટન એમ્મોઝની મદદથી આ બધા અમલદારોને એકાએક કેદ પકડી જવા અમલદારોની ચૂંટણી કરી લીધી. પરંતુ ફારનિસના આલાક એન્ડ પાદરી જેન સેરાસિને તરતજ એમ્મોઝને લાંચ આપી ફેડ્યો અને પોતાની તરફેણનો કરી લીધો. ફારનિસના પક્ષવાળાઓએ કેદ પકડાયેલા અમલદારોને તરતજ છોડાવ્યા અને ફરી પાછો સહર ઉપર પોતાનો અધિકાર ઝમાવ્યો. એટલુંજ નહિ પરંતુ દેશભક્ત વીર ગોસનને ઘણાએ ચઢાવ્યો. લેલેન, મોન્ટની, હૈઝ, કેપ્રેસ, અને વાર્ધકાઉન્ટ એન્ટને મોટી મોટી પહોંચો અને નાણાં

આપીને ફાટી નાંખ્યા. પાદરી સેરાસિનને એની સેવાના બદલામાં શીલિપ મહારાજે નેધરલાંડના સૌથી મોટા દેવળ સેન્ટવાસ્ટને આચાર્ય બનાવી દીધો. સને ૧૫૭૯ના જાન્યુઆરીની છટ્ટી તારીખે બેલૂન, એટ્રાયઝ, હેનાલ્ટ, લિલ, હુએ અને ચીઝ વગેરે શહેરોએ ભેગાં મળીને એક નવો પક્ષ રચાવ્યો અને તેજ વરસે છટ્ટી એપ્રિલે માઉન્ટ સેન્ટ એલોય આમળ એક ગ્રુપ કરાર થયો, તેના ઉપર બધાએ સહીઓ કરી.

ફરી સંગઠન

આ પ્રાન્તો આવી રીતે નીકળી જવાથી રાષ્ટ્રીય પંચાયતોને લાગ્યું કે દેશની એકતા તૂટી જાય છે. તેમને ચિન્તા થઈ. ઓરેન્જે પણ બેયું કે એન્ટની શરતો મુજબ વર્તવાને હજુ દેશ તૈયાર નથી. તેથી એણે ધાયું કે બીજી વાર એક નવી સંધિ કરીને એટલા અને એટલા પ્રાન્તોનું એકીકરણ કરીને નવો પક્ષ બનાવવો. એનો ભાષ જહોન નસાઉ જે હજુ પણ સદ્ભાવે ઝીંહરલાંડના મવર્નર તરીકે ચાલુ રહ્યો હતો તેણે મહેનત કરીને ઝીંહરલાંડ, ઝુટફન, હોલાંડ, ઝીલાન્ડ, યુટ્રેક્ટ અને ફ્રીઝલાંડ એટલા પ્રાન્તોને એ નવા કરારમાં જોડાઈને પક્ષમાં ભળવા તૈયાર કરી દીધા. છઠ્ઠીસ શરતોનું એક કરારનામું તૈયાર કરીને આ પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિઓએ તેના ઉપર સહીઓ કીધી; અને સાથે સોગંદ લીધા કે પોતપોતાના આંતરિક કારભારમાં દરેક પ્રાન્ત સ્વતંત્ર રહીશું પરંતુ બહારના માણસ કે દેશ સાથે બધા એકત્ર થઈનેજ વહેવાર કરીશું. પરદેશી દુશ્મનની સામે દરેક પ્રાન્તે બીજા પ્રાન્તની રક્ષાને ખાતર તન, મન અને ધનનો ભોગ આપવો. ભવિષ્યમાં આ જ યોજના આખા નેધરલાંડ દેશના પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રના મૂળ તત્ત્વ રૂપ થઈ પડી. એ સહી કરનારા પ્રાન્તોને પોતાને પણ તે વેળા ખ્યાલ ન હતો કે પોતે પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રનો પાયો નાંખવાની ક્રિયા કરતા હતા. અત્યાર સુધી તેઓ શીલિપનેજ પોતાનો રાજ માનતા હતા. માત્ર પોતાના પુરાણ

રિવાજ અને હક મુજબ રાજકારભાર તેઓ પોતાના હાથમાં રાખવા માંગતા હતા. ઓરેન્જની યોજના પ્રમાણે આ સાતે પ્રાન્તો મળીને બહારની દુનિયાની દૃષ્ટિએ એક સંગઠિત રાષ્ટ્ર બની ગયું. વળી યુરોપમાં બધા પ્રાન્તોની પ્રતિનિધિસભા મળે અને ત્યાં સૌના સામાન્ય હિતની બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવવામાં આવે તેમજ સૌ પ્રાન્તો ઉપર એકાદ ખાસ કર નાંખવાની ગોઠવણ કરવામાં આવે એમ નક્કી થયું.

પ્રજાતંત્રનો પાયો

પરંતુ એ બધા પ્રાંતોએ પોતાનો સ્થાનિક કારભાર અને જૂના અધિકારો પોતાનાજ હાથમાં રાખ્યા હતાં. એક પ્રાન્તને બીજા પ્રાન્ત સાથે ચક્રમક ઝરે નહિ. અને દરેક પોતપોતાના વિચાર માન્યતા પ્રમાણેનો ધર્મ પાળી શકે તે માટે પૂરતી સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી હતી. નેધરલાન્ડના પ્રજાતંત્રના પાયો આવેલો હતો. જે સરદારોએ ઓરેન્જ પ્રતે દ્વેષ રાખ્યો ન હોત, જે ધાર્મિક અધડાણે આવું તીવ્ર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું ન હોત, જે બેલૂન પ્રાન્તના કુથોલિકો આટલા બધા ધર્મોંત્ર બની ગયા ન હોત, અને જે ઝેન્ટ નગરના સ્વતંત્રતાવાદીઓએ આટલી ગાંડાઈ ન દાખવી હોત તો-તો ખરેખર ઓરેન્જે આ સાત પ્રાન્તોની જગાએ આખા દેશને એકત્ર કરીને સ્વતંત્રતાને શુદ્ધ કરી દેવા હોત !

મેસ્ટ્રીસ્ટનો ધેરો

ફારનિસે બેલૂન પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓને દ્રવ્યની લાલચો આપીને તેમજ નાયબલસાની પાર્ટીઓ આપીને બેવકૂફ બનાવી મૂકેલા હતા. તેઓ ફારનિસ ઉપર શીદા થઈ ગયા હતા. મ્યુઝ નદીના કિનારાપર આવેલું મેસ્ટ્રીસ્ટ શહેર જર્મનીની હદમાં દાખલ થવાના દરવાજા રૂપ હતું. તે શહેર ઉપર ફારનિસે ચઢાઈ કરી. ચાર મહિના

સુધી એનું વીશ હજાર માણસનું ઘરકર શહેરને ચોતરફથી ઘેરીને પડ્યું રહ્યું. શહેરની વસ્તી પણ વીશ હજારની હતી. ફારનિસનું ઘરકર શહેરની આસપાસ પડ્યું હતું. તેનાથી જાણે એક બીજું શહેર વસી ગયું હોય તેમ લાગતું હતું. બન્ને તરફથી રોજ હુમલાઓ થયા કરતા હતા. શહેરનો કોટ તોડી પાડવાને દારૂ ભરી ભરીને સુરંગો ફેડવામાં આવતી હતી. પરંતુ શહેરવાળા મક્કમપણે છેવટ સુધી લડ્યા. તેઓમાંના એટલા બધા મરાઈ ગયા કે બ્યારે ફારનિસે દિવાલ તોડી શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે ત્યાં માત્ર ચારસો માણસો જીવતા રહ્યા હતા !

અશાંતિનું મૂળ

ઝોરેન્જે પંચાયતોને વિનંતિ કરી કે આપણે આ શરવીર નગરને તુરંતજ યોગ્ય મદદ કરવી જોઈએ. પંચાયતોએ નાણાંની અછતને લીધે જોઈએ તેટલી મદદ તો આપી નહિ. તેથીજ બ્યારે મેરટ્રીસ્ટ પડ્યું ત્યારે સૌ કોઈ ઝોરેન્જને દોષ દેવા લાગ્યા કે ‘તમારે લીધેજ દેશમાં શાંતિ થતી નથી, અને અમારે બધાંને આટલું સંકટ ભોગવવું મટે છે.

“ વિશ્વાસ છે. વિશ્વાસ છે. ”

એક દિવસ પંચાયતોની બેઠક ચાલી રહી હતી. ત્યાં પ્રમુખના હાથમાં કોણું જાણે ક્યાંથી એક પત્ર આવી પહોંચ્યો. સભાની માંજ-ણીથી પ્રમુખે તે પત્ર વાંચવા માંડ્યો પરંતુ થોડોક વાંચીને તરતજ તે અટકી ગયા કારણ કે એ પત્રમાં ઝોરેન્જના ઉપર એવા તો નીચ આક્ષેપો કરેલા હતા કે આગળ વાંચી શકાયજ નહિ. સભાએ પણ પોકારો કર્યા કે ‘બંધ કરો, બંધ કરો’

પરંતુ ઝોરેન્જે પોતેજ પ્રમુખના હાથમાંથી તે પત્ર લઈ લીધો અને મોટેથી સભાને આજો વાંચી સંભળાવ્યો. પત્ર પૂરી થતાં એ

જોશ્યો—“ હા સાચી વાત છે. હુંજ આ બધી અશાંતિનું કારણ છું. જે મારા ચાલ્યા જવાથી દેશમાં શાંતિ થવાની આશા હોય તો હું આજેજ ચાલ્યો જવાને તૈયાર છું ” પરંતુ આ સાંજગીને ચોત-કથી પ્રતિનિધિઓએ પોકાર કર્યા કે નહિ નહિ. તમારા ઉપર તો અમારો પૂરો વિશ્વાસ છે.

ઝેન્ટમાં શાંતિ

આ દરમ્યાન ઝેન્ટનગર જે ધાંધલના અખાડા જેવું થઇ પડ્યું હતું ત્યાં ફરી એક ઉપદ્રવ જાગ્યો. ઇમ્પીઝ લોકોને કહ્યા કરતો હતો કે ઓરેન્જ તો ક્રાન્સનો દલાલ છે. એ અંદરખાને તો પાકો કથોલિક છે. ઇમ્પીઝનો એક સાથી પીટર ડેથીલસ નામે પાદરી હતો. તે બહુજ અસરકારક બાપણો કરી શકતો હતો. તે પણ ઓરેન્જની બહુજ નિન્દા ફેલાવતો હતો. આ બે જણાએ લોકોને ઓરેન્જથી ભક્ષાવીને ધાંધલ મચાવી મૂક્યું. ઓરેન્જ પોતે ઝેન્ટ ગયો અને ભારે મુશ્કેલીથી શાંતિનું સ્થાપન કર્યું. એણે ઇમ્પીઝ અને પીટરને ઝેન્ટ શહેરની બહાર કાઢ્યા.

વીર બાપનો કાયર બેટો

જે વીર પુરૂષનું નામ આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાત હતું અને જેના ખૂનથી ખુદ શીલિપ મહારાજના હાથ ખરડાયલા હતા તે ઝેઓન્ટના પુત્રે હા મોટેની પેટેજ સરકારી લાલચોને વચ્ચે થઇ દેશદ્રોહી બનવાનો વિચાર કર્યો. એણે ધાર્યું કે જે હું પ્રસેક્સ શહેરને કબજે કરી સરકારને હવાલે કરું તો અવશ્ય મને કાંઇ ને કાંઇ મોટી પદવી મળશે. આ મનસુબાથી એણે એક દિવસ અચાનક પ્રસેક્સ શહેર પર હુમલો કર્યો. પરંતુ દેશભક્ત લશ્કરે તરતજ એને એક ગલીમાં ઘેરી લીધા. આખો દિવસ અને રાત એને પોતાના ભરકર સાથે તે ગલીમાં ઘેરાઇ રહેવું પડ્યું તે વેળા આસપાસનાં

ધરે પ્રરથી લોહા પોકાર કર્યા કરતા હતા કે:—

“ વીર એગમોન્ટના દીકરા ! તને યાદ છે કે આવતીજ કાલે તારા આપનું સમચરી છે ? શું તું તારા આપનું ડોકું શોધવાને માટે અહીં આવ્યો હતો ? બચ્યા, ન્યાં તું ઉભો છે ત્યાંનો એકાદ પથરો તો ઉપાડી જો—તારા આપના દેહનું રક્ત ચીસો પાડી પાડીને તારા નામનો ઉચ્ચાર કરી રહ્યું છે. ” વગેરે

સમચરીને દહાડેજ

જે જગા ઉપર અગીઆર વરસ ઉપર પરાક્રમી એગમોન્ટનું શિર પડ્યું હતું અને જેને પડેલું જોઇને આખી દેશભક્ત સેના રૂદન કરી રહી હતી, તેજ જગા ઉપર, પોતાના આપના સમચરીને દહાડેજ એગમોન્ટ—એટા આવીને પોતાની માતૃભૂમિને વચ્ચી દેવાને તત્પર થયો હતો, એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાના આપનું ખૂન કરનારના હાથ પર ચૂમીઓ લેવાને ઉત્સુક થઇ ગયો હતો. ધિક્કાર છે એવા કુપુત્રને !

ખીજે દિવસે શહેરી જનોએ આ ધેરાયલા બેવકુફ જુવાનીઆને અને તેના સાથીઓને દયા લાવીને શહેર બહાર નીકળી જવા દીધા: ફ્લેન્ડર્સના લોહા વારે વારે ઓરેન્જને કાલાવાલા કરતા હતા કે અમારા પ્રાન્તનો વહીવટ આપ હાથમાં લઇ લો. ઓરેન્જ હંમેશા ના પાડતો હતો. આ વેળા એન્ટનું ધાંધલ શાંત પાડ્યા પછી ઓરેન્જે ફ્લેન્ડર્સના રાજકારભાર પોતાના હાથમાં લીધો અને પછી એન્ટવર્પ પાછો આવ્યો.

ધાંચીનો બેલ

ક્રાલેનમાં સાત મહિનાથી શીલિપ અને પંચાયતોના લવાદો આપસઆપસમાં મુલેલ કરવાની ખટપટ કરી રહ્યા હતા. જર્મનીના શહેરનાહે પશુ આ બે પક્ષોને સંધિ કરવામાં મદદ કરવા માટે

પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા હતા. અને પક્ષ શાંતિને માટે આતુર હતા. પરંતુ ઝગડાનાં જે મૂળ હતા તેને જતા કરવાને બેમાંથી એક પણ પક્ષ તૈયાર ન હતો. શીલિપ પોતાની રાજસત્તા અને કૃથોલિક ધર્મની મહત્તા કાયમ રાખવા ઇચ્છતો હતો, અને નેધરલેન્ડના લોકો-દેશભક્ત મંડળવાળા-પોતાના જુના હક્ક અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતા માંગતા હતા. સાત મહિના સુધી આ લવાહોએ ખાણીપીણીમાં ખૂબ પૈસા ઉડાવ્યા અને દસ હજાર પાનાં ભરીને તુમારો ચલાવ્યા. પરંતુ ધાંચીનો બેલ ક્યાં ? તો કે હતો ત્યાં નો ત્યાં—તેવો ખાટ થયો. કાંઈ સમાધાન થયું નહિ અને લવાહો સૌ સૌને ઘેર ગયા.

દસ લાખ ઉપર લાત

આ તરફ ઓરેન્જને મોટી મોટી લાલચો આપવામાં આવતી હતી. એને એમ કહેવામાં આવ્યું કે “ જો તું દેશ છોડીને ચાલ્યો જાય તો તારી જમ્ત કરેલી જગીર તથા મિલકત પાછી આપીશું. એટલુંજ નહિ પણ તારે માથે જે કરજ થયું છે તે માંડી વાળી ઉપરથી દસ લાખ રૂપિયાનું નજરાણું આપીશું અને બીજું પણ જે કાંઈ તું માંગશે તે આપીશું; પણ તારે દેશ છોડી જવો જોઈએ. ”

ઓરેન્જે જવાબ દીધો કે “ હું તો પંચાયતોનો સેવક છું. હું કાંઈ મારે પોતાને ખાતર લઈ રહ્યો નથી. લોકો મને ફરમાવશે તે પ્રમાણે હું તો કરીશ. જો શીલિપ સાથે સંધિ કરવામાં પંચાયતોને હું આડખીલી રૂપ દેખાતો હોઉં, અને હું દેશ છોડી જઉં એમ તેઓ ઇચ્છતા હોય તો હું આજેજ તેમ કરવાને તૈયાર છું. પંચાયતો મારી જગા ઉપર બીજા કોઇને નીમવા ઇચ્છતી હોય તો તેના હાથ નીચે કામ કરવાને હું તૈયાર છું. પરંતુ દ્રવ્ય, જગીર કે સ્ત્રી પુત્રાદિની લાલચથી હું કદિ પણ મારા કાયને છોડીને ચાલ્યો જવાનો નથી. ”

ડબ્લ્યુસર્સ' મોત

ઓરેન્જ જેવાને તો સરકાર કેવી રીતે ફેાડી શકે? પણ એના સિવાય, મેયલિનનો જવનર ડબ્લ્યુસર્સ જેણે ભારે વીરતાથી એન્ટવર્પના કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું હતું ને તેથી દેશભક્ત મંડળમાં લોકપ્રિય થયો હતો તેને, તેમજ ક્રીઝલાંડના જવનર કાઉન્ટ રેનેનખર્મને પણ ફારનિસે મોટી મોટી લાંચો અને પદવીઓની લાલચો આપીને પોતાની તરફેણમાં કરી લીધા હતા. ડબ્લ્યુસર્સે એક દિવસ અચાનકજ મેયલિન એલેક્ઝાંડર ફારનિસના હવાલામાં સોંપી દીધું. પરંતુ માત્ર છ મહિનામાંજ દેશભક્ત મંડળે મેયલિન ઉપર ફરી પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. ડબ્લ્યુસર્સ થોડા દિવસ પછી એક રથને લડતાં લડતાં મરાયો. રેનેનખર્મ પણ કુટ્યો.

કાઉન્ટ રેનેનખર્મ હુમ્મટ્ટનનો ભાગી થતો હતો. ડબ્લ્યુસર્સની માફક એના ઉપર પણ ઓરેન્જ વિશ્વાસ રાખતો હતો. સરકારે એને દ્રવ્ય અને એક રૂપસુંદરીના મિલનની લાલચ આપી. એણે પણ એક દિવસ ગ્રોનિન્જન પ્રાંતની રાજધાની સરકારને સુપરત કરી દીધી.

ઓરેન્જને આ સાથીઓના આગા દગા ફટકાથી બહુ દુઃખ થયું. એણે કંઈક દિવસ પહેલાં અફવાઓ સાંભળી હતી. કે આ બે જાણ્યા ધોકા દેશે. પરંતુ જ્યારે એના પોતાના ઉપરજ કેટલાક લોકો શંકા દષ્ટિ રાખનારા પડ્યા હતા તો પછી માત્ર ઉડતી અફવાને વળ્લુદ આપીને એ પોતાના સાથીઓ ઉપર અવિશ્વાસ કેવી રીતે કરી શકે ?

ફીફિપને બદલે ?

ઓરેન્જ જાણતો હતો કે કોલોનની પરિષદમાં કાંઈ પણ સમજૂતિ થવાની નથી. એ એમ પણ સમજતો હતો કે દેશમાં ફાટપુટ કરાવવાને સરકારને પૂરતો વખત મળે એટલા ખાતરજ લાંબી લાંબી મુશ્કેલ પરિષદો બરવામાં આવે છે. તેથીજ એ તો પંચાયતોની સાથે

એવી ખટપટ કરી રહ્યો હતો કે જે કોલોનની પરિવહમાંથી કાંઈ સારૂ પરિણામ ન આવે તો પછી શીલિપની જગાએ કયા માણસને રાજા બનાવવો છે તેનો વિચાર કરી લેવો. વિલિયમ ઓરેન્જ કાંઈ અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યો (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ)ની માફકનું પ્રજાતંત્રી રાજ્ય નેધરલેન્ડમાં સ્થાપવાનો અને તેમની પેઠે દેશના પ્રમુખની ચૂંટણી કરવાનો વિચાર કરતો ન હતો. એ વખતે તો નેધરલેન્ડની જે પરિસ્થિતિ હતી તે જોતાં એ દેશમાં રાજા વગરનું રાજ્ય સ્થાપન કરવાનો વિચાર પણ થઈ શકે નહિ. તેમજ બીજી કોઈ જાતની રાજપદ્ધતિને માટે એ લડત લડી રહ્યો હોય એવું પણ ન હતું. તે વખતમાં પ્રજાનો મોટો ભાગ તો એમજ માનતો કે રાજા તો ઇશ્વરનો અંશ છે; અને તે પ્રજાનું પાલન કરવાને અને તેમના અધિકારોનું રક્ષણ કરવાને માટે જન્મ લે છે. એવા યુગમાં બીજી કોઈ રાજપદ્ધતિની હિમાયત ક્યાંથી થાય ?

નવો અધિકાર

પરાપૂર્વથી નેધરલેન્ડના લોકોના ધણા અધિકાર ચાલુ હતા. શીલિપ તેને કચરી નાંખવા ઇચ્છતો હતો. ઓરેન્જનું કહેવું એમ હતું કે જે રાજા પ્રજાના અસહના હકોનું રક્ષણ કરવાને બદલે તેને કચડી નાંખવા માંગતો હોય, પ્રજાનું પાલન કરવાને બદલે તેમનાં ખૂન કરતો ને કરાવતો હોય તેને રાજા કહેવાવાનો શું અધિકાર છે ? એકજ માત્ર નવો અધિકાર માંગવામાં આવતો હતો: ધાર્મિક સ્વતંત્રતાનો. અને તે સંબંધમાં એમ પણ કહેવામાં આવતું હતું કે “ધર્મ એ તો મનુષ્ય અને ઇશ્વરની વચ્ચેનો સંબંધ છે અને રાજાને એ બાબતમાં કશી નિરપેક્ષ નથી.”

બેધારી તલવાર

શીલિપે નેધરલેન્ડની પ્રજાના હકોને બહુજ બેદરકારીથી કચડી

નાંખ્યા હતા; તેથીજ પંચાયતો અને ઓરેન્જ એની જગા ઉપર ખીજો રાજ ચૂંટીને નીમવાનો વિચાર કરી રહ્યાં હતાં. મેથ્યુસ ખીલકુલ નકામો સાબિત થયો હતો; તેથી એને લીધે જર્મનીના શહેનશાહ પાસેથી અને ખીજા જર્મન સરદારો પાસેથી જે કાંઈ મદદ મળવાની આશા હતી તે ફેગટ ગઇ. ઇંગ્લાંડમાં નેધરલાંડના પ્રત્યે પૂરતી સહાનુભૂતિ હતી. પરંતુ રાષ્ટ્રી ઇલિઝાબેથ પોતાની આદત પ્રમાણે લાડ કર્યાં કરતી હતી. તે એક બાળુ એલેન્ડ્રાન ઉપર પ્રેમપત્રો લખ્યા કરતી હતી અને ખીજા બાળુ નેધરલાંડ ઉપર એલેન્ડ્રાનની સત્તા ઝામી ન જાય તે માટે પણ ખટપટ કરી હતી. થોડાજ દિવસ ઉપર એણે એક બહુજ સ્નેહાળ પત્ર એલેન્ડ્રાનને લખ્યો હતો. લોકોમાં વાતો ચાલવા લાગી કે ટુંક વખતમાં એલેન્ડ્રાન અને ઇલિઝાબેથનાં લગ્ન થઇ જશે. આથી ઓરેન્જે વિચાર કર્યો કે શીલિપની જગાએ એલેન્ડ્રાનનેજ રાજ તરીકે ચૂંટી કાઢવો ઠીક પડશે. ક્રાંસ અને નેધરલાંડ એક ખીજાની જોડાજોડ-નજીક હોવાથી હરવખત ક્રાંસ તરફથી તુરત મદદ મળતી હતી. નેધરલાંડ ઉપર ક્રાંસની સત્તા ઝામે તો રૂપેન અને જર્મની જેઉ દેશવાળા નેધરલાંડથી ડરતા રહ્યાં. ઇલિઝાબેથ એલેન્ડ્રાનને ચ્હાતી હતી તેથી એ તો આ વિચાર જાણીને રાજીજ થવી જોઇએ.

ઓરેન્જની ત્યાગવૃત્તિ

આ સિવાય ખીજો પણ એક નેધરલાંડના રાજમુગટનો અધિકારી હતો. તે કોણ ? ઓરેન્જ પોતેજ. પરંતુ એણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ માન મારે પોતે લેવુંજ નથી. [જે ઓરેન્જે પોતેજ રાજપદનો સ્વીકાર કર્યો હોત તો દેશને ઘણોજ લાભ થયો હોત. હોલાંડ અને ઝીલાંડ એ જે પ્રાન્તો તો ઓરેન્જ સિવાય ખીજા કોઇને પણ પોતાનો રાજ બનાવવા ઇચ્છતાજ ન હતા. એ પ્રાન્તો તો એલેન્ડ્રાનનું નામ સાંભળીનેજ ગુસ્સે થતા હતા. ઓરેન્જે બંને

પ્રાંતોને ખૂબ સમજાવ્યા કે હું મરતાં સુધી તમારી સેવા કરવાને તૈયાર છું, પરંતુ રાજ તો એલેક્ઝાન્ડરને જ બનાવવો એ ઉચિત છે.

ઔરંગઝબા ઝાંસા

લોકો માંહોમાંહે એક બીજાની ખૂબ અદેખાઈ કરતા હતા. ફાટકુટ બારે હતી. દેશના હિત માટેનાં કાર્યોમાં પણ પૈસા આપવામાં કંજુસાઈ થતી હતી. એક દિવસ ઔરંગઝે પંચાયતોને શીટકાર આપી કહ્યું—

“જ્યારે તમે મને અધિકાર આપ્યો છે ત્યારે તો હું કહું તેટલું લશ્કર તમારે રાખવું જોઈશે અને તેને માટે જોઈતા પૈસા પણ આપવા પડશે. જો તેમ નહિ કરો તો હું અધિકાર સેવાને રાજ નથી. જેવી રીતે મારા દુશ્મનો મારામાં દોષ જોવાને માટે ઉત્સુક રહે છે, તેવીજ રીતે તમે પણ મારા દોષ જોવા ને આગળ કરવા ઉત્સુક થાઓ છો. મેં મારાં ઘરઆર ગુમાવીને દેશની સેવા કરવાનોજ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેનો તમે કોઈ વિચાર પણ કરતા નથી. એશઆરામ, ધન, સુખસંપત્તિ અને કુટુંબ સુખ કોને વહાલું નથી લાગતું ? હું પણ આરામની ઝંખના કરી રહ્યો છું. હું ધારું તો આરામ લઈ શકું છું. મારો વહાલો બેટો રપેનમાં કેદખાને પડ્યો છે. તેને હું ચાહું તો પથકવારમાં છોડવી શકું...પરંતુ તમારી સૌની સેવાને ખાતર મેં મારા સુખનો ત્યાગ કર્યો છે. તમે તમારા પોતાના રક્ષણની બાબતમાં મને જોઈતી મદદ કરવામાં પણ આગસ બતાવો છો, એ બહુજ શરમની વાત છે.”

ઘેટાં અને સિંહ !

લડાઈ ધીમે ધીમે ચાલી રહી હતી. ઔરંગઝે એક બહાદુર સાથી લા-નોઇ લડાઈમાં કેદ પકડાયો. એની ગીરફતારીથી દેશબંધત સેનાને બહુજ ઘોઝા પહોંચ્યો. લા-નોઇ માત્ર લડવામાંજ હુશીઆર

હતો એમ નહિ, પરંતુ લખાણ-કળામાં પણ એ બહુજ કળાબાજ હતો. ઓરેન્જે લા-નોંધને ઊડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. સરકારી પક્ષના કેદીઓમાંથી એઓન્ટના દીકરાને અથવા સેલેસને અથવા શેમ્પની કાંધ એકને લા-નોંધના બદલામાં છોડી મૂકવાની તત્પરતા બતાવી. પરંતુ ફારનિસે કહ્યું કે “એ ઘેટાંઓના બદલામાં કાંઈ સિંહને છોડી મૂકી શકાય નહિ.”

અંધાર કોટડીમાં પૂરવેયો

લા-નોંધને કાંધ મારી નાંખવામાં ન આવ્યો. કારણ કે દેશ-બકત લશ્કરે પણ સરકાર પક્ષનાં કેટલાંક માણસોને, અમલદારોને પકડી જીવતા કેદ કરી રાખ્યા હતા. લા-નોંધને એક અંધાર કોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યો હતો. આ કોટડીને માત્ર છતમાંજ એક બાકોઈ હતું તેમાંથી હવા અને અજવાળું આવતાં. વરસાદ પડતો ત્યારે એજ બાકોરામાંથી પાણી અને બરફ પણ કોટડીમાં આવતાં. એ કોટડીમાં ઊંદરડા, દેડકાં, માંકડ, મચ્છર અને વિંકુઓનો તો પારજ ન હતો. પાંચ વરસ સુધી વીર લા-નોંધ આ કોટડીમાં પડ્યો પડ્યો સડતો રહ્યો. એ કોટડીમાં પડ્યાં પડ્યાં એણે કેટલાંક સારાં સારાં પુસ્તકો પણ લખ્યાં. પરંતુ એ પોતાના આવા જીવનથી ખૂબ કંટાળી ગયો હતો. ઘણા દિવસ પછી શિલિપે એને કહાવ્યું કે જો તું તારી આંખો ફેડાવે તો તને જેલમુક્ત કરીશું. લા-નોંધ તો જેલમુક્ત થવા માટે આંખો ફેડાવવાને પણ પ્રથમ તૈયાર થઇ ગયો હતો, પરંતુ પાછળથી પોતાની ઓના સમજાવ્યાથી તેણે ના પાડી દીધી.

ઓરેન્જના સાથીઓ

રેનનબર્ગે સરકારને ઓનિન્જન સહેરે સુપરત કરી દીધું. તેજ વખતે ઓરેન્જે તેની ચારે બેર ઘેરો બાંધ્યો. એની પાસે સારા મારિત્રવાન અને વિશ્વાસુ સરદારો ન હતા. એને બાર્બોસ એન્ડીસ,

અને કાઉન્ટ હોલે-લો જેવા માણસો ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો. આ સરદારો મૂળે ખાનદાન કુટુંબના તો હતા પરંતુ ઘર, નાચ-પાર્ટી, મારફાડ અને હુન્ટફાટમાં તેઓ પૂરા હતા. સાથે સાથે તેઓ પરાક્રમી, સાહસિક અને દેશને ખાતર જીવ તોડીને લડે એવા પણ હતા.

સગા ભાઈની હાલત

ઝોરે-જનો ભાઈ જહોન-નેસાઉ ગ્રીલ્ડરલાન્ડનો ગવર્નર હતો; છતાં તે ખૂબ ગરીબ થઇ ગયો હતો જે મકાનમાં એ રહેતો હતો તેની છતનો કેટલોક ભાગ તૂટી ગયો હતો. પરંતુ તે દુસ્ત કરાવવા માટે એની પાસે પૈસા ન હતા. એને માથે શરફોનું દેવું થયું હતું અને તેમણે હવે વધુ નાણાં આપવાની સાફ ના પાડી દીધી. એટલુંજ નહિ, પણ જે નાણાં ધીરેલાં હતાં તેની વસુલાત માટે પણ તમાલ કરવા માંડ્યા હતા. ગ્રીલ્ડરલાન્ડની પંચાયતે રોજ માંહોમાંહે લડતી હતી. એક બીજાની સાથે તકરાર અને 'તારી-મારી' કરવા-માંજ તે રોકાતી. આથી કંટાળીને જહોન નસાઉએ ગ્રીલ્ડરલાન્ડનું ગવર્નરપદ છોડી દીધું અને પોતાને વતન જર્મની ચાલ્યો ગયો. એની સ્ત્રી મરણ પામી હતી, અને બાળબચ્ચાંની સંભાળ લેવાવાળું એની પાસે કાંઈ ન હતું; છતાં એ પોતાના યુવાન પુત્ર વિલિયમ લુધને દેશની સેવા કરવા માટે મૂકતો ગયો હતો. વિલિયમ પોતાના કુટુંબની રીત પ્રમાણે ભરજીવાનીમાં તથવાર લાંબને દેશની સેવા કરવાને ઉતરી પડ્યો હતો.

કસોટી

ઝોરે-જને પોતાના ભાઈનું આ કૃત્ય ઠીક ન લાગ્યું. ખરી જરૂરની વેળા જહોન નસાઉ દેશ છોડીને ચાલ્યો ગયો તેથી એને દુઃખ થયું. એ કહેતો કે "જ્યાં સુધી થોડો સરખો પણ પ્રયત્ન કરવા

જેવું હોય ત્યાં સુધી આપણે પ્રયાસ કરવામાં પાછા હાલવું ન જોઈએ. જ્યારે જ્યારે આપણા પર મુશ્કેલીઓ આવે છે ત્યારે ત્યારે ઇશ્વર આપણે કસોટી કરે છે. જો આપણી હિંમત ન ગુમાવીએ તો ઇશ્વર આપણને જરૂર સહાય કરશે. એના હાથ અત્યંત લાંબા છે. નિરાશ થવાનું કારણ નથી.”

મેથ્યુસના રોડમાં

૨૨મી જુલાઈ ૧૫૭૦માં મેથ્યુસે એટવર્પમાં આમ પ્રજાની એક સામાન્ય સભા બોલાવી તેમાં પોતાનાં રોડણાં રહીને એણે કહ્યું: “આપ લોકો એલેન્ડોનની સાથે પત્ર વહેવાર કરી રહ્યા છો, અને ઓસ્ટ્રીયાના રાજકુટુંબની સાથેનો સંબંધ બીજકુટુંબ તોડી નાંખવાનો વિચાર કરો છો. પરંતુ દેશને વિદેશી રાજના હાથમાં મૂકવો એ બીજકુટુંબ વાળખી નથી. આપ મારા અંગત ખર્ચને માટે પણ બંદોબસ્ત કરતા નથી. મારે માથે ધણુંજ દેવું થઈ ગયું છે.”

પંચાયતો તરફથી મેથ્યુસને એની અંગત જરૂરયાત બાબતમાં નમ્રતાભર્યા જવાબ મળ્યો. શીલિપના સંબંધમાં તેમણે કહ્યું કે એ તો અમારી સાથે કોઈ પણ શરતે સંબંધ કરવાને તૈયાર નથી. એટલે એની સાથેનો બધો સંબંધ અમારે તોડવોજ પડશે. અને જર્મનીના શહેનશાહે અમને કશી મદદ કરી નથી. એટલે ઓસ્ટ્રીયાના રાજવંશ તરફથી હવે અમને કશી આશા રહી નથી.”

એલેન્ડોન સાથે કરાર

થોડા દિવસ પછી પંચાયતોના પ્રતિનિધિઓ એલેન્ડોનને મળ્યા. ૨૬મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે તેમણે એલેન્ડોનની સાથે સુલેહના કરાર કર્યા. હોલાંડ અને ઝીલાંડ પ્રાંતોએ તો આ કરાર ઉપર સહી ન જ કરી. કારણ કે તેની પ્રજા તો ઓરેન્જ સિવાય બીજા કોઈને માન્ય સમ્પત્તીજ ન હતી. તેઓ તો ઓરેન્જનેજ રાજ્ય

સોંપવા ધમ્મતા હતા. પરંતુ ઓરેન્જ ના પાડતો હતો.

સોનેરી સલાહ !

શ્રીલિપે પોર્ટુગાલ દેશ જીતીને તેને સ્પેનની સાથે જોડી દીધો હતો. નેધરલાંડના બળવાખોરોની સામે ટક્કર ઝીલવાને માટે એને પોર્ટુગાલ રૂપી નવો ખજાનો મળી ગયો. એનવિલ હંમેશાં શ્રીલિપને લખી જણાવતો હતો કે “નેધરલાંડનો બળવો દાખી દેવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે ઓરેન્જનું કાસળ કાઢી નાંખવાનો. સરકાર તરફથી એવો હંદેરો બહાર પડે કે જે કોઈ ઓરેન્જનો ધાત ફરશે તેને સરકાર તરફથી ન્યાય કરી દેવામાં આવશે તો આખા યુરોપના મારાઓની નજર ઓરેન્જની ઉપર ચોંટશે. કદાચ કોઈ ઓરેન્જને મારી ન નાંખે તોયે જીવ જવાના ડરથી આજની પેઠે સ્વચ્છંદથી ગમે ત્યાં ફરતો એ બંધ થઈ જશે, અને તેથી દેશભક્તોના કામમાં વિઘ્ન આવશેજ.”

૨૫૦૦૦)નું ધનામ

એનવિલની આ સલાહ માનીને શ્રીલિપ રાજ્યએ તા. ૧૫મી માર્ચ ૧૫૮૦ને દિને એક જાહેરનામું બહાર પાડ્યું કે “ ઓરેન્જે આખા નેધરલાંડ દેશમાં બધો ઉત્પાત જગાડ્યો છે. એને જ લીધે એ દેશમાં લોહીની નદીઓ વહી રહી છે. એણે એલવા, ડોનજોન વગેરેની સામે થઈને ખુલ્લો રાજદ્રોહ કરેલો છે. આથી જ રાજ તેમજ પ્રજા બંનેના શત્રુ રૂપે ઓરેન્જનું ડોકું જે કોઈ લાવીને હાજર કરશે તેને રૂ. ૨૫૦૦૦)નું ધનામ મળશે. જે તે માણસ અપરાધી હશે તો તેના પાછલા બધા ગુન્દા મારી ફરવામાં આવશે. તે સરદાર નહિ હોય તો તેને સરદારની પદવી આપવામાં આવશે.”

ઓરેન્જનો ઉત્તર

ઓરેન્જે આ જાહેરનામું જાણી જવાબ લખ્યો, શ્રીલિપે એના

ઉપર જે આક્ષેપો કર્યા હતા તેનો ખુલાસો આપીને એણે શીલિપનાં કૃત્યો અપરાધો ખુલ્લા પાડ્યા; અને “જશ્વાયુ” કે પૂર્વકાળથીજ નેધરલાંડમાં કોઇપણ રાજા, અમીર કે સરદારની સુંદરણી થતી તે એવી કરતે થતી કે તેણે પ્રજાના જૂના દોકોનું પૂરેપૂરું પાલન કરવું જોઇએ. કોઇ સરદાર કે રાજા એ રીતે પ્રજાદકનું પાલન નહિ કરે, તેને તે પદ ઉપરથી બ્રાજ કરવામાં આવતો શીલિપે સ્પેનની ગાદી ઉપર બેઠાં બેઠાં નેધરલાંડની પ્રજાના હક્કને કચડી નાંખ્યા છે. ઉપરાંત એણે એટલા બધા જુલમો કર્યા છે, એટલી બધી હત્યા અને અત્યાચારો કર્યા છે કે એને હવે રાજા તરીકે રહેવાનો કશો અધિકારજ નથી. એનું ચારિત્ર્ય એટલું હલકું છે કે એનામાં બીજાના ચારિત્ર્ય ઉપર ટીકા કરવાની કશી લાયકાત રહી નથી. એણે મારું ડોકું ગેળવવા હાલ ઇનામ કાઢ્યું છે. મને એ વાતથી આશ્ચર્ય થતું નથી. બધા સમયથી મારો જાન લેવાના પ્રયત્ન થયાજ કરે છે. પરંતુ તેની મને ચિંતા નથી. જો ઇશ્વરની એવીજ મરજી હશે અને મારે નસીબે દેશની સેવા કરતાં મરવાનું હશે તો તેનેજ હું સદ્ભાગ્ય માનુંશ. મારા દેશનિકાલથી દેશનું નિતિ સિદ્ધ થાય તેમ હોય તો હું શુદ્ધી સુધી દેશનિકાલ થઇ રહેવાને તૈયાર છું. દેશને ખાતર પરદેશમાં વસવું પડે અને તે રીતે પરદેશમાં ને પરદેશમાંજ મારું મોત થાય તોયં તે મોત મને વહાલું હિમ જેવું લાગશે...”

પંચાયતોનો નિશ્ચય

ઝોરેન્જનો ખુલાસો ઉદ્ઘટમાં સંયુક્ત પ્રાંતોની સભા તા. ૧૩મી ડીસેમ્બરે મળી હતી તેમાં રજૂ થયો. સભાએ પોતાને ઝોરેન્જ ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે એવો દરાન કર્યો અને શીલિપના હલકટ દંદેરાને ખૂબ વખોટી કાઢ્યો.

સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો

રેનેનબર્ગનું મૃત્યુ

એ વરસ દરમ્યાન બધો વખત દેશભક્તોના અને સરકારી લશ્કર વચ્ચે અહીં તહીં ઝપાઝપી ચાલ્યા કરી. કોઇ પણ ઠેકાણે દારૂથુ યુદ્ધ થયું નહિ. સ્ટીનવિક નામની જગાએ દેશદ્રોહી રેનેનબર્ગે ઘેરો ઘાલ્યો હતો. પરંતુ દેશભક્ત સેનાની મક્કમતાને લીધે એને તરતજ ત્યાંથી પાછાં પગલાં ભરવાં પડ્યાં. એણે ફરી ગ્રાનિન્જન શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. પરંતુ ત્યાં પહોંચતાંજ એ મોટો પખો અને થોડા દિવસ ખાટલામાં તરફડીયાં મારી મારીને એ તો સ્વધામ પહોંચી ગયો. મરતી વખતે એની નજર સામે તેજ ગ્રાનિન્જન શહેર હતું જેને એણે લાલચને વશ થઇને સરકારના હવાલામાં સોંપી દીધું હતું.

કાર્યવાહક સભા

સંયુક્ત પ્રાન્તોના આંતર વહીવટમાં ભારે ફેરફાર થઇ ગયો હતો. ૧૩મી જાનેવારીને દિવસે સંયુક્ત પ્રાન્તોની સભાએ દરેક પ્રાન્તના થોડા થોડા પ્રતિનિધિ ચૂંટીને કુલ ૩૦ સભ્યોની એક કાર્યવાહક સભા નીમી દીધી હતી. તે સભાને બધા સંયુક્ત પ્રાન્તોના રાજકારભાર ચલાવવાનો હતો. આ કાર્યવાહક સભાની સંમતિ વગર બહારના કોઇ પણ દેશ સાથે કોઇ પણ જાતનું કરારનામું થઈ શકે નહિ એમ હતું. પરંતુ પંચાયતોના અધિકારની બાબતમાં

તેમજ એલેન્ડ્રાન સાથે જે કરારનામું કરવાનું હતું તે સંબંધમાં વચ્ચે પડવાનો કશો અધિકાર આ કાર્યવાહક સભાને ન હતો. કાર્યવાહક સભામાં જેઓ નેધરલેન્ડના વતની હોય તેઓજ સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ શકે. શીલિપને રાજપદ ઉપરથી ખસેડી નાંખવાની ચર્ચા ધણી દિવસ સુધી ચાલી. એ વિષયજ એવો હતો કે એક-વાર રજૂ થયો કે પછી તેને બાજુએ મૂકી શકાયજ નહિ.

સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો

પરંતુ નેધરલેન્ડને માટે પોતાની ઇજ્જત બળવી શકાય એવો બીજો કોઈ માર્ગજ ન હતો. આથીજ તા. ૨૬મી જુલાઈ ૧૫૮૧ને દિને હેગ શહેરમાં બધાયે પ્રાન્તોના પ્રતિનિધિઓએ મળીને એક ઢંઢેરો કાઢ્યો કે:

“નેધરલેન્ડ પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર દેશ છે.”

“શીલિપને નેધરલેન્ડ ઉપર કશો અધિકાર નથી.”

આ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાનો ઢંઢેરો તો પીટાયો પરંતુ કમન-સીએ દેશમાં એકતા કાંઈ થઈ નહિ. ઓરેન્જે ધણુએ સમજાવ્યું છતાં બેલૂન પ્રાન્ત તો બીજા પ્રાન્તોથી જુદોજ પડી ગયો. હોલેન્ડ અને ઝીલ્લાંડ તો ઓરેન્જ સિવાય બીજા કોઈને પણ પોતાનો રાજ્યાધિકાર સોંપવા રાજી ન હતા. બાકીના પ્રાન્તોએ શીલિપને બદલે એલેન્ડ્રાનને રાજમુગટ પહેરાવવાનો મનસુબો કરી દીધો હતો. તા. ૨૧મી માર્ચ સને ૧૫૮૦ને દિવસે તો હોલેન્ડ ઝીલ્લાંડ બે પ્રાંતોની પંચાયતોએ એક ઠરાવ પણ કરી નાંખ્યો હતો કે “અમે શીલિપને રાજ્ય માનતા નથી. અને એની સાથે કશી સુલેહની શરતો પણ દરજા ચલાતા નથી. સરકારી કામજોમાંથી શીલિપનું નામ કાઢી નાંખવું. એના નામનું સીલ જાંમી નાંખવામાં આવે. તેને બદલે ઓરેન્જના નામનાં સીલ થવાં જોઈએ.”

લડાઈ સુધીના વહીવટ

યુદ્ધકાંડ પ્રાન્તે પણ આવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પરંતુ ઓરેન્જે તે ઠરાવને મંજૂર કર્યો નહતો તેથી બધી કાર્યવાહી ગુપ્ત રાખવામાં આવી હતી. તા. ૫મી જુલાઈ ૧૫૮૧ને દહાડે આ પ્રાન્તોના બધા સરદારે અમીર ઉમરાવો તેમજ પંચાયતોએ મળીને ઓરેન્જને વિનંતિ કરી કે કંઈ નહિ તોયે જ્યાં સુધી લડાઈ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી તો તમે આ પ્રાન્તોનો રાજવહીવટ સંભાળો. આ પ્રમાણે મુદત નાંખવામાં આવી તેથીજ ઓરેન્જે વહીવટ સંભાળી લેવાનું કબજૂ કર્યું.

૪. સ. ૧૫૫૫માં ઓરેન્જને શીલિપ તરફથી પ્રાન્તોના મુખ્ય તરીકે નીમવામાં આવ્યો હતો. આજે એ લોકોનો ચૂંટાયેલો સરમુખત્યાર હતો. પ્રજાએ એને અમુક મુદત સુધીના અધિકાર આપ્યા હતા. પરંતુ થોડા દિવસ પછી પ્રાન્તોની એક ગુપ્ત સભા મળી અને તેમાં ઠરાવ્યું કે ઓરેન્જના અધિકાર માટે જે મુદત ઠરાવવામાં આવી છે તે રદ ગણવી. આ ઠરાવની ખબર ઓરેન્જને પણ આપવામાં આવી નહિ.

વફાદારીના સોગંદ

તા. ૨૪મી જુલાઈએ ઓરેન્જના પ્રત્યે વફાદારીના સોગંદ લેવાની ક્રિયા કરામાં આવી. પંચાયતો તરફથી જાહેર થયું કે “શીલિપ હોલાન્ડ અને ગ્રીલાન્ડનો સુબેદાર હતો, પરંતુ એણે એ પ્રાન્તોની રક્ષા કરવાને બદલે તેમને ગુલામીમાં જકડવાને પ્રયત્ન કર્યો છે; તેથી આજથી અમે શીલિપ સાથેનો બધો સંબંધ તોડી નાંખીએ છીએ અને શોડા તરફથી રાજવહીવટના બધા અધિકાર ઓરેન્જને સોંપીએ છીએ. અને એના તરફ વફાદાર રહેવા સોગંદ લઈએ છીએ.”

૫૬મી ડીસે

આ પછી ૨૬મી જુલાઈને દિવસે સંયુક્ત પ્રાન્તોના પ્રતિનિ-

ધિઓની સભા હેગનગરમાં મળી અને ત્યાં તેણે ઠરાવ કર્યો કે અમે પણ શીલિપ રાજને પદબ્રષ્ટ કરીએ છીએ અને તેને સ્થાને ઓરેન્જને નીમીએ છીએ. તેમણે શીલિપનાં બધાં ધાતકી કૃત્યોને ઉધાડાં પાડ્યાં અને છેવટમાં ખુલ્લું જણાવ્યું કે—

“જમતનો નિયમ છે કે રાજાએ પ્રજાનું પાલન પોતાનાં બચ્ચાંની પેઢે કરવું જોઈએ. રાજા પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય અને પાલન કરવાને બદલે પ્રજાને લૂંટવા લાગે તો તે રાજાપદને લાયક રહેતો નથી. તે તો આતતાયી, અત્યાચારી અને લૂંટારા સરખો ગણાય છે. એવા રાજાને માદી ઉપરથી ઉઠારી મૂકવાનો પ્રજાને હક છે. તેજ પ્રમાણે અમે શીલિપને પદબ્રષ્ટ કરીએ છીએ. જે શરતે શીલિપ રાજ થયો હતો તે શરતો એણે પાળી નથી તેથી હવે એ રાજ કહેવાશે નહિ.”

અણુમાંગી સત્તા

શીલિપને માદી પરથી પદબ્રષ્ટ કરનારાઓનો કાંઈ એને બદલે પ્રજાતંત્રી રાજ્ય સ્થાપવાનોજ વિચાર ન હતો. પંચાયતો શીલિપની જગા પર બીજા કોઈ રાજવીનેજ માદી પર બેસાડવા માટે તૈયાર કરી રહી હતી. પરંતુ સંજોગો એવા ઉભા થયા હતા કે પંચાયતોની ઇચ્છા કે વિચાર ન હોવા છતાં તેના હાથમાં સત્તા અને મહત્તા આવી પડતી હતી. પંચાયતોને ખબર પણ ન હતી—તે દશમાં નેધરલાંડ દેશે પ્રજાતંત્રને પંચે પગલાં માંડ્યાં હતાં.

દેશમાં માખી

ઉપરોક્ત જાહેરનામું બહાર પડ્યા પછી મેથ્યુસ ગ્રુમ્યુપ જર્મની ગયાં ગયો. નેધરલાંડમાં હવે એની કશી જરૂર રહી ન હતી. મેથ્યુસ નાદાન છોડરા જેવો હતો. મુત્સદ્દીઓએ એની દારા પોતાનું કામ કાઢી લેવાને માટે એને નેધરલાંડ બોલાવ્યો હતો.

ઝોરેન્જે એને પોતાની હથેલીમાં નચાવીને પોતાની ઇચ્છા મુજબનું કામ કરાવી લીધું. પછી જેમ દુધમાં પડેલી માખીને ઉંચકીને બહાર ફેંકી દેવામાં આવે છે તેમ મે'યુસને એનું કામ ખત્તાસ થતાં નેધરલાંડના રાજસૂત્રમાંથી ઉંચકીને બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યો.

નિ પયોગી રાજ

ઠીક. પંચામતોએ મે'યુસને વાર્ષિક ૫૦૦૦૦૦નું સાલ્લિયાણું દેવાનું કરુશ્યું. પણ પછી તે કંઈ ખરાબર આપ્યું નહિ. નેધરલાંડની રજા એ વેળા બારે વિચિત્ર હતી. શીલ્પિને ગાદી પરથી ઉઠાડી ચૂકેલો હતો. હવે એની સત્તા બે ભાગલા કરીને બે જુદા જુદા મારુસોને સોંપાઈ. ઝોરેન્જની ઇચ્છા ન હોવા છતાં હોલાંડ તથા ઝીલાંડનું તંત્ર એને લેવુંજ પડેલું. બીજા પ્રાંતોની હકુમત એલેન્કોનને આપવાનું ઠરેલું. પણ પંચામતોએ હજુ પદ્ધતિસર એ વાત કશુંજ નહોતી કરી. ઝોરેન્જે ધરુ.એ ખટપટ કરી કે હોલાંડ તથા ઝીલાંડ સુદાં જેઠીમા પ્રાંતો પેઠે એલેન્કોનને આધિન રહે. પણ એ પ્રાંતો કંઈ પોતાના નિશ્ચયમાંથી ચસ્યા નહિ. એટલે લાગ્યાર થઇ ઝોરેન્જને ટુરતજ એની લગામ હાથમાં લેવી પડી. બીજા પ્રાંતોમાંય એલેન્કોનની સત્તા સ્વીકારવાને નારાજ એવા માણસો સૌરી પેઠે હતા; પરંતુ ઝોરેન્જની ખૂબ સમજવટથી તે પ્રાંતોએ તો એલેન્કોનની હકુમત કબુલી. ઝોરેન્જે એલે કોન જેવા નિરપયોગી માણસને નેધરલાંડના રાજ બનાવવાનું 'ક ધાણ' એ બારે અભયથી લાગે છે. માણસપાર મુ ઝગેરી જેવા ઝોરેન્જે એલેન્કોનની ખરાબર પરખ પિઠાન કરી લીધેલી થું ? ઝોરેન્જ જાણતો હતો ખરો કે એલે કોન હુન્ચો, નીચ સ્વભાવનો ને નદામો છે ? ધણું કરી તો ઝેરી કશી ! પછાન પડવાનો પ્રસંગ જ ઝોરેન્જને ન આવેલો. એને પેતાને તો 'શિલ્પનું' સ્થાન લેવુંજ નહોતું. જૂલેચુકેચ એણે નેધરલાંડનો તાજ પોતાને માથે ધારણ કર્યો હોત તો જિંદો-

શોધનારી દુનિયા એને માથે કંઈ કંઈ આળ મૂકતે—એને દેશની સ્વતંત્રતાની ધમશ નહોતી, પોતે રાગ્ન અને એ ધમશ હતી એમજ કહેત. વળી, બહારની કશી મદદ શિવાય કેવળ આપખળથી શીલિપ જેવા સિતમગરનો સામનો કરવો એ પણ દેશ માટે અશક્ય હતું. આથી ધણું કરી, ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સની સહાનુભૂતિ મેળવવા સાદજી ઓરેંજે એલેન્ડોનને સતાધીશ બનાવવો યોગ્ય ધાર્યો હોય એમ માગે છે.

સિતમગરીને લીધે

એલેન્ડોન કેથોલિક હતો. નેધરલેંડમાં કેટલાય એનો વિરોધ એટલાજ કારણસર કરતા હતા. ઓરેંજ તરફથી એની દલીલ રજુ થઈ કે હવે તો સૌ ધાર્મિક આખતમાં સ્વતંત્રજ બહોર થયા છે એટલે સનાતની કે સુધારકનો સવાલ જ નથી ઉભો થતો. રાજ સનાતની હોય કે સુધારક હોય—એ સાથે પ્રજાને નિરખન નથી. તે આપણા પર જીલમ ન કરે અને આપણું રક્ષણ કરવા સદૈવ તૈયાર રહે તો પછી એની હકુમત કબુલવામાં આપણને કશો વાંધો ન જ હોય. શીલિપ કંઈ સનાતની હતો માટે એને ગાદી પરથી નથી ઉતારી પાડ્યો. એને તો એની સિતમગરીને લીધે દૂર કર્યો છે.

લમ્બની તૈયારી

કેટલાકને ડર હતો કે એલેન્ડોન આ પ્રદેશને ફ્રાન્સની હકુમતમાં ભેળવી દેશે. એથી એને ફક્ત નામનીજ સત્તા આપવાનો વિચાર પણ ઠરેલો; ને ખરી સત્તા બધી પંચાયતોનાજ હાથમાં રહે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ ગાળામાં એલેન્ડોન વિલાયતમાં પોતાની પ્રિયતમા રાણી ઇલિઝાબેથ પાસે હતો. બંનેએ મુદ્રિકા પણ હેરફેર કરી લીધી હતી. એટલે બધે બપ્પર ફેલાઈ ચૂકી હતી કે હવે બંને

પરણી જવાનાં. નેધરલાંડમાં તો ભોકા દારૂખાનું ચ ફેડવા લાગ્યા. વિલાયતમાં ચ ઠેર ઠેર ખુશાલી પ્રવર્તવા લાગી—ઉત્સવ થવા લાગ્યા. ફક્ત લગન થાય એટલીજ વાર હતી.

રાન્યાભિષેક

એલન્ડેનને વિલાયતથી તેડાવી મંગાવ્યો. ભારે ઠાઠમાઠ અને ધામધૂમથી એનો એંટવર્પમાં રાન્યાભિષેક કર્યો. શીલ્ડિપનો રાન્યાભિષેક એજ રીતે થયેલો. પણ એલન્ડેન સમક્ષ પ્રજાએ સત્તાવીસ હરતો મૂકી. બધાંયે શરતો કબુલી એલન્ડેને તે પર મત માર્યું. આ શરતો પ્રમાણે પંચાયતોની સંમતિ શિવાય કોઇ પણ મહત્વના વિષય પર નિર્ણય કરવાનો એને અધિકાર નહોતો.

ઓરેન્જનું ખૂન ?

બદમાશ નોકર

૧૮મી માર્ચ ૧૫૮૨ એટલે એલન્કોનની વરસગાંઠ. એ દિવસ નેધરલેન્ડે ખૂબ ખુશાલીથી ઉજવ્યો. રાજમહેલમાં એક જબરજસ્ત મિજબાની રૂઢિ. એ મિજબાનીમાં ઓરેન્જ વગેરે સરદારોને બેસાવેલા. એ વેળા-મિજબાની વખતે હોદ્દનલોના ડયુક, લોરેલ, પોતાના દીકરા મારીસ અને બીજા બે જત્રીજાઓ સાથે ઓરેન્જ ખાણના ટેબલ પર હતા. ખાતાં ખાતાં મપાટા ચાલી રહ્યા હતા. કેટલીકવાર ઓરેન્જ ઉઠીને ઉભો થયો ને ચાલવા માંડતો હતો એટલામાં એક બદમાશ નોકરે તેની પાસે આવી હાથમાં એક અરજી આપી. ઓરેન્જ તે વાંચવા લાગ્યો, એ ગાળામાં પેલાએ દૃઢ દબને પિસ્તોલ કાઢી અને ઓરેન્જના માથા સામે તાકી બાર કર્યો. ગોળી જમણા કાનની નીચેથી પેડી અને તાળવું ફેાડી જડખામાંથી નીકળી. ઓરેન્જને ચકકર આવ્યાં ને એ બેભાન થઇ ગયો. શું થાય છે એ એને કશું સમજાયું નહિ.

ઓરેન્જની ક્ષમાવૃત્તિ

પાછળથી એણે કહેલું કે મને તો જાણે એવું લાગ્યું કે મહેલજ નાણે કડકસુસ થઇ જાય છે. પણ ન્યારે પોતે હોંશમાં આવ્યો કે પહેલીજ એણે એવી ખૂબ મારી કે: મારશો માં, મારશો માં, ગોળી છોડનારને હું ક્ષમા આપું છું. પણ એવા બો-

હની વાટ જોવા કાણુ જોસી રહ્યું હતું? એ પહેલાં તો પેલા નો-
કરના દુકડે દુકડા થઈ ચૂક્યા હતા!

એ મહાપુરુષ !

ઔરેંજને પલંગ પર સૂવાજો. ધામાંથી રૂધિર એટલું વહી રહ્યું
હતું કે એ બચશે એવી કોઈને આશા નહોતી. ગામમાં તો અકવા
ઉઠી કે એલ-કોને ઔરેંજને મરાવી નાંખ્યો. પણ પ્રજાને કોઈના
પર વિશ્વાસ નહોતો, એટલે એક પ્રતિનિધિને જાતે જોઈ તપાસ
કરવા મોકલ્યો. ઔરેંજને પણ લાગ્યું કે હું હવે બચવાનો નથી.
તે બારે દુઃખી હૃદયે કહેવા લાગ્યોઃ હાય, મારા મરવાનું તો દુઃખ
નથી પણ તે પછી બાપડા એલ-કોનનું શું થશે!

દાકતરોએ એને ગુપચૂપ પડી રહેવાની દાખીને વિનંતિ કરી;
કેમકે નહિ તો ધામાંથી લોહી વહેતું બંધ ન થાય. ઔરેંજ ચૂપ
થઈ ગયો. પણ એનું હૈયું કેમ કરીને ચૂપ થઈ જાય? ત્યાં તો દેહને
સ્વતંત્ર બનાવવાની ચિંતા ઘેરી-અંધારીઓ ઉભી કરી રહી હતી. એણે
એક કામળ લખી પ્રજાવર્ગ પર મોકલાવ્યોઃ મારા મૃત્યુ બાદ એલ-
કોનની આજ્ઞાનુસાર જરૂર આવજો.

ખૂનનું રહસ્ય

ઔરેંજનો દીકરો મોરીસ ફક્ત સોળ વરસનો હતો, પણ બારે
શાંત, અને ચાલાક હતો. થરો પણ તેવાજ. પિતા જેવા પિતાને
ગોળી લાગવા છતાં એ મલમલ નહોતો ગયો. ખૂનની લાચ પાસે
તે શાંત ઉભો હતો. એના હૃદયમાં પિયાર એ ચાલતા હતા કે જે-
મણે ખૂનીને મારી નાંખી એને મોટે તાણું માર્યું છે એઓજ આ
મવતરાના બાગીદારો કેમ ન હોય? ખૂની જીવતો પકડાઈ જાય તો
તે આખો બેઠ બાકી દેઃ તેથી તો એને પરમોક પહોંચાડી દીધો ન
હોય? મોરીસે ખૂનીની બરાબર જાણતી લીધી. એનાં પસોમાંથી

થોડાક કાગળ મળી આવ્યા. એ કાગળ લખેને એક વિશ્વાસુ નોકર સાથે તે બીજાજ ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો અને ત્યાં પેલા કાગળો જોવા લાગ્યો. કાગળો સ્પેનીશ ભાષામાં હતા. હોદ્દનલોએ હુકમ કર્યો હતો કે બહારથી કોઈ પણ નવા માણસને અંદર ન આવવા દેવો, તેમ કોઈને અંદરથી બહાર પણ ન જવા દેવો. સેન્ટ એલ્ડગોંડ પણ આવી ગયેલો. તેણે કાગળો વાંચીને ખોળી કાઢ્યું તો ખૂની એટવર્પના એક વેપારીને ત્યાં નોકર હતો. વેપારી અને એનો મુનીમ બે એ કાવતરાના ભાગીદાર. વેપારી આવી લાગેલો હતો, કાચો પકવાની તૈયારીમાં હતો, એટલે ઓરેંજનું ખૂન કરી ઇનામ મેળવી તે દ્વારા પોતાનું દેવાગું અટકાવી દેવાની એની ઇચ્છા હતી. આથી એણે શીલિપ સાથે પત્રવહેવાર કરી બરબર સોદો પણ નક્કી કરી લીધેલો. શીલિપે ખાસેા પોતાને હાથે કાગળ લખી તે પર સિકકામહોર લગાવી વેપારી પર મોકલેલો.

ખૂનીની બેવકૂફીઓ

વેપારીએ પેલા નોકરને, ઓરેંજનું ખૂન કરવા બદલે રૂ. ૨૮૭૭ આપ્યા હતા. વેપારીના નામની ૨૮૭૭ રૂ. ની હુંડીઓ પેલા કાગળોમાંથી મળી આવી. તે પોતે તો આગલે દહાડેજ દેશ છોડી ભાગી ગયો હતો. પણ એનો મુનીમ પકડાયો. છતાં ઓરેંજના હુકમથી એનો મુકદ્દમે તદ્દન નિષ્પક્ષ ન્યાયાધીશ પાસે ચાલ્યો. સજા કરતા પહેલાં એની કરી કનડગત કરવામાં ન આવી. પેલા બેવકૂફ ખૂનીને તો એવી ખાતરી અપાયલી કે વિલિયમ ઓરેંજ તો જગત ભરમાં સૌથી પાપી માણસ છે. એને મારવાથી બારેમાં બારે પુણ્ય મળશે અને સ્વર્ગનાં દ્વાર તારે માટે મોકળાં થશે. પણ એ ભાઈ સાહેબને, ઓરેંજને માર્યા બાદ, સ્વર્ગે જવા બહુ અધીરાઈ નહોતી. રૂ. ૨૮૭૭ લેવાની અને મોજથી જીંદગી ગાળવાની હોંશ હતી. એના પુરાવા મળ્યા. એણે આ ગોઝાઈ ફૂલ કરતા પૂર્વે કાગળો

લખી લખીને કુમારિકા મેંરી, ઇચ્છ બગવાન અને, દિરિસ્તા ગેઆઇલ
વએરેને અરજ ગુજરી હતી કે મારું કામ સફળતાથી પાર પાડવામાં
મદદ કરજો. વળી આ જોઝાઈ કૃત્ય કરવામાં મદદ કરવા સાડ આ
દેવાને સારી પેઠે લાંચ આપવાનુંય તેણે વચન આપેલું. કોઈકને
ધેટાનું નેવેદ, કોઈકને વસ્ત્રાલંકાર, તો કોઈકને કંઈ—એમ લાલચો
જતાવેલી હતી. વળી એ શુભ કાર્ય સારી પેઠે પાર પડી જાય પછી
આઠ દહાડા ફક્ત શેટલી ને પાણી પર રહી ઉપવાસ કરવાનો. પણ
એ ખૂની મહાશયે નિશ્ચય કરેલો હતો. એના કપડામાંથી જે મૂએલા
દેડકા પણ મળી આવ્યા. એ દેડકા, બાઈસાહેબ કોઈક જાદુગર પાસે
મંત્રાવી લાવેલા. એના વડે મારો પોતાનો જન બચી જશે એવી
એની સમજ હતી. ગરીબ બિચારો ! દેડકાની દોસ્તી કરવા પોતે
પણ તેમની સાથેજ સિધાવી ગયો. કોઈ મહા કળાત્માજ બદમાશોએ
એ બેવકૂફને ઉધું ચ-તું સમજાવી ઓરેંજનું ખૂન કરવા માટે તૈયાર
કર્યો હતો. પણ કશું વળ્યું નહિ.

વૈદની તરફીબ

ધા સુધરવા લાગ્યો. ઓરેંજ અઢાર દિવસ 'જેખમભરી
હાલતમાં પલંગ પર પડી રહ્યો. આખા દેશમાં લોકો ઠેરઠેર દહેરામાં
બેગા થતા ને ચોધાર આંસુઓ સારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરતા કે
પ્રભુ, કોઈ પણ રીતે ઓરેંજને સારો કરજો. અચાનક એક દહાડો
ધામાંથી ખૂન ફરી ઝરવા લાગ્યું. લોકોની આશા દરમિયાન ગઈ, ખૂદ
ઓરેંજ પણ નિરાશ થયો. એણે પોતાના પુત્રોને પાસે બોલાવી
છેલવહેલી સલાહ આપી દીધી—અંતિમ વેણ કહી દીધું. ધા પર પડી
મારવા જેવી પણ જગા નહોતી. જો ધા બંધ કરવા કચકઆવીને
પટ્ટી બાંધે તો દરદીનો શ્વાસ રંધાઈ પ્રાણ નીકળી જાય એવી વિટ-
બણા હતી. પણ નસીબજેજે એલ-કોનના વેદે એક બારે સુંદર
તરફીબ સોંપી કાઢી. એણે કહ્યું: વારાફરતી જુદા જુદા માણસો ધાના

મોંઠા પર પોતાનો હાથ દાબી રાખે, અને એ રીતે લોહી આપોઆપ નીકળતું બંધ થાય ત્યાં સુધી ધા દબાવે તો દરદી જરૂર બચી જશે. થયું. એ તરફીબ અજમાવી. ૧૮ દિવસની બચાંકર બિમારી પછી ઓરેંજ સાંજે થયો. પણ—

પણ—

પણ એની સુખદુખની ભાગીયણ, એની પ્રિયતમા શાહનદી શુરભોં, જે સાત માત વરસથી એની સાથે સર્વદા રહી હતી, જેણે અદાર અદાર દિવસો સુધી પદ્મજની પાસે અખંડ બેઠા રહેવાની તપશ્ચર્યા કરી હતી તેના હૃદયને ઓરેંજના ધામાંથી ફરીલોહી ઝરતું જોતાં ભારે આઘાત લાગ્યો. ને એમાં એને સસડીને તાવ ચડ્યો. પાંચમી મેએ, પતિ સાગ્ન થયા પછી ત્રીજે દિવસે શાહનદી શુરભોં પરલોકને પંથે સંચરી—પતંગીયું દીપકમાં જણે વિલીન થઈ ગયું. લોકોને ખ્હોક લાગી કે વખતે આ નવી આફત શાહનદા ઓરેંજને કદાચ ફરી માંદો પાડી દેશે કે શું ? શાહનદી ભારે સાખી હતી. ઓરેંજને એણે ધણીક મદદ કરેલી. સારો દેશ એના મૃત્યુથી દુઃખમાં ડૂબી ગયો. દમી મેને દિવસે બાઈની દફનક્રિયા થઈ. એને છ છોકરીઓ થયેલી—તે બધી જીવતી હતી.

દોઢ ઉતાવળીએ.

ખીજ બાણુ પેલા કાવતરાખોર વેપારીએ એલેકઝાંડર હારનિસ પાસે જઈ પોતાની તમામ હકીકત કહી એણે તો તેને ખાતરી આપી કે તમે નિરાંત રાખો. ઓરેંજનો ખેલ ખલાસ થઈ ગયો. હારનિસ તો એ ખબર માટે જાણે ટાંપીનેજ બેઠેલો હતો. એણે તરતજ એન્ટવર્પ, બ્રસેલ્સ વગેરે શહેરોની પંચાયતોને કામળ લખ્યા કે : હવે તો જુલ્મી, દેશદ્રોહી ઓરેંજ સ્વધામ પહોંચ્યો છે. હવે આપ સર્વેએ રાજાજીને ચરણ ચરણ થવું જોઈએ. રાજાજી પણ તમને

પ્રેમાલિંગન દેવા તૈયાર છે. તે માટે તમને આમંત્રે છે.

પણ બીચારો ફારનિસ ! એનું કામ દોઢઉતાવળીયું હતું. હજી તો ભુલ્મી, દેશદ્રોહી (!) ઓરેંજ બાર વરસનો બેઠો હતો.

સાચો સેવક

હોલેન્ડ અને ઝીલેન્ડની પચાસતોની બેઠક હાલ ચાલતી હતી. ત્યાં સૌ કોઈ રોજ ઓરેંજની ખબરો જાણવા અધીરા બનતા. ઓરેંજ સાબે થયો કે તરતજ આ પ્રાંતોએ દબાણ ચલાવ્યું કે અમારી ઉપર તમારેજ હકુમત ચલાવવી પડશે. ઘણા દિવસથી એમણે ઓરેંજનો પીછો પકડ્યો હતો. છેવટે ઓરેંજને એ કબુલાત આપવી પડી. એલન્કોને પણ વચન આપ્યું કે “એ પ્રાંતો પર સત્તા ચલાવવાનો પ્રયાસ હું કદિ નહિ કરું.” ઓરેંજે હોલેન્ડ ઝીલેન્ડની જીદ સામે શિર ઝુકાવી લાંના રાજ બગવાનું કબુલ્યું તો ખરું, પણ એલન્કોનના હાથમાં જેમ એણે કરી ખાસ સત્તા રહેવા નહોતી દીધી, તેમ પોતાના હાથમાં પણ નજ રાખી. રાજતંત્રના બધાજ હક પંચાસતોના હાથમાં રાખ્યા. હોલેન્ડ ઝીલેન્ડનું તંત્ર હાથમાં લેવાથી ઓરેંજની શક્તિ વધવાને બદલે ઘટી. તાજ પહેરવા સુધી એ જીવ્યો હોત તો તો એ મુલકોમાં બનાબર વિદ્વાપતના જેવું લોકનિયંત્રિત રાજતંત્ર સ્થાયી થયું હોત. પણ ઈશ્વરેન્છા વડે એ ન બનતાં ત્યાં અમેરિકા જેવું સંપૂર્ણ પ્રજાતંત્રજ સ્થપાયું. વિવિધમ ઓરેંજ કાયદેસરનો રાજ્યાભિષેક થતાં પૂર્વેજ સ્વર્ગલોક સંચર્યો હતો.

ગુડેનાર્ડનો ઘેરો

૧૫૮૨ની સાલ દરમ્યાન યુદ્ધ તો ધીમે ધીમે ચાલતુંજ રહ્યું. ફારનિસ પાસે કાંઈ પૂરતું લશ્કર નહોતું. જોડીયા પ્રાંતોને એલન્કોન સાથે સમજૂતિ થઈ ગયા પછી તેણે રપેનથી નવું લશ્કર મંગાવેલું. તે આવી પહોંચતાં એણે શેલ્ડને કિનારે વસેલા ગુડેનાર્ડ નામના નગ-

રને ઘેરો ધાવ્યો. બાઇ જાતે ઉભા રહી પોતાની છાવણીની ચોમેર ખાઇઓ ખોદાવે. બધી દેખરેખ પોતેજ રાખે. બને એટલી તાકીદે ખાઇઓનું કામ પતાવી નગર પર હુલો લઇ જવાનો એનો વિચાર હતો. વખત અચાવવા ખાતર એ પોતાનું બોજન પણ ખાઈપરજ મંગાવી લઇ ખાતો.

ધણુધણુધણુ !

એક દિવસ લશ્કરી પડખમ પર ચાદર પાથરીને ખાવાનું ટેબલ બનાવેલું. ત્યાં બેસી ફારનિસ, અરેબર્, મોન્ટની, લામોટ વગેરે મથેચ્છ આહાર કરી રહ્યા હતા. એક સરદાર બીજાજ દિવસથી હુમલાનું કામ શરૂ કરી દેવા સાથે ફારનિસ પાસે જઈ કરી રહ્યો હતો. એટલામાં શહેર તરફથી ધણુધણુધણુ કરતો એક જોળા આવી તેનાજ માથા સાથે અથડાયો. માથાના કુચ્છેકુચ્છા ઉડી મથા. તેમાંનો એક ટુકડો એકની આંખ સાથે એવો ટકરાયો કે તે આંખની નીકળીને બહાર પડી ! જોતજોતામાં બીજો જોળા ધમધમાટ આવી પેલા બનાવટી ટેબલ પર અડળાયો. ખાના ખરાબ હો મથા. ફારનિસની સાથે બેઠેલા સરદારો ઉડીને બાગ્યા, પણ તે તો જેજો ને તેવો બેસી રહ્યો. એણે તરત નોકરોને ફરમાવ્યું : બીજું ટેબલ બિછાવો, બીજું ખાણું પીરસો. એ જોલ્યો : ફારનિસને ખાતો ખાતો નસાઓ, એવી બડાસ હું કદિ પણ દુશ્મનોને નહિ મારવા હઉં.

કુડેનાઈ પડયું

ફારનિસની હકથી લાચાર બની બીજા સરદારોને પણ બેસવું પડ્યું. નસીબજોગે જોળાપુરાણ એટલેથીજ અટક્યું,—શહેર તરફથી બીજા બાર થયા નહિ. જે શહેરને ફારનિસ આટલી દહતાથી ઘેરે તેની પાસે છેવટે હારી જવા સિવાય બીજો રસ્તો પણ ક્યા હોય ? પણ શહેરોએનું નસીબ મોડું હતું. ફારનિસની ઘડીયા એ

નગરમાં જન્મેલાં; એટલે દાદીમાની પવિત્ર યાદમાં ફારનિસે શહેરમાં કતલ ન ચલાવી, તેમ છુટકાટ પશુ ન ચવા દીધી. ફક્ત ૨૦૦૦ રૂપિયા વસુલ કરીને શહેરીઓને છોડી દીધા. એલેન્કાને વુડેનાડ નગરને બચાવવા ભારે જહેમત ઉઠાવેલી ખરી, પણ એની નાકની ઘંટી સામે ફારનિસે વુડેનાડ શહેર કબ્જે કર્યું.

આખો ઘોડો હજમ !

પછી ફારનિસ ચઢ્યો નિનોબના કિલ્લા પર. પણ ત્યાં એને ચોમેરથી મોદીયાણું મળતું બંધ થયું ને એની ફાજ બૂખે મરવા માંડી. એ દુકાળ તો એવો સખત કે સિપાઇઓ પોતાના ઘોડા મારી તેને ખાઈ જવા લાગ્યા. એક દહાડો ફારનિસનો એક અમલદાર પોતાની ઘોડી બહાર બાંધી ફારનિસના તંત્રમાં ગયો. કંઈ કામ હતું. બહાર નીકળ્યા પછી જોયું તો થાંભલા સાથે લગામ ખૂલતીંતી, પણ ઘોડી ગેબ થઈ ગઈ હતી. એણે બહુ શોરઅકાર મચાવ્યો. પણ તે વડે શું વળે ? ઘોડીખાઈ તો કચારના રંધાઇને લોકોના પેટમાં પહોંચી ગયાં હતાં !

દેવાળાની તૈયારી

પણ લશ્કરમાં આવો બૂખમરો ચાલતો હોવા છતાં ફારનિસે આખરે નિનોવ પર વિજય તો મેળવ્યોજ. એ પછી એણે રટીનવીક પર ચઢાઈ કરી અને ત્યાં પણ વિજય મેળવ્યો. આ ચઢાઈઓમાં એનું એક વરસ વીતી ગયું. હવે એની પાસેનું લશ્કર સાઠ હજાર પર આવી ગયું હતું. દર મહિને એના લશ્કરનો ખરચ સાડા છ લાખ રૂપિયા હતો. બીજી બાજુ એલેન્કાન અને જોડીયા પ્રાંતોનાં લશ્કર પણ પૂરતાં મોટાં હતાં. એ બે મોટા લશ્કરોના ખર્ચનું બરણું બરતાં નેધરલેન્ડ દેશ દેવાળું કુંકવાની અણી પર આવી ગયો હતો.

એલન્કોનનો વિલય

ખૂનના પ્રયત્નો

જુલાઈ મહિને જીજી નગરમાં એલન્કોનના સ્વાગતનો કાર્યક્રમ હતો. તે વેળા ઓરેન્જ પણ ત્યાં હાજર હતો. ત્યાં પણ એ ખંનેના ખોરાકમાં ઝેર ભેળવતા બે માણસો પકડાયા હતા. પકડાયા બાદ એમણે કબુલી દીધું કે ફારનિસના કહેવાથી અમે લોકોએ અમે બેને મારી નાંખવાની તજવીજ કરી હતી. કમનસીબે એમને ઝેર નાનો ઊકરો, જેની સોંપણ એની મા ઓરેન્જને કરી ગઈ હતી તે પણ આ કાવતરામાં સામેલ થયેલો માલમ પડ્યો. પાટવી કુંવરે જ્યોત્સનામાં, હજો દઈ બાપના નામને બદનામ કર્યું હતું—આ ઊંડા કુંવર તેનાથીય સવાયા નીકળ્યા. બાઈશ્રીને પકડી જેલમાં નાંખ્યા. પણ ઓરેન્જ સાચો વીર હતો. એણે મહામહેનતે બધી ધમાલ દેખાવી દીધી અને એમને ઝેર નામ બચાવવા ખાતર એને ઊંડાથી મુપચૂપ ફ્રાન્સ મોકલી આપ્યો.

ઝેરની કુંક

ખીજ બાજુ એલન્કોનને જીવંત મૃત વળગ્યું. ફ્રાન્સથી પણ કો સરદારોએ આવી એના કાનમાં ઝેર રેડવાની શરૂઆત કરી દીધી હતી : “પંચાયતોએ તમારા હાથ બધી બાજુથી બાંધી લીધા છે. તમને પાપક બાંધવા જેટલીય સત્તા આપી નથી. આમ મૃતજી બનીને બેસવામાં તમે તમારા નામીયા પ્રતિષ્ઠિત રાજવંશને હથે

બેઆખર કરે છે. નેધરલાંડને ક્રાન્સના રાજમાં બેળવી દેવાનો આવો લાગ ખીજો નથી મળવાનો. તમે નેધરલાંડને ક્રાન્સમાં બેળવી નહિ લો, તો ક્રાન્સના રાજગૃહ પણ તમારે પડખે ઉભા નહિ રહે.”

જીવ લઈને બાગ્યો

એલન્ડોન દીલો તો હતોજ, તેમાં વળી આથી વધારે ભડક્યો. એક દિવસ રાત્રે એણે પોતાના અમલદારોને બોલાવી મસજન કરી. નક્કી હતું કે સિપાઇઓને એવી રીતે ચઢાવવા કે ઠેરઠેર તેઓ સહેરીઓની સાથે આયડી પડે, અગડા મચાવે ને પછી એ બળવાને દબાવવાને બહાને લશ્કર દ્વારા શહેરો પર સત્તા અમાવી દેવી. ધણાક નગરોમાં આ બાજુ રમાયું. એંટવર્પમાં ખુદ એલન્ડોને પોતે સત્તા અમાવવા પ્રયાસ કર્યો. ઓરેંજને ઓના પર અટળ વિશ્વાસ હતો. એની વિરુદ્ધ અફવાઓ ધણીય સાંભળેલી પણ તે પર એણે વિશ્વાસ રાખેલો નહોતો. જે વેળા એંટવર્પના શહેરીઓ પર એલન્ડોનના માણસોએ એકાએક છાપો માર્યો, ત્યારે શહેરીઓ બિચારા બેફિકર રહી પોતપોતાના ઘરમાં ખાણીપીણીમાં હતા. છતાં તેઓ એવા ઘરાતનથી લડ્યા, કે એલન્ડોનના હજારો માણસોનાં મડદાં શેરીઓમાં રંજળવા લાગ્યા. જે તલવારના અપેટામાંથી બચ્યા તેમને શહેરીઓએ જંગલમાં જકડી લીધા. એલન્ડોન જીવ લઈને બાગ્યો.

ઓરેંજની મુશ્કેલીઓ

ઓરેંજને આ બખર મળતાંજ તે તુરત એંટવર્પ જમ્મ પહોંચ્યો. ત્યાંના હાલહવાલ જોઈને એ બહુજ દિલ્લથી થયો. કેટલાય વરસોને પ્રયાસે ઓરેંજે શહેરો તથા પ્રાંતોને એક કર્યા હતા. ભારે મુશ્કેલીઓ વેડી રાજતંત્રને ઠીકઠાક કરી સ્વતંત્રતા અને શાંતિની સ્થાપના કરી હતી. એને લાગ્યું કે મામલો વિકરવા માંડ્યો છે. આવી દગાબાજીને લીધે પંચાયતોને એલન્ડોન પર વિશ્વાસ રહી નહિ.

આ ગડબડની ખબર ક્રાન્સ પહોંચી એટલે ત્યાંના રાજા અને તેની માએ ઓરેંજને કાગળ લખીને જણાવ્યું કે એલન્કોને આમ કયું તે કોઈકે ભડકાવ્યાથી અથવા તો ખીજી કોઈ રીતે ગુસ્સો ચઢ્યાથીજ કયું હશે. આપ બને તેવી રીતે એની સાથે નિરાકરણ કરી લેશો.

બે, માંઢાનો !

મહારાણી એલીઝાબેથે પણ વિધાયતથી એવોજ કાગળ ઓરેંજને લખ્યો. એલન્કોને પણ એક કાગળ ઓરેંજને અને ખીજી પંચાયતોને લખ્યો. તેમાં જણાવ્યું કે મેં જે કયું તે પ્રજના અવિશ્વાસ અને મારા તરફના ગેરવર્તનથી ખિન્ન થને કયું હતું. નહિ તો નેધરલેન્ડ અને પંચાયતો પર હજુ પણ મને ભારે પ્રેમ છે. પાછળથી વળી એક ખીજા કાગળમાં લખ્યું કે મારા સિપાઇઓ અને સૈફરીઓ વચ્ચે બખેડા થયેલા. મેં બહુ બહુ સમજાવ્યું છતાં સિપાઇઓએ કંઈ માન્યું નહિ. અને પ્રજા પર હલ્લો કર્યો.

રૌકડો જવાબ

ઓરેંજે જવાબમાં લખ્યું : “ મેં સદા તમારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો અને સાચા મિત્ર તરીકે હંમેશા મદદ કરી, પણ આ હેતુ કામથી તમે મારી શ્રદ્ધા ગુમાવી દીધી છે. તમારી તરફેણ કરતો તો તેથી લોકો પહેલેથીજ મારા તરફ નારાજ હતા. અને હવે તો તમને મદદ કરવી એ મારે માટે છેકજ મુશ્કેલ બન્યું છે. પહેલા કાગળમાં તમે લખો છો કે પ્રજના અવિશ્વાસ અને ગેરવર્તનથી ખિન્ન તમે બળવો કર્યો. એમ કહી તમે પોતાને માથે જવાબદારી ઓઢો છો. વળી ખીજા કાગળમાં આપ એ ટોપલો સિપાઇઓને માથે ઓઢાડી છેકજ ફારેગ બની જાવ છો ! આ બધું તમને શોભા નથી આપણું. પ્રજાએ તમારી સાથે કંઈ જાતનું ગેરવર્તન ચલાવ્યું નથી. તમે

તમારી બૂલ નાકબૂલ કરી મામલો ઉલટો! બહેકાવો છો.”

રસ્તો ક્યાં ?

ઔરેંજનું દિલ એલ-કોન બાબતમાં તદ્દન ખાટું થઇ ગયું હતું. પણ એ કરી કરીને શું કરે? હોલેન્ડ અને ઝીલેન્ડ બાદ કરતાં બીજા પ્રાંતોમાં પોતાના જોર પર માથું ઊંચકવાની હિમ્મત નહોતી. એટલે રસ્તા બેજ હતા. ક્યાં તો નેધરલાંડ શીલિપની ગુલામી કબુલે કે પછી બીજા કોઇ પરદેશી રાજની મદદ વડે સ્વતંત્રતા બેળવવાની જે કંઇ થોડી ધણી આશા હોય તો પાર પાડવા ખટખટ કરે. ઔરેંજ સમજી ગયો કે એલ-કોન વિશ્વાસપાત્ર માણસ નથી. પણ તેમ, નેધરલાંડને મદદ કરે એવો બીજો કોઇ ચઢિયાતો રાજ પણ નજરે નહોતો પડતો.

બેજ મિત્રો

એલ-કોને વિશ્વાસપાત્ર કરી પ્રજાનું લોહી રેડ્યું હતું, પ્રજાના હ-કોને કચડી નાંખવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. લોકોના લોહીથી ખરડાયલા એના હાથ સાથે પોતાના હાથ બેળવવા-બેળવવા ઔરેંજની ઇચ્છા નહોતી. પણ એલ-કોન સાથે સમજૂતિ ન કરે તો વળી ક્રાન્સ ને ઇંગ્લાંડ સાથે દુશ્મનાવટ જામે. દુનિયાના પડ પર આ બેજ દેશ એવા હતા જે, નેધરલાંડ પર કંઈક માયાભાવ રાખતા હતા અને વખત બેવખતે થોડી ધણી મદદ પણ પહોંચાડતા. જ્યારે પંચાયતો સમક્ષ કોઇ અવનવો કાયડો નીકળતો અને એનો ઉકેલ જડતો નહિ, ત્યારે તેઓ ઔરેંજનું સરજી શોધતી. આ બારે મુશ્કેલ કાયડા મારે પણ ઔરેંજનો મત પૂછાયો.

ત્રમ રસ્તા

ઔરેંજે કહ્યું: હું અભિપ્રાય આપવા તો તૈયાર છું, પણ અને તે આપનાં બારે ડર લાગે જે. જ્યારે જ્યારે કોઈ કામ નિષ્ફળ

જય છે ત્યારે તેનો બધો ટોપલો મારે માથે ઢળે છે, જલ્દી કે સફળ થવું નિષ્ફળ થવું એ ઇશ્વરના નહિ પણ માણસના હાથમાં હોય! રસ્તા ત્રણ છે:

(૧) આપખળુ પર આધાર રાખી સ્વતંત્રતા માટે યુદ્ધ કરો. ક્યાં તો વિજય મેળવવો યા તો લડતાં લડતાં જીન જતો કરવો.

(૨) નહિ તો શીલિપના જીલ્લો ગુપચૂપ સહન કરો.

(૩) બેમાંથી એકે ન બને તો ત્રીજો રસ્તો એકજ છે ને તે એ, કે કોષ્ટક પરદેશી રાજની મદદથી શીલિપના પંજમાંથી મુક્તિ મેળવો. હું તો કાયમ પહેલાજ ઉપાયની તરફેણમાં છું. પોતાના જોર પર ખડા થવું, લડવું ને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી. નહિ તો લડતાં લડતાં મરી જવું; એજ રસ્તો મારી દૃષ્ટિએ તો સર્વશ્રેષ્ઠ લાગે છે. પરંતુ તમારા લોકોમાં એટલી હિંમત નથી, એટલી આત્મ-શક્તિ નથી; તેથી બાકી બે રસ્તા રહે છે. શીલિપના જીલ્લો, મુજે મોઢે સહન કરી લેવાની સલાહ મારાથી તો નજ અપાય. એટલે મને તો એક વાત સૂઝે છે: બને તેમ એલન્ડોન સાથે નિરાકરણ કરીને એની મદદથી સ્વતંત્રતા જીતવી રાખવાનો પ્રયાસ કરવો.

હોલેન્ડની આજીવન

પંચાયતોએ ઓરેંજની સલાહ માની લીધી. એલન્ડોન સાથે સમજૂતિ કરી લીધી. નવી શરતો પર સહી થઈ ગયા બાદ એલન્ડોનને ગાદીપર બેસાડવાની ખટપટ ચાલુ થઈ. હોલાંડ અને ઝીલ્લાંડ એલન્ડોન સાથે સમજૂતિ કરવાથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતા. એમણે બારે નમ્રતાથી છતાં મક્કમ રીતે ઓરેંજને લખ્યું હતું કે કદિ કદિ મોઢા માણસો પણ શાપ ખાધ જાય છે. અમારી ગણતરી મુજબ આપને એલન્ડોને ફસાવ્યા છે. આપ એનો મોઢો છોડી પ્રજા પર વિશ્વાસ રાખી દેશની શક્તિને આધારે સ્વતંત્રતા મેળવવા પ્રયાસ કરો. બધા પ્રાંતો

આપને પોતાના રાજ બનાવવાને તૈયાર છે. આપ તે કયુલો તો ખરા ?

નિર્લોભ

તમામ પ્રાંતોની તરફથી એની પાસે આવીજ અરજીઓ આવી. જોડીયા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓએ તો જઈને એના હાથમાં બધી સત્તા પણ આપી દીધી; પણ ઓરેંજે કહ્યું: મારે પોતાને રાજ જોષ્ટું હતું, રાજ બનવું હતું અને તેથીજ હું બધી ખટપટ કરતો હતો એવું બોલવાનો લાગ મારે શીલિપને નથી આપવો; તેમ મારી પાસે પણ એટલું જોર નથી કે હું કેવળ મારા બળ વડે દેશને બચાવી શકું. આ સત્તા બીજી કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિને અપાવી ઘટે. દેશને જે કંઈ મદદ મારાથી આપી શકાશે તે રાજ બન્યા સિવાયજ આપવા હું તૈયાર છું. ઓરેંજના માનવા મુજબ એલન્ડોન સાથે સમજૂતિ કરવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તોજ ન હતો; એથી તે પંચાયતો, તથા એલન્ડોન વચ્ચે સમજૂતિ કરાવવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો.

દગાખોર સાળો

બીજી બાજુ ફારનિસ ગુપચુપ બેસી નહોતો રહ્યો. એલન્ડોને એકાએક વિશ્વાસઘાત કરવાને લીધે દેશમાં જે અધિર ઝામ્યું, તેનો લાભ લઈ એણે ધણાક નાના નાના શહેરોનો કબજો લીધો હતો. ઓરેંજના સાળા વાંડનબર્ગે પણ લુચ્ચાઈ કરી હતી. એણે ઝૂટફન શહેર સરકારને હવાલે કરી દીધું. ગુપચુપ ફારનિસ સાથે પત્રવહેવાર કરીને એણે નક્કી કયું હતું કે, જો સરકાર મારા બધા ગુન્હા માફ કરી, મને કોઈ સારી પદવી પર નીમે તો હું ગીન્ડ્રેસ અને ઝૂટફન એ બે પ્રાંતોના બધા મુખ્ય મુખ્ય શહેરો સરકારને કબજે આપું. ફારનિસે એ કયુલ કયું. વાંડનબર્ગે ઝૂટફન શહેર સરકારને કબજે આપી પોતાની દગાબાજીના શ્રીમણેસ બેસાડ્યા.

થેપ્રિસ પડયું

ઝોરેંજના દુશ્મનો તો ઝોરેંજને છતરી નહોતા શકતા, પરંતુ ધણું ખર્ચ એના વિશ્વાસપાત્ર દોસ્તદારોજ ખરી અણીને વખતે એને ફસાવતા. એયરશૉટનો છોકરો શાહનહે. ઝીમે દેશભક્ત સમુદાયનો વિશ્વાસપાત્ર બનીને ફ્લેન્ડર્સનો ગવર્નર બની બેઠો હતો. તે પણ પોતાનો મુઠક ફારનિસને સોંપી દેવાની તજવીજ કરતો હતો. ઝોરેંજના માણસોની સમજાવટ અને પ્રજા પર થયેલી અસરને લીધે ઝેન્ટ શહેરમાં રહીશો જાગ્રત બની ગયા. ફ્લેન્ડર્સ પ્રાંત થોડા દિવસ તો પડતો બચ્યો. ફક્ત એકજ નગર બ્રુજ જોના ઉપર ઝીમેની પૂર્ણ સત્તા હતી તે ફારનિસના હાથમાં ચાલ્યું ગયું. થેપ્રિસ પર સરકારી ફોજ લાંબા વખતથી ઘેરો ઘાલીને પડી હતી. છેવટે એ શહેરને પણ હાર કબુલી સરકારનું શરણ લેવું પડ્યું.

મુડદાંઓને ફાંસી

ત્યાંના જૂનો મત માનનારા નવા મહંતના અંતરમાં સુધારકો પ્રત્યે ખૂબજ દ્વેષાગ્નિ બડબડતો હતો. થેપ્રિસ પર ફારનિસની સત્તા બેસતાંજ ઝીલે કુકમ કાઢ્યો કે સુધારક લોકોએ જામ છોડી ચાલ્યા જવું. જે સુધારકો મરી ગયેલા અને શહેરમાં રીતસર દફનક્રિયા પામેલા, તેમની લાશોને ખોદી કાઢીને ફાંસી પર લટકાવવામાં આવી. મુડદાંઓને ફાંસી પર ચઢાવી ચઢાવીને તેમના આત્માઓની શુદ્ધિ કરી. આમ સનાતન ખ્રિસ્તી ધર્મને અપવિત્ર કરવાવાળી કાષ્ટ પણ વસ્તુ થેપ્રિસ શહેરમાં ન રહી !

એક્ઝન્કોનનું ચત્ર

એક્ઝન્કોન અને પંચાયતો વચ્ચે સમજૂતિની વાતચીત ચાલી રહી હતી. એ વિષયમાં મદદ કરવા માટે ફ્રાન્સના પ્રતિનિધિઓ પણ તા. ૧૯-૪-૧૫૮૪ ને દિવસે ડેફ્ટ શહેરમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

પરંતુ ૧૦ મી જૂને એકાએક એલન્ડોન જ મૃત્યુ પામ્યો; તેથી એ બધી તબવીજ ફેગટ મધ. એલન્ડોનનો કુલ ભારે કબ્જથી મર્યો. એના શરીરમાંથી પરસેવાની સાથે સાથે લોહી ઝરતું હતું. એવો પણ શક છે કે એનેય એર અપામણું.

ઔરેંજનું ખૂન

ખૂનના પ્રયાસો

સરકારપક્ષ તરફથી ઔરેંજને મારી નાંખવા માટે જે ઇનામ નીકળ્યું હતું તેની અસર દેખાવા લાગી હતી એ વાંચકોએ જોયુંજ છે. કેટલીક વાર એનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ થઈ ચૂક્યો હતો. ખુલ્લામાં સાલસેડ અને બીજાઓ જેર આપવાની ખટપટ કરી હતી. સને ૧૫૮૩ના માર્ચ મહિનામાં એન્ટવર્પ ખાતે પેટ્રા નામના એક માણસને ઔરેંજનું ખૂન કરવાના પ્રયત્ન માટે ફાંસી દેવાઇ હતી. મરતાં પૂર્વે એણે કબુલ પણ કર્યું હતું કે હું સ્પેનથી ફક્ત ઔરેંજને મારી નાંખવા ખાતરજ આવ્યો હતો અને શ્રેવલાઇનસના મવનર લામોટ સાથે મેં એ વિષે મસલત પણ કરી હતી. સન ૧૫૮૪ના એપ્રિલમાં ફ્લેમિશના હેન્સે હેન્ડ્રુન નામના વેપારીને એવાજ ગુન્હા માટે ફાંસી મળેલી. એણે ઔરેંજના ધરની નીચે દારૂની સુરંમ જોડવી એને મારી નાંખવા પ્રયત્ન કરેલો. વળી બીજી વાર હહેરામાં ઔરેંજને બેસવાની નક્કી જમાની નીચે પણ દારૂ જોડવો હતો. આમ બેવા પ્રયાસ માટે એને સજા થઇ, ત્યારે એણે પણ કહ્યું કે આ કાવતરામાં સ્પેનનો પારીસ નમરમાંનો એલચી પણ બળેલો છે.

લેગાલનો પ્રેમ

લગભગ એજ અરસામાં લેગાલ નામના એક ફ્રેંચ કેદીને પણ દારૂનિસ તરફથી કહેણુ મળેલું કે તું જો ઔરેંજને જેર દઇને મારી

નાંખવાનું વચન આપે તો તને છોડી દેઢએ.

એ ચાલાક કેદીએ જણાવ્યું: એ કામ તો હું ધણીજ સહેલાઈથી કરી શકું છું; કેમકે ઓરેંજને માફ રાધેલું ભોજન ખુબજ ભાવે છે.

એને છોડ્યો. છૂટતાંજ એણે ઓરેંજ પાસે જઈ બધી વાત ખુલ્લેખુલ્લી કહી દીધી. લેગેયને ઓરેંજ પર બહુજ પ્રેમ હતો.

આમ એ વર્ષમાં લગભગ પાંચ સાત વાર ઓરેંજનો જન લેવાના પ્રયાસ થયા હતા.

ડેફ્ટમાં

સન ૧૫૮૪ના ઉનાળામાં ઓરેંજ પોતાના ડેફ્ટ શહેરના મહેલમાં રહેતો હતો. શરદ ઋતુમાં એની નવી સ્ત્રી જગવિખ્યાત કોલોનની કુંવરી લૂધસાને પેટે દીકરો જન્મ્યો હતો. એજ છોકરો આગળ જતાં ફેડરિક હેન્ડ્રીને નામે યુરોપભરમાં પ્રખ્યાત બન્યો.

ડેફ્ટ અતિશય રૂપાળું, શાંત, નાનકડું શહેર હતું. શહેરમાં થઇને ધણીક નહેરો વહેતી હતી. ધોરી રસ્તાની બંને બાજુએ લિંબુ અને ખીજાં સુંદર વૃક્ષ હતા. ચોમેર શાંતિ અને આનંદનું સામ્રાજ્ય હતું. ડેફ્ટ સ્ટ્રીટ નામના મુખ્ય ધોરી રસ્તા પર ઓરેંજનું સુંદર મોટું, વિશાળ, ભવન હતું. એના ધરની સામેજ સડકની બીજી બાજુએ દહેરું હતું.

ક્રાન્સીસ ગ્રીન !

આઠમી જુલાઈ ૧૫૮૪ને દિવસે ક્રાન્સીસ એક કાસદ એલેન્ડોનના મરણના સમાચાર લઇને આવ્યો. ઓરેંજ હમણાંજ પલંગ પર પડેલો. એણે પત્ર વાંચી કાસદને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એલેન્ડોનની માંદગી તથા છેલ્લી હાલતની હકીકત પૂછી. કાસદનું નામ પૂછતાં તેણે કહ્યું: માફ નામ ક્રાન્સીસ ગ્રીન.

મ્હેં પરથી માંખે ન ઉડે

આજ માણસે એક વાર ઓરેંજને શરણે આવી યાચના કરી હતી કે “મારા પાપ પાકા સુધારક છે ને તેથી વિસનકોનમાં તેમનું ખૂન થયું છે. હું પણ નવા પંથનો પૂરેપૂરો ભક્ત છું.”

બાઈબલ અને પ્રાર્થનાની ચોપડીને હંમેશ બગધમાં રાખીને ફરનાર, સદાસર્વદા ધાર્મિક વિવેચનો ને ઉપદેશો બારે ચીવટાધથી સાંભળનાર ૨૭ વરસનો એ નવજુવાન બહુજ બોલો બલો ને તદ્દન પ્રભુનું માણસ લાગતો હતો. કદે ઠીંગણો અને કાળાશ પડતા રંગનો હતો. મ્હેં પરથી માંખ પણ નહોતી ઉડતી, જો કે વાતચીત પરથી એ સુશિક્ષિત અને ખાનદાન લાગતો.

દરવાજામાં ખંજર !

પણ આ ઉપરથી બોલો બલો માણસ અંદરથી હાડેહાડ ઝેર-ભર્યો અને બારે દુષ્ટ હતો. સાત સાત વરસથી એ માણસ એક ઘોર પાપ કરવાની તજવીજમાં કામ કર્યું કરતો હતો. એનું અસલી નામ બેલ્થાઝાર જીરાડ હતું, અને એ પાકો, ચુસ્ત સનાતની હતો. એનાં માબાપ બંને જીવતા હતાં ને બરમંડીમાં રહેતાં. બેલ્થાઝાર નાનો છોકરો હતો ત્યારથીજ ધર્મનો નાશ કરવાવાળા ઓરેંજની હત્યા કરવાની એણે મન સાથે મક્કમ ગાંઠ વાળી હતી. વીસ વરસની જીમ્મરે એણે એક દિવસ પોતાનું ખંજર જોરથી પોતાના દરવાજામાં ખોસી દધને કહેલું : અહા, આવીજ રીતે આ ખંજર એક વાર ઓરેંજની છાતીમાં ખોસી દધ શકું તો કેવી મઝા ! બેડો પાર.

હુકયની આગ

ઓરેંજનું ખૂન કરનારા માટે ઇનામની જાહેરાત બહાર પડી ત્યારે એ ડાહ્ય શહેર છોડી લક્ષ્મબર્ગ ચાલ્યો આવ્યો હતો. ત્યાં એને ખબર મળી કે જોરથી નામના માણસે ઓરેંજને મારી નાંખ્યો, એ

સાંભળી એની ખુશાલીનેા પારજ ન રહી. પોતાના જન જોખમમાં નાંખ્યા સિવાયજ એની મનકામના પાર પડી ગઇ !

આશીર્વાચનો

ખૂબ સંગૃહ્ય બનીને એણે એક વેપારીને ત્યાં નોકરી લઇ લીધી. પછી જ્યારે એને ખબર પડી કે ઝારગીનેા ઝપાટો તો ફાગટ ગયો ત્યારે એના હૃદયમાં ફરી આજ સળગી. એણે તો મેન્સરીફ્ટની મહોર પણ ચોરાવી લીધી હતી. એ મહોર ઓરેંજ પક્ષવાળાને આપીને તે પ્રજાપક્ષનો વિશ્વાસ મેળવવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ ઘણાક કારણોને લીધે એને પુષ્કળ દિવસ લક્ષ્મણગર્ભાંજ રહેવું પડ્યું. આખરે ત્યાંથી નીકળી એ હીજ્ઝ પહોંચ્યો અને લાલબોલોં નામના એક પાદરીને પોતાના હૈયાની વાત કહી સંભળાવી. પાદરીએ તો જરાડને આશીર્વાદ આપી કહ્યું કે: આ અતિ શુભ પુણ્યમય કાર્ય કરતાં માર્યો ગયો તો તું ખત્રીત શહીદ ગણાશે. ત્યાંથી ચાલ્યો ચાલ્યો એ દૂરને આવ્યો. ત્યાં પણ એક ભૂકા પાદરીએ એને આશીર્વાચનો કહી એવું પુણ્યમય કૃત્ય કરવા સારી પેઠે ઉરકેર્યો.

કવિતામય કાગળ !

છેવટે જરાડે પોતે બારે મહેનત લઇ ફારનિસ પર એક લાંબો કાગળ લખ્યો. એ કાગળમાં એણે પોતાની તમામ હુશિયારી, તમામ કવિત્વશક્તિ ઠાલવી દીધી. એણે લખ્યું કે:

“ સેવક હંમેશ પોતાના રાજાના સદ્ગુણો પ્રત્યે તેમજ તેની તમામ ઇચ્છાઓ પાર પાડવા તરફ હંમેશ ખ્યાન આપવું ધટે. અજબખી તો એ છે કે મહારાજ શીલિયે ઓરેંજ સાર જાહેર કરેલી સજા હજી કોઇએ પાર નથી પાડી. હું કેટલાય વખતથી ઓરેંજને ખતમ કરવાની તજવીજમાં છું. પણ કમનસીબે એની પાસે પહોંચવાનો લાગજ નથી મળતો.

“બીજી પણ એક મુશ્કેલી છે. કોઇ માણસ ઝોરેનની આસ-પાસના બ્રદ, અપવિત્ર, અધાર્મિક વાતાવરણમાં રહે છે તો એની પોતાની ધર્મનિષ્ઠા પણ સેતાન હરી લે છે. ખેર, એ છતાં મેં શિકારને ફસાવવા જાળ તો બિછાવીજ છે. મેં કંઈ સરકારી ઈનામની લાલચથી આ કામ નથી ઉપાડ્યું. એ સંબંધે તો હું બિંકુલ બેઠેલ છું. કેમકે મને મહારાજધિરાજ શીલિપની ઉદારતા પર પૂરી શ્રદ્ધા છે.”

મારાઓની શોધમાં

હારનિસ લાંબા વખતથી કોઈ ચાલાક મારાની શોધમાં હતો. એને પણ આગલા વાઇસરાયો તથા શીલિપની પેઠે લાગી ગયું હતું કે જ્યાં સુધી ઝોરેન જીવે છે ત્યાં સુધી સ્પેનની સત્તા આ દેશ પર ફરી નહિજ ઝામે. ધણી ધણી દેશોમાંથી એની પાસે મારા આવી ગયા હતા: વિલાયત, સ્કોટલેન્ડ, ઇટાલી, સ્પેન, ભોરૈન, વગેરેથી. એ લોકોને એણે નાણું પણ આપેલું, પરંતુ કોઇએ કામ પૂરું ન કર્યું. ધણી તો નાણુંલેલી લઘ ઘેર જઈને પોલીસ ગયા. છરાડની મોટી મોટી ખડાસો કાગળમાં વાંચવા છતાં એની સિદ્ધ જોઈને હારનિસને વિશ્વાસ ન બેઠો કે આ નજીવું કમજોર પ્રાણી આવું જોખમી કામ કરી શકશે. એટલે એણે તો છરાડને રસ્તે પાડી દીધો.

છરાડની ભુક્તિ

પણ પછી લોકોના કહેવા પ્રમાણે એણે વળી માણસ ટોડાવ્યું ને છરાડને બોલાવી મંગાવ્યો.

હારનિસે પૂછ્યું: તેં કવી રીતે તારો મનસુબો પાર પાડવાનો વિચાર કર્યો છે ?

છરાડે બોલ્યો: ઝોરેન પાસે જઈને કહીશ કે હું પાકો સુધારક છું. સરકારે મારા સુધારક પિતાને મરાવી નંખાવ્યા છે, હવે મને તમારા

શરણમાં લઈ આપ બચાવો. આપના સિવાય મારું બીજું કોઈ મદદગાર નથી. હું મેન્સરીફની મહોર એને આપીશ, એટલે મારા પર એનો વિશ્વાસ ચોંટશે. એમ ને એમ એની પાસે અવારનવાર જવાનો રહેશે હું પાડી દઈશ. પછી જ્યારે લાગ આવશે ત્યારે કામ પાર પાડીશ.

પછી ખોલ્યો: અલબત્ત, થોડા દિવસ પાપીઓની સોબતમાં મારે એમના જેવીજ રીતલાતથી રહેવું પડશે. તે માટે મને માફ કરશો. મેં મેન્સરીફની મહોર બનાવટી ઉભી કરી છે તે પણ આ જ ધર્મસેવાના કામ માટે. એને ગુન્હો નજ સમજશો. ધર્મથી ખ્યારી બીજી એક પણ ચીજ આ દુનિયામાં મારે નથી.

ખખરદાર !

પંડિત લેખરામજીના કે સ્વામી દયાનંદજીના ખૂનીઓએ પણ કદાચિત પોતાનું હૈયું ખોલી બતાવ્યું હોત તો તેઓ આજ શબ્દો વાપરત. પણ જીરાડને ફક્ત ધર્માન્ધ સમજવાનું વાજબી નથી. એણે એમ પણ કહેલું કે હું બહુ ગરીબ આદમી છું ને પ્રીલિપ મહારાજની કદરદાની પર મને બરોસો છે. વળી ફારનિસ પૂરતો બદલો અપાવશે એવી એને આશા હતીજ. તે ઉપરાંત એણે મુસાફરી ખર્ચને નામે રૂપિયા ૫૦) ફારનિસ પાસે માંગેલાય ખરા. તેમાં તો તેણે નન્નો વાસ્યો કે અત્યારે કંઈ નહિ. એણે ઘણા હરામીઓને નાણાં આપેલાં ને તે બધાં ચવાઈ ગયાં હતાં. એટલે એણે ગાંઠ વાળી હતી કે આ વેળા તો છેતરાવું નથીજ. વળી એને જીરાડની સિક્કા પરથી એને માટે બહુ આશા પણ નહોતી બધાતી. છતાં એણે જીરાડને એવો તો બરોસો આપ્યોજ, કે કામ પૂરું થયા પછી તને સારી પેઠે નવાજવામાં આવશે. ને તું જે મરી ગયો તો તારા બાળબચ્ચાને પણ યથાસોગ્ય બદલો મળશે. પણ ખખરદાર ! પકડાઈ ગયો, તો મારું નામ નથી લેવાનું.

અમરતવની આશા

છરાડને ૫૦) રા. ન મળવાથી નિરાશા ન થઇ. એ ફારનિસ પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે એમ કહીને નીકળ્યો કે હું આપની પાસે એક નહિ ને બીજી રીતે પણ ખર્ચ તો લઇશજ, અને છ અઠવાડિયામાં તો તમને મારા કામની સફળતાના સમાચાર મળશેજ મળશે.

એ વેળા એક ભુદ્ધી પાદરી ફારનિસને મળવા આવેલો. તેણે છરાડને જતી વેળાનો આશીર્વાદ આપ્યો: જા બેટા, મારું આશીર્વાચન છે. જો તું પાર પડ્યો તો મહારાજ શીલિપ પોતાનું વચન પાળશે અને તારું નામ અમર થઇ જશે.

કાસઠ બન્યો

છરાડે ઓરેંજના મિત્ર વીલ્સન પાસે જઇને એન્સપ્રીડની મહોર બતાવી. ઓરેંજે છરાડને મહોર સાથે એલેન્કોનની પાસે ફ્રાન્સ મોકલી આપ્યો. ફ્રાન્સ પહોંચ્યા પછી છરાડ તો ભારે અઠળાવા લાગ્યો. એને તો હિંમત પણ ન આવે. પોતાનું કામ પાર પાડવા એ જેમ અને તેમ જલદી ઓરેંજ પાસે જવા ઇચ્છતો હતો. એલેન્કોનનું અવસાન થતાં એણે અમલદારોને આજીજી કરી કે એ અમર ઓરેંજને પહોંચાડવા કાસઠ તરીકે મને મોકલો. એની ઇચ્છા ફળી.

કેવો લાગ !...હા !

કામળ વાંચી જ્યારે ઓરેંજે એને અંદર બોલાવ્યો ત્યારે છરાડની છાતી ધડક ધડક થવા લાગી. અંદર જઇને જોયું તો એ સિંહારને ઝડપવા પોતે વરસોથી તલસતો હતો તે સિંહાર પથંગ પર અસહાય અવસ્થામાં નિરાંતે પડ્યો છે. એની પાસે એકે હથિયાર પણ નથી !

ધમ્ અને માનવ જાતિનો શત્રુ (!) આજે છરાડની તફન નિકટમાં હતો. એવો લાગ ફરી ફ્યારે મળવાનો હતો ? છરાડે

વિચારું કે ઓરેંજને મારી એક ક્ષણમાં હું અમીર અને અમર બની શકું છું. ખુદ ભગવાન ઇશ્વર પણ મારા માથા પર હાથ મૂકશે-તાજ મૂકશે. જે માણસને પ્રાણ લેવા આજે સાત વરસથી એ બૂખ્યા વાધ પેઠે અહિં તહિં ભટકતો હતો તેને પોતાની સામે આમ પડેલો જેમ જીરાડ પોતાના આવેશ પર કાણુ ન રાખી શક્યો. ઓરેંજના સવાલોના એનાથી બરાબર જવાબ ન દેવાયા. ઓરેંજ ક્રાન્સથી આવેલા કાગળો વાંચવામાં અને એ પરથી ઉપજતા વિચારોમાં મગ્ન હોતો, એણે જીરાડના હુકમના ભાવ ન જોયા. પણ તેણે અમાનકજ અંદર ઈશ્વરના હોવાનો એટલે જીરાડની પાસે મ કશું હથિયાર નહોતું. તેથી બિચારો મનની મનમાં રાખી જેમ તેમ ઓરેંજના સવાલોના જવાબ વાળી બહાર નીકળી આવ્યો.

ઓરેંજની ઉદારતા

રવિવારનો દિવસ હતો. દહેરામાં ધનનન ધનનન ધંટ બજાર ચાલતો હતો. જીરાડ ઓરેંજના મકાનમાંથી નીકળી આસપાસ ફરી ફરી મકાનને ચારે બાજુથી જોવા લાગ્યો. એક સંત્રીએ પૂછ્યું :

“અહિં કેમ ભટકે છે ?”

જીરાડ બારે નરમાશથી બોલ્યો : શું કહું ? સામે દહેરામાં પ્રાર્થના કરવા જવું છે. પરંતુ સફરમાં કપડાં બધાં ફાટી ગયાં છે. કંઈ નહિ તો જોડા ને મોળાં તો જેમએ જ ને.

પેલા સિપાઈએ એની બોળા બલી સૂરત જેમ એક ઝાલિસરને એની મુરકેલીની વાત કરી. તેણે ઓરેંજને કરી. ઓરેંજે તરત જીરાડને પૈસા મળે એવા પોતાના મંત્રીને હુકમ કર્યો. જે કામ માટે કંજુસ ફારનિસ પાસેથી જીરાડને પૈસા ન મળ્યા તેજ કામ પૂરું કરવા ખુદ ઓરેંજની ઉદારતા જીરાડને ફળી.

રૂપિયા હાથમાં આવતાં જીરાડે એ પિસ્તોલ એક સિપાઈ પાસેથી ખરીદી, ત્રીજે દિવસે સાંજે જ્યારે એ અભાગી સિપાઈને ખબર

પહી કે પોતાની પિસ્તોલ કેવા કામ માટે ખરીદ થઇ હતી ત્યારે એણે પોતે પોતાનો છરો છાતીમાં ભેંસી દઇને આપઘાત કર્યો.

પરવાનો આપોને—

૧૦મી જુલાઇ ને મંગળવારે ઓરેંજ પોતાની પત્ની અને ધરનાં માણસો સાથે જમવા માટે રસોડા તરફ જતો હતો. તે વેળા જરાડે તેની પાસે જઇ પાસપોર્ટ માંગ્યો. એને જોઇ ઓરેંજની સ્ત્રી એકદમ ચમકી ઉઠી. તે ધીમેથી ઓરેંજને કહેવા લાગી: આ માણસ કાણ છે ? આવો બદમાશ અને ધુણ્ણાસ્પદ ચહેરો મેં કદિ નથી જોયો.

ઓરેંજે કહ્યું: કાંઈ નહિ, રે, એ તો એક સામાન્ય માણસ છે. પાસપોર્ટ માંગવા આવ્યો છે.

ઓરેંજે પોતાના મંત્રીને હુકમ કર્યો કે એને પરવાનો તૈયાર કરીને આપી દેજો. એમ કહી એ તો ખાવા માટે ચાલ્યો ગયો.

એ મહાનુભાવ !

જમવાના ઓરડામાં ઓરેંજે પોતાના સ્વભાવ મુજબ ખૂબ આનંદથી હસતાં, ગપાટા લગાવતાં ભોજન કર્યું. લગભગ બે વાગે એ ભોજન સમાપ્ત કરી બહાર નીકળ્યો; અને ઉપસે માથે જવા સીડી ચઢતો હતો, એટલામાં દાદરના ખુણામાંથી એક માણસે કુદમ મારી પિસ્તોલના ધડાધડ ત્રણ બાર એની છાતી પર કર્યા. એક જોણી છાતીને વીધી આરપાર નીકળી ગઇ.

ઓરેંજના છેલ્લા શબ્દો એને જમતો વિરલ મહાપુરુષ સિદ્ધ કરે છે: પ્રભુ મારા પર દયા ! મારા ગરીબડા દેશ પર દયા !

લોકોએ દોડી જઇ ઓરેંજને પડતો હાથ પર ઝીલી લીધો. થોડીજ ક્ષણમાં પોતાની સ્ત્રી અને બહેનના હાથ પર માથું ઝુકાવી દઇ વિલિયમ ઓરેંજનો આત્મા આ નશ્વર વિશ્વને સંદાને માટે તજ આપ્યો ગયો.

સો મોત સહન કરે !

શરાડ પિસ્તોલને ફેંકી ભાગી ગયો હતો. ખાષ્ત તરીને નારસી જવાને એ પ્રયાસ કરતો હતો એટલામાંજ સિપાઈઓએ એને પકડી લીધો. એણેજ પોતાનું 'ખર' નામદામ બતાવી દીધું ને ગુન્હો પણ કબુલી લીધો. જેલમાં એને ધણુંજ દુઃખ દેવાયું. જે બેવકુફ પણ એ પોતાના દેશના પિતા સમાન વિશ્વિયમ ઓરેજનો પ્રાણ લીધો તેના ઉપર લોકોને ખૂબજ ગુસ્સો આવે એ બહુ કુદરતી હતું.

પોતાના ખૂનીઓનું પણ સદા રક્ષણ કરવાની ઉત્કંઠાવાળો ઓરેજ હવે આ જગતમાંથી ચાલતો થયો હતો ! હવે શરાડને કોણ બચાવે ? પરંતુ એ સુકકા શરીરના ખૂનીનું કાળજી વળગરનું બની ગયું હતું. જેનું વણન પણ કરી ન શકાય એવી ધોર રીબા મણ સહન કરવા છતાં એણે 'આહ !' એટલો પણ શબ્દો-ચાર ન કર્યો. તે તો એટલુંજ કહેતો કે 'આ શુભકાર્ય' કરવાના બદલામાં મારે સો મોત સહન કરવાં પડે તો તે પણ હું ખુશીથી સહન કરું !'

જા. ગર !

સકંજમાં કચડીને ન્યારે એને બહાર કાઢવામાં આવતો હતો ત્યારે એ જણે કશું થયુંજ ન હોય તેમ નીકળીને ખુશીથી વાતો કરવા મંડી પડતો હતો. એની રીબામણ સહન કરવાની શક્તિ જેલને તો લોકોને પણ આશ્ચર્ય લાગતું હતું. કોઈ તો એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે શરાડ જાદુગર છે. કોઈક કહેતું કે 'જ્યતાન ભૂતે એના શરીરમાં પેંઠો છે.' ન્યારે ધણી ધણી અસલ પીઠાઓ કરવામાં આવી ત્યારે શરાડે હીખ્ત અને ટૂંતેમાં પોતાને પાદરીઓ સાથે થયેલી મુલાકાતની વાત કબૂલ કરી. પરંતુ છેવટ સુધી એણે એલેક્ઝાંડર દાર્નિસનું નામ ઉચ્ચાર્યું નહિ.

એ રતા !

આખરે એને માટે બહુજ બચંકર ધાતકી સજા નક્કી કરવામાં આવી. પ્રથમ તો એને જમણે હાથે ધગધગતા લોહના સળાયાથી ડામ દેવામાં આવ્યા. શરીર પર છ જગાએ હાડકાં પરથી માંસ ખેંચી કાઢવામાં આવ્યું. એની છાતી ચીરીને કાળજી બહાર કાઢ્યું. અને તે એના મ્હોં ઉપર મારવામાં આવ્યું. પછી એનું ડોકું કાપીને શરીરથી અલગ કરી નાંખ્યું, અને ધડના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખ્યા. જો શક્ય હોત તો ઓરેન્જ કબજામાંથી ઉઠીને પણ પોતાના સાથી-એને આવી બચંકર ફૂરતા કરતા અટકાવીને જરાડનું રક્ષણ કરત. મોટામાં મોટા અપરાધને માટે પણ કોઈ માણસને આવી શિક્ષા કરી શકાય નહિ. અત્યાચાર અને નિર્દયતાનો નાશ કરવાને ખાતર મહાનુભાવ વિલિયમનો જન્મ થયો હતો અને તેનેજ ખાતર એનું જીવન વ્યતીત થયું હતું. એના સાથીઓએ આવી ધોર નિર્દયતા બતાવીને ઓરેન્જના રમરણને કલંકિત કર્યું. જરાડ તો અધમૂઝો થઈ ગયો ત્યાં સુધી પણ બીલકુલ શાંતજ રહ્યો હતો.

દીકરાનો વારસો

જરાડ મરણ પામ્યા પછી હારનિસે એના માળાપને ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનો બદલો આપ્યો અને ઓરેન્જની જપ્ત કરેલી જગીરમાંથી થોડોક ભાગ પણ અપાવ્યો. એ રીતે દીકરાના પાપમાંથી માળાપે કમાણી કરી !

વિલિયમનો જન ભેવાને માટે પિસ્તોલ ખરીદવાના રૂપિયા વિલિયમની પાસેથીજ આવ્યા હતા; ખૂન થયા પછી ખૂનીના મરણ બાદ એનાં માળાપને જે બદલો આપવામાં આવ્યો તે પણ વિલિયમનીજ મિલકતમાંથી અપાયો ! દેશભક્તિના રાહ ન્યારા છે. એના પુરસ્કાર પણ વિચિત્ર હોય છે. ધરનારનો ત્યાગ કરી મેદાનમાં

ઝંપલાવવું, જીંદગી સુધી કંઈ સહન કરવાં અને છેત્રે માતૃભૂમિની વેદીમાં પોતાના આત્માની આદ્યતિ આપવી - આ જોને કબૂલ મંજૂર હોય તેણે જ દેશ સેવા કરવાને આગળ આવવું. બીજાએ હિંમત કરવી જ નહિ.

બાપનો યોરો

સત્તાવીસ વરસ પછી શીલિપત્ની દેખરેખ હેઠળ શિક્ષણ પામેલા વિલિયમ ઓરેન્જના પુત્રને રપેનથી વિદાય કરતાં શીલિપે કહ્યું કે - “જીરાડના માબાપને જગીર આવકનો એમનો હિસ્સો આપતો રહેજો. જગીર પર હક તો તારો જ રહેશે!” વિલિયમના આ નાના પુત્રને શીલિપે એવો તો બગાડી મૂક્યો હતો કે એનું મ્હોં જોતાં કોઈ એમ ન કહે કે શાંત અને સૌમ્ય વિલિયમનો એ પુત્ર હશે! છતાં એની નસોમાં વિલિયમનું લોહી તો વહેતું જ હતું ને ? એણે જીરાડના બાપને અપાયેલી જગીરને હાથ પણ લગાડવાની ના પાડી દીધી. ધણી સમય પછી આ જગીર ક્રાન્સની સરહદમાં બળી મધ, ત્યારે ફ્રેન્ચ ગવર્નરે જીરાડના માબાપને અપાયેલી સનદો ફાડીને પગ તળે કચરી નાંખી અને જગીર જપ્ત કરી લીધી.

ફારેનિસ લેથો

વિલિયમ મરણ પામ્યો ત્યારે એની ઉંમર ૫૧ વરસ ને ૧૬ ફિવસની હતી. એણે પોતાની પાછળ બાર સંતાનો મૂક્યાં હતાં. ૩૭ જોગરદને દહાડે ઉઠેટ શહેરમાં એની દફનક્રિયા કરવામાં આવી ત્યારે આખો દેશ ચોંધાર આંસુએ રડવા લાગ્યો. ધન્ય છે એની માતાને-જેના પુત્રના મરણથી આખો દેશ રૂદન કરી રહે છે.

ઓરેન્જના પ્રયાસથી નેધરલેન્ડમાં પ્રજાતંત્રી શાસનની સ્થાપના થઈ હતી અને તેનો પાકો પાયો પણ રચાયો હતો. પરંતુ આખા દેશનું જે એકીકરણ થવું જોઈતું હતું તે એના મૃત્યુથી અટકી

મધુ. ઓરેન્જ મૃત્યુ પામવાથી લોકોને લાલચો આપી આપીને ફોડવાનો ફારનિસને સારો લાગ મળ્યો. તેને પરિણામે દક્ષિણના પ્રાન્તો ઉત્તરના પ્રાન્તોથી સદાને માટે અલગ થઈ ગયા. ન્યાં સુધી વિલિયમ હયાત હતો ત્યાં સુધી તો, ગમે તેટલી પક્ષાપક્ષી અને આંતર કલહ હોવા છતાં પણ બેલૂન પ્રાન્તો સિવાયના પ્રાન્તોમાં એને પિતાતુલ્ય માનવામાં આવતો હતો. તે વેળા દેશ એક હતો-અથવા તો દેશમાં એકતા થવની સંભાવના હતી. આખા દેશના રાષ્ટ્રપ્રેમી મનુષ્યોને માટે વિલિયમની દૃઢ સ્વદેશભાવના એક આધારરૂપ હતી. એનું મગજ ગમે તેવા મુશ્કેલીના સમયમાં દેશને સાચો માર્ગ બતાવી શકતું હતું.

પરંતુ ગ્રેનવિલે શીલિંગને આપેલી સલાહજ આખરે અમલમાં મૂકાઈ. જે કામ સ્પેન અને ઈટાલીના ચતુર મુત્સદીઓથી કે યુરોપની પ્રખ્યાત સેનાઓથી ન બની શક્યું તે કામ એક ક્ષુદ્ર માત્રવીની પિસ્તોલે કરી દીધું—ઓરેન્જના મરણ પછી નેધરલેન્ડના પ્રાન્તોનું સંગઠન અસંભવિત જેવું થઈ ગયું.

પંચતંત્ર

એન્ટવર્પ હંમેશા સ્વાતંત્ર્યપ્રિય અને સ્વતંત્રતાને માટે લડવાવાળું શહેર હતું. પરંતુ ઓરેન્જની પાછળ ફારનિસની ચાલ બાજુઓને લીધે એણે પણ ગર્દન ઝુકાવી દીધી. નેધરલેન્ડના બે ભાગલા પડી ગયા. હોલાન્ડ અને ઝીલાન્ડની ગાદી પર વિલિયમ ઓરેન્જ કાયદેસર રીતે બેસી શક્યો ન હતો. એટલે એના મરણ પછી એ પ્રાંતોની પચોત્તે બધી સત્તા પોતાના હાથમાં લઈ લીધી. વિલિયમના વંશજોની છત્રછાયામાં એ 'પંચ-તંત્ર' લગભગ બસો વરસથી ખીલતું આવ્યું છે.

વિલિયમના જીવન દરમિયાન પ્રજાતંત્રની સ્થાપના થઈ: એના મૃત્યુથી પ્રજાતંત્રી રાષ્ટ્રની સરહદ નક્કી થઈ ગઈ. જે વિલિયમ

બીજાં વીશેક વરસ જીવ્યો હોત તો સાત પ્રાંતોને બદલે નેધરલાંડના સત્તરે સત્તર પ્રાંતોનું એક મજબુત પ્રજાતંત્રી રાષ્ટ્ર બની ગયું હોત. નેધરલાંડમાંથી રપેનની સત્તાને જડમૂળથી ઉખેટી નાંખવામાં આવી હોત. એના મૃત્યુ પછી બસો વરસ સુધી ઝંઘડો ચાલ્યા કર્યો પછી અંતે રપેનીશ સરકારે નેધરલાંડની સ્વતંત્રતા કબૂલ રાખી.

પરંતુ આ બસો વરસમાં એ પ્રાંતોની શક્તિ બહુજી વિશાળ બની ગઈ હતી. હોલાંડનું નૌકાસૈન્ય આખી દુનિયામાં સારામાં સારું ગણવા લાગ્યું હતું. ઓરેન્જની આંખો મીંચાઈ તે પહેલાંજ દેશમાં નાગરિક સ્વતંત્રતા અને દેશની રાજદારી સ્વાધીનતા સ્થપાઈ ચુકી હતી અને પરદેશીઓના અત્યાચારોનો અંત આવી ગયો હતો. પ્રજાતંત્રની સ્થાપના તો જે દિવસે ૧૫૮૧ની સાલમાં પંચાયતોએ શીશિપની આજુ માનવાનો ખુલ્લો ઇન્કાર કર્યો તેજ દિવસથી થઈ ગઈ હતી.

દેશનો બિખારી

નેધરલાંડના પ્રજાતંત્રનો ઇતિહાસ એટલે વિલિયમ ઓરેન્જના જીવનનો ઇતિહાસ. ઓરેન્જનું જીવન ચરિત્ર જાણે એક મહાકાવ્ય છે—ત્યાગ, તપશ્ચર્યા, સત્જનતા, પ્રેમ અને સ્વાતંત્ર્યની ધંધગણું એ મહાકાવ્ય છે. આદિથી અંત સુધી ઓરેન્જના જીવનનું એકજ ખેત્ર હતું—સ્વતંત્રતા, ગ્રામ વર્ગની સ્વતંત્રતા. એણે જાંદગી સુધી મોટાં મોટાં સંકટો દસતે મુખડે ઝીલ્યાં. અને માથા ઉપર આફતોનો વરસાદ વરસ્યો છતાં એ પોતાના માર્ગમાં એક ઇંચ પણ પાડે ન હતો !

એના મિત્રો એનું ધૈર્ય જોઈને કહેતા કે “ અમારો વિલિયમ તો સાગરના ઝંઝાવાતમાં પણ જરા ડગે નહિ એવો સુકાની છે ” શત્રુઓના મ્હોંમાંથી પણ એને મા? વાહવાહના પોકારો નીકળ્યા કરતા કારણ કે એણે યુરોપ આખાની મોટી મોટી શક્તિઓ—સમર્થ દેશોની સામે એકલે હાથે ઝુંબેશ ચલાવી હતી. ખાનદાન કુટુંબમાં

જન્મેલો હોવા છતાં એણે કદિ પોતાના માન મરત્યાની, પદ્વીની, ધન-સંપત્તિની કે કશાની ચિંતા રાખી ન હતી. કોઇ કોઇ વાર તો એના જીવનમાં એવા પણ દિવસો આવેલા કે એની પાસે જીંદગીની સામાન્યમાં સામાન્ય જરૂરીઆતની ચીજો પણ ન હતી. દેશને ખાતર મળામાં ઝાળી બેસીને એ બીખારી બન્યો હતો.

ચૌદ લાખનું દે.

એના મરણ પછી દશ વરસ બાદ એના ભાઇ જહોન નસાઈ અને બીજાઓ સાથે જ્યારે હિસાબો થયા ત્યારે માલમ પડ્યું કે ઝોરેન્જને માથે ૧૪ લાખ રૂપિયાનું દેવું હતું. પોતાના ખાતેદારોની પાસેથી પણ એણે એટલા બધા રૂપિયા કરજો લીધા હતા કે એને પોતાના પુત્રની જાગીર પણ પસંદાઇ જશે એવો ભય લાગવા માંડ્યો હતો. એણે પોતાનું દ્રવ્ય તો દેશને ખાતર પાણીની માફક વહેવું મૂક્યું હતું. જ્યારે દેશે પોતાના માથા ઉપર રાજમુગટ ધરવાની તત્પરતા બતાવી ત્યારે એણે તેજ મુગટ બીજાના શિર ઉપર ચઢાવી દીધો. હોલાન્ડ અને ગ્રીલાન્ડ એ પ્રાંતોએ જ્યારે ખૂબ જીદ લીધી અને એને લાગ્યું કે હવે ના પાડી શકાય તેમ નથી ત્યારેજ એણે એટલાં બે પ્રાંતોનો વહીવટ હાથમાં લીધો. છતાંયે એણે બધી સત્તા તો પંચાયતોનાજ હાથમાં મૂકી અને પોતે તો માત્ર પંચાયતોનો સેવક બનીનેજ રહ્યો.

ઝોરેન્જ પોતાના દેશને ખાતર જીવ્યો અને દેશને ખાતરજ મર્યો. એનો છેલ્લો શબ્દ બસ આજ હતો: “ભગવાન મારી આત્મ-બુમિની રંક રેયત પર દયા કરો.”

આકૃતિ

ઝોરેન્જમાં સિપાઇના સપળા ગુણો હતા. સંકટ વખતે મહારાજું નહિ, કર્તવ્યનું પાલન કરવું, પરાજય થતાં નિરાશ ન થવું એ

એની ખાસીયતો હતી. પરાજય ઉપર પરાજય મળ્યો છતાં અંતે એણે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. તે જમાનામાં સૌથી બળવાન મથાતા સ્પેનના સામ્રાજ્યની દાદ વચ્ચે એણે નેધરલેન્ડમાં દેશનું પ્રજાતંત્રી શાસન સ્થાપ્યું. એ જોતાં ઓરેન્જની સફળતા, એનો વિજય બહુ જ ઉંચા પ્રકારનો મથાય. એણે પોતાના દેશને માટે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું, અને તેને રાખતું પદ પ્રાપ્ત કરાવ્યું. સ્વાતંત્રતાનું યુદ્ધ તો બહુ બહુ લંગાણ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં લડતાં વિલિયમ પોતાના પ્રાણની આદતિ આપી.

ઓરેન્જને હંમેશાં અવ્યવસ્થિત સૈન્ય અને બાકુતી ટદું જેવાં માણસો વડે લડવું પડ્યું હતું. એ બાકુતી માણસો યુદ્ધની શરૂઆત થતાંમાંજ એની સાથે ઝગડો કરવાને ઉતરી પડતા હતા. એની પાસે એના બાઇ લુઇના સિવાય બીજો એક સારો સેનાપતિ ન હતો. લુઇ મરણ પામ્યો એટલે એનો એકનો એક આધાર સ્તંભ પણ તૂટી ગયો. દુશ્મનોની પાસે સારા યુરોપના યુનંદા લડવૈયાઓ હતા, પ્રખ્યાતમાં પ્રખ્યાત સેનાપતિઓ હતા. તે છતાં ઓરેન્જે એલ્વા, રેક્વી સીન્સ, ડોનજોન અને ફારનિસ જેવાના પ્રયત્નો ધૂળમાં મેળવી દીધાં પોતું એન્ટ

ઓરેન્જના મૃત્યુ વખતે માત્ર બેજ પ્રાન્તો શીલિપના તાબામાં રહી ગયા હતા:—ફ્લેન્ડર અને આર્ટોઇઝ. એ સિવાય પંદરે પંદર પ્રાન્તોમાં ક્રાન્તિનો ઝુડો ફરકી ચૂક્યો હતો. રાજદારી મુત્સદ્દીગીરીમાં ઓરેન્જ પહેલે નંબરે હતો. લોકોનો સ્વભાવ સમજવામાં એ એટલો તો ચતુર હતો કે માત્ર સિદ્ધ જોતાંજ માણસ કેટલા પાણીમાં છે તે એ પારખી જતો. પ્રજાજનોના આવેશ અને હૃદયના ભાવોને એ સિતારના તારની માફક પોતાને વશ રાખતો હતો. જે એન્ટ સ્ટેરને ચાલ્સ' રાજ ગમે તેવી દમન નીતિથી પણ વશ કરી શક્યો ન હતો તેજ એન્ટ સ્ટેરને છેવટ સુધી ઓરેન્જે પોતાની હથેલીમાં

નાએ એવું બનાવી રાખ્યું. નેધરલાંડમાં પહેલી સ્વતંત્રતા એન્ટ શહેરે શરૂ કરી. ઓરેન્જના જીવન દરમ્યાન તેણે તે ટકાવી. પરંતુ એના મૃત્યુ પછી એનો ઝુંડો નીચો નમ્યો.

પાકો લેખક

એની લાખણ કરવાની કળા પણ બહુજ સુંદર હતી. લખાણ-કળામાં તો એ એનવિક્સનો પણ ગુરૂ થઈ શકે તેવો હતો. એ છ ભાષાઓ જાણતો હતો—ફ્રેન્ચ, જર્મન, ફ્લેમિશ, સ્પેનિશ, ઇટાલીયન અને લેટિન. લખવાની બાબતમાં પણ એ શીઝિપ કરતાં બહુજ ખંતીસો હતો. ઓરેન્જના જેટલા કાગળો અલારે મોબુદ છે, તેટલા લખવાને માટે પણ એક આખી જીંદગી ખપી જાય. ઓરેન્જના ચરિત્રમાં એક પણ અવગુણ શોધ્યો જડતો નથી. એના ગુણોની પ્રશંસા તો એના શત્રુઓ પણ માતા.

જગતનો મહાન પુ.પ

ઓરેન્જના શત્રુઓએ એવું બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે એણે જે દિશ્વચાલ કરેલી તે બધી કીર્તિને ખાતર કરી હતી. કદાચ તેમ પશું હોય. માણસનું દિલ તો જમવાન સિવાય બીજું કંઈ પણ પારખી શકે છે ? પરંતુ જેટલી બાલ વંદનાઓ લક્ષમાં આવે છે તે ઉપરથી તો એમજ માની શકાય કે ઓરેન્જ બીજા મહાપુરુષો—એઝિની, વૉશિંગ્ટન, લેનિન અને મહાત્મા ગાંધી જેવા પુરુષોના જેટલોજ નિઃસ્વાર્થ હતો એની હિંમત પણ અદ્ભુત હતી. કેટલીયે વાર એના જીવ લેવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. એટલા હુમલા થઈ ચૂક્યા હોવાથી ગમે તેવા નીડર પુરુષને પણ દરેક માણસ ઉપર શંકા આવે, દરેક હાથમાં ખંજર દેખાય, દરેક પ્યાલામાં વિષ હોવાનો ભય લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ ઓરેન્જે પોતાના રક્ષણને માટે પણ કદિ ચિંતા કરીજ નહતી કે તેનો બહોબસ્ત

પણ ક્યો ન હતો. એ તો હંમેશ એમજ કહેતો કે “મેં તો માફ જીવન ધન્યરને ચરણે ધ્યુ” છે. તેની જેમ ધન્યા હશે તેમ થશે.”

“ બાપુ વિલિયમ ”

ન્યારે જીરાડની લયાનક ચહેરો જોધને એની સ્ત્રી ગભરાઈ ઉઠી હતી ત્યારે પણ એના અંતરમાં જરાયે શંકા ઉપસ્થિત થઈ ન હતી. એણે પત્નીની લયશંકાને હસી કાઢી હતી દેશનાં દુઃખોના ભાર પોતાની પીઠ પર ઉંચકી લધને તે વહેતાં વહેતાંજ આરેન્જે પોતાની જીવન-યાત્રા સમાપ્ત કરી. પ્રાણ જતાં જતાં પણ એના હોઠ ઉપર એકજ શબ્દ હતો—“મારો દેશ-મારો દેશ.”

‘બાપુ વિલિયમ’ના અવસાનની વાત જાણીને આખો નેધરલેન્ડ દેશ બાળકની પેઠે મોકળાં છાતીએ રૂદન કરવા લાગ્યો. શરીરોમાં રમતાં બાળકો પણ એ સમાચાર જાણીને મોટેરાંનાં રૂદનમાં પોતાનો કરણ સૂર પૂરવા લાગ્યાં.

लवन, लघुति, लल और ललिहान की लोतलिवनी.

‘त्यागभूमि’

हो अमूल्य सम्भितियाँ

‘त्यागभूमि’ भारत की हिन्दी-पत्रिकाओं में एक विशेष प्रशंसनीय पत्रिका है. हिन्दी में ‘त्यागभूमि’ जैसी सुन्दर, सुसम्पादित, सात्विकरस-प्रधान पत्रिका देखकर मुझे प्रसन्नता होती है. इसके लेख और टिप्पणियाँ विचार पूर्ण और हृदय में नवलवनक संचार करने वाली होती हैं. स्त्रियों और युवकों को उपदेश और उत्साह देने की इसमें प्रचुर सामग्री रहती है. अभी पत्रिका आठ-दस हजार वार्षिक घटी सहकर सस्ती ही ल रही है पर यदि इसके दस-पारह हजार आहूक हो लय, तो यह अपना पुरा व्यय संलाह ले गी. मैं आशा करता हूँ कि देश-भक्ता हिन्दी-प्रेमी इसके प्रचार में सकायक होंगे. मैं आहूता हूँ कि यह विरंलवी हो. महनमोहन आलवीय प्रियवार्ध,

“आपका भत भिला. आपने जो ‘त्यागभूमि’ के लेख भेजे हैं वह भी कुछ देजे हैं. लाज लेख तो बहुत अच्छे हैं. अगर आप यह समजते हैं कि ‘त्यागभूमि,’ की तरह मेरा भ्यान नहीं है, तो यह भात जलत है. मेरी राय में हिन्दीकी सभसे अच्छी पत्रिका ‘त्यागभूमि’ है.”

जवाहरलाल नेहरू

लपो: भेनेजर: त्यागभूमि: अलभेर

ક્રાન્તિનું સાહિત્ય

બોમ્બયુમનું બંગાળાઃ બ્યારે બ્રિટિશ સત્તા હેઠળ દિંદને ગુલામીમાં કચડાતું ને ભૂખે મરતું જોયું ત્યારે બંગાળના જીવાનો પહેલવહેલા જગ્યા. તેમણે ક્રાન્સનો ઇતિહાસ વાંચેલો, રશિયાનો ઇતિહાસ વાંચેલો. બોમ્બને ધડાકે ઇંગ્લેન્ડનો દોર તોડવા તેમણે 'મંડળો રચાયાં. જાતજાતની તરકીબો રચી. ટ્રેનો ઉઘડાવવાનાં, બંગાળના ગવર્નરનો પ્રાણ લેવાના ને તેમાર્તને જમલોક પહોંચાડવાના પ્લાનો કર્યા. એ બધું કેમ થયું, કેવી રીતે થયું, કેમ નિષ્ફળ થયું ? એનો અનિશ્ચય રસભર્યો ઇતિહાસ બોમ્બયુમના બ્રહ્માની પદવી પામેલા અરવિંદ ઘોષના ભાષ બારીન્દ્ર ઘોષે રજુ કર્યો છે. સાથે બીજા ઘણાક બોમ્બયુમીઓની જીવનકથા પણ ઉમેરેલી છે. અવનવું મુખચિત્ર કિં. દ્રુત રૂપિયો ૧) (કાળાપાણીની કથાની ચોપડી આના અનુસંધાનમાં છે છતાં બંને છૂટી છૂટી પણ મળશે)

કાળાપાણીની કથાઃ દુનિયા પર જો દાષ જીવવું દોજખ હોય તો તે આંદામાનજ. એ વાતની ખાતરી કરી જોવી હોય તો 'આ ચોપડી વાંચી જુઓ. એમાં બારીન્દ્ર ઘોષ, ઉપેન્દ્ર બેનરજી, ઉલ્લાસકર વગેરે બોમ્બવાદીઓની આત્મકથાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. બદમાશ બારીસાહેબ પોતાને પરમેશ્વર માની કેદીઓને જાતજાતની કેટલી હેરાનમતી આપતો, કેદીઓ હડતાળે જતાં, ભૂખમરો વેઠતા, ખડી હાથકડીએ લટકતા, લોહીના કાંમળા કરતા, એ બધું બ્રિટિશ અમલ વિષે આપણી આંખ ઉઘાડી રે

તેવું છે. સુંદર, સરળ ભાષા અને રસિક શૈલી. કિ. રૂપિયો દોઢ.

પંખખનું પ્રયંડ કાવતરું: ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં ખંખખાના અને પંખખના જીવાનોએ મળી ખિટીસ સસ્તનતને ઉચ્છાવી પાડવા મોટી તરફીય રચી હતી. ઠેરઠેર લશ્કરને ફોડી નાખ્યું. રાષ્ટ્રીય લશ્કર માટે પાટલૂનો સિવાઇ. વાવટો થયો. છ છ કુટ ઉંચા શીખો તૈયાર થયા. ત્યાં તો—એક પેટભરા નસુસે બધો બેદ ફોડી નાંખ્યો. બધા પકડાયા.....ફરી પ્રયત્ન કર્યો..... પશુ ફોકટ. એ અદ્ભુત કહાણી આજે પણ કાકરીની જેલમાં સડતા કાન્તિવીર સચીન્દ્રનાથ સાન્યાલના પોતાના જીવોમાં વાંચો કિ. રા. ૧૧.

ખંખખાનો બળવો: મહાન જન્મત જન્મ વેળા હિન્દને મુક્ત કરવા માટે યુરોપમાં વસતા હિન્દી કાન્તિવીરોએ જર્મન સમ્રાટ કયસર સાથે મળીને કરેલા અદ્ભુત પ્રયાસની કહાણી. જર્મનીએ આપેલી ૫૦ લાખની ભોન, અફઘાનીસ્તાન ગયેલું 'ડેપ્યુટેશન, અનવરપાશાનું વલ્લભ, x x x x તો આજે હિન્દના નકશાનો રંગ જીદા હોત—વજેરે વજેરે લડીકતોનું ખ્યાન ચોપડીમાં વાંચી લેવું. અહિં નહિ અપાય. કિ. રા. ૧૧ સ્વામી વિવેકાનંદના ભાષ ડે. જીપેન્દ્રનાથ દત્તે આ ચોપડી લખેલી છે.

હાય આસામ !: આસામના ચ્હાના બગીચાઓની દિવાલો પાછળ ગોરા સાહેબો અને તેમના સાગ્રીત કાળા મુકાદ્દમો કેવા કેવા જીલ્લો કરે છે, તેનું જીવંતજનંતું સાચું ચિત્ર ગિરીસ નામનો નાસી આવેલો મજૂર આ ચોપડીમાં રજુ કરે છે. ચિત્ર પણ છે. એ કહાણી વાંચી તમારૂં મોઢી ઉઠાણી જશે. પુષ્કળ આંકડાવાળી સચોટ લડીકતો પણ આપી છે. કિ. રા. ૧)

ગાંડીવ

૬૨ રવિવારે પ્રગટ થાય છે.

મોટે ભાગે સ્ત્રીઓને હાથે લખાતું, આખા હિન્દુ-
સ્તાનમાં સ્ત્રીઓનું પહેલું અને એકલુંજ,
રસભર્યું, રૂપાળું સાપ્તાહિક.....

સ્ત્રી:શક્તિ

શું વાંચશો ? સ્ત્રી જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો ચર્ચે છે.
દેશદેશની સ્ત્રી પ્રવૃત્તિની તદ્દન નવીન અને અપ્રસિદ્ધ માહિતી
આપે છે. આખા ગુજરાત અને હિન્દની બહેનોની જાગૃતિને પોષે
છે. શુદ્ધ વિકાસ કરનારી ઇનામી હરિકાષ્ઠ્યો આપે છે. જુદા જુદા
દેશોની વીરાંગનાઓની હકીકત આપે છે. રંગબેરંગી ચિત્રવાળા
સુંદર પુઠા તથા અવારનવાર ખીન્ન સચિત્ર લેખો સાથે બે ધડી
મોજ જેવા કદ અને રૂપમાં (બાંધેલું) પ્રગટ થાય છે.

ધેરેધેરમાં એને મંગાવી પોષણ ઉત્તેજન આપી

ગુજરાતની સ્ત્રી પ્રવૃત્તિને વેગ આપવાની જરૂર છે.

લવાજમ: ઘણું સસ્તું, બેટ પુસ્તકના તથા પેપરના ટ-
પાલ ખર્ચ સાથે ટા રાખેલું છે. અને તે મનીઓડરથી મોકલ-
વાથી બેટ પુસ્તક મળે છે, વીં પીંથી મંગાવનારને બેટ પુસ્તક
અપાતું નથી, માટે મનીઓડરજ કરવો.

કેટલું સસ્તું?: આટલું લવાજમ તો સ્ત્રીઓનાં મા-
સિકા લે છે, તે જોતાં તેનાથી ચાર મહુ સસ્તું છે. કમકે ૪૨
અકે તેનાથીયે મોટાં કદના ૫૦ પાના અપાય છે. વળી લવાજમ-
માંથી ૧) રૂ. તો ટપાલ ખર્ચનોજ ભય છે. લખો:—

સ્ત્રી:શક્તિ: મુરત

બાળવાણી

મધ પૂરે

સ્વભરી કવિતાઓ.....

ભાડકાઓ.....

પરીઓની વાતો.....

વિદ્યાનની રજુઓ.....

નવી નવી રમતો.....

હતિહાસકથાઓ.....

પ્રેરક ચરિત્રો, સમસ્યાઓ

કેવળ.....

અને.....

એવું બીલું પાણી.....

વળા પાને પાને.....

ચિત્રો તો ખરેખર

૦-૧૨-૦૦

ગાંડી

